

Присвячується

члену-кореспонденту Національної академії наук України,
доктору історичних наук, професору *Любові Дубровіній* –
фундатору та багаторічному головному редакторові
«Рукописної та книжкової спадщини України»

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Інститут рукопису

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Археографічні дослідження унікальних
архівних та бібліотечних фондів

ВИПУСК 25

Київ 2020

До чергового, 25-го, випуску збірника увійшли фахові розвідки, що залучають до наукового та суспільного обігу результати археографічних досліджень унікальних архівних та бібліотечних фондів. Це, зокрема, студії, присвячені вивченню стародруків з фондів НБУВ; архівних документів до історії Української народної партії (1918–1921); матеріалів до шевченкознавства в листах Михайла Комарова. Історію книжкових колекцій та зібрань представляють статті стосовно провенієнцій книжкових фондів навчально-допоміжних підрозділів Університету Св. Володимира та іконографії образу Св. Великомучениці Варвари в українській графіці XVII–XVIII ст. з фондів НБУВ. Дослідження кодиколого-палеографічних та фонетичних особливостей Лавришівського Євангелія висвітлюють здобутки вітчизняних кодикологів. Спеціальні історичні науки репрезентовані студіями з книгознавства, літописної археографії, бібліотечної справи, бібліографії, біографістики, нумізматики. Проблеми цифрової гуманітаристики та баз даних культурної спадщини в бібліотеках України, а також критерії та пріоритети відбору об'єктів історико-культурної документальної спадщини для оцифрування актуалізовані в новому розділі збірника «Інформаційний ресурс культурної спадщини».

Розраховано на істориків, філологів, мистецтвознавців, культурологів, а також на широкий загал дослідників, які цікавляться вітчизняною та світовою історією.

Наукова рада

О. С. Онищенко, д-р філос. наук, академік НАН України; С. М. Мішук, д-р іст. наук;
Г. В. Папакін, д-р іст. наук; Н. А. Шип, д-р іст. наук; О. О. Хамрай, д-р філол. наук;
О. В. Пастушенко, д-р наук із соц. комунікацій; Аліна Дзентьол (Польща), д-р гуманіст. наук;
Ріма Ціценене (Литва), д-р гуманіт. наук; Олаф Хамман (Німеччина), д-р філософії.

Редакційна колегія

Л. І. Буряк (гол. ред.), д-р іст. наук; Т. Д. Антонюк, д-р іст. наук; В. В. Бездрабко, д-р іст. наук;
Г. В. Боряк, д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України; Н. В. Веретеннікова, канд. наук із соц. комунікацій;
Т. Л. Вілкул, д-р іст. наук; С. С. Гарагуля, канд. наук із соц. комунікацій; Л. А. Гнатенко, д-р іст. наук;
Л. А. Дубровіна, д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України; Н. М. Зубкова (відп. секр.), канд. іст. наук;
Г. І. Ковальчук (заст. гол. ред.), д-р іст. наук; К. В. Лобузін, д-р наук із соц. комунікацій;
С. М. Ляшко, канд. іст. наук; В. І. Попик, д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України;
В. В. Струнгар, канд. наук із соц. комунікацій; Л. М. Яременко, канд. іст. наук;
Ярослав Думановський (Польща), габілітований д-р; Дайва Нарбутене (Литва), д-р філософії;
Сергеюс Темчинас (Литва), габілітований д-р гуманіт. наук; В. Г. Ченцова (Франція), канд. іст. наук;
Л. В. Шаріпова (Велика Британія), д-р філософії.

Рецензенти

В. М. Даниленко, д-р іст. наук, чл.-кор. НАН України;
Г. В. Папакін, д-р іст. наук.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 16087-4559Р від 16.12.2009 р.

Видання індексується науковими базами даних, зокрема: Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Український Реферативний Журнал, Україніка наукова, Наукова періодика України.

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
Institute of Manuscript

MANUSCRIPT AND BOOK HERITAGE OF UKRAINE

Archaeographic Studies of Unique Archival and Library Fonds

ISSUE 25

KYIV 2020

The next, 25th, issue of the digest includes professional surveys that engage the results of archaeographic research of unique archival and library fonds into scientific and public circulation. These are, in particular, the studies dedicated to the research of the old printed books from the fonds of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine; archival documents to the history of the Ukrainian People's Party (1918–1921); materials for Shevchenko studies in the letters of Mykhailo Komarov. The history of book collections and digests is presented by articles about provenance marks of book fonds of educational and auxiliary units of the Kyiv University of St. Volodymyr and the iconography of the image of Holy Great Martyr Barbara in the Ukrainian graphics of the 17th– 18th centuries from the fonds of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. The study of codicological-paleographic and phonetic features of the Lavryshiv Gospel highlights the achievements of national codicologists. Special historical sciences are represented by studies on bibliology, chronicles' archeography, librarianship, bibliography, biography, numismatics. Problems of digital humanities and databases of cultural heritage in libraries of Ukraine, as well as criteria and priorities for selecting objects of historical and cultural documentary heritage for digitization are updated in a new section of the digest «Information resource of cultural heritage».

The target audience includes historians, philologists, art historians, culturologists as well as other researchers interested in the world history and the history of Ukraine.

Science Board

- O. Onyshchenko, Doctor of Sciences (Philosophy), Academician of the NAS of Ukraine;
 S. Mishchuk, Doctor of Sciences (History); H. Papakin, Doctor of Sciences (History),
 N. Shyp, Doctor of Sciences (History); O. Khamrai, Doctor of Sciences (Philology);
 O. Pastushenko, Doctor of Social Communication; Alina Dzentol (Poland), PhD in Humanitarian Sciences;
 Ryma Tsintseniene (Lithuania), PhD in Humanitarian Sciences; Olaf Khamman (Germany), PhD.

Editorial Board

- L. Buriak (Editor-in-Chief), Doctor of Sciences (History); T. Antoniuk, Doctor of Sciences (History);
 V. Bezdrabko, Doctor of Sciences (History);
 H. Boriak, Doctor of Sciences (History), Corresponding Member of NAS of Ukraine;
 N. Veretennikova, Candidate of Social Communication; T. Vilkul, Doctor of Sciences (History);
 S. Harahulia, Candidate of Social Communication; L. Hnatenko, Doctor of Sciences (History);
 L. Dubrovina, Doctor of Sciences (History), Corresponding Member of NAS of Ukraine;
 N. Zubkova (Secretary in Charge), Candidate of Sciences (History);
 H. Kovalchuk (Deputy Editor-in-Chief), Doctor of Sciences (History);
 K. Lobuzina, Doctor of Social Communication; S. Liashko, Candidate of Sciences (History);
 V. I. Popyk, Doctor of Sciences (History), Corresponding Member of NAS of Ukraine;
 V. Strunhar, Candidate of Social Communication; L. Yaremenko, Candidate of Sciences (History);
 Yaroslav Dumanovsky (Poland), PhD; Daiva Narbutene (Lithuania), PhD;
 Serheius Temchinas (Lithuania), PhD in Humanitarian Sciences;
 V. Chentsova (France), Candidate of Sciences (History); L. Sharipova (Great Britain), PhD.

Reviewers

- V. Danylenko, Doctor of Sciences (History) Corresponding Member of NAS of Ukraine;
 H. Papakin, Doctor of Sciences (History).

This publication is indexed by the following scientometric databases, among which are: Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Ukrainian Abstract Journal, Scientific Ukrainika, Scientific Periodicals of Ukraine.

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВНИХ ТА КНИЖКОВИХ ФОНДІВ

UDC 929-055.2:930.1 Катерина Антонович
DOI: 10.15407/rksu.25.007

Лариса Іванівна Буряк,
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-4631-844X
e-mail: larysa.buryak@gmail.com

КАТЕРИНА АНТОНОВИЧ ПРО СЕБЕ, РОДИНУ ТА ОТОЧЕННЯ (СПОГАДИ Й АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ В РЕКОНСТРУКЦІЇ БІОГРАФІЧНОГО СВІТУ)

Мета дослідження полягає в реконструкції біографічного світу Катерини Михайлівни Антонович та актуалізації її постаті в науковому вітчизняному дискурсі. **Методологія дослідження** базується на стратегіях та наукових підходах міждисциплінарності, що забезпечуються завдяки комплексному застосуванню методів джерелознавчої аналітики, історико-біографічної реконструкції, культурологічної критики. **Наукова новизна.** Біографічний світ Катерини Антонович розглядається як особистісний культурний простір, що постає втіленням її самопрезентацій та перехрестям самоідентифікацій. Багатогранність біографічного світу розкривається завдяки актуалізації особистісних пам'яттєвих ландшафтів у розмаїтті контекстів епохи, викликів еміграції, культурних трансформацій. Архівні автобіографічні документи Катерини Антонович у комплексі з опублікованими в еміграції спогадами наближують до розуміння її характеру, світоглядних переконань, художніх та естетичних уподобань. Показується, як концепти-символи «місця поколінь» та «пам'ятні місця» забезпечують зручний механізм для відтворення композиційної моделі біографічного світу. Зазначається, що, розповідаючи про себе, родину, оточення, Катерина Антонович фіксує ключові події свого життя, що відіграють роль маркерів у системі її пріоритетних самоідентифікацій, передусім як представниці роду Серебрякових/Антоновичів та художниці. **Висновки.** Реконструкція біографічного світу Катерини Антонович являє собою систему ідентичностей, що формувалася під впливом родинних традицій, українського інтелектуального середовища, діалогу поколінь, а також художніх шкіл, знаменитих майстрів живопису, культурних просторів Харкова, Києва, Петербурга, Мюнхена, Праги, знакових центрів європейського мистецтва. «Місця поколінь» – родоводи, родинні будинки, родинні історії та традиції – постають уособленням моральних і світоглядних імперативів Катерини Антонович. Водночас культурні локуси в її автобіографічній рецепції вказують на особливо важливі «пам'ятні місця» та їхню значущість на шляху творчої самореалізації та опанування художньої майстерності.

Ключові слова: Катерина Михайлівна Антонович, автобіографічні джерела, біографічний світ, «місця поколінь», «пам'ятні місця».

Актуальність теми дослідження. Катерина Михайлівна Антонович (23 жовтня 1887/1884 (?), Харків – 22 лютого 1975, Вінніпег, Канада), постать непересічна й символічна в українському культурному просторі, була однією з тих, кого прийнято вважати моральними авторитетами українства. Дослідження її біографічного світу означає наближення до теренів високої української культури, мистецтва, людської шляхетності, щирості й гуманізму – тих ключових імперативів, від яких залежить внутрішній і зовнішній стан суспільства.

Понад півстоліття довгого життя Катерини Антонович пройшло за межами України, спочатку в Чехо-Словаччині (1923/1921 (?) – 1948) і далі – в Канаді (1949–1975). Але талант, здібності, час і сили були щиро й без останку віддані служінню українським ідеалам, як і душа, що лишилась назавжди українською. І тільки своє тіло вона заповідала канадській медицині. У заповіті, складеному ще в 1964 р., Катерина Михайлівна зазначала, що її тіло має бути передане Медичному Коледжу Університету Манітоба для наукових потреб на знак подяки Канаді за добро, отримане від цієї країни [1].

Аналіз досліджень і публікацій. Життя Катерини Антонович було промовистою відповіддю на головне питання – «як можна було вижити у XX столітті, аби не втратити людського обличчя». Проте, як не парадоксально, вона все ще займає місце на маргінесах у домінуючому в Україні біографічному наративі. Її прізвище, в основному, лише згадується в контексті діяльності українських наукових і культурницьких установ у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами [13]. Що стосується біографії Катерини Антонович, то вона переважно відображена лише в коротких, максимально стислих, як того вимагають закони жанру, статтях енциклопедичного формату. Довге, сповнене мрій, сподівань, розчарувань, насичене карколомними подіями, незабутніми зустрічами і враженнями життя цієї обдарованої різними талантами жінки окреслене стислими рядками, та й то переважно надто безбарвних енциклопедичних текстів. Ба більше, ще й досі в електронних ресурсах зустрічаються різні дати її народження. Зокрема, на вітчизняних енциклопедичних порталах (Енциклопедія сучасної України) [14] зазначається 1884 рік народження. Та сама дата – 1884 р. – зафіксована в Internet Encyclopedia of Ukraine Канадського інституту Українських студій (KIUS) з уточненням, щоправда, дня і місяця народження К. М. Антонович (23 жовтня) [15], відсутніх, до речі, на вітчизняних енциклопедичних інтернет-порталах.

Але чи відомо авторам цих статей, що існують інші варіанти стосовно дати народження Катерини Антонович?¹ Схоже, що поза увагою дописувачів енци-

¹ Оскільки мова зайшла про біографічні розбіжності, що зустрічаються в енциклопедичних статтях, присвячених Катерині Антонович, не можна оминати біографічної «плутанини», яка ще й досі існує в статтях, в яких ідеться про її чоловіка – Дмитра Володимировича Антоновича на тих само електронних порталах, що наразі є найбільш вичерпними ресурсами біографічної інформації у вітчизняному інтернет-просторі. В «Енциклопедії

клопедичних статей лишилась інша дата її народження (1887 р.), зазначена у спеціально підготовленому виданні – «путівнику» по особовому фонду, що зберігається в Бібліотеці та Архіві Канади¹. Укладачі цієї збірки орієнтувалися на дані автобіографічних документів, де Катерина Михайлівна зазначала саме цю дату свого народження [16].

На цю ж дату пропонує орієнтуватися й Оксана Пеленська, яка однією з перших звернула увагу на існуючі розбіжності в біографічних даних К. М. Антонович [12, с. 120–121]. Оксана Пеленська, книга якої присвячена українському мистецькому середовищу в міжвоєнній Чехо-Словаччині, поміж інших митців приділила також увагу і творчості Катерини Антонович. Зокрема, у книзі розміщено окремі репродукції та каталог її картин (18 позицій) із колекції творів українських художників Слов'янської бібліотеки у Празі, що розширює уявлення про творчу біографію художниці.

Одна з останніх публікацій, де зустрічається біографічна інформація стосовно К. М. Антонович, присвячена віднайденому листуванню родини Антоновичів (подружжя Дмитра та Катерини, а також Катерини та її батька Михайла Серебрякова) у фондах Національного музею історії України. Попри цінність розвідки, авторкою якої є співробітниця музею О. Буняк, що ознайомлює з унікальним родинним епістолярієм, вона теж не позбавлена неточностей. Корекція О. Пеленської щодо дати народження не була помічена і залишилась, як видно, без уваги. Без будь-яких уточнень називається все той же 1884 рік народження Катерини Антонович. Зазначається також, що її вінчання з Дмитром Антоновичем відбулось у 1909 р., хоча сама Катерина Михайлівна називає в автобіографії 1908 рік. Нарешті, у переліку «ключових слів» до публікації чомусь Катерина Антонович зовсім не зазначена [11, с. 39–40]. І це також є однією з ознак того, що ця жіноча постать все ще лишається напівзабутою та несправедливо недооціненою.

Метою дослідження є реконструкція біографічного світу Катерини Михайлівни Антонович та актуалізація її постаті в науковому вітчизняному дискурсі. Біографічний світ Катерини Антонович розглядається як особистісний культурний простір, що постає втіленням її самопрезентацій та складним перехрестям різноманітних самоідентифікацій – живописець, графік, скульптор, мемуаристка, представниця дворянського роду Серебрякових, дружина Д. В. Антоновича, представниця української інтелігенції, громадська діячка.

сучасної України» читаємо про Д. В. Антоновича: «громадсько-політичний діяч, історик культури, мистецтва, театру», а далі – «син Володимира Антоновича та Катерини Антонович-Мельник». Internet Encyclopedia of Ukraine називає лише одного з батьків Дмитра Антоновича – В. Б. Антоновича.

¹ Особовий фонд К. М. Антонович – унікальне зібрання документів – формувався в декілька етапів. Частину свого архіву К. М. Антонович передала на зберігання вже на схилі життя, у 1974 р. Решта документів була передана її донькою Мариною Дмитрівною Антонович-Рудницькою упродовж 1976/1977 рр.

Реконструкція біографічного світу, яскрава палітра і багатогранність якого розкриваються на тлі пам'яттєвих ландшафтів, надає можливість наблизитися до найбільш комплексного розуміння характеру, світоглядних уподобань, художньо-естетичних смаків цієї непересічної жіночої постаті в розмаїтті контекстів епохи, суспільних зламів, викликів долі, життєвих ситуацій, часових трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Джерелами реконструкції є спогади Катерини Антонович та автобіографічні архівні документи з особового фонду Архіву і Бібліотеки Канади. У них вона відобразила основні події життя, що покликали слугувати маркерами її пріоритетних самоідентифікацій. Фіксує події, власне світосприйняття, рефлексії та емоції, вона розповідає про себе, родину, оточення, зупиняє погляд на ключових подіях життя, калейдоскопі людських постатей, які залишились у пам'яті.

Зручною основою для моделювання та композиційного відтворення біографічного світу можуть виступати культурологічно-топографічні концепти, серед яких, як уявляється, «місця поколінь» та «пам'ятні місця» відіграють роль доміантних орієнтирів. Запроваджені в науковий дискурс сучасною німецькою дослідницею Аляйдою Ассман, яка апелює до теорії «місць пам'яті» П'єра Нора, ці поняття дозволяють визначити та структурувати систему самоідентифікацій, вивчаючи біографічний світ у різних його ракурсах. «Місця поколінь», як зазначає дослідниця, це «певні місця, що несуть у собі силу спогадів, мають насамперед стійкий і довгий зв'язок з сімейною історією» [11, с. 320]. Формуючи тісні стосунки між людьми, «місця поколінь» можуть асоціюватися, передусім, з родами, родинними історіями та традиціями, проживанням декількох поколінь на одному місці. З огляду на це, вони узгоджуються із концепцією «дому» – одним із ключових елементів біографічного світу людини. «Дім» виступає не лише архітектурною спорудою, фізичною формою та уособленням родинного вогнища, а також омріяною ілюзією, образом-символом рідної землі, інколи залишеної назавжди.

Підґрунтям для самоідентифікацій Катерини Антонович у площині родинного ландшафту були, передусім, родоводи Серебрякових та Антоновичів, історія яких пов'язана із соціокультурними просторами Харкова і Києва XIX – початку XX ст. і невіддільна від місця проживання родин як символ кожної з них.

Інший концепт – «пам'ятні місця», на відміну від попереднього, позначений перервністю, «кричущою відмінністю» між минулим і сучасністю. На думку Аляйди Ассман, у відповідності до цього концепту, історія, зокрема й родинна, не розвивалася далі, а зазнавала «насилого обриву», а отже, «пам'ятні місця – це розкидані фрагменти втрачених і зруйнованих життєвих зв'язків» [10, с. 328]. Попри свої відмінності, ці концепти перегукуються між собою, апелюючи до феномена пам'яті. У системі реконструкції біографічного світу Катерини Антонович «місця поколінь» на певному часовому відрізку поступаються «пам'ятним місцям» – розпорошеним культурним локусам, зафіксованим у автобіографічних матеріалах.

«Місця поколінь». Серебрякови

Родовід Серебрякових, складений власноруч Катериною Михайлівною, піднімає завісу над історією її родини: «Батько: Серебряков Михайло Михайлович¹, член городської управи м. Харкова; Мати: Серебрякова Марія Миколаївна, родж. Павлова-Сільванська; Баба: Серебрякова Катерина Яковна², родж. Кашинцева; Дід: Серебряков Михайло Петрович, головний лікар лічниці «Сабурова дача»³ [3].

Водночас родовід дає ключ до розуміння та розкодування біографічних таємниць Катерини Антонович. Не виключено, що її прагнення зайнятися медициною було спричинене родинною традицією, яка йшла від діда – головного лікаря відомої Харківської психіатричної лікарні, що вважалась одним із найбільших центрів такого профілю в Російській імперії. Він же очолював і фельдшерську школу, створену при губернській лікарні⁴. У цій лікарні працював лікарем брат батька Катерини Михайлівни, а сам М. М. Серебряков навчався у Воєнно-Хірургічній академії Петербурга [5, с. 3]. «Я хотіла їхати до Медичного Інституту в Петербурзі. Тато був дуже проти того, щоб я їхала, але потішав себе тим, що туди приймали тільки в 21 рік, а мені було всього 18», – напише Катерина Антонович у своїх спогадах [5, с. 29]. Пізніше, по закінченню художньої школи, вона все ж таки вивчатиме медицину в Петербурзі протягом трьох років, продовжить у вищій медичній школі у Флоренції, але не стане реалізовувати себе в цій сфері, оскільки визначить живопис пріоритетним напрямом своїх інтересів.

Утім, рішення передати своє тіло для наукових потреб Медичному Коледжу Університету Манітоба, можливо, було продиктоване саме пам'яттю про родинну традицію та власну колишню мрію присвятити себе медицині.

«Місця поколінь». Антоновичі

Родина Антоновичів у відповідності до конструкту «місця поколінь» виступає одним із ключових означень ідентичності Катерини Антонович. Вона відчувала свою нерозривність з родиною, яка користувалася високим авторитетом у колах української київської інтелігенції, не лише через шлюб із Дмитром Антоновичем. Передусім, це був близький для неї культурний простір з ustalеними традиціями, який імпував світоглядною демократичністю, поколінневою солідарністю, насиченою комунікацією, наближеністю до мистецтва.

¹ *Серебряков Михайло Михайлович (1852–1906) мав дворянське походження, був членом Харківської міської думи, членом правління, головою Харківської громадської бібліотеки.*

² *Катерину Михайлівну було названо на честь її бабусі.*

³ *Тут і надалі зберігається мова оригіналу. У текстах документів виправлено лише орфографічні помилки.*

⁴ *Губернатор Слобідської губернії П. Ф. Сабуров заповідав свою дачу Харкову для облаштування в ній міської лікарні, дитячого притулку і богадільні.*

У спогадах і автобіографічних документах, відзначаючи, що її чоловік народився в сім'ї Володимира Боніфатійовича Антоновича, професора Київського університету, і його дружини Варвари Іванівни Міхель, вона акцентувала на їхній особливій ролі в київському середовищі, наголошуючи: «обидвоє вони були членами "Старої громади", яка об'єднувала культурне українське громадянство...» [6, с. 63].

Одним із цікавих документів, в якому Катерина Антонович репрезентує родину і себе в родинному форматі, була її відповідь на лист українського художника Івана Кейвана¹. У листі, датованому 1968 роком і надісланому з Едмонтону, Іван Кейван повідомляв, що розпочав роботу над монографією, присвяченою Д. В. Антоновичу, і звертався з проханням до Катерини Михайлівни уточнити біографічні дані. Відповідь Катерини Антонович на питання художника висвітлювала різні деталі родинної історії, невідомі на той момент широкому загалу, склад родини, характери її членів, стосунки між ними, матримоніальні зв'язки.

Відповідаючи на питання, вона повідомляла: «Д. В. "Муха"² був наймолодшим в родині. Він на десять років молодший за сестру Галю. Потім був брат Іван, і найстарша сестра була Орися чи Ірина Володимирівна Антонович. Вона була дуже гарна, але не була заміжня. Була весела, гарно співала, але я її знала вже старшою» [4].

Катерина Антонович уточнювала обставини, місце і дату свого одруження з Дмитром Антоновичем: «Ми одружилися з Д. В. в Києві в домі його сестри Галі у Володимирському соборі 22-го жовтня 1908 р.» [4]. Стосовно місця народження дітей повідомлялося, що старший син Михайло народився у Флоренції, в Італії, через рік після їхнього одруження, а донька Марина (Рудницька) і син Марко – в Києві.

З сестрою чоловіка – Галиною у Катерини Михайлівни були особливо близькі стосунки, як і з її донькою Наталією («Наталі»)³. Після передчасної смерті сестри Дмитро Антонович опікувався її дітьми, які продовжували жити в домі Антоновичів. Про родину Галини в листі повідомлялися важливі маловідомі на той час подробиці: «Чоловік Анни Володимирівни "Галі" був француз Леон Геркен – інженер. Був, здається, по будові шляхів і займав у Києві видатне положення. Мали вони двоє дітей – Наталі, яка потім одружилась з Юрієм Русовим. Дуже талановита жінка, закінчила в Німечці [художню школу], письменниця.

¹ Кейван Іван Миколайович (1909–1992) – графік, живописець, мистецтвознавець. Навчався в художній школі О. Новаківського (Львів, 1927–1928), Варшавській академії мистецтв (1932–1937). У еміграції з 1944 р. (Німеччина). З 1949 р. – у Канаді (м. Едмонтон).

² «Муха» – так зазвичай Д. В. Антоновича називали близькі та друзі.

³ Геркен-Русова Наталія (1897–1989) – художниця театру і кіно. Навчалася в Українській академії мистецтв (Київ). Продовжувала художні студії в Українській студії пластичного мистецтва (Прага), Німечці, Флоренції, Академії декоративного мистецтва в Парижі. Емігрувала до Чехо-Словаччини (1923), з часом – до Канади.

І Леон, чи Торик, як його звали дома, – син. Він виїхав до Південної Америки і там помер. Ми з Наталі не могли дізнатися коли. Мама Наталі вмерла в Києві від туберкульозу, перед революцією» [4].

Відповідаючи на решту питань, що цікавили художника, Катерина Михайлівна повідомляла про умови проживання родини в Києві після приходу до влади більшовиків, про свій досвід викладання в Педагогічному інституті Ржищева. У цьому ж короткому автобіографічному повідомленні пояснювалися причини неповернення Дмитра Антоновича в Україну на початку 1920-х, у той час, коли ціла когорта відомих українців повернулася з еміграції на хвилі «українізації». «Під час большевиків було трудно і з їжою, і з працею. Один час була бібліотекарем в Академії Мистецтва. Потім Академія мене командірувала до Ржищева, до Педагогічного інституту, викладати малювання, а там мені додали ще географію, бо не було учителя. Рік там з дітьми ми прожили і в холоді, і в голоді. Потім приїхали до Києва, і я почала клопоти, щоб виїхати до чоловіка в Прагу. Це був той час, що звався “новая економічна політика”, коли большевики трохи попустили і мене дуже намовляли написати чоловікові, щоб він приїхав. Ну але в продовженні такого стану я не була певна і не хотіла, аби чоловік з-за мене постраждав, і коли він писав, що як я хочу, то він приїде, я відповідала “не їдь”. Майже рік клопотала, поки дістала візу...” [4].

Будинок – дім – «місце поколінь»

Будинок Серебрякових у Харкові на вулиці Миколаївській, 16, як і будинок Антоновичів у Києві на розі Кузнечної і Жиянської, 20/40, є маркерами її самоідентифікації як Серебрякової/Антонович.

Дім, у якому зростала Катерина Антонович, посідає важливе місце в конфігурації її біографічного світу і виступає яскравим уособленням «місця поколінь»/«сімейного місця». «Наш дім» – конструкт, який використовується у спогадах, символізував тяглість роду, сімейних традицій, свідчив про смаки та вподобання господарів. Підтверджуючи своє сприйняття «нашого дому», Катерина Михайлівна писала: «...жили ми з татом в домі моєї бабусі. Це був великий дім на три поверхи. Ми жили на третьому поверсі. Дім був міцний, мурований з цегли, з товстезними стінами. Тоді казали, що йому 250 років. Був збудований у формі підкови з фігурними прикрасами на фронтоні та в стилі ампір» [5, с. 5].

Ностальгійний образ дому, закарбований у пам'яті, складався з численних деталей гарного інтер'єру, включаючи зручні улюблені меблі, красиві старовинні речі, а також неодмінні фортепіано та мольберт. У домі зберігалися реліквії, що промовисто символізували єдність роду та зв'язок поколінь. Серед них були ікони архістратиґа Михаїла та великомучениці Катерини – «родинний образ діда Михайла і бабуні Катерини», а також «Розп'яття, яке належало нашому предкові – січовому козакові» [5, с. 8].

Після одруження з Дмитром Антоновичем подружжя оселилося в домі «старих Антоновичів», яких на той час уже не було. Поза тим, родина Антоновичів стає другою родиною Катерини Михайлівни.

Родинний будинок Антоновичів вона асоціювала, передусім, з Варварою Іванівною, яка викликала в неї почуття особливо глибокої і щирої поваги. Навіть не будучи знайомою з Варварою Іванівною, вона склала її цілісний образ, називаючи не інакше, як «видатною жінкою»¹. На переконання Катерини Михайлівни, своїм комфортом будинок «старих Антоновичів», відомий Київській громаді, завдячував саме їй. Вона «властиво цей дім сама будувала для своєї родини, і тому він був такий незвичайно зручний, повен сонця, оточений палисадником, з уже великими деревами і густою травою та огорожений невеликим парканом....» [7, с. 161].

Про будинок Антоновичів Катерина Михайлівна зберегла пам'ять як про особливе місце, проникнуте духом української старовини. Образ цього дому залишився в «архіві» її пам'яті, а час і відстань тільки загострювали його, викликаючи різні асоціації. Зокрема, описуючи елементи українського народного одягу у книзі, яка готувалася до друку у Вінніпегу, вона знову пригадала цей дім, де на горищі «між старими меблями» колись знайшла вишивальні п'яльці, а в самому домі було багато килимів, рушників та інших речей, вишитих руками «матері мого чоловіка» [9, с. 19].

Цей дім був «місцем поколінь» не лише в контексті родинної історії. Уособлюючи цілу епоху в житті українського Києва, репрезентовану плеядою діячів Старої Громади, відомими вченими, письменниками, митцями, дім Антоновичів відігравав роль символу, що набував значно більшої масштабності. Його руйнування означало знищення «місця поколінь» у широкому розумінні. Радянська влада, викорінюючи елементи національної історії, знищувала не просто старий будинок XIX ст., а знакове для українців «місце пам'яті». Катерина Михайлівна, коментуючи цю подію, писала: «Цим літом була в Києві дочка Марина з внукою, і привезли сумну вістку, що дому, з яким пов'язано стільки спогадів, і не тільки в мене, а і в цілому ряду поколінь, не існує. З цим домом у багатьох людей зв'язані чудові спогади... Там на місці дому Антоновичів почали будувати щось нове, і це нове вже не буде чудовим домом Родини Антоновичів! І той дім з традиціями Родини вже не буде існувати! А це так сумно! А я так ціную традиції в нашому сучасному житті» [8, с. 200].

¹ Схожий за тональністю портрет Варвари Іванівни Міхель репрезентував В. Міяковський у книзі, присвяченій Дмитру Антоновичу. «Виводячи» дружину В. Б. Антоновича з тіні її знаменитого чоловіка, В. Міяковський приділив їй більш пильну увагу, акцентуючи на широкому колі її знайомств, зокрема з представниками активного в Києві революційного народництва 70-х і 80-х років XIX ст. (В. Міяковський. Дмитро Антонович. Вінніпег, 1967. С. 7).

Художниця – «пам'ятні місця»

Автобіографія Катерини Антонович, яка зберігається у фонді Бібліотеки і Архіву Канади, складена без зазначення дат та окреслення будь-яких часових меж. Пам'ять не втримала їх. Схоже, що час не є особливо важливим в її автобіографічному контексті, оскільки головна ідея полягала в тому, щоби відобразити свій шлях до опанування живопису як простору самореалізації, визначити ключові точки на довгому шляху вдосконалення професійної майстерності, кожна з яких щоразу надавала нового поштовху розвитку таланту. Тому, очевидно, час має розмитий вигляд, сприймається як категорія у вимірі безкінечності. Проте на його тлі в автобіографії набувають майже сакрального значення «пам'ятні місця» і люди, котрі постають органічним доповненням, а інколи й уособленням «пам'ятних місць».

Автобіографія виступає переконливим свідченням пріоритетної самоідентифікації Катерини Антонович – художниці. Саме так вона сприймала себе і сподівалася на те, що так її сприймав світ.

Її долучення до живопису розпочалося з навчання в гімназії. Повідомляючи про себе, першим рядком вона записала: «Катерина Антонович, родж. Се-ребрякова, народилась у Харкові у 1887 р., закінчила 8-і класну гімназію К. Драшковської. Малювати вчилась спочатку в гімназії у проф. Шредера, а потім у проф. Уварова. Крім гімназійних лекцій, мала у них приватні»¹. Її «рисунки» вже тоді регулярно демонструвалися на виставках, що організовувались у гімназії і потім залишались у гімназійній колекції, яка стане, очевидно, першою збіркою робіт майбутньої художниці. Великим стимулом було відвідування з батьком художніх виставок, що проводились у Харкові. Завдяки ним у її світ входить творчість знаменитих художників – «видатного харківчанина» С. І. Васильківського, М. К. Пимоненка, І. Ю. Рєпіна. Тоді ж відбувається знайомство з творчістю ще одного «видатного майстра» – В. Г. Кричевського [5, с. 19], який у майбутньому стане її вчителем в Українській академії мистецтв.

Коротка автобіографія Катерини Антонович, передусім, це фіксація важливих для неї «пам'ятних місць», а саме українських і європейських локацій, де вона здобувала художню освіту, розвиваючи свій талант, отримувала професійну і моральну підтримку відомих майстрів, натхнення та імпульс до творчості. Тут відбувалося формування її професіоналізму, художньої естетики, долучення до традицій європейського живопису.

¹ Драшковська Катерина Миколаївна (1836–1896) – педагог, випускниця Полтавського інституту шляхетних дівчат, викладала у Харківському інституті шляхетних дівчат, засновниця власної школи. Гімназія Драшковської була одним із кращих на той час приватних жіночих закладів Харкова. Розміщувалася в особняку по вул. Сумській, 14. За спогадами Катерини Антонович, директорка прагнула, аби гімназія «була на висоті – модерна». Крім загальної програми, тут були уроки гімнастики, співу, танців, малювання, вивчалися німецька та французька мови.

Наступним після гімназії етапом була Харківська школа малювання, відома своїми давніми традиціями¹. «Після гімназії училась в школі рисування і малювання міста Харкова у проф. М. Пестрикова, який дуже велику увагу звертав на правильність рисунку. Ще там були професори Федорів і Бобровський», – зазначала Катерина Антонович [3]. Викладачі живопису були знаними майстрами з академічною освітою². Згадуючи своє навчання, Катерина Антонович пізніше напише, що їй довелося багато працювати, аби відповідати високим стандартам і вимогам, на які орієнтувала школа: «Щодня від год. 9–12 і від 5–7 мусила бути в школі. Але цю науку я любила і працювала з захопленням» [5, с. 29]. М. Р. Пестриков уже тоді високо оцінив її здібності, будучи впевненим, що наступним кроком його талановитої учениці має стати навчання в Петербурзькій Академії мистецтв [6, с. 67].

Навчання у школі, хоча й не було закінчене через заборону батька відвідувати останній клас, остаточно визначило пріоритети в житті К. М. Антонович. Вибір між медициною і мистецтвом було зроблено на користь останнього. Мистецтво стало формою її самоусвідомлення і самореалізації, світоглядним орієнтиром, професією, порятунком у випробуваннях ХХ століття, які довелося пережити. Поміж цим, можна припустити, що саме мистецтво визначило подальшу конфігурацію особистого життя, виявившись простором спільних інтересів Катерини Антонович і її майбутнього чоловіка – Дмитра Антоновича, коли вони ментально й інтелектуально органічно доповнювали один одного³.

Після навчання у Харківській школі сталася «перерва у систематичному малюванні», спричинена поїздкою до Петербурга. Але, навчаючись медицині, Катерина Антонович дістала можливість ознайомитися з художніми колекціями в імперській столиці, відвідувала музеї, робила копії з музейних картин. «З тих копій пам'ятаю “Початок весни” Єндогурова», – зазначає вона в автобіографії [3]. Це ще один автобіографічний запис, вартий прискіпливої уваги. Постає питання, чому в «архіві пам'яті» збереглася картина саме цього авто-

¹ Колиш це була приватна «школа рисування», заснована М. Д. Раєвською-Івановою в 1869 р. – першою жінкою художницею, яка отримала це офіційне звання від Петербурзької Академії мистецтв. Наприкінці ХІХ ст. приватна школа була перетворена на міську художню школу, в якій викладали відомі майстри живопису з академічною освітою.

² Пестриков Михайло Родіонович (1864–1930) – художник, педагог, навчався в Петербурзькій Академії мистецтв, був визнаним майстром станкового живопису, портретного жанру.

Бобровський Григорій Михайлович (1873–1942) – живописець, педагог, закінчив Вище художнє училище при Петербурзькій Академії мистецтв, учень І. Ю. Рєпіна, майстер пейзажу і портретного жанру.

Федорів Митрофан Семенович (1870–1942) – художник, педагог, закінчив Вище художнє училище при Петербурзькій Академії мистецтв, учень І. Ю. Рєпіна, майстер пейзажу і портретного жанру.

³ Антонович Дмитро Володимирович (1877–1945) – політичний, державний, культурний діяч, історик української культури і мистецтва, учень мистецтвознавця, професора Університету св. Володимира Г. Г. Павлуцького.

ра?¹ З огляду на те, що багатозначущі ремінісценції, а особливо мистецькі, постають відображенням складних психоемоційних переживань та художньо-естетичних уявлень, відповідь на питання може бути однією з ілюстрацій до цілісної картини внутрішнього світу людини.

Ліричний пейзаж був головним творчим напрямом І. І. Єндогурова. Художник любив ранню весну і відобразив її на різних своїх полотнах. Картина «Початок весни» є однією з вершин його блискучої майстерності².

Отже, що саме могло вразити в цій роботі молоду художницю, аби спогад про неї зберігся впродовж усього життя? Можливо, її зацікавила сама трагічна постать майстра, який у ранньому віці пішов з життя? Чи тихий смуток, відображений у картині? Написана у класичній традиції, картина відтворювала пронизливу гармонію і ніжність природи. Можна припустити, що вже тоді, вглядаючись у цю картину та створюючи її власну версію/копію, Катерина Антонович відчула в ній відображення не лише унікального таланту та драматичних поворотів долі художника, але й передчуття своєї драматичної долі. До того ж, завершення роботи над копією картини припало на момент трагічної загибелі батька, що стало сильним потрясінням і травматичним спогадом.

Наступний короткий запис в автобіографії «Мюнхен. Школа Хольоши. 1 рік» [3] маркує надзвичайно важливий етап на шляху становлення художньої майстерності Катерини Антонович. Ідеться про навчання у знаменитій приватній Мюнхенській школі-студії Шимона Голлоші (1857–1918). Заснована в 1886 р. видатним угорським живописцем вірменського походження, школа-студія була відомим осередком, до якого прагнули потрапити талановиті молоді художники³. Шимон Голлоші був прихильником реалістичного зображення в мистецтві, але за допомогою неакадемічних засобів. Передусім він вчив малюнку голови та постави людини, цілісному її баченню, звертав увагу на зображення форми і конструкції. Прагнення потрапити до Мюнхена, пройти курс навчання у цього майстра свідчили про амбітні наміри оволодіти найсучаснішою технікою малювання, долучитися до нових тенденцій європейського живопису, розвиваючи свій талант.

Уроки, засвоєні в Мюнхенській школі, позначаються на всій подальшій художній творчості Катерини Антонович. Портретний жанр стане одним із пріоритетних напрямів.

¹ Єндогуров Іван Іванович (1861–1898) – живописець, графік, аквареліст, вільний слухач Імператорської Академії мистецтв, член Товариства передвижників. Картини художника зберігаються в колекціях Державного Руського музею (Санкт-Петербург), Державної Третьяковської галереї.

² Картина І. І. Єндогурова «Початок весни» була включена до Паризького видання 1910 р. «Сокровища русской живописи. Альбом избранных картин музея Александра Третьего».

³ Різного часу тут удосконалювали свою майстерність художники І. Грабар, М. Добужинський, В. Кандінський, Г. Нарбут та інші.

Європейський сегмент у багатоманітності проявів (традиції, музеї, майстерні, митці, школи, впливи, виставки) є одним із домінантних «пам'ятних місць» у складній конфігурації біографічного світу Катерини Антонович. Європейське мистецтво було джерелом натхнення і водночас великою лабораторією її майстерності. Свого часу вона мала можливість зануритись у багатство європейського живопису і відчутти його неперевершений смак. Окрім навчання в Мюнхенській школі, на початку спільного життя з Дмитром Антоновичем подружжя тривалий час перебувало в Європі. «Кілька років жила в Італії – Венеція, Верона, Мілан, Рим, Неаполь, а у Флоренції жила два роки, працювала і оглядала музеї», – запише Катерина Антонович в автобіографії [3]. Серед італійських центрів культури Флоренція, як видно, мала пріоритетне значення. І це зрозуміло, адже це місто було ідеальним для вивчення європейського живопису і скульптури, передусім завдяки наявним музейним колекціям шедеврів Уффіці і Флорентійської академії мистецтв. Окрім Італії тоді ж відбулось її знайомство з музеями та архітектурою міст Швейцарії, Австрії, Німеччини, Франції, Іспанії.

Особливе місце в системі самоідентифікацій Катерини Антонович посідає Українська Академія мистецтва. Заснована в Києві в 1917 р., Академія об'єднала найкращих українських художників. Ця знакова подія в мистецькому житті України стала втіленням давньої мрії Дмитра і Катерини Антоновичів. Як знаний історик мистецтва Дмитро Антонович був одним із розробників концепції, ініціаторів і організаторів створення Академії. Катерина Антонович змогла реалізувати своє давнє бажання продовжити навчання у знаних українських митців.

З початком роботи Академії вона відвідувала майстерню графіки Георгія Нарбута – художника з європейським визнанням і славою, засновника української школи графічного мистецтва.

Одним з її вчителів був Василь Кричевський, творчість якого вона знала з харківських часів і який очолював в Академії майстерню архітектури і народного українського мистецтва.

Утім, на завершальному етапі навчання в Академії Катерина Антонович обрала клас Михайла Бойчука, його майстерню фрески і декоративного мистецтва¹. В автобіографії Катерина Антонович зробить зовсім стислий запис: «Закінчила у М. Бойчука» [3]. Вибір був, очевидно, не випадковим. Її ментальні та естетичні вподобання були особливо чутливими до світоглядної концепції художника та його мистецьких ідеалів. Засновник «бойчукізму» – потужного напрямку в українському мистецтві – він сповідував власну філософію, вважаючи, що образ дійсності мав бути абстрагованим до рівня народного живопису

¹ Бойчук Михайло Львович (1882–1937) – художник-монументаліст, учився в художній студії у Львові, у приватній рисувальній школі у Відні (1898–1899), у Краківській академії мистецтв (1899–1905). Після закінчення Академії продовжував навчання в Мюнхені (1905), працював і студіював живопис у Парижі (1907–1910).

на кшталт українсько-візантійської ікони. На його переконання, творчість, а не модель мали бути надзавданням митця.

Своє сприйняття творчості художника та його особистості Катерина Михайлівна зафіксувала у спогадах: «Це був наймолодший з професорів, який вчився у Парижі. З своїм власним оригінальним підходом до мистецтва, він виходив у своїх працях з старого українського мистецтва, з старих українських традицій. Він був глибоко переконаний і твердо вірив, що для нашого мистецтва – це єдиний правильний шлях і що він сам призначений створити таку школу. Він так у це вірив, що зумів і своїх учнів переконати і вони так само в це повірили. Потім дійсно він створив свою школу, яка так і носила його ім'я. Це таки була дійсно оригінальна людина і оригінальний мистець» [8, с. 190].

У київський період своєї творчості Катерина Антонович розпочала опановувати мистецтво книжкової ілюстрації, зокрема дитячих видань. Поштовхом стала пропозиція О. Г. Лотоцького проілюструвати його книги, підготовлені ним для молоді¹. «Мені він дав ілюструвати “Вінок”, який потім і був виданий як Читанка Перша у Полтаві у вересні 1918 р.», – згадувала Катерина Антонович [8, с. 211].

У автобіографії вона зафіксувала ще один цікавий досвід Київського періоду – ілюстрування журналу для дітей «Волошки»². Ілюстрація дитячої книжки стане її захопленням і ще одним напрямом художньої творчості.

Опановувати мистецтво гравюри вона продовжуватиме, опинившись в еміграції в Чехо-Словаччині. У Празі «абсолювувала»³ Український Вільний Університет» (у свідоцтві УВУ зазначено «фільософічний факультет»), «працювала в Українській студії Пластичного Мистецтва. Робила дереворити»⁴ для карток з українською тематикою», – позначено в автобіографії [3]. Українська студія пластичного мистецтва (УСПМ), організована за зразком академій мистецтв і відкрита в 1923 р., була найбільшим осередком мистецької діяльності українців за кордоном [13, с. 488–489]. Тут викладали відомі мистецтвознавці та художники. Клас графіки та прикладного мистецтва, зокрема, вів визнаний митець І. І. Мозалевський⁵.

Будучи упродовж десяти років головою Українського дитячого притулку в Чехо-Словаччині, вона ілюструватиме часопис «Нашим дітям» та інші дитячі

¹ Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939) – письменник, публіцист, науковець.

² «Волошки» – ілюстроване двотижневє видання для дітей за редакцією письменниці Н. Д. Романович-Ткаченко, що виходило упродовж 1917 р. У журналі друкувалися народні казки, поезії М. Жука, О. Олеся, П. Тичини, віршовані загадки М. Загірної. Журнал був органом одногоменного видавництва дитячої літератури.

³ «Абсолювувати» – закінчити.

⁴ Дереворити – гравюри на дереві, ручний спосіб виготовлення картини гравіруванням малюнка на дереві.

⁵ Мозалевський Іван Іванович (1890–1975) – художник, майстер станкової, книжкової та прикладної графіки, учень В. В. Мате та І. Я. Білібіна, один з авторів проєктів банкнот та державних паперів доби Української революції (1917–1921).

книжки, що видаватимуться українською еміграційною громадою. У цей час Катерина Антонович виробить свій стиль книжкової ілюстрації, оригінальний і впізнаваний, в якому відчуватимуться і проявлятимуться впливи її великих учителів¹.

Еміграція до Чехо-Словаччини стала випробуванням таланту, життя в цілому і водночас продовженням навчання та напруженої роботи. Для Катерини Антонович Празький період, попри виклики еміграції, був особливо плідним. Навчаючись і працюючи у створених тут установах, вона продовжила опановувати і вдосконалювати не лише мистецтво гравюри, але й не менш важливий для неї жанр – портретний живопис.

Колекція створених нею портретів демонструє майстерне володіння різними художніми техніками – графіка, пастель, акварель, темпера, вугілля, олія. Про портретну галерею Празької доби вона напише: «Робила портрети по замовленню Бібліотеки імені Петлюри в Парижу олією (під час війни німці вивезли разом з частиною Бібліотеки імені Петлюри, і пізніші розшуки були марні). Для Музею Визвольної боротьби України робила портрети діячів (Ст. Смаль-Стоцького, Б. Мартоса)» [3].

Перелік художніх творів, укладений у додатку до автобіографії, нараховує близько 80 позицій, більшість із яких – портрети. Звичайно, цей список не може претендувати на вичерпність (адже укладався на початку 1960-х), але надає уявлення про героїв її портретної галереї. Разом із портретними зображеннями членів своєї родини вона писала портрети відомих українських діячів (Д. Багалій, В. Біднов, І. Борковський, Л. Білецький, М. Грушевський, Д. Дорошенко, О. Кошиць, О. Пчілка, І. Шовгенів, Д. Щербаківський), знакових постатей української культури (І. Франко, Т. Шевченко), пересічних українців (жінок, чоловіків, дітей) [3].

Роботи Катерини Антонович виставлялися в експозиції Музею визвольної боротьби України (МВБУ) у Празі. До Музею були передані портрети власної роботи, листівки, поливані статуетки (всього 27 творів) [12, с. 65]. Окрім серії портретів, що знаходились у портретній галереї Музею, до художньої експозиції були включені її натюрморти. Скульптурні твори в техніці майоліки демонструвалися в експозиції музейного відділу скульптури. Образотворча Шевченкіана Музею так само мала її роботи, зокрема графічні портрети Т. Шевченка та ілюстрації до «Кобзаря».

¹ Подальшим утіленням її таланту ілюстраторки стане робота з журналом «Жіночий світ» (друкований орган Організації українок Канади, створений у 1950 р.), *художнє оформлення своїх книг, що видаватимуться в Канаді. Тричі (1954, 1964, 1976) буде перевидана одна з них – «Український одяг. Історичні замітки»*. Вишукані ілюстрації жіночого, чоловічого, дитячого одягу козацької доби, виконані авторкою в характерному для неї стилі, стануть окрасою цього видання.

Празький період був часом широкого визнання таланту художниці, картини демонструвалися на виставках живопису в Римі й Берліні, потрапили до численних приватних колекцій. Отже, в такий спосіб відбулося повернення Катерини Антонович до європейського культурного простору, традиції якого вона колись прагнула досягнути. Повернення відбулося за кардинально нових обставин і в зовсім іншому статусі. На цей раз вона вже була визнаною художницею, роботи якої демонструвалися на виставках в європейських мистецьких столицях. Утім еміграція накладала свій відбиток, передусім, подальшою невизначеністю долі. Прага і Європа, як скоро стане очевидним, виявилися не останньою зупинкою на шляху еміграційних мандрів і випробувань.

Далі, у 1949 р., відбувся переїзд до Вінніпега – канадського міста, в усіх сенсах далекого від культурних європейських традицій, мистецьких зокрема. Канадський період творчості Катерини Антонович був не менш насиченим, аніж попередні, хоча й мав суттєві відмінності. Необхідно було адаптуватися до чужого культурного середовища та інших умов життя. Це не завадило далі шукати шляхи для самореалізації, хоча простір для цього виявився значно обмеженішим.

Українськість як один із маркерів її творчості стала на заваді поширенню художніх творів у Північній Америці. Канадське й американське суспільство виявляло стриманість до творчості української художниці, як, власне, і до творчості інших українських художників-емігрантів. Можливо, аби вийти за межі, які диктували нові умови життя, бути цікавою не лише українській громаді, але й більш широкій аудиторії, вона частіше звертається до пейзажного живопису, натюрмортів, жанрових композицій.

Як ілюстраторка Катерина Антонович здебільшого залишалася відомою в українських колах, працюючи в українських виданнях. Її картини продовжували демонструватися на виставках, але переважно в центрах проживання української громади – Вінніпег, Монреаль, Торонто (Канада), Детройт, Нью-Йорк, Філадельфія (США). Більшість художніх творів зберігалась у приватних колекціях (В. Білінського, Л. Бурачинської, О. Войценко, О. Кісілевської, О. Лятуринської, Я. Рудницького, Ю. Русова, О. Фроляк та інших), а також в українських установах. Їхній перелік, що додавався до автобіографії, був підтвердженням українського простору експозицій: Українська Вільна Академія Наук (Вінніпег, Нью-Йорк), Історичний військовий музей (Торонто), Музей при українській церкві св. Володимира (Торонто), Оселя «Київ» (Торонто), Український собор свята Покрови (Вінніпег), Український катедральний православний собор (Вінніпег), Український музей Культури й Освіти (Вінніпег), Пласт (Вінніпег) [3]. Художня творчість Катерини Антонович цього періоду, цілком очевидно, опинилась у площині «українське мистецтво для української громади». Школа рисунка й малювання, заснована Катериною Антонович у Вінніпегу на початку 1950-х, також розміщувалася в Українському народному домі.

Втім, обмеженість простору для мистецької самореалізації не стала підставою для нарікань, розпачу та будь-яких негативних рефлексій. В українському еміграційному середовищі високо цінували її талант. Юрій Стефаник¹ у листі до Марини Рудницької називав Катерину Антонович жінкою «великого серця і великих талантів», ім'я якої «записане навіки в анналах нашої культури» [2]. Іронія ж долі Катерини Антонович у тому, що її велика творча спадщина – портрети, графіка, пейзажі, натюрморти, скульптура – майже невідомі в Україні.

У Канаді, дещо змінивши своє амплуа, Катерина Антонович реалізувала себе як художниця-педагог. Останні рядки автобіографії є виразним штрихом, що довершує її портрет: «Вже сьомий рік веду школу рисування і малювання у Вінніпегу. Щороку на закінчення семестру відбувається виставка праць учнів. Деякі з моїх учнів вступили на "АРТ" до Манітобського університету» [3]. Як видно, вона пишалася своїми учнями і тим, що змогла втілити одну зі своїх мрій – навчати молодь, як колись навчалась сама, передавати їй свій багатий досвід, здобутий на довгому шляху опанування художньої майстерності. Школа була названа її іменем і стала «пам'ятним місцем» Катерини Антонович. Імовірно, втіхою для нею було й те, що онук – Ждан Рудницький успадкував її талант і став художником. Водночас її життя в мистецтві підтверджує відому формулу про те, що талант потребує не лише зусиль, наполегливості й послідовності, а ще – вдачі та сприятливих обставин для реалізації та визнання.

Наукова новизна. Біографічний світ Катерини Антонович розглядається як особистісний культурний простір, що постає втіленням її самопрезентацій та перехрестям різноманітних самоідентифікацій. Яскрава палітра і багатогранність біографічного світу розкривається завдяки актуалізації особистісних пам'яттєвих ландшафтів у розмаїтті контекстів епохи, суспільних зламів, викликів долі, життєвих колізій, часових трансформацій.

Віднайдені архівні автобіографічні документи Катерини Антонович у комплексі з опублікованими в еміграції спогадами надають можливість наблизитися до розуміння характеру, світоглядних переконань, художніх та естетичних уподобань цієї непересічної жінки з огляду на її самосприйняття та самоусвідомлення.

Концепти-символи «місця покоління» та «пам'ятні місця» забезпечують зручний механізм для відтворення композиційної моделі біографічного світу.

Висновки. Автобіографія і спогади Катерини Антонович дозволяють реконструювати систему ідентичностей, що репрезентує її біографічний світ. Розповідаючи про себе, родину, оточення, Катерина Антонович фіксує ключові події свого життя, що відіграють роль маркерів у системі її пріоритетних самоідентифікацій, передусім як представниці роду Серебрякових/Антоновичів та художниці.

¹ Стефаник Юрій Васильович (1909–1985) – письменник, літературознавець, журналіст, син письменника Василя Стефаника. У 1944 р. емігрував до Німеччини, з 1948 р. – у Канаді.

«Місця поколінь» – родоводи, родинні будинки, родинні традиції, а також пов'язані з ними українське інтелектуальне середовище, поколіннєва солідарність постають уособленням моральних і світоглядних імперативів Катерини Антонович. Водночас культурні локуси в її автобіографічній рецепції вказують на особливо важливі «пам'ятні місця» та значущість художніх шкіл, знаменитих майстрів живопису та культурних просторів Харкова, Києва, Петербурга, Мюнхена, Праги, провідних центрів європейського мистецтва на довгому шляху опанування художньої майстерності.

Список використаних джерел

1. Library and Archives Canada (LAC). Accession (ACC) #MG 31 H 50; Finding Aid # 1517. The Antonovych Collection, vol. 1, file 15.
2. Library and Archives Canada (LAC). Accession (ACC) #MG 31 H 50; Finding Aid # 1517 The Antonovych Collection, vol. 1, file 22.
3. Library and Archives Canada (LAC). Accession (ACC) #MG 31 H 50; Finding Aid # 1517 The Antonovych Collection, vol. 2, file 18.
4. Library and Archives Canada (LAC). Accession (ACC) #MG 31 H 50; Finding Aid # 1517 The Antonovych Collection, vol. 3, file 17.
5. Антонович К. З моїх споминів. Вінніпег : УВАН, 1965. Ч. 1. 31 с.
6. Антонович К. З моїх споминів. Вінніпег : УВАН, 1966. Ч. 2. 80 с.
7. Антонович К. З моїх споминів. Вінніпег : УВАН, 1972. Ч. 4. 175 с.
8. Антонович К. З моїх споминів. Вінніпег : УВАН, 1973. Ч. 5. 240 с.
9. Антонович К. Український народний одяг. Практичні поради. Втори. Вінніпег : Накладом Організації Українок Канади ім. О. Басарабової, 1954. 23 с.
10. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2012. 440 с.
11. Буняк О. Епістолярна спадщина родини Антоновичів у зібранні Національного музею історії України // Науковий вісник Національного музею історії України. 2019. № 5. С. 39–54.
12. Пеленська О. Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині. Нью-Йорк ; Прага, 2005. 223 с.
13. Ульяновська С., Ульяновський В. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упоряд. С. В. Ульяновська. Київ: Либідь, 1993. С. 477–498.
14. Антонович Катерина Михайлівна // Енциклопедія сучасної України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=43002
15. Antonovych, Kateryna // Internet Encyclopedia of Ukraine [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CA%5CN%5CAntonovychKateryna.htm>
16. The Kateryna Antonovych collection. Prepared by Denis Sowtis and Myron Momryk. CIUS, The University of Alberta, Edmonton. 1985. 28 p.

Larysa Buriak,

Doctor of Sciences (History), Professor,

Leading research associate of Institute of Biographical Studies

of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0002-4631-844X

e-mail: larysa.buryak@gmail.com

Kateryna Antonovych about herself, family and her surroundings (memories and archival documents in reconstruction of biographical world)

The aim of the research is the reconstruction of the biographical world of Kateryna Mykhailivna Antonovych and actualizing her figure in the scientific domestic discourse. **The research methodology** is based on strategies and scientific approaches of interdisciplinarity, which are provided via an array of methods namely source analysis, historical and biographical reconstruction, culturological criticism. **Scientific novelty** is found in reconstructing Kateryna Antonovych's biographical world as a personal cultural space, which appears as the embodiment of her self-presentations and the crossroads of self-identifications. The diversity of the biographical world is revealed through the actualization of personal memories in a variety of contexts of the epoch, challenges of emigration, cultural transformations. Kateryna Antonovych's archival autobiographical documents, together with memoirs published in exile, bring us closer to understanding her character, worldviews, artistic and aesthetic preferences. These documents show how the concepts-symbols «places of generations» and «memorable places» provide a convenient mechanism for reconstructing the compositional model of the biographical world. It is noted that talking about herself, family and her surroundings, Kateryna Antonovych captures the key events of her life, that mark her priorities of self-identification, namely being the representative of the Serebriakov / Antonovych family and a painter. **Conclusions.** The reconstruction of Kateryna Antonovych's biographical world shows a system of identities formed under the influence of family traditions, Ukrainian intellectual environment, intergenerational solidarity, as well as art trends and cultural spaces of Kharkiv, Kyiv, St. Petersburg, Munich, Prague and other European art centres. «Places of generations» – ancestry, family houses, family stories and traditions are the embodiment of moral and ideological imperatives of Kateryna Antonovych. At the same time cultural loci in her autobiographical perception points to especially important “memorable places” on the way to mastering artistic skills and self-realization.

Key words: Kateryna Mykhailivna Antonovych, autobiographical sources, biographical world, “places of generations”, “memorable places”.

*Стаття підготовлена 19 лютого 2020 року;
подана до друку 2 березня 2020 року.*

*Галина Іванівна Ковальчук,
доктор історичних наук, професор,
директор Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0001-8843-9584
e-mail: kovalchuk@nbuv.gov.ua*

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАРОДРУКІВ У НАЦІОНАЛЬНІЙ БІБЛІОТЕЦІ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Метою роботи є проведення аналізу досліджень західноєвропейських стародруків у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського за 100 років її існування. **Методологію дослідження** складає сукупність принципів історизму, об'єктивності, системності; основними методами дослідження обрано історіографічний та бібліографічний, а також метод історико-книгознавчого та термінологічного аналізу. **Наукова новизна** теми полягає, насамперед, у постановці власне проблеми ретроспективного наукового огляду досліджень іноземних, а саме західноєвропейських, стародруків найбільшої бібліотеки України, підбитті своєрідних підсумків зробленого в цій царині за сторіччя, що дає змогу виявити лакуни і визначити перспективні напрями подальших досліджень. Такі дослідження є актуальними особливо в ХХІ ст., в умовах об'єднання європейських країн, усвідомлення непересічної цінності документальної пам'яті людства, що зосереджена, значною мірою, у книжках. Вітчизняні історико-культурні ретроспективні фонди європейських стародруків залишаються маловідомими для дослідників з інших країн, як і відповідні публікації про них, каталоги і навіть бази даних. У статті наголошується на тому, що примірники іноземних стародруків у державних фондах України, як, власне, і будь-якої країни, є її національним надбанням світового, європейського чи державного (національного) значення і, відповідно до чинних документів, потребують особливих умов зберігання і внесення до Державного реєстру національного культурного надбання. **Висновки:** історіографічне вивчення досліджень, пов'язаних із введенням до наукового обігу існуючих примірників, колекцій та зібрань західноєвропейських стародруків, що здійснювалися кількома поколіннями співробітників Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, засвідчило наявність вагомих здобутків у цьому напрямі, а саме у вивченні інкунабул, палеотипів, зібрань видань видатних європейських друкарів, певних видів (ноти, гравіровані портрети) видань, окремих цінних примірників.

Ключові слова: західноєвропейські стародруки, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, інкунабули, Борис Зданевич, колекції, каталоги.

Актуальність теми дослідження. Сторічний ювілей Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ), який припав на кінець 2018 – 2019 роки, дав нагоду дослідникам, насамперед, співробітникам установи,

озирнутися назад, заглибитися в історію книгозбірні, розібратися з її напрацюваннями, детальніше проаналізувати здобутки, побачити прорахунки і визначити пріоритети, принаймні серед інших бібліотек України. Тема дослідження західноєвропейських стародруків є показовою в цьому плані. НБУВ має найбільші в Україні колекції інкунабул (видань XV ст.), палеотипів (видань першої половини XVI ст.), значні масиви видань різних європейських країн латинським шрифтом, опублікованих до кінця XVIII ст. Ці видання, надруковані на ручних верстатах відлитою вручну металевими шрифтами (так звані книги ручного друку – *Hand Press Book*), є визнаною у світі категорією історико-культурних цінностей і, водночас, національним надбанням України, тож залучення до суспільного обігу каталогів, наукових досліджень цієї спільної європейської спадщини, а також інформації про існуючі джерела є актуальним завданням.

Аналіз досліджень і публікацій. Найдавніші стародруки зі своїх фондів вивчають усі бібліотеки. Переважна більшість установ підготувала і видала друком наукові каталоги таких раритетів, активно оприлюднюються статті, присвячені як окремим виданням, так і видавничій продукції певних друкарень. Є розвідки про внесок певних діячів у цій царині. Останнім часом необхідними і незамінними для дослідників є електронні ресурси, що містять бібліографічні описи західноєвропейських стародруків, особливо ті, що охоплюють зведену інформацію про примірники таких стародруків у різних сховищах. Найбільш затребуваним є, наприклад, KVK – *Karlsruhe Virtual Catalog* (<https://bit.ly/2AsqSoQ>), створений спеціалістами Технологічного інституту в Карлсруе (KIT). Проте узагальнюючого історіографічного огляду досліджень західноєвропейських стародруків однією установою за достатньо тривалий період ми не знаємо.

Отже, **метою дослідження** є виявлення, по-перше, основних результатів наукового студіювання упродовж ста років іноземних стародруків, тобто видань XV–XVIII ст., надрукованих в Європі латинським шрифтом різними мовами, що зберігаються у фондах НБУВ; осмислення зробленого, представлення узагальненого матеріалу для дослідників, що сприятиме полегшенню їхніх пошуків у тому чи іншому напрямі історичних чи книгознавчо-бібліотекознавчих студій, а по-друге, актуалізація перспективних напрямів дослідження західноєвропейської історико-культурної книжкової спадщини, в т. ч. історії вітчизняних бібліотек, в яких було зібрано і збережено європейські видання зазначеного періоду.

Виклад основного матеріалу. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського вже від початку створення (з 1918 року – як Всенародна бібліотека Української держави, далі – ВБУ) мала на меті сформувати універсальний фонд видань і документів різних країн і народів, різними мовами, за зразком великих європейських бібліотек. Комплектування фондів відбувалося неймовірно швидкими темпами, насамперед, за рахунок полишених напризволяще власниками під час Першої світової війни, пролетарської революції та викликаній нею

громадянської війни приватних бібліотек, що містили значну кількість іноземної літератури, в т. ч. стародруків; націоналізованих фондів скасованих інституцій, передусім навчальних установ, а також бібліотек зачинених монастирів тощо. Ще одним джерелом надходжень була купівля окремих книжок і цілісних зібрань. При цьому власних приміщень перший час бібліотека не мала, численні фонди зберігались у різних орендованих приміщеннях Києва, де вони просто складувалися [1]. Пріоритет в обробці видань і обслуговуванні читачів надавався, насамперед, поточним надходженням – переважно літературі ідеологічного спрямування, науковій книзі (адже бібліотека, як і зараз, підпорядковувалась Українській академії наук), виданням із питань техніки, підручникам, а також українській книзі, яка до 20-х років ХХ ст. не мала належних умов для розвитку. Іноземна література західноєвропейськими мовами теж оброблялася, але пріоритетною в умовах активного будівництва соціалізму вона не була.

У перші роки існування ВБУ основна робота з ретроспективними фондами полягала в так званому сортуванні книжок – спочатку за мовами, далі за хронологією видань (за століттями), а в межах століття – за алфавітом. Це дозволяло, в умовах відсутності каталогів, знаходити потрібну книгу, а також визначати рідкісність того чи іншого примірника. Певні історичні зібрання залишалися більшменш цілісними комплексами (з них, як правило, вилучалися рукописи для фахового описування у відділі рукописів, а також окремі види видань (ноти, гравюри, карти, газети) для спеціалізованого опрацювання і зберігання).

Дослідження західноєвропейських стародруків відбувалось у спеціально створеному відділі стародруків ВБУ (нині відділ стародруків та рідкісних видань НБУВ). Початок такої діяльності заклали перші співробітники й керівники відділу – Михайло Миколайович Марковський, який очолював цей підрозділ від кінця 1920-го року, і Віктор Федорович Іваницький, завідувач відділу від 1923 р. до травня 1926 р. (одночасно останній був заступником директора бібліотеки і завідувачем відділів *Orientalia* та бібліотекознавства). Ці працівники розробили найперші регламентуючі документи щодо відбору та опрацювання стародруків у ВБУ, які, на жаль, лишилися тоді неопублікованими, проте саме дані документи визначили основні поняття щодо видів стародруків і порядку роботи з ними. Так, М. М. Марковський розподіляв усі стародруки на інкунабули, до яких відніс видання до 1525 р. включно, українські та білоруські стародруки і стародруки «чужоземні» – видання по 1799 р. або, в іншому варіанті, 1800 р. включно. Інкунабули він пропонував розміщувати за хронологією, інші іноземні стародруки – за національним принципом. Уже на 1923 р., за свідченням тогочасного директора, бібліотека мала до 40 тисяч книжок XV–XVIII ст., половину з яких було «розсортовано» за мовами і століттями [2, ствп. 17]. Безпосередньо виконував цю роботу Борис Іванович Зданевич, який виявив уже тоді 40 інкунабул [3]. У звіті за 1924–1925 акад. рік названо вже 30 тисяч «посортованих» стародруків [4].

Бібліографічний опис планувалося проводити повний, проте з огляду на величезну кількість надходжень і, відповідно, обсяг книжок для сортування, відсутність кадрів для цієї роботи (штат бібліотеки був надто малим), холод (приміщення не опалювалися) опис стародруків тоді взагалі не проводився.

3 травня 1926 р. відділ стародруків очолив Сергій Іванович Маслов, який займався переважно кириличними стародруками, але завдяки ґрунтовним знанням і ознайомленню із західними джерелами він уклав на початку 1930-х років «Нарис інструкції для абеткування західно-європейських та польських видань XVIII ст.» [5]. На цей час зусиллями переважно Б. І. Зданевича у відділі було започатковано створення колекцій інкунабул (видань XV ст.), палеотипів (видань першої половини XVI ст.), а також колекцій видань найвидатніших європейських друкарів – Альдів, Етьєнів, Плантена, Ельзевірів, Дідо; планувалось організувати також колекції видань відомих друкарів Й. Фробена, Д. Баскервіля, Д. Бодоні, але виявлено було лише поодинокі примірники їхніх друків. Решту іноземних стародруків було об'єднано в окрему колекцію із шифром Іп (іноземні).

Найбільшу увагу Б. І. Зданевич приділяв вивченню інкунабул – первістків друкарського верстата, що відбивають перехід від середньовічної рукописної книги до книги тиражної, друкованої. Вони найважче піддаються науковому опису: часто не мають титульних аркушів, отож досліднику потрібна ґрунтовна підготовка, висока ерудиція, знання давніх мов, шрифтів, історії друкарства, паперу, мистецтва книги, щоб зуміти розпізнати те чи інше видання, спромогтися знайти і порівняти його опис в авторитетних європейських джерелах із наявним примірником.

Наприкінці 1920-х років Б. І. Зданевич розпочав укладання наукового друкованого каталогу інкунабул бібліотеки. Досвід набувався поступово, відповідної літератури, що могла б стати у пригоді, було обмаль, та й консультуватися практично не було з ким. До нього інкунабулами в Києві певною мірою займався П. М. Попов, але в цей час він очолював відділ рукописів ВБУ і був перевантажений іншими справами. Тож Зданевич почав активно листуватися з інкунабулознавцями Радянського Союзу (зокрема з І. Я. Фаасом, М. П. Кисельовим, О. І. Малєїним, П. Н. Абрамовичем), а також Німеччини, батьківщини друкарства, де від 1904 р. розпочалася робота з укладання зведеного каталогу інкунабул світу, а від 1925 р. – поступова публікація томів цього ґрунтового видання. Частина епістолярію збереглася в архіві вченого в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (фонд 113). Тут і у фонді Б. І. Зданевича в Інституті рукопису НБУВ (ІР НБУВ, фонд 111), а також у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ збереглися десятки зошитів, тисячі сторінок із його конспектами чи виписками з іноземних видань, що стосуються інкунабул. Разом з укладанням каталогу, до якого він підготував відповідну інструкцію [6], Борис Іванович одночасно готував і частково публікував статті про першодруки та рецензії на ката-

логи інкунабул [7], а також списки інкунабул бібліотеки та інших установ України [8]. Він став кореспондентом міжнародної Комісії з укладання зведеного каталогу видань XV ст. – *Komission für den Gesamtcatalog der Wiegendrucke*. В архіві цієї комісії наявне листування між тодішнім керівником редакції каталогу Максом Хусунгом та Борисом Зданевичем за кілька місяців 1929–1930 рр. Зокрема, в листі від 6 січня 1930 р. М. Хусунг сповіщає про те, що з надісланих Зданевичем матеріалів редакція зведеного каталогу інкунабул одержала дуже цінні доповнення і повністю схвалила складені ним списки перших друкованих книг [9, с. 29–30].

Каталог інкунабул бібліотеки в першій редакції був готовий уже на початку 1930-х років, але дві суттєві обставини вплинули на те, що робота Зданевича розтягнулася ще майже на десятиріччя. Не будемо в деталях згадувати про його несправедливе звільнення в числі інших 100 співробітників ВБУ в 1933 р., призначення на посаду заввідділу стародруків після не дуже порядного звільнення С. І. Маслова «за власним бажанням», що додало Зданевичу зайвого адміністративного клопоту і безперечно стало на заваді проведенню ним наукових досліджень. Найголовнішою причиною такого подовження роботи було надходження в 1932 р. величезного масиву стародруків, серед яких і 169 інкунабул, з волинських теренів – з Волинського державного науково-дослідного музею в Житомирі, бібліотека якого увібрала в себе зібрання барона Станіслава Шодуара, Житомирської римо-католицької семінарії, Житомирського римо-католицького капітулу, Житомирського давньосховища (древлехранилища), Житомирської чоловічої гімназії та інших закладів і установ. Незважаючи на те, що інкунабули в Житомирі були виявлені й опрацьовані П. Н. Абрамовичем, Зданевич їх глибоко вивчав, залучаючи необхідну літературу, і описував відповідно до інструкції *Gesamtkatalog*. Але одночасно він опрацьовував й інші стародруки, виділяючи палеотипи, альдини, етьєни, плантени, цінні видання XVIII–XIX ст. для колекції рідкісних видань відділу. У 1936–1937 рр. колекція інкунабул, як і деякі інші колекції західноєвропейських стародруків бібліотеки, поповнилася за рахунок надходжень із реорганізованих інститутів Академії наук і реформованих музеїв, зокрема 19-ма інкунабулами із Всеукраїнського музейного містечка після ліквідації там Відділу письма та друку.

Ще одним напрямом дослідження західноєвропейських стародруків стала розповсюджена, до певної міри, в Німеччині методика студіювання шкіряних оправ стародруків і виокремлення з них т. зв. «макулатури», тобто окремих пергаментних або паперових аркушів, які використовували при виготовленні оправи для її зміцнення. Інколи саме так учені знаходили дуже цінні для історії творчості чи їхніх фрагменти. Знаючи про таку практику досліджень, Б. І. Зданевич разом із реставратором М. І. Касперовичем ініціював з дозволу керівництва проведення подібних «хірургічних» операцій давніх оправ. Ним було підібрано два стародруки у шкіряних оправах, потертих або пошкоджених по краях, з яких

дослідники 5 квітня 1935 р. дістали аркуші – фрагменти кількох інкунабул. Серед них, за подальшим дослідженням Зданевича, було виявлено 4 друкарські аркуші (16 сторінок), надруковані так званим «донато-календарним шрифтом», тобто шрифтом ранніх, як вважається, видань Й. Гутенберга.

Борис Іванович Зданевич здійснив комплексне вивчення цих аркушів і не лише довів їхню приналежність до друкарської спадщини європейського першодрукаря, але й встановив, що виявлено майже повне видання, невідоме в історії друкарства, а саме – список митрополій та єпископатів Римо-Католицької Церкви середини XV ст., т. зв. «*Provinciale Romanum*» (Романські провінції). Результатом дослідження Зданевича стали низка заміток у газетах, стаття в академічному журналі [10], доповідь на науковій конференції у Львові 25–29 жовтня 1940 р. до 500-річчя книгодрукування (саме цієї доповіддю відкрилася міжнародна конференція) та окреме видання «*Provinciale Romanum* – невідоме видання Йоганна Гутенберга» [11]. Найважливіше, що завдяки ретельності вивчення пам'ятки Зданевичем, його високій кваліфікації, бездоганній доказовій базі всі інкунабулознавці світу визнали «*Provinciale Romanum*», цей єдиний знайдений примірник видання, друком Й. Гутенберга. І це при тому, що вже в листопаді 1937 р. було зафіксовано відсутність оригіналу (чи не через це С. І. Маслов як керівник відділу стародруків змушений був звільнитися з роботи наприкінці того ж місяця?). Про історію зникнення оригіналу ми свого часу писали, спираючись на архівні документи [12].

На жаль, після війни Б. І. Зданевич працювати в бібліотеку не повернувся. На роботу до відділу прийшли і часто мінялися нові співробітники, тож очікувати на серйозні дослідження іноземних стародруків тоді не доводилося; багатьох зусиль потребувало упорядкування фондів, які було повернено з евакуації. Перший час, поки відбудовували пошкоджену вибухом будівлю бібліотеки, тривали ремонтні роботи та упорядкування колекцій, фонди стародруків розмістили в Подільській філії, а також, з огляду на нестачу площ, у Георгіївській церкві Видубицького монастиря та в інших непристосованих приміщеннях. Саме у Видубицькому монастирі Галина Іванівна Ломонос-Рівна, латиніст за освітою, розшукала серед виявлених нею 165 стародруків 65 видань XVI ст., зокрема й 36 надзвичайно цінних палеотипів, які до війни зберігались у відділі: ботанічний атлас Л. Фукса 1542 р., примірник першого повного видання М. Коперника про обертання небесних сфер 1543 р., Космографію С. Мюнстера, прижиттєві видання М. Лютера, видання античних творів. Вона не лише заінвентаризувала їх, але й упорядковувала колекції іноземних стародруків, оновила описи та роздрукувала картки на всі іноземні стародруки відділу на друкарській машинці, створивши їхні зведені алфавітний та географічний каталоги.

Використавши довоєнний машинопис каталогу інкунабул Б. І. Зданевича, Г. І. Ломонос-Рівна доопрацювала його і підготувала до друку, доповнивши ви-

дання як описами примірників, що надійшли пізніше, так і новою інформацією з тогочасної літератури [13]. Усього в каталозі представлені описи 517 примірників інкунабул НБУВ. У описах зазначаються дефектність примірників, варіанти видань, передано записи, вказано на наявність печаток, штампів, екслібрисів, особливості оправ, джерела надходжень до бібліотеки. Завдяки цьому каталогу інкунабули НБУВ враховані в 11-ти томах друкованого світового каталогу «Gesamtkatalog der Wiegendrucke» [14] і найповніше – у відповідній електронній базі (<https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/>).

І Зданевич, і Ломонос-Рівна ґрунтовно займалися дослідженнями першодруків, у т. ч. здійснювали переклади давніх творів. Крім того, наслідуючи методу опису інкунабул Б. І. Зданевича, Г. І. Ломонос-Рівна розпочала укладання наукового каталогу палеотипів, але з різних причин змушена була звільнитися з бібліотеки в середині 1970-х років.

Пізніше цю діяльність продовжила Маргарита Агапіївна Шамрай, уклавши, за сприяння Б. В. Грановського та І. Б. Торбакова, фундаментальний науковий каталог палеотипів [15]. М. А. Шамрай є також автором-укладачем двох видань каталогу альдин у бібліотеках України [16].

Нова генерація співробітників, використовуючи напрацювання попередників, також вивчає західноєвропейські стародруки, адже без знання фондів неможливо працювати у відділі стародруків та рідкісних видань. Попри інші наукові зацікавлення, кілька публікацій присвятила інкунабулам Н. П. Бондар, яка нині очолює відділ стародруків та рідкісних видань НБУВ [17]. Характеризуючи примірники західноєвропейських першодруків, Н. П. Бондар цілком доречно застосувала філігранологічний метод дослідження, який Б. І. Зданевич теж використовував, але протягом майже сторіччя, що минуло, з'явилася нова література, використана дослідницею, нові інкунабули в колекції, що разом з ретельністю дослідження конкретних примірників раннього періоду друкарства дозволило авторці представити вагомий науковий матеріал. Про чеську інкунабулу свого часу писала Т. М. Росовецька [18]. Загалом чеських стародруків у вітчизняних фондах небагато, тим ціннішою є характеристика одного з них. Фактичною сенсацією, яка, на жаль, залишилася непоміченою, виявилась атрибуція Ю. К. Рудаковою фрагмента видання інкунабульного періоду [19]. А співробітниця відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій В. В. Колотило нещодавно віднайшла у фонді бібліотеки Університету св. Володимира конволют із п'яти палеотипів.

Ми свого часу вивчали і популяризували західноєвропейські стародруки XVI ст. [20] Слід зазначити, що більшість серед західноєвропейських стародруків XVI ст. становлять німецькі, французькі та італійські видання, а щодо мови – превалює, безперечно, латинська і, у зв'язку з Реформацією, німецька. Широко представлені наукові твори з географії, астрономії, медицини, історії, філософії та теології, а також твори античних авторів і різні видання Біблії. Серед

останніх – переклади Біблії національними мовами, скажімо, *Thet Nija Testament* 1541 р., виданий у Швеції старошведською мовою. Спеціально виготовлене факсиміле цього примірника з фондів бібліотеки було подароване Президентом України Леонідом Кучмою шведському королю і нині зберігається в Королівській бібліотеці Швеції у Стокгольмі. Проведене нами наукове дослідження дозволило відтворити історію примірника.

На початку нового тисячоліття від Різдва Христового нам здалося доцільним розглянути й інші примірники Біблії, що зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань. Ця віртуальна колекція (адже фізично книги зберігаються в різних колекціях, в залежності від часу виходу з друку чи конкретної друкарні) виявилася надзвичайно цікавою. Тут зібрано понад сотню примірників, серед яких коментовані видання Біблії XV ст. (коли шрифт коментарів, зазвичай, меншого кеглю, заверстано «в оборку» серед тексту Біблії більшим шрифтом); видання абсолютно різних форматів – від грубезних, у п'яти томах, до зовсім невеликих, надрукованих дрібним шрифтом, щоб вмістився весь текст Святого Писання; ілюстровані подарункові видання XIX ст. та скромні за оформленням Біблії кінця XX ст. [21].

Окрема наша увага до базельських стародруків [22] пояснюється, насамперед, тим, що наприкінці XV – в XVI ст. Базель був центром швейцарського книгодрукування, а видання Й. Амербаха, Й. Фробена, І. Опоріна, Г. Петрі були добре відомими й пошанованими в усій Європі. Тут були видані твори Еразма Роттердамського, Г. Агріколи, Л. Фукса, С. Мюнстера, І. Кардана та ін. Видання голландської фірми Ельзевірів XVII ст. вивчала О. С. Недашківська [23]. Загалом теми досліджень, пов'язані зі стародруками, можуть бути найрізноманітнішими. Так, стародруки астрономічної тематики студіював В. Ю. Соколов [24].

Ще однією формою вивчення стародруків (поряд зі створенням наукових каталогів, дослідженнями окремих примірників, певних видань чи загалом колекцій, що мають результатом публікації статей; виставками стародруків, описами особливостей примірників у базах даних) ми вважаємо паспортизацію їхніх колекцій. Такий вид наукової діяльності у НБУВ активізувався на початку 2000-х років, коли були створені паспорти на колекції інкунабул, палеотипів, альдин тощо; вони стали завершальним етапом перевірки фондів стародруків, доопрацювання службових топографічних каталогів і переконали нас у доцільності такої форми обліку, яка враховує не лише кількість назв і примірників, як прийнято в бібліотечній справі, але й кількість одиниць зберігання, конволютів та алігатів у них, томів багатотомників тощо. Водночас здобута інформація про історію колекцій, їхній склад, найхарактерніші та найцінніші примірники була оформлена у вигляді ілюстрованих електронних довідкових статей, пов'язаних з електронними каталогами, і певний час була доступна on-line. Найближчим часом ця доповнена інформація має з'явитися на порталі НБУВ.

Доволі цікавою формою дослідження західноєвропейських стародруків виявилось експериментальне видання «Бібліотечні парадокси» [25]. Свого часу ми звернули увагу на непримітну брошуру 1736 р. у колекції рідкісних видань, на титулі якої, серед іншого тексту, легко читалося «... PARADOXIS BIBLIOTHECARIIS» і стосовно якої поставало питання: чому наші попередники відібрали цю типову за оформленням для свого часу непрезентабельну брошурку до сформованої в НБУВ наприкінці 1920-х років колекції рідкісних (у розумінні також «цінних») видань. Науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Р. Є. Кисельов здійснив переклад тексту книжки з латини, ознайомивши таким чином дослідників із бібліотекознавчими міркуваннями людини першої половини XVIII ст., викладеними у вигляді парадоксів. Виявилося, що основні постулати бібліотекознавства, репрезентовані тут, багато в чому співзвучні із сьогодишнім розумінням завдань і проблем бібліотек за своєю суттю, а різняться лише своїм парадоксальним вираженням, наприклад: «Один каталог для всіх бібліотек» або «У темному закутку бібліотека сяє, а у світлі – губиться». Така форма повернення фахової історичної інформації здалася нам настільки важливою та перспективною, що ми зважилися здійснити перевидання цієї брошури з відповідним науковим дослідженням у започаткованій серії «Пам'ятки бібліотекознавчої думки». Сподіваємось, із часом ця серія дістане свого продовження.

Іноземні стародруки впродовж тривалого періоду плідно вивчає І. О. Римарович (Ціборовська-Римарович). Останнім часом найбільш активно їх досліджує також Ю. К. Рудакова. В її доробку і тематичні студії, зокрема астрономічна тематика стародруків, і особливо – науково-методичні аспекти атрибуції західноєвропейських стародруків за різними параметрами: підзаголовками, присвятами і передмовами, колофонами, колонтитулами, дозволами на друк, художнім оформленням [26]. Власне, з огляду на наявність великої кількості дефектних стародруків у бібліотечних фондах Інститут книгознавства НБУВ обрав напрямом досліджень на 2019–2021 рр. тему «Атрибуція та експертиза як складова дослідження книжкових та інших бібліотечних пам'яток: основи теорії та практики». Попримірникове глибоке дослідження стародруків, порівняння примірників начебто одного видання виявило, зокрема, видавничі підробки-фальсифікати іноземних стародруків, здійснені в Бердичівській та Луцькій друкарнях у XVIII ст. [27].

Упродовж двох десятиліть активно здійснюється опис і залучення до наукового обігу латиношифрних стародруків з фонду концентрації відділу стародруків та рідкісних видань. Їх професійно опрацьовували К. П. Єремко, Ю. К. Рудакова, І. О. Римарович, О. Ю. Курганова, О. С. Недашківська, К. Ю. Жбанова. Триває подальше дослідження доробку певних видавничих фірм. О. Ю. Курганова однією з перших у НБУВ почала застосовувати і пропагувати застосування в описі стародруків ідентифікатора фінгерпринт [28].

Західноєвропейські стародруки зберігаються і вивчаються також у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ. Вони перебувають або в складі історичних бібліотечних зібрань (монастирських, приватних, дореволюційних установ), або серед штучно створених у бібліотеці фондів за мовною ознакою: видання німецькою, польською, французькою мовами. Знайти потрібну літературу можна як в електронному каталозі на порталі НБУВ (закладка Каталоги, Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій), так і в карткових каталогах у читальній залі відділу. Німецькомовний фонд упорядковували й описували переважно О. І. Гальчук, Л. А. Малініна, А. М. Беба; на початок 2020 р. в електронному каталозі представлено 8135 записів (<https://cutt.ly/uULZVtz>). Упорядкуванням, описом і дослідженням франкомовних видань займалися Р. С. Кириченко, М. А. Стельмашева, А. М. Беба (<https://cutt.ly/2uLXfKW>), фонд репрезентований 13 899 записами. Найбільшим є фонд і каталог польськомовних видань – 29 863 описи (<https://cutt.ly/wuLX8OI>). Щоправда, в цих каталогах зазначені не лише стародруки, але й видання XIX – початку XX ст.

У спеціалізованих мистецтвознавчих відділах НБУВ також описують і вивчають як із фахового, так і книгознавчо-бібліографічного боку іноземні стародруковані видання: у відділі музичних фондів – ноти, у відділі образотворчих мистецтв – гравійовані портрети XVII–XVIII ст. У секторі картографії відповідно досліджувались західноєвропейські картографічні видання [29].

Наукова новизна. У статті вперше комплексно розглянуто питання дослідження західноєвропейських стародруків у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського.

Висновки. Представлений комплексно матеріал демонструє потужний напрям освоєння західноєвропейської стародрукованої спадщини Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського. Найдавніші й найцінніші західноєвропейські стародруки з фондів НБУВ залучаються до світового наукового простору через друковані видання, електронні каталоги, віртуальні виставки, цифрові бібліотеки. Дослідження стародрукованої спадщини триває. Підготовлено масиви описів стародруків, зокрема і західноєвропейських, для внесення їх до Державного реєстру національного культурного надбання, адже давні книги, історично збережені в бібліотеці, незважаючи на місце їхнього виготовлення, є вітчизняним національним надбанням: вони свідомо тут збиралися, вивчалися, активно впливаючи на розвиток суспільства, освіти, науку і культуру України.

Список використаних джерел

1. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941. Київ : НБУВ, 1998. 338 с.
2. Постернак С. Всенародня бібліотека України (до п'ятирічного ювілею) // Бібліологічні вісті. 1923. № 4. Ствп. 13–22.
3. Архів НБУВ. Оп. 1. Од. зб. 65. Арк. 3 зв.
4. Архів НБУВ. Оп. 1. Од. зб. 110.
5. ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 2954.
6. Інструкція для докладного опису інкунабул для зведеного каталогу. [1928]. ЦДАМЛМ України. Фонд 113. Од. зб. 2. 15 арк.
7. Зданевич Б. І. Рец. на кн.: Sparr E. Las bibliotecas con cien y más inkunables. Córdoba, 1927 // Бібліологічні вісті. 1927. № 4. С. 114–116; Його ж: Перша спроба опису інкунабулів на Україні // Записки істор.-філол. відділу УАН. 1928. Кн. XVI. С. 315–324; Його ж: Зведений каталог інкунабулів цілого світу // Записки істор.-філол. відділу УАН. 1929. Кн. XXV. С. 335–342.
8. Зданевич Б. І. Список «Українські примірники інкунабул», що ввійшли або мали ввійти до перших трьох томів «Gesamtkatalog der Wiegendrucke» : рукопис. [1928]. ЦДАМЛМ України. Фонд 113. Од. зб. 1. 112 арк.; Verzeichnis der Inkunabeln der national.-u. Akademie-Bibliotheken der Ukraine zu Kiev [1929]; Ukrainische Exemplare der Inkunabeln, welche in die ersten drei Bande des GW schon eingetragen sind oder erst eingetragen sein sollen. ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 3042.
9. Краузе Ф. Сотрудничество редакции «Сводного каталога инкунабулов» с советскими инкунабуловедами // Советская историография книги : сб. науч. тр. Москва, 1979. С. 23–31.
10. Зданевич Б. І. Нові дані до історії початків друкарства (Невідоме видання Гутенберга) // Вісті Академії наук УРСР. 1936. № 10. С. 9–24.
11. Зданевич Б. І. «Provinciale Romanum – невідоме видання Йоганна Гутенберга. Київ : Вид-во Академії наук УРСР, 1941. 62 с. + XXI арк. фото.
12. Ковальчук Г. І. Борис Зданевич і його відкриття Provinciale Romanum // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2003. Вип. 10. С. 67–82.
13. Каталог інкунабул / уклад Б. Зданевич ; упоряд. Г. І. Ломонос-Рівна. Київ : Наукова думка, 1974. 235 с.
14. Gesamtkatalog der Wiegendrucke : [in 11 Bd.] / hrsg. von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Leipzig [etg.] : Verlag K. W. Hiersemann [etg.], 1925–2008. Bd. 1–11.
15. Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки имени В. И. Вернадского НАН Украины / сост. М. А. Шамрай, при участии Б. В. Грановского и И. Б. Торбакова. Киев : Наукова думка, 1995. 550 с.
16. Шамрай М. А. Альдини в бібліотеках України. Київ : Академперіодика, 2008. 144 с.; Shamrai M. Aldines in libraries of Ukraine. Catalogue / new corr. a. comp. ed. by Michał Spandowski ; pr. Coord. Janusz A. Rieger. Warsaw, 2012. 200 p.

17. Бондар Н. П. Першодруки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Бібліотечний вісник. 1999. № 1. С. 23–29; Її ж: Найдавніші інкунабули Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (у контексті висвітлення гутенбергівської тематики) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2003. № 10. С. 98–136.

18. Росовецька Т. М. Празький Passinal 1495 року // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2003. Вип. 10. С. 83–98.

19. Рудакова Ю. К. Поповнення в колекції інкунабул Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Бібліотека. Наука. Комунікація : формування національного інформаційного простору : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 4–6 жовтня 2016 р.). Київ, 2016. С. 175–177.

20. Ковальчук Г. И. Западноевропейские издания XVI столетия в фондах Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского // Чтения памяти Евгении Ивановны Гольцман (1905–1983) : материалы научного семинара. Санкт-Петербург, 2007. С. 90–97.

21. Ковальчук Г. І. Видання Біблії з фондів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. 2000. Вип. 5. С. 3–15.

22. Ковальчук Г. І. Базельські стародруки XV–XVI ст. у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ // Рукописна та книжкова спадщина України. 2014. Вип. 18. С. 3–37.

23. Недашківська О. С. Тематичний склад колекції ельзевірів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2016. Вип. 44. С. 264–273; Її ж: Дослідження ельзевірів – видань голландської фірми XVII ст.: здобутки та перспективи // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2017. Вип. 47. С. 163–176.

24. Соколов В. Ю. Західноєвропейські видання з астрономії XV ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історико-книгознавчий аналіз // Вісник Книжкової палати. 2001. № 3. С. 25–29; № 4. С. 23–27.

25. Бібліотечні парадокси: бібліотекознавчий твір 1736 р. / пер. з лат. Р. Є. Кисельов, упоряд. та автор передмови Г. І. Ковальчук. Київ : НБУВ, 2006. 42 с.

26. Рудакова Ю. К. Стародруки з астрономічної тематики, надруковані латинським шрифтом у XV–XVII ст., у фондах відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні : зб. наук. статей / за заг. ред. О. Петрука. Львів : Ін-т прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2014. С. 689–721; Її ж: Використання ресурсів Internet для атрибуції стародруків (на прикладі атрибуції палеотипу) // Адаптація завдань і функцій наукової бібліотеки до вимог розвитку цифрових інформаційних ресурсів : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовтня 2013 р.). Київ, 2013. С. 289–291; Її ж: Методика атрибуції дефектних

видань, надрукованих латинським шрифтом // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2017. Вип. 21. С. 107–117. <https://doi.org/10.15407/rksu.21.107>; її ж: Встановлення вихідних відомостей видання за художнім оформленням як один із шляхів атрибуції (на прикладі палеотипа) // Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху. Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовтня 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 209–213.

27. Ціборовська-Римарович І. О. Видання роману Ж. Ф. Мармонтеля «Інки або знищення держави Перу» з фальшивими вихідними даними: факти, гіпотези, аналіз друкарських особливостей примірників // Наукові праці НБУВ. Київ, 2017. Вип. 47. С. 231–244; її ж: Контрафактні політичні видання друкарні Луцького домініканського монастиря (1787–1836): друкарське виконання, атрибуція, суспільна потреба // Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти : доповіді і повідомлення Міжнар. наук. конф., Львів, 24–25 жовтня 2019 р. Львів, 2019. С. 33–35.

28. Курганова О. Ю. Ідентифікатор LOC-фінгерпринт як засіб атрибуції іноземних стародруків // Сучасні інформаційні технології в бібліотечній справі [Електронний ресурс] : зб. матеріалів V Міжнар. наук. конф. молодих учених «Молодь. Наука. Інновації», Київ, 15 трав. 2014 р. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Рада молодих учених. Київ, 2014. 136 с. Режим доступу: www.nbuviar.gov.ua. Назва з екрана. С. 130–133; її ж: Ідентифікатор «фінгерпринт» як елемент бібліографічного опису колекції Ельзевірів в електронному каталозі відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ // Бібліотечний вісник. 2015. № 2. С. 14–18; її ж: Перспективність застосування ідентифікатора фінгерпринт при атрибуції латиношрифтних стародруків // Бібліотека. Наука. Комунікація. Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек : матеріали міжнар. наук. конф. (3–5 жовтня 2017, м. Київ) / НАН України, НБУВ, АБУ. Київ, 2017. С. 144–147.

29. Осталецька О. І. Атласи А. Ортелія «Theatrum Orbis Terrarum» у фондах сектору картографічних видань НБУВ як шедеври світової картографії кінця XVI – початку XVII ст. // Картографія та вища школа : зб. наук. праць Київ. Нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. Вип. 12. С. 174–178; її ж: Видання провідних європейських картографічних закладів XVI–XVIII ст. у фондах сектору картографічних видань НБУВ // Вісник Львів. ун-ту. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформ. технології. Львів, 2010. Вип. 5. С. 130–133; її ж: Формування тематичної БД стародрукованих картографічних видань XVI–XVIII ст. у програмі IPBIC-64 // Бібліотечний вісник. 2013. № 4. С. 32–34.

Halyna Kovalchuk,
Doctor of Sciences (History), Professor,
Director of Institute of Book Studies
of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
ORCID: 0000-0001-8843-9584
e-mail: kovalchuk@nbuv.gov.ua

Research of Western European old printed books at V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine

The aim of the research is to conduct analysis of researches of Western European old printed books at the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine throughout 100 years of its existence. **The methodology** of the research comprises the whole of principles of historical method, objectivity, and system; historiographic and bibliographic as well as historical book studies and terminological analyses were chosen as methods for this research. **The scientific novelty** of the topic can be found, first and foremost, in the formulation of the issue itself of retrospective scientific overview of foreign researches, primarily Western European old printed books of Ukraine's largest library as well as drawing conclusion of the work done in this sphere throughout the last century, which would allow to see lacunae and determine the promising directions of further researches. Such researches are particularly relevant in the 21st century within the conditions of European countries uniting as well as realisation of outstanding value of mankind's documentary memory, which is concentrated within books for the most part. Ukrainian historical and cultural retrospective collections of European old printed books remain almost unknown to researches from other countries. The same can be applied to publications about them as well as catalogues and data bases. The article stresses the importance of understanding that the examples of foreign old printed books within the state depositories of Ukraine, as is the case with any other country, are Ukraine's national heritage of world, European or state (national) significance and, corresponding to the effective documents, require special storage conditions as well as inclusion to the State register of national cultural heritage. **Conclusions.** Historiographic study of researches connected with introduction into scientific circulation of existing examples, collections and gatherings of Western European old printed books, which were done by several generations of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine employees, established the presence of evident achievements in this sphere, particularly the research of incunabula, paleotypes (ancient 16th century books), collections of famous European printing houses, certain types (sheet music, engraved portraits) of editions, separate particularly valuable specimen.

Key words: Western European old printed books, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, incunabula, Borys Zdanevych, collections, catalogues.

*Стаття підготовлена 4 березня 2020 року;
подана до друку 16 березня 2020 року.*

Лідія Віталіївна Сніцарчук,
доктор наук із соціальних комунікацій, професор,
заступник генерального директора з наукової роботи
Львівської національної наукової
бібліотеки України імені В. Стефаника
ORCID: 0000-0002-7272-9357
e-mail: lidija_s@ukr.net

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ПАРТІЇ (1918–1921 рр.) У ВІДДІЛІ РУКОПИСІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ІМЕНІ ОССОЛІНСЬКИХ

Мета роботи: вивчення архівних документів, що зберігаються у фондах відділу рукописів Національного закладу імені Оссолінських, цифрові копії яких у жовтні 2019 р. передано до відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника; характеристика матеріалів, які розкривають особливості політично-організаційної діяльності Української народної республіканської партії в 1919–1921 рр. **Методологія дослідження:** історично-порівняльний і хронологічний методи, джерелознавчий аналіз. **Наукова новизна:** виявлено та описано корпус документів, які формують знання про розвиток і діяльність Української народної республіканської партії, члени якої суттєво причинилися до роботи уряду УНР, зокрема в тарнівський період; підкреслено історичну унікальність цих матеріалів, виокремлено й охарактеризовано низку оригінальних документів, що розкривають одну із найдраматичніших сторінок української історії загалом та активну діяльність політичної структури, зокрема визначено імена адресатів і адресантів партійного і приватного епістолярію та з'ясовано основну тематику обговорюваних партійних проблем. **Висновки:** вивчення архівних документів Української народної республіканської партії дозволяє розкрити невідомі грані української історії періоду національно-визвольних змагань загалом, встановити імена партійців, які працювали в уряді УНР, охарактеризувати їхню багатогранну громадсько-політичну й культурну діяльність, а також увести до широкого наукового обігу листи, за якими вдалось отримати відомості про участь у заснуванні партії низки осіб, як-от В. Короліва-Старого, розкрити певні аспекти та фрагменти діяльності партійців, зокрема спростувати факт участі партії в організації державного перевороту під орудою В. Оскілка.

Ключові слова: Українська народна республіканська партія, тарнівський період діяльності уряду УНР, архівні документи, епістолярій, особові документи.

Актуальність теми дослідження. На необхідності вивчення архівних документів, які осіли внаслідок багатьох історичних обставин у зарубіжних книгозбірнях та архівних інституціях, неодноразово акцентували українські вчені, відзначаючи потужний інформаційний потенціал цих «еміграційних» збірок. Це,

зокрема, стосується документів, вивезених з архіву Наукового товариства імені Шевченка, що зберігаються у фондах відділу рукописів Національного закладу імені Оссолінських у Вроцлаві (Польська Республіка). Належним чином не структуровані, не впорядковані, роз'єднані тематично і хронологічно, що пов'язано передовсім з особливостями їхньої примусової дороги в еміграцію, ці документи потребують ґрунтовного опрацювання, а відтак – запровадження до наукового обігу з огляду на цінність зафіксованої історичної інформації. Особливо важливими нині для нас є документи періоду Української Революції 1917–1921 рр., що донині перебувають поза межами країни, а отже, не завжди можуть потрапити до рук дослідників.

Аналіз досліджень і публікацій. Драматичною назвала долю вивезених з архіву НТШ документів наукова співробітниця відділу рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаника Г. Сварник, ведучи мову про те, «Чи повернуться в Україну архіви Наукового Товариства імені Шевченка?» [1]. Науковиця відзначила, що частина цього архіву, яка нині належить до відділу рукописів Національного закладу імені Оссолінських (далі – НЗіО), «досі не описана», а отже, не залучена до наукового обігу. Ту частину документів, яка опинилась у Варшаві, вона ретельно опрацювала і зафіксувала в каталозі-інформаторі «Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві» [2]. Про збірки, що нині зосереджені у Вроцлаві, вів мову О. Медовніков, який ще на початку 2000-х років намагався привернути до них увагу дослідників, наголошуючи, що ці документи пов'язані, зокрема, «з діяльністю українського парламенту в екзилі, із життям Симона Петлюри... з історією української дипломатії» тощо [3]. За інформацією, почерпнутою із низки цих документів, науковець І. Срібняк відтворив історію конфлікту між міністрами уряду УНР В. Павленком та О. Ковалевським [4]. Ще один сегмент документів описано у статті «Джерела до історії української журналістики у фондах відділу рукописів Національного закладу імені Оссолінських» [5].

Політичне об'єднання «Українська народна республіканська партія» (далі – УНРП), про архівні матеріали якого із вроцлавської збірки частини архіву НТШ нині ведемо мову, не дістало належного наукового висвітлення своєї діяльності, за винятком низки гасел, уміщених у науково-довідковій літературі. Про діяльність партійців практично немає жодного матеріалу, крім виданої 1919 р. значним накладом брошури «Програм Української народньої республіканської партії», цитати з якої використовують сучасні науковці задля ілюстрації парадигмальних особливостей цього політичного утвору. Незначна інформація про партію зосереджена в матеріалах часописів 1919–1921 рр., серед яких відзначимо, зокрема, такі: «Вістник УНР», «Воля», «Нова Рада», «Поступ», «Рідний Край», «Українська Трибуна». Стаття історикині О. Любовець, в якій авторка докладно проаналізувала програму партії, охарактеризувала політичні погляди партійців

у 1919 р., визначила причини вступу до Українського національно-державного союзу, є наразі єдиною спробою дослідження історії УНРП [6].

Основна **мета дослідження**: вивчення неопрацьованих (акцесійних) українських архівних збірок з фонду відділу рукописів НЗіО, виявлення і характеристика корпусу невідомих документів, що наświetлюють історію функціонування й розвитку УНРП, формують розуміння її соціально-політичної доктрини, пояснюють її, визначають імена партійців, розкривають їхню заангажованість у діяльність уряду УНР і Ради Республіки, характеризують особливості їх громадсько-політичних практик.

Виклад основного матеріалу. До архівних документів фонду 22/53 відділу рукописів НЗіО належать збірки, за формулюванням Г. Сварник, «Директорії УНР, Ради Республіки, Уряду й Армії УНР (1919–1921) і партизансько-повстанчого штабу, Української парламентарної репрезентації у польському Сеймі і Сенаті (1921–1939), особовий архів родини Луцьких та інші матеріали редакцій, товариств і установ» [7]. Серед названих та інших матеріалів зберігаються розпорошено документи, що містять різноаспектну інформацію про УНРП, наświetлюють особливості функціонування партії в 1919–1921 рр., розкривають специфіку діяльності партійців в урядовій, дипломатичній, військовій, соціокомунікаційній, культурній сферах. Частина документів – оригінальні рукописні матеріали (листи, записки, довіреності, звіти, чернетки інших документів – доповідей, статей, рефератів, інтерпеляцій), машинописні копії регулятивних і нормативних партійних документів (протоколів засідань, наказів, інструкцій, розпоряджень, резолюцій тощо).

Українська народна республіканська партія залишається в політичній історії України майже непримітною. Настільки непримітною, що донині не спростовано чимало фактичних неточностей щодо неї, не виправлено помилок у прізвищах відомих осіб, які належали до організаторів і активних діячів партії. «На жаль, партіям, які не відігравали першорядної ролі в революції, але пропонували альтернативні шляхи її розвитку та виступали репрезентантами інтересів певних прошарків українського суспільства, дослідники приділяють недостатньо уваги», – підтримуємо думку історикині О. Любець [8]. Зазначимо при цьому, що недостатність уваги може бути спричинена також і відсутністю джерел, за якими вдалося б реставрувати повноколірне полотно політичних практик не тільки УНРП, а й багатьох інших партій, діяльність та прізвища активних діячів яких об'єктивно не заслуговують на історичне забуття.

До статті О. Назарука «Українські політичні партії і їх союзи», вміщеної у віденському тижневику «Воля» (1920. Т. 1. Ч. 12–13), основною думкою якої було те, що інформації про українські політичні партії має бути багато – про історію партії, її політичне «вірую», особливості діяльності, видавничий потенціал, а також короткі – хоча б – біографії партійних очільників, подано примітку редакції,

в якій означено лише особливості заснування УНРП. Партія «виникла ще в січні місяці 1918 р. з ініціативи п. Алекс. Ковалевського, підчас обстрілу Києва червоними військами Муравйова відбувалися засідання ініціативної групи, що обговорювала програм партії. Евакуація Києва припинила підготовчу роботу, бо члени ініціативної групи майже in corpore вступили в склад українського війська». Значним чином популяризація поглядів членів УНРП, їхньої політичної програми відбувалася завдяки громадсько-політичній активності К. Вротновського-Сивошапки, О. Ковалевського, Є. Архипенка, М. Медзвіцького, М. Мірошніченка, Д. Курила. Саме ці особи сформували ядро партії – його центральний комітет (далі – ЦК), який розпочав рухливу діяльність на початку 1919 р.

УНРП активно працювала впродовж 1919–1921 рр., однак унаслідок несприятливих обставин не змогла втриматися в українському політичному просторі. У фондах НЗіО зберігається примірник виданого в Тарнові 1920 р. (40 с.) «відчиту Центрального Комітету Української Народньої Республіканської партії» під назвою «За два роки (1918–1919)», що належав одному із лідерів партії – О. Ковалевському. У ньому відзначено, зокрема, що, незважаючи на складнощі, партія «зросла, зміцнилася й завоювала собі право на почесне місце в державності». У відчиті міститься чимало фактів до історії партії, що дозволяють заповнити утворені через брак належної інформації лакуни.

Одним із важливих документів, що нині слугує свідченням політичної поміркованості очільників партії в час її виходу та існування на політичній арені, є «Зшиток запису протоколів та засідань Ц.-К. партії Ен-Ер». У ньому занотовано перебіг зібрань членів ЦК партії від 9 лютого до 28 квітня 1919 р. (м. Вінниця, м. Рівне). У «Зшитку...» детально зафіксовано обговорювані справи партійців, завдання й обов'язки членів ЦК, необхідність і можливість їхнього виконання, а також розглянуто актуальні політичні проблеми і виклики часу, «становище (сприйняття. – Л. С.) української справи за кордоном», участь партійців у роботі уряду С. Остапенка, потребу налагодження відносин з галицькими політичними діячами, інші справи, пов'язані із розвитком і промоцією партії. Поштовхом до обговорення потреби заснування власного партійного пресового органу або ж видавництва слугувало інтерв'ю К. Вротновського-Сивошапки, вміщене у «Вістнику УНР» (1919. № 7), про партійні практики. Його загальний зміст не заперечувався, однак у резолюції засідання від 15 лютого 1919 р. було відзначено необхідність погодження партійців із ЦК планованого спілкування з журналістами.

Серед матеріалів, які підтверджують не тільки політичну складову, а й культурний сегмент діяльності партії, зберігаються прохання про дозволи на проведення публічних лекцій у Вінниці, Рівному, Кам'янці-Подільському 1920 р., як-от І. Сапіги («Московський комунізм та його наслідки») чи О. Ковалевського («Шляхом до передпарламенту»), а також про організацію низки концертів, «чистий прибуток» від яких партійці передавали «на подарунки дієвій армії». У

збірці збережено низку інших документів, які підтверджують активну волонтерську практику членів УНРП.

У вказаному фонді відклалося чимало заяв від тих осіб, яким була близька програма партії і які хотіли причинитися до «розбудови української державності». На початку 1919 р. до лав партії долучились агроном і видавець Є. Архипенко, науковець і журналіст І. Тивонович, інженер І. Шовгенів, інженер В. Галушка, полковник І. Злотницький, директор департаменту преси і друку М. Кічура, очільник департаменту інформацій Управління преси й інформації В. Біберович. У 1920 р. поповнили партію правник М. Багриновський, полковник О. Ковальський, інженер І. Сапіга, полковник М. Миронович, сотник В. Колосовський та інші. Важливо, що разом із деякими заявами збереглися curriculum vitae претендентів на членство в партії.

Однак водночас чимало заяв про вихід із лав партії підтверджують спад інтересу до провадженої політики через проблеми, пов'язані, наприклад, з діяльністю уряду в період, коли його очолив партієць П. Пилипчук. Зокрема, лави партії покинули І. Шовгенів, А. Гриневич, М. Медзевецький, який, до слова, відзначив у заяві, що не зміг погодитись із «виявленнями партії на політичній арені», як-от недотриманням виконання пунктів постанови ЦК щодо заборони партійної агітації серед військовиків, оскільки був переконаний, що «військовий організм» має бути категорично аполітичним. Заявник – ініціативний і діяльний член партії – ремствував також і з приводу нехтування керівництвом колегальністю, оскільки вважав, що партійна робота без цієї «ґрунтовної умови» неможлива.

Важливими не лише для відновлення певних аспектів партійної історії, а й загалом для вивчення діяльності урядових структур УНР у 1920–1921 рр. є збережені протоколи засідань, комунікати, доклади, декларації, резолюції, офіційні листи ЦК партії. Активність УНРП підтверджують: «Інтерпеляція До Хвальної Національної Ради» (07.04.1920), в якій наголошувалося на необхідності продовжувати «активну боротьбу з совітською Росією аж до звільнення всієї території УНР»; докладний звіт про «Діяльність Н-Р фракції в Раді Республіки»; численні ухвали, як-от «Резолюція ЦК Народної Республіканської партії в справі біжучого політичного моменту» (21.07.1920), «Резолюція ЦК Народної Республіканської партії в справі доповіді делегації партії до С. В. Петлюри» (07.08.1920), «Резолюція ЦК УНРП» щодо умов підтримки партією прем'єр-міністра А. Лівичького (17.10.1920); протоколи засідань ЦК партії в 1921 р.; програми сесій партійців, на яких традиційно заслуховувалися доповіді про українські й світові актуалії, про діяльність фракції УНРП в уряді, про їхню роботу в комісіях Ради Республіки тощо.

До офіційних документів, які дозволяють відтворити особливості діяльності партії в еміграції, належать також рукописні й машинописні (підрихтовані

стилістично й оформлені згідно з вимогами на основі рукописних) протоколи Другої (29–31 грудня 1920 р.) і Третьої (11–22 вересня 1921 р.) партійних конференцій. «І тоді, як партія розвивалась, дістаючи собі нових членів, і навіть на еміграції закладала свої філії, інші партії сектантствували. Не випадково й зараз тільки одні Н.Р. змогли скликать свою партійну конференцію, тоді як решта партій, навіть тих, що заповідали їх скликання, не змогли перевести цього в життя». Ці рядки взято з чернетки повідомлення Н. Гнатюка для преси, яка збереглася поряд із конференційними резолюціями, текстами докладів мовців, зокрема М. Багриновського, П. Пилипчука, О. Ковалевського, І. Сапіги, а також із зафіксованими прізвищами інших учасників конференції – О. Базилевича, В. Галушки, А. Гриневича, М. Удовиченка, І. Феценка-Чопівського, Ф. Хижняка. У долученій до резолюцій доповіді полковника М. Удовиченка створено «повний малюнок сучасного стану наших військових справ». У цих документах збереглося також чимало підтверджень активної позиції партії щодо необхідності урухомлення книго- й пресовидавничої справи.

До слова, в ухвалі Третьої конференції зафіксовано виразну позицію партії: «Тільки Державний Центр провадить боротьбу за демократичну Українську державність, чому дав непохитні докази на протязі трьох останніх років, III конференція визнає необхідним і надалі всемірно підтримувати Державний Центр У.Н.Р. на чолі з Головою Директорії С. В. Петлюрою».

Цікаву інформацію містить повідомлення ЦК УНРП про конференцію у Львові (21.02.1921), яку провадили К. Врогновський-Сивошапка, політичний діяч С. Данилович, правник М. Твердохліб і редактор «Рідного Краю» М. Яцків, що обговорили потребу заснування на теренах Галичини, Буковини, Волині, Холмщини та Підляшшя Народно-республіканської партії за програмою УНРП.

Значна група документів наświetлює роботу філій партії, створенню й організації праці яких керівництво приділяло пильну увагу. У згадуваному відчиті про дворічну роботу наголошено, що партія мала багато філій – у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Одесі, Рівному, Херсоні, в інших українських містах і містечках. Це повідомлення підтверджується також наявними у збірці документами. Після осідку в Тарнові ЦК партії продовжував розбудовувати партійну мережу.

У вроцлавській збірці осіло багато документів, пов'язаних зі специфікою заснування і функціонування партійних філій. Зокрема, докладно з роботою тарнівської філії можна ознайомитися за «Звітом про діяльність Тарнівської Філії УНРП з 12 січня по 28 лютого 1921 р.», тобто від дня заснування, ініціаторами створення якої були І. Феценко-Чопівський, І. Сапіга, В. Дмитренко. У звіті представлено планований формат партійних засідань («вища політична партійно-наукова студія, в котрій може викристалізуватись думка що до ідеології Партії»). У звіті відзначено, що філія відправила на терени України «Повстанчеський Комітет Народно-Республіканської Партії в складі: Голови Комітету отамана Голу-

ба, заступника Вогонь-Горбанюка і 30 козаків для боротьби з більшовиками». Отаман С. Голуб і отаман Н. Вогонь-Горбанюк перебували в лавах партії у складі тарнівської філії, що зафіксовано в наявній відомості оплати членських внесків і добровільних датків на пресовий фонд. Крім названих, до тарнівської філії належали також М. Багриновський, Д. Ковпаненко, Ю. Киркиченко та інші особи, які брали активну участь у громадсько-політичній та культурній праці українства в Тарнові.

Група документів щодо надзвичайно діяльної філії партії з Ченстохови складається зі звітів про роботу, протоколів засідань місцевого комітету УНРП, протоколів і ухвал загальних зборів, повідомлень, пропозицій, звернень тощо. Зокрема, за надісланим до П. Пилипчука проханням-запрошенням (25.03.1921) від комітету філії та на підставі рішення загальних зборів членів партії прочитати публічну лекцію з витлумаченням актуальних політичних проблем, завдань і особливостей діяльності Ради Республіки тощо. Мотивація: треба «найліпше використати перебування наших партійних товаришів на терені Польщі, побільшити число членів і підготувати необхідний кадр партійних робітників для майбутньої праці на Україні». На документі – запис олівцем: «7.4 прочитано лекцію на тему «Нариси міжнародної політики і укр[аїнських] справ» на користь Кирило-Методіївського братства в домі Комендатури». Активність української громади в Ченстохові підтверджує лист О. Базилевича до очільника партії О. Ковалевського (05.01.1921), в якому автор розповів про ініціативу об'єднатися до спільної праці задля «Української справи» представників українських товариств, партійних осередків, спілок і союзів, що функціонували в місті, як-от: УНРП, Українська соціал-демократична партія, Українська демократично-хліборобська партія, Союз українських жінок, Кирило-Методіївське братство, Спілка друкарів, Бюро українських кооперативів, Товариство економістів, Спілка поштово-телеграфного відомства та ін. У листі детально описано перебіг засідання, наведено низку затверджених після бурхливого обговорення кожного пункту висновків, серед яких: «Боротьба за суверенну державність Укр[аїнського] народу може закінчитись успішно для нього лише при повному об'єднанні всіх демократичних громадських сил, направлених на будовання української республіки в формі демократичної республіки».

Увагу ЦК до діяльності філій підтверджує збережений «Протокол засідання Сесії ЦК Народної Республіканської партії» (15.02.1921), на порядок денний якої було поставлено звітування про роботу філій, про що доповідали В. Галушка (Ченстохова), І. Сапіга (Тарнів), Ф. Хижняк (Каліш), О. Ковалевський (про варшавську філію і організацію нової філії в Данцігу – нині Гданськ).

Варто відзначити, що у вроцлавській збірці акцесійних матеріалів зосереджено також велику кількість особових документів, які оприявнюють невідомі сторінки функціонування партії, специфіку міжпартійних відносин і взаємин

партійців між собою в тарнівський період. Багато розпорошених у фонді особових документів належать О. Ковалевському – ініціатору створення УНРП. Поруч із ним у науково-довідковій літературі згадано низку й інших осіб, зокрема В. Корольова, що ввійшли до організаційного комітету, про яких, окрім прізвищ та ініціалів, немає жодних інших відомостей. В. Корольова, який був дійсно одним з активних учасників творення партії, О. Любовець ідентифікувала як «аташе при гетьманському посольстві» [9, с. 60].

Завдяки збереженій низці листів, надісланих О. Ковалевському з невеликого чеського містечка Мельники з-під Праги, маємо змогу стверджувати, що біля джерел формування цієї політичної сили стояв письменник В. Королів-Старий. Інтенсивне епістолярне спілкування партійців відбувалося доволі активно в 1919–1921 рр., коли, перебуваючи у складі дипломатичної місії УНР у Чехословаччині, В. Королів-Старий залишився у країні на постійне проживання через зрозумілі причини й обставини. Понад двадцять листів (від 30.01.1919 до 20.11.1921) В. Короліва-Старого свідчать про щире зацікавлення діяльністю партії одного з ініціаторів створення УНРП, про його намагання відстежувати пресо-ву інформацію, пов'язану з іменами партійців. Доволі важко В. Королів-Старий сприймав повідомлення про поступову заангажованість членів партії в діяльність урядових структур, вважаючи УНРП тільки партією майбутнього, оскільки, на його думку, лише тоді перед нею змогли б відкритися перспективи, про які йшла мова на перших зібраннях ініціативно-організаційного комітету. Однак, враховуючи складнощі українського тогодення, активна діяльність партії на політичній арені була приречена на втрату авторитету. Автор дорікав О. Ковалевському, вважаючи його надзвичайно сильним політиком, перспективним письменником, талановитим публіцистом, за щільне кооптування до урядових структур, що неодмінно мало призвести до «роздратованої критики людей, виведених з рівноваги сумними подіями останнього перебігу нашого одбою».

В. Королів-Старий неодноразово повідомляв О. Ковалевському про свої думки й нові ідеї щодо розвитку партії, які мали б підтримати її авторитет і очистити від «плямок», набутих під час кипучої роботи партійців у Тарнові: «Розуміється, заязлений дурацький халат комуністів, боротьбистів чи всяких ґатунків наших есерів жодним бензином почистити ні до чого не буде можна. Не носитимуть пристойної одежини й с[оціал]-ф[едераліст]и, але ж не вийдемо на естраду й ми в новенькому жупанчику: бензином він пахнутиме, отим бензином Тарнівського періоду» (20.11.1921).

Загалом, в епістолярії О. Ковалевського зосереджено значну кількість листів адресантів з українських теренів – Вінниччини, Липовеччини, Рівненщини, Львівщини, а також з-за кордону – з Чехословаччини, Польщі, Румунії, в яких збережено чимало інформації, що стосується партійних справ. З ним листувались офіційно й приватно, обговорюючи питання праці партійців в уряді, в

Раді Республіки, характеризуючи непрості обставини висвітлення українських проблем у зарубіжній пресі, про необхідність провадження пропагандистської роботи, про важливість книго- і пресовидавничої справи загалом і заснування нових видавництв, їхній репертуар, потребу розповсюдження і промоції української книжки, зокрема. Про нього писали також – таємно – в інші інстанції і приватно, аналізуючи його партійну практику й працю в уряді УНР, характеризуючи його вміння й недоліки. Він сам писав – офіційно й приватно, залишаючи поміж своїми паперами чернетки листів, зміст яких ретельно обдумував і редагував, що підтверджують численні правки й помітки.

Серед адресантів, які обговорювали з О. Ковалевським складнощі партійної роботи, – К. Врогновський-Сивошапка, Ф. Хижняк, М. Єремійв, «поодинокий репрезентант УНРП у Відні», І. Храпко, П. Пилипчук, П. Ковжун, інші відомі й малознані особи, здебільшого члени УНРП. З низки збережених листів П. Ковжуна до О. Ковалевського, що стосувалися здебільшого організації видавничої справи, виокремимо лист від 13.03.1921, коли П. Ковжун перебував на посаді відпоручника Міністерства преси й пропаганди. Автор настійливо рекомендував лідеру УНРП налагодити зв'язки й взяти участь у роботі з'їзду «Польської людської партії» (Polskie Stronnictwo Ludowe «Piast»), програма якої, на його думку, була концептуально аналогічною програмі УНРП. (До слова, як важливий аргумент щодо налагодження співпраці з польською партією П. Ковжун навів інформацію про те, що до неї належав й І. Франко.)

У листі одного із надзвичайно завзятих і діяльних членів партії, члена філії партії в Ченстохові В. Галушки (15.01.1921) до товариша зі студентських років у Петербурзі, очільника УНРП О. Ковалевського «довірочно» відзначалося, що рішення підтримка партійним керівництвом С. Петлюри знаходила розуміння не серед усіх членів партії. Він наполягав на проведенні щільної роботи з тими, хто «хитався по цьому питанню», розуміючи, що зміни в уряді позначилися б негативно на діяльності УНРП. Задля роботи, яка чекала на партію при поверненні в Україну, вважав В. Галушка, вкрай необхідно розвивати партію кількісно, дбати про моральний стан і фінансове становище її членів, покращувати їхній освітній рівень. Позиція В. Галушки щодо участі партії в роботі уряду, суголосна з думками В. Короліва-Старого: Ковалевський і Пилипчук – це «максимум, що може ми (партія. – Л. С.) дати», оскільки треба намагатися «зменшати цей тягарь, за котрий будем відчитуватись на Україні».

Ще один фрагмент біографії партії, який часто обговорювався в листах з однопдумцями, – участь у Оскілковському перевороті. У низці науково-довідкових видань, зокрема Енциклопедії Українознавства, вказано на участь членів УНРП в організованому В. Оскілком антидержавному виступі 29 квітня 1919 р. О. Ковалевський неодноразово заперечував цей факт відразу по гарячих слідах, що підтверджено, наприклад, у трьох збережених листах: О. Ковалевського до Голови

Ради Народних Міністрів Ісаака Мазепи (чернетка, 26.10.1919), О. Ковалевського до К. Вротновського-Сивошапки (чернетка, б/д), К. Вротновського-Сивошапки до О. Ковалевського (07.11.1919).

У листі до К. Вротновського-Сивошапки О. Ковалевський повідомляв, що змушений був написати І. Мазепі про те, що «роль партії в оскілівському перевороті була пасивна. Члени партії в нему не приймали жадної участі. Я – персонально – також. Таким чином, наклепи на партію є цілком безпідставні», а також заявляв про необхідність проведення розслідування й офіційного заперечення цієї інформації. Докладніше цю проблему описано у згаданому «відчиті Центрального Комітету Української Народньої Республіканської Партії». Частину матеріалу присвячено поясненню позиції партійців щодо «Перевороту Оскілка», а також розкриттю обставин «Арешту Є. Архипенка» та «Арешту Ал. Ковалевського» (у лапках – назви підрозділів видання). До слова, серед архівних документів віднайдено фрагмент чернетки листа, в якому ЦК УНРП просив звільнити з-під арешту на поруки Є. Архипенка, наголошуючи, що «жодний суд не в стані визнати п. Євгена Архипенка винним в тій провині, що йому так невиразно інкримінується».

К. Вротновський-Сивошапка, пишучи О. Ковалевському, осудливо відгукнувся про лист до І. Мазепи, зауваживши, що йому «дуже жалко», що написано такий лист, «ще й в такому дусі, наче хотіли реабілітувати себе та нашу партію». Однак далі в листі він перейшов у суто інформаційну площину, розповідаючи адресату про щоденні проблеми партійців, про зацікавлення програмою партії, про збільшення охочих поповнити лави партії, про вступ до партії редактора газети «Трибуна» Захара Біського та його заяву про те, що газета цілком до послуг партії.

У листі до самого І. Мазепи О. Ковалевський пояснював, що його арешт був спричинений «нібито персональною участю, а також участю ереровської партії в так званій Оскілівській авантурі». Не переповідатимемо змісту листа, однак зазначимо, що О. Ковалевський не відмовлявся, що не розумів причин, які призвели до організації перевороту: «це був державний програм, запозичений у опозиційних партій, – й ясно, що, не беручи активної участі в ньому, – психологічно не можна було не співчувати державним стремлінням, які так яскраво були окреслені в відозвах п. Оскілка». Однак чимало нез'ясованих аспектів не давали йому зрозуміти необхідності здійснення перевороту. «Я категорично протестую проти всіх обвинувачень партії в тому, що вона брала яку-небудь участь в організації перевороту Оскілка або в самому перевороті», – стверджував автор. Прагнучи реабілітації за п'ять місяців полону за злочин, якого не було, він наголошував, що змушений повідомити адресату певні факти своєї біографії, що підтверджували його відданість національній справі. Розпочавши з докладної інформації про свою громадську працю в роки навчання в Петербурзі, О. Ковалевський акцентував, що «за участь в організації загально сту-

дентського страйку з приводу катування політичних в'язнів по російських тюрмах я по постанові Ради міністрів був виключений з Інституту з "вовчим билетом" і висланий по-за університетські центри». Він також повідомляв, що, працюючи в Генеральному Секретаріаті військових справ, зумів налагодити «канцелярію військового міністерства в такий спосіб, що навіть гетьманські фаховці признають її зразковою, як по внутрішній структурі, так і по фінансовій відчитності», однак був «вигнаний Гетьманом, як людина "крайніх убєднєній"». О. Ковалевський не приховував, що вважав також недоцільним створення Директорії: «Іншим шляхом мала йти українська політика, проте – то справа минулого».

У збереженому «Комунікаті ЦК УНРП № 1» (25.12.1921), в якому поряд із «Хронікою партійного життя», матеріалом про позиціонування партії в суспільстві («Громадянство й ми»), у вступній проблемній статті «Що ж далі?» анонімний автор роз'яснював причини, через які члени партії потрапили до уряду, – «не в ім'я особистих інтересів, як то їм і цілій партії закидає вулиця, а в інтересах збереження Державного Центра, репрезентанта – правного й авторитетного – республікансько-демократичної концепції української державности», що трактувалася головною партійною засадою УНРП. При цьому автор (припускаємо, що це був О. Ковалевський, специфіка творення добротного публіцистичного тексту якого є доволі легковгадуваною) категорично заявляв, що партія й надалі підтримуватиме «товаришів в правительстві, поскільки це сприяє збереженню Державного Центра» незважаючи на жодні звинувачення й образи. Саме від такого неславного завершення діяльності партії застерігав ЦК В. Королів-Старий, прохаючи О. Ковалевського не виводити членів партії в непевний час на урядову стезю, не дратувати опонентів, не зневірювати рядових партійців. Однак прем'єр-міністр П. Пилипчук, державний секретар М. Багриновський, міністр Міністерства преси і пропаганди і міністр земельних справ О. Ковалевський, К. Вротновський-Сивошапка, П. Ковжун і Н. Гнатюк – працівники міністерства, інші відомі, малознані, невідомі широкому загалові партійці «диктувалися мотивами державної необхідності і глибокого патріотизму і що в тих обставинах не було іншої сили, яка б могла розв'язати надзвичайно тяжку того часу ситуацію» (із «Протоколу засідання політичної комісії III конференції УНРП», 20.09.1921).

Наукова новизна: виявлено та описано корпус документів із вроцлавської збірки частини вивезеного архіву НТШ, які містять значну інформацію про розвиток і діяльність Української народної республіканської партії, члени якої суттєво причинилися до роботи уряду УНР у тарнівський період; підкреслено історичну унікальність цих матеріалів, виокремлено й охарактеризовано низку оригінальних документів, що розкривають одну із найдраматичніших сторінок української історії загалом та активну діяльність політичної структури, зокрема; визначено імена адресатів і адресантів партійного і приватного епістолярію та з'ясовано основну тематику обговорюваних партійних проблем.

Висновки: вивчення архівних документів Української народної республіканської партії дозволяє розкрити невідомі грані української історії періоду національно-визвольних змагань загалом, встановити імена партійців, які працювали в уряді УНР, охарактеризувати їхню багатогранну громадсько-політичну й культурну діяльність, а також увести в широкий науковий обіг листи, за якими вдалось отримати відомості про участь у заснуванні партії низки осіб, розкрити певні аспекти та фрагменти діяльності партійців, зокрема спростувати факт участі партії в організації державного перевороту під орудою В. Оскілка.

Архівні документи, що наświetлюють реальну історію діяльності УНРП, ще наразі чекають на свого дослідника. Рівно ж як і потужний пласт інших різноматематичних, різножанрових і різновидових документів, збережених у фондах відділу рукописів НЗіО, що слугують і нині надійним каналом трансляції цінної історичної інформації. Оцифровані за ініціативою польських колег – працівників Національного закладу імені Оссолінських – і передані до відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника, ці архівні матеріали нині ретельно опрацьовуються і невдовзі будуть надані до диспозиції науковців.

Список використаних джерел

1. Костенко Т. Сварник Г.: Чи повернуться в Україну архіви Наукового товариства імені Шевченка? // Дзеркало тижня. 2016. № 38/39.
2. Сварник Г. Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві. Варшава; Львів; Нью-Йорк : Український архів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2005. 352 с.
3. Жлуктенко В. Олександр Медовніков: Скарби України розкидані по всьому світу // День. 2005. 23 грудня. № 238.
4. Срібняк І. Генерал В. Павленко vs міністра О. Ковалевського: спроба реконструкції конфлікту між двома членами уряду УНР в екзилі (за матеріалами ЦДАВО України та ZNiO) // Емінак. 2018. № 2 (2). С. 40–45.
5. Сніцарчук Л. Джерела до історії української журналістики у фондах відділу рукописів Національного закладу імені Оссолінських // Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства. 2019. Вип. 9 (27). С. 50–63.
6. Любовець О. Українська народно-республіканська партія (1918–1920 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. 2014. Вип. 702–703. С. 60–64.
7. Костенко Т. Сварник Г.: Чи повернуться в Україну архіви Наукового товариства імені Шевченка? // Дзеркало тижня. 2016. № 38/39.
8. Любовець О. Українська народно-республіканська партія (1918–1920 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. 2014. Вип. 702–703. С. 60–64.
9. Там само.

Lidiya Snitsarchuk,

Doctor of Sciences (Social Communications), Professor,

Deputy Director General for Research

of Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv

ORCID: 0000-0002-7272-9357

e-mail: lidija_s@ukr.net

Archival documents to history of Ukrainian People's Republican Party (1918–1921) in collections of Manuscripts Department of National Ossolinski Institute in Wroclaw

The purpose of this study is to explore archival documents from Manuscripts Department of the National Ossolinski Institute. Digitized copies of them became available to researchers of the Manuscripts Department of Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv in October 2019. The aim of study is to characterize materials revealing political and organizational activity of Ukrainian People's Republican Party in 1919–1921. **The methods** used for this study included historical and comparative research method, chronological, source study method. **Novelty** of the study consists of discovering and describing the set of documents shaping knowledge about development and activity of Ukrainian People's Republican Party whose members had been working in the government of Ukrainian People's Republic during Tarniv period as well as emphasizing historical uniqueness of these materials, selecting and characterising those witnessing for one of most dramatical pages in the Ukrainian history and particularly of the above-mentioned political structure. Author of the article clarified senders' and addressees' names mentioned in private and party correspondence and outlined main topics and problems that were discussed. **Conclusion.** The study of archival documents of Ukrainian People's Republican Party gives opportunity to open unknown facts of the Ukrainian history, in particular of the national liberation struggle period, to establish the names of party members working for UPR's government, to characterize their public, political and cultural activity as well as to put into research circulation the correspondence that enabled stating participation of persons like V. Koroliv-Staryi in founding the Party and analyse some problem aspects of Party's members activity, particularly to refute the fact of their participation in organizing the coup d'état under Volodymyr Osilkko's leadership.

Key words: Ukrainian People's Republican Party, Tarniv period of Ukrainian People's Republic government, archival sources, correspondence, personal documents.

*Стаття підготовлена 11 березня 2020 року;
подана до друку 27 березня 2020 року.*

Андрій Іванович Шаповал,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу археографії Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-1188-5142
e-mail: shai196@ukr.net

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ АКАДЕМІКА В. М. ПЕРЕТЦА ТА КРИТИКА ЙОГО ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ НА ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ (ЗА АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ)

Мета роботи. На основі аналізу широкого комплексу архівних джерел, епістолярних документів і опублікованих матеріалів відобразити процес переслідування академіка В. М. Перетца та критики його філологічної школи у Всеукраїнській академії наук на початку 1930-х років. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, конкретності, наукової об'єктивності та діалектичного підходу. Застосовано біографічний, проблемно-хронологічний і порівняльно-історичний методи, а також метод текстологічного аналізу. **Наукова новизна** дослідження полягає в залученні до наукового обігу комплексу архівних документів, зокрема щодо діяльності Комісії давнього українського письменства Всеукраїнської академії наук, та епістолярної спадщини українських філологів, що зберігаються у фондах Інституту рукопису та Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Аналіз документів дав змогу доповнити відомості про діяльність і переслідування академіка В. М. Перетца та критику його філологічної школи за часів формування тоталітарного режиму в Україні. **Висновки.** Переслідування В. М. Перетца на початку 1930-х років було інспіровано партійними органами Всеукраїнської академії наук і мало політичний підтекст, адже він вважався одним із лідерів серед тих учених, які виступали проти впливу політичних чинників на наукову діяльність. Драматизм переслідувань для В. М. Перетца посилювався тим, що критика роботи вченого, а також позицій твореної ним філологічної школи проводилася його підлеглими та вихованцями, які не витримали тиску з боку партійного осередку академії. Як дослідник історії давньої української літератури В. М. Перетц також був звинувачений в «українському буржуазному націоналізмі» та позбавлений можливості публікуватися в Україні. Перебуваючи під постійною критикою партійних приспівників, не маючи підтримки від колег та учнів і не знайшовши розуміння з боку керівництва Всеукраїнської академії наук, В. М. Перетц не визнав висунутих проти нього безпідставних звинувачень і до самого арешту проводив у Всеукраїнській академії наук ідеологічно незаангажовані українознавчі дослідження.

Ключові слова: В. М. Перетц, Всеукраїнська академія наук, Комісія давнього українського письменства, Київська філологічна школа, переслідування українських учених, епістолярні документи.

Актуальність теми дослідження. У 2020 р. відзначаємо 150-річчя від дня народження видатного філолога, історика слов'янських літератур, зокрема й української, та театру, а ще етнографа, джерелознавця, палеографа, бібліографа, академіка Петербурзької (з 1914) та Української (з 1919) академій наук Володимира Миколайовича Перетца (31.01.1870 – 24.09.1935), життя, наукова, науково-організаторська і педагогічна діяльність якого тісно пов'язані з Україною. Від другої половини 1890-х і до початку 1930-х років учений був активним учасником українського наукового життя та суттєво вплинув на розвиток української науки, відігравши знаменну роль у розбудові українських наукових інституцій та становленні українознавства.

Упродовж 1903–1914 рр. В. М. Перетц мешкав і працював у Києві. Як професор кафедри російської мови і словесності Університету св. Володимира він домагався створення кафедр української історії, літератури, мови, етнографії, звичаєвого права та виступав за скасування заборони української мови. З ініціативи та під керівництвом ученого в Києві діяв Семінарієв російської філології (1907–1914), у роботі якого брали участь студенти Університету св. Володимира, слухачки Київських вищих жіночих курсів і вечірніх приватних жіночих історико-філологічних курсів. Завдяки діяльності Семінарію В. М. Перетца сформувалася Київська філологічна школа. Один із фундаторів Українського наукового товариства в Києві та голова його філологічної секції (з 1907), учений був щирим поборником заснування Української академії наук (від 1921 р. Всеукраїнської академії наук, далі – ВУАН) та учасником процесу її створення. З ініціативи В. М. Перетца була заснована Комісія давнього українського письменства (від 1929 р. Комісія для видавання та вивчення пам'яток українського письменства доби феодалізму, далі – КУПФ) ВУАН, котру академік очолював протягом 1927–1933 рр. Ученому вдалося налагодити видання серійних наукових збірників під егідою ВУАН, у рамках яких публікувалися видатні твори давньої української літератури. У період формування в країні тоталітарної системи В. М. Перетц активно відстоював незалежність ВУАН від партійних і політичних чинників.

Непересічна постать В. М. Перетца, його життя, діяльність і наукова творчість викликали сталий інтерес як з боку вчених, так і української громадськості. Проте наукова біографія академіка ще містить чимало лакун. Зокрема, недостатньо вивченою на сьогодні лишалася діяльність В. М. Перетца у ВУАН на початку 1930-х років, під час згортання студій у галузі українознавства та переслідування «буржуазних» учених, які ігнорували марксистські методи дослідження. Не оминув критики й академік В. М. Перетц. Реконструкція боротьби з ученим, що відбувалась у ВУАН під керівництвом її партійного осередку, дозволить розширити знання про причини його арешту та виключення зі складу академіків.

Наявні архівні документи дають змогу відобразити процес переслідування В. М. Перетца у ВУАН на початку 1930-х років. Оскільки в цей період учений у

ВУАН очолював КУПФ, то джерельне підґрунтя дослідження склали, головним чином, документи, дотичні до діяльності КУПФ, що зберігаються у фонді «Всеукраїнська академія наук (ВУАН) (1918–1933)» в Інституті рукопису (далі – ІР) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ), підготовлені як власне В. М. Перетцом, так і іншими співробітниками КУПФ: заяви, доповідні записки, плани, звіти, ділові листи тощо (ф. Х). Важливі відомості про критику наукової та науково-організаційної діяльності В. М. Перетца та його філологічної школи у ВУАН, а також про реакцію вченого на дії його критиків містить і листування вченого зі співробітниками КУПФ, зокрема С. І. Масловим [1], О. А. Назаревським [2] і П. М. Поповим [3].

Аналіз останніх публікацій. Досі побачили світ лише декілька праць, у яких побіжно йдеться про переслідування В. М. Перетца у ВУАН на початку 1930-х років. До 125-річчя від дня народження академіка була опублікована стаття Т. О. Щербань, в якій відображено видатний внесок ученого у становлення української науки [4]. При цьому авторка зазначила, що В. М. Перетц як представник дореволюційної школи був підданий цькуванню під час «чисток» у ВУАН, на яких прилюдно обговорювалися не тільки результати професійної діяльності, але й приватне життя науковців. Таке ставлення до себе і своєї роботи В. М. Перетц вважав «глибоко принизливим». Звинувачували вченого й у приналежності до контрреволюційного «кубла буржуазного націоналізму». Усе це змусило В. М. Перетца порушити питання про власну відставку з посади голови КУПФ у ВУАН, чим він, крім іншого, сподівався поліпшити становище КУПФ [4, с. 75].

Значну увагу діяльності В. М. Перетца у ВУАН приділено у працях Л. В. Матвєєвої, в яких дослідниця, вивчивши архівні документи, вказала на несприйняття вченим адміністративного та ідеологічного втручання партійних і державних органів у наукове життя ВУАН, а також зупинилася на процесі шельмування та фактах переслідування філолога в українській академії як представника «реакційно-буржуазних вчених» і рупора «загнилої збанкрутованої буржуазної методології». Л. В. Матвєєва наголосила й на тому, що академік В. М. Перетц разом із А. Ю. Кримським, з точки зору партійних діячів ВУАН, вважався найбільш «ворожим» до радянської влади українським ученим. Авторка також проаналізувала судову справу, сфабриковану Ленінградським обласним державним політичним управлінням, в якій із В. М. Перетцом пов'язувався український слід, так звану «Справу Російської національної партії» [5].

Мета дослідження. У пропонованій статті ставимо за мету на основі аналізу широкого комплексу архівних джерел, зокрема й епістолярних документів, а також опублікованих матеріалів відобразити процес переслідування академіка В. М. Перетца та критики його філологічної школи у ВУАН на початку 1930-х років.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж зупинитися на процесі боротьби, яка відбувалася між партійними емісарами та їхніми поплічниками з В. М. Перетцем в українській академії, зазначимо, що вчений як академік ВУАН на початку 1930-х років залишався очільником лише єдиної академічної установи – КУПФ. Створена з ініціативи В. М. Перетца, вона своїми завданнями ставила виявлення в книгозбірнях, архівосховищах і музеях України, Росії та Білорусі пам'яток української літератури XI–XVIII ст., проведення їхнього обліку, дослідження, а також підготовку до друку й власне видання пам'яток давнього українського письменства. До роботи в КУПФ В. М. Перетц долучив своїх учнів, колишніх вихованців Семінарію російської філології, що під його керівництвом діяв спочатку в Києві, а потім Петрограді (Ленінграді). Зокрема, заступником В. М. Перетца як голови КУПФ був С. І. Маслов, а секретарем комісії – О. А. Назаревський. Загалом із КУПФ співпрацювало 17 науковців, які мешкали в Києві, Ленінграді та Москві, але штатними співробітниками КУПФ, окрім голови, були лише О. А. Назаревський і П. М. Попов, інші ж працювали як позаштатні співробітники. Діяльність КУПФ сприяла розбудові Київської філологічної школи, фундатором і натхненником якої був В. М. Перетц.

Наприкінці 1929 р. у ВУАН був створений партійний осередок, розпочалися широкомасштабні «чистки», під час яких виявлялися та піддавалися нищівній критиці «буржуазні» вчені, переважно представники старої інтелігенції, які, з точки зору партійних ідеологів, ігнорували марксистські методи дослідження. На тлі боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» розгорталося шельмування вчених, які працювали в галузі українознавства. Почали густішати хмари й над головою академіка В. М. Перетца.

Згортання політики українізації в країні та припинення українознавчих досліджень у ВУАН знайшли вияв у зменшенні фінансування КУПФ та ідеологічному тиску з боку керівництва комуністичної фракції ВУАН на співробітників КУПФ. 6–9 липня 1931 р. відбулася літня сесія ВУАН, на якій було піддано критиці наукову та видавничу діяльність КУПФ. Так, у виступі віце-президента ВУАН та голови її Соціально-економічного відділу О. Г. Шліхтера вказувалося на неактуальність видання окремих книг, над якими працювали співробітники КУПФ, зокрема таких, як «Ізборник Святослава 1076 р.», що готував Д. І. Абрамович, та дослідження О. М. Маслової «Новели Боккаччо та інших в українських перекладах XVII ст.». Секретар КУПФ О. А. Назаревський, який, за відсутності В. М. Перетца в Києві, представляв КУПФ на сесії ВУАН і змушений був виступити із «самокритикою», у листі до Володимира Миколайовича зробив висновок, що за такої «установки» з боку керівництва української академії КУПФ навряд чи вдасться щось надрукувати, окрім статей методологічного та самокритичного характеру [6, арк. 1–1 зв., 3 зв., 5 зв.].

І дійсно, у 1930-ті роки голові КУПФ В. М. Перетцу не вдалося надрукувати в Києві не тільки жодної наукової праці, а й навіть науково-популярних статей,

зокрема «Про потребу організації дослідження рукописних фондів для розроблення організації історії давнього українського письменства» і «План і перспективи роботи Комісії українського письменства доби феодалізму» (остання у співавторстві з О. А. Назаревським), що були підготовлені для «Вістей ВУАН» [7, арк. 8–9]. Неможливість публікувати праці з історії давньої української літератури під егідою ВУАН та популяризувати роботу КУПФ засмучувала В. М. Перетца, адже позбавляла сенсу саму діяльність КУПФ. Ще коли КУПФ тільки починала свою роботу, В. М. Перетц попереджав секретаря Історично-філологічного відділу ВУАН С. О. Єфремова: «Якщо виявиться, що Ком[ісія] давн[ього] письм[енства] не матиме можливості друкувати свої праці, – може краще мені усунутися з Акад[емії]? Працювати ми не покинемо, але що зробить без нас Ак[адемія], – це важливе запитання. У всякому разі вона втратить той престиж, якого придбала протягом 10-[ти] літ, це безсумнівно» [8, арк. 13 зв.].

У липні 1931 р. в Ленінграді був заснований Інститут слов'янознавства АН СРСР. В. М. Перетц відіграв дієву роль у його створенні, а оскільки в Києві праці вченого вже не публікувалися, то він активно виступав з українознавчими дослідженнями на шпальтах наукового органу цього інституту. Зокрема, в першому томі «Праць Інституту слов'янознавства АН СРСР», що вийшов друком улітку 1932 р., В. М. Перетц оприлюднив свою розвідку «Український переклад життя князя В'ячеслава з “Żywotów świętych” П. Скарги». Повідомляючи співробітників КУПФ, зокрема П. М. Попова, про цю публікацію, Володимир Миколайович зауважив: «Написано у мене немало, та нема де друкувати. Статейку про ж[итіє] В'ячеслава, яку я читав в Комісії (КУПФ. – А. Ш.), друкую в “Працях Слов'янознавчого] Інст[итуту]”, але це – одна двадцята моєї продукції» [9]. У першому томі «Праць Інституту слов'янознавства АН СРСР» побачила світ і рецензія співробітниці КУПФ В. П. Адріанової-Перетц на видання комісії, в якій авторка, згадавши здобутки КУПФ, змушена була наголосити, що вони були б набагато значнішими, якби співробітники КУПФ мали змогу опублікувати хоча б половину тих праць, котрі вони підготували до друку [10, с. 507].

Утім, академіка В. М. Перетца надзвичайно турбувала ситуація з виданням українознавчих досліджень у ВУАН. У листі до свого заступника С. І. Маслова він ставив запитання, на яке не міг знайти відповіді: «І що за темні сили гальмують роботу в Україні? Чому навіть в малих містах – щось виходить, а в Києві – пустиня?» [11, арк. 4]. Але В. М. Перетц не опускав рук і не полишав наукової роботи, проте за умов формування в країні тоталітарного режиму та згортання політики українізації він, як і інші співробітники КУПФ, не мав жодних перспектив для публікації своїх українознавчих праць. У листі до того ж С. І. Маслова від 7 лютого 1933 р. учений із розпачем писав: «Пишу багато, більше, ніж раніше, але не передбачаю навіть можливості надрукувати [свої праці] де небудь» [12, арк. 1 зв.].

На літній сесії 1931 р. секретар КУПФ О. А. Назаревський змушений був під тиском апарату Президії ВУАН включити до плану діяльності КУПФ на 1932 р. тему «Критика школи академіка В. М. Перетца та самокритичний перегляд власної наукової продукції». О. А. Назаревський свої дії в листі до В. М. Перетца пояснював таким чином: «Я хотів обмежитися вузькою самокритикою, – своїх праць, – але виявилось, що цього замало, що треба піддати критиці Ваші (В. М. Перетца. – А. Ш.) праці в цілому, або “школу”; я віддав перевагу останньому, хоча знов таки у зв’язку зі своєю науковою продукцією, бо належу до Вашої школи... Т[аким] ч[ином], вдалося відвести удар від Комісії, самим ставши на неминучий для всіх акад[емічних] установ шлях самокритики» [6, арк. 3–3 зв.].

Проте В. М. Перетц чудово розумів, що критика його праць та філологічної школи інспірована партійним керівництвом ВУАН і має під собою не науковий, а політичний підтекст. Тому для себе вчений однозначно виключив «шлях самокритики», адже не вбачав для неї ніяких підстав. Свою позицію В. М. Перетц виклав у листі до С. І. Маслова від 30 липня 1931 р., в якому зазначив: «Чи були Ви на сесії ВУАН, [інформація про яку] мене, скажу відверто, не порадувала. Малограмотні люди ніяк не можуть второпати, що, крім жолудів, є й інші продукти, теж споживані в культурному побуті, в тому числі науки історичні. Крім того, із листа Ол[ександра] Адр[іановича Назаревського] бачу, що на мене, як і на інших товаришів, насувається хмара. Але “стара гвардія помирає, а не здається”, і мені не хочеться доставляти нікому задоволення споглядати “покаяння” в невідомих гріхах. Поки почекаю до осені і подумаю; можливо вже й не прийдеться їхати до Вас (у Київ. – А. Ш.), оскільки піддаватися знущанню не маю ані бажання, ані сил: серце моє з кожним місяцем все гірше» [13, арк. 1–1 зв.].

Першу заяву про звільнення з посади голови КУПФ академік В. М. Перетц написав 1 жовтня 1931 р. Своє рішення вчений пояснив погіршенням стану здоров’я, що не дозволяло йому «своєчасно і регулярно відвідувати Київ, щоб керувати роботою Комісії українського письменства доби феодалізму» [14, арк. 1]. Проте він і надалі зобов’язувався «невпинно працювати» в галузі історії українського давнього письменства як звичайний член КУПФ.

Заяву про звільнення В. М. Перетц надіслав секретарю КУПФ О. А. Назаревському, який мав ознайомити з нею членів КУПФ, його учнів, та, якщо до листопадової сесії ВУАН «цькування фахівців» у Києві не припиниться, передати її до керівництва Соціально-економічного відділу і Президії ВУАН. Але рішення В. М. Перетца не було підтримане ані членами КУПФ, ані керівництвом відділу, зокрема секретарем відділу О. М. Камишаном. Їм вдалося переконати голову КУПФ, що його відставка «Комісії не врятує, бо кращого та більш авторитетного (і не тільки для учнів [В. М. Перетца], але і для “ворогів” давньої літ[ерату]ри) керівника – не партійного – не знайти», як не знайти такого керівника і серед

«партійців» [15, арк. 2–2 зв.]. Крім того, статус рядового члена КУПФ не захистив би В. М. Перетца від критики з боку партійної організації ВУАН. Отже, офіційного ходу його заяві дано не було.

Однак дії та позиція В. М. Перетца не залишилися непоміченими комуністичною фракцією Президії ВУАН. 12 листопада 1931 р. відбулося її засідання, на якому розглядався політичний стан у ВУАН. В. М. Перетца було віднесено до «реакційної частини академіків і наукових співробітників», які бойкотували політичну лінію, що проводилась у ВУАН. Бойкот, на думку членів комуністичної фракції, знайшов вияв у поданні вченими заяв про демісію, спробі перекваліфікуватися й припиненні наукової роботи. На засіданні ухвалили рішення «вести надалі рішучу і непримиренну ідеологічну боротьбу» проти науковців ВУАН, які були «реакційно-ворожими до марксизму-ленінізму і до соціалістичного будівництва». Ідеологічну боротьбу партійна організація ВУАН мала проводити у «спосіб тематичної проробки концепції чи окремих поглядів вчених». Першим у списку академіків ВУАН, на критиці яких передбачалося насамперед зосередити увагу, значився В. М. Перетц [16, с. 177–178].

Виконавцями рішення комуністичної фракції ВУАН щодо В. М. Перетца стали штатні співробітники КУПФ – О. А. Назаревський, який з 1931 р., за відсутності В. М. Перетца в Києві, виконував обов'язки голови КУПФ, та П. М. Попов, який у таких випадках підписував документи КУПФ як її секретар. Учні видатного вченого не встояли перед тиском з боку партійного керівництва ВУАН, і саме їхніми руками була проведена безпідставна критика наукової та науково-організаційної діяльності В. М. Перетца в Україні, а також його філологічної школи, до якої вони теж належали.

Критика академіка розпочалася вже в 1931 р. 24 травня на засіданні КУПФ було заслухано його дискусійну методологічну доповідь «Думки про марксистське студіювання української літератури феодальної доби», що викликала значний інтерес серед українських учених (на засіданні були присутні близько 40 науковців і аспірантів з академічних установ Києва та Харкова). Це була компромісна доповідь, переробивши яку академік мав намір опублікувати її у виданнях ВУАН як методологічну працю. Проте і доповідь, і стаття були розкритиковані П. М. Поповим з позицій «марксистсько-ленінської теорії». Свої зауваження він у вересні 1931 р. надіслав В. М. Перетцу до Ленінграда, а стаття Володимира Миколайовича так і не побачила світ [17, арк. 15–15 зв.]. Критичні зауваження з боку П. М. Попова й О. А. Назаревського викликала також доповідь В. М. Перетца «Памфлет на слобідського бригадира Д. Банческула з половини XVIII ст.», яку було заслухано на засіданні КУПФ 24 грудня 1931 р. Опоненти побачили в цій праці ухил до «академічного формалізму та документалізму». Цього разу зауваги до доповіді В. М. Перетцові надіслав О. А. Назаревський [18, арк. 19 зв. – 20].

У 1932 р. боротьба з академіком В. М. Перетцом стала пріоритетом у роботі КУПФ, що її проводили О. А. Назаревський та П. М. Попов, які виконували обов'язки відповідно голови та секретаря КУПФ, адже академік у цьому році до Києва не приїздив. Критика ж «буржуазно-формалістичної школи» В. М. Перетца була закладена в самий план діяльності КУПФ на 1932 р., який підписав О. А. Назаревський [18, арк. 2–3].

Перше засідання КУПФ у 1932 р. відбулося 9 січня. З підсумками діяльності КУПФ за 1931 р. виступив П. М. Попов, який у своїй доповіді зосередився на недоліках у роботі КУПФ. На засіданні також заслухали доповідь О. А. Назаревського «Лист т. Сталіна до редакції часопису “Пролетарська революція” і висновки з нього для роботи КУПФ», після обговорення якої було вирішено для опанування марксистсько-ленінської методології в роботі КУПФ розгорнути рішучу боротьбу з усіма проявами ворожих теорій у літературознавстві, незважаючи на особистості, – не тільки в рамках плану, а й поза планом [18, арк. 32]. 9 березня того ж року під час обговорення листа Сталіна вже на зібранні Соціально-економічного відділу ВУАН від КУПФ виступив П. М. Попов, який, наголосивши, що «фронт історії українського письменства доби феодалізму» взагалі є «фронтом методологічно-небезпечним і в цілому ворожим», розкритикував методологічні позиції голови КУПФ академіка В. М. Перетца [18, арк. 32 зв.].

Оцінці діяльності В. М. Перетца як голови КУПФ, його наукових праць та філологічної школи було присвячено ще ряд засідань КУПФ, де з критичними доповідями виступали О. А. Назаревський і П. М. Попов, які, переробивши згодом свої виступи на статті, представляли їх для друку до Президії Соціально-економічного відділу ВУАН. Так, у 1932 р. П. М. Поповим були підготовлені такі опуси, як «На фронті історії літератури доби феодалізму» та «Попередня продукція Комісії українського письменства доби феодалізму як вияв “академічного” формалізму та голого документалізму» [17, арк. 28]. Навіть у розвідці «Рукописи й стародруки Житомирських фондів як першоджерела до історії письменства феодальної доби», написаній П. М. Поповим на матеріалах наукової експедиції до Житомира, знайшлося місце для критики В. М. Перетца. Автор свій задум пояснював так: «Я (П. М. Попов. – А. Ш.), йдучи по слідах кол[ишньої] експерсії ак[адеміка] Перетца і його семінару, намагався показати всю односторонність і буржуазний документалізм в роботі цього семінару під керівництвом ак[адеміка] Перетца, коли, роблячи основний наголос на докладному описові численних богослужбових і інших реліг[ійних] книг (що до історії укр[аїнської] літератури власне не мали відношення), семінар обминав незрівнянно цікавіші пам'ятки, надто цінні в напрямку літературного виявлення класової боротьби, зокрема, в напрямку антирелігійному» [17, арк. 37в – 37г].

Цікаво, що в рамках діяльності КУПФ П. М. Попов працював над дослідженнями «До історії легенди в українській літературі: “Четья Мінея” 1489 р. і “Небо

нове" І. Галятовського» та «Пам'ятки українського публіцистичного мистецтва: "Скарга нищих до Бога" і "Відповідь невідомого П. Скарзі"». Проте, хоча він і був штатним співробітником КУПФ, за що регулярно отримував заробітну плату, за весь час діяльності комісії не спромігся підготувати наукових досліджень, імовірно, надмірно захопившись роботою над критичними опусами. І В. М. Перетцу як голові КУПФ довелося нагадати про це своєму підлеглому. У листі до П. М. Попова від 16 лютого 1932 р. Володимир Миколайович зауважив: «Щодо Вашої критичної роботи – скажу, що не варт витрачати на неї багато часу й сили: з методичного боку заслуговує уваги тільки начерк усної слов[есності], літ[ература] феод[альної] доби – в цілому слабенька, хоч і має деякі гарні сторінки. Але "не в шитье была там сила", – так і в крит[ичній] ст[атті] потрібна не наукова оцінка... Я все чекаю, коли побачу реальну продукцію співроб[ітника] нашої Ком[ісії] (тобто самого П. М. Попова. – А. Ш.), бо критикувати – дуже легко, порівнюючи з самостійним дослідженням» [19, арк. 1 зв.].

Напевне, сценарій цькування В. М. Перетца передбачав і «самокритику» з боку обвинуваченого, тому О. А. Назаревський протягом 1932 р. запрошував Володимира Миколайовича до Києва, однак останній вирішив не підігрувати своїм «критикам». В. М. Перетц усе більше переконувався в безперспективності роботи на чолі КУПФ, у діяльності якої почав превалювати політичний аспект, а каючись в «неіснуючих гріхах» він не мав ніякого бажання. Драматизм ситуації для В. М. Перетца посилювався ще й тим, що з «грубими і безглуздими нападами» виступали його учні, які виявилися «підлабузниками», що «підсвистували неукам» [20, арк. 1]. Сумними думками з цього приводу вчений поділився в листі до С. І. Маслова, який у ті непрості часи, усунувшись від діяльності в КУПФ, не зрадив свого навчителя: «Чому я зобов'язаний являтися [до Києва], як думає О[лександр] Адр[іанович Назаревський], щоб з ризиком для життя бути присутнім на мерзенних виступах моїх же учнів і співробітників? Я м[ожливо] різко висловився, але що може бути огидніше того, коли, уподібнюючись біблійському герою, чада знущаються над наготою батьківською? Лише одне: – коли ці чада зводять безглузді наклепи на того, кому вони так багато чим мають завдячувати, і на того, до того ж, хто мав делікатність ніколи їм на це не натякати: адже проясниться ж коли небудь на нашому небі – з'являться люди досить грамотні, щоб дати правильну оцінку сучасним підлабузникам і заляканим ними людям. Я думав, що, згадуючи 1914 рік, О[лександр] Адр[іанович Назаревський] не повторить тієї ситуації, в якій він опинився щодо мене, коли зі страху перед чорносотенцями покинув мене; але тепер він не тільки мене покинув, з тих же мотивів, але й вирішив виступити проти мене. По людськи – розумію, але примиритися не можу. І тепер Ви повинні ясно бачити, що мені працювати в К[омісії] у[країнського] п[исьменства] доби ф[еодалізму] з людьми, які мене ні в гріш не ставлять і, мало того, – негативно ставляться до мого керівництва (д[ивись]

доповідь П[авла] М[иколайовича Попова]), яку він виголосив восени – про підсумки роботи К[омісії] у[країнського] п[исьменства доби] ф[еодалізму] під моїм керівництвом, в якому він побачив “вияв академічного документалізму” та ін[ші] смертельні гріхи) – що мені працювати з ними – справа марна, бо – безплідна. Дуже шкода, що ще восени не відмовився, піддавшись уговорам, від головування [в Комісії]» [21, арк. 1].

Усе більше схиляючись до думки залишити посаду голови КУПФ, В. М. Перетц зрештою вирішив дати відповідь своїм переслідувачам. Отримавши не погоджений із ним план роботи КУПФ на 1932 р., в якому передбачалася «критика буржуазно-формалістичної школи академіка Перетца», він 20 квітня надіслав до КУПФ заяву, де звернув увагу її членів на всю абсурдність висунутих проти нього звинувачень. Зокрема, В. М. Перетц зазначив: «Прочитавши “план” роботи К[омісії] у[країнського] п[исьменства доби] ф[еодалізму], складений без мене, я не можу прийняти його до виконання в частині, що стосується мене: перш за все, – я не розумію. На якій підставі, не доказавши, мені приліпили ярлик “буржуазного формаліста”, тоді як я завжди займався первинною обробкою матеріалу, необхідного літературознавцям всіх напрямів і шкіл. Кожен працівник може і повинен критично підходити до своїх попередників: цьому я навчав моїх учнів протягом 30 років. Але зводити наклеп на живих і мертвих – не входить до програми моєї “школи”. Таку річ могла написати тільки малограмотна людина, тому я вважаю ці слова – плодом сумного (не для мене, а для того, хто написав їх) непорозуміння... Що ж торкається мене, вважаю, що без вивчення документальних даних, замість науки – буде знов розквітати всяка попівщина, хоч і під іншою назвою» [22].

Скорегував В. М. Перетц і особистий план науково-дослідної роботи на 1932 р. Замість теми «Питання про редакції літературних пам’яток феодальної доби в світлі марксистсько-ленінської методології», яку вченому без його відомо запланували самозвані керівники КУПФ, В. М. Перетц мав намір працювати над іншими темами, а саме: 1) «І. Франко як дослідник українського письменства феодальної доби», 2) «Проблема біографізму в українському письменстві феодальної доби», 3) «Історія перетворення “житій” князя Володимира та княгині Ольги в українському письменстві XVII ст. на занятні оповідання», 4) «Невідомий твір Петра Могили та його класове значення для початку XVII ст.». Щодо теми, яка була внесена до плану, то В. М. Перетц зазначив, що вона потребує багато часу для розроблення і напевне буде підготовлена ним уже в наступному, тобто 1933 р. [22]. Тут варто зазначити, що за всіма темами, зокрема й нав’язаною О. А. Назаревським, В. М. Перетцем були підготовлені до друку статті, але жодну з них не опублікували.

І наостанок В. М. Перетц повідомив про своє рішення відійти від керівництва КУПФ, оскільки він, як «дослідник і керівник праці взагалі і зосібна КУПФ»,

визнаний за «перестарілого й не відповідного вимогам київських вчених». В. М. Перетц попросив позбавити його керівництва КУПФ, щоб її робота, незважаючи на вплив нібито «буржуазного формалізму», йшла в «пристойному напрямі» [22].

Проте заява В. М. Перетца про бажання скласти із себе повноваження голови КУПФ не зупинила «критиків», адже вчений і надалі продовжував активну наукову діяльність. Особливу завзятість серед членів КУПФ виявляв П. М. Попов, який критикував доповіді В. М. Перетца, що зачитувалися на засіданнях КУПФ. Зокрема, 28 січня 1933 р. П. М. Попов виступив там з критичною доповіддю «Підсумки наукової роботи Комісії української літератури феодальної доби», а влітку того ж року, у зв'язку із чисткою, що проводилася партійною організацією у ВУАН, на сесії циклу літератури, мови та мистецтва Соціально-економічного відділу ВУАН розкритикував наукову продукцію відділу та виступив проти «буржуазно-націоналістичних концепцій» В. М. Перетца, А. Ю. Кримського, М. С. Грушевського, О. П. Новицького та К. В. Квітки [17, арк. 41].

Упродовж 1933 р. П. М. Попов працював над розвідкою «Буржуазно-формалістична концепція в історично-літературних працях академіка В. Перетца», але не зміг завершити цей опус «через ширший, ніж передбачалося, його обсяг» [17, арк. 40 зв. – 41]. Оцінюючи свою наукову роботу наприкінці року, П. М. Попов вважав, що при всіх своїх зусиллях усе ж недостатню увагу приділив критиці В. М. Перетца, зокрема він зазначив: «Коли я ставлю перед собою питання, чи виконав я в цій роботі те, що мусив і міг виконати, я мушу відповісти в порядку самокритики, що не виконав у тих темпах, в тій бойовій загостреності, що їх від мене вимагала сучасна боротьба на ідеологічному фронті. Зокрема, мушу констатувати це відносно критики бурж[уазної] концепції ак[адеміка] Перетца. Хоча я не належу до його безпосередніх учнів, але з студ[ентських] років працював я в основному в рамках його методології. Ту критику її, яку я проробив, я вважаю за цілком недостатню. Я вважаю, що це завдання стоїть і перед мною, і перед всією Комісією укр[аїнського] письм[енства] доби феодалізму як неоплачений борг. Справжня глибока критика й самокритика т[ак] зв[аної] школи ак[адеміка] Перетца ще власне й не починалася. Це треба в роботі Комісії відзначити, в першу чергу, як основну її хибу» [17, арк. 37г – 37д].

Споглядаючи за діями П. М. Попова, В. М. Перетц не міг не побачити, з якою завзятістю його колишній вихованець виконував директиви партійного керівництва ВУАН. «А спритна людина Пав[ло] Мик[олайович Попов], – зазначав він з іронією в листі до С. І. Маслової. – Не рівня Ол[ександру] Адр[іановичу] [Назаревському]». Але спритність П. М. Попова у В. М. Перетца викликала лише таке почуття, як жалість [11, арк. 3 зв.].

Незважаючи на несприятливі обставини, які склалися для В. М. Перетца у ВУАН, він намагався не поривати зв'язків зі співробітниками КУПФ. Щодо мож-

ливої поїздки до Києва, то В. М. Перетц сумнівався в її доцільності: «Тепер, коли кияни, – писав учений С. І. Маслову 30 березня 1933 р., – навіть мені близькі, ставляться до мене з прохолодою, мені немає особливого інтересу поспішати до К[иєва], тим більше, що тут (у Ленінграді, АН СРСР. – А. Ш.) мене починають цінувати. А в К[иєві] я навіть обіцяного не можу добитися. Було б корисно з'ясувати, чи потрібен я у Вас. М[ожливо], без мене зручніше» [23, арк. 1].

Академік В. М. Перетц усе ж таки відвідав Київ у 1933 р. – 9 травня на засіданні КУПФ було заслухано його доповідь «До питання про порівняльний метод в літературознавстві». Цю доповідь учений надіслав до Києва ще до свого приїзду. А 29 травня, вже особисто перебуваючи в Києві, В. М. Перетц на засіданні членів КУПФ виступив з доповіддю «З історії літературного стилю доби зародження феодалізму в Україні» [24]. На початку ж червня 1933 р. відбулася зустріч В. М. Перетца з президентом ВУАН академіком О. О. Богомольцем, під час якої вчений звернув увагу очільника ВУАН на «важку атмосферу» чуток і наклепів, яка панувала в академії, зокрема в її Соціально-економічному відділі [25].

Тим часом критика академіка В. М. Перетца у ВУАН набирала обертів і в 1933 р. проводилася не тільки в рамках діяльності КУПФ, а й на рівні керівних органів української академії. З'явилися й розгромні статті в академічній та республіканській пресі. За таких обставин у другій половині липня 1933 р., імовірно 28-го, В. М. Перетц подав до Президії ВУАН заяву про відставку з посади голови КУПФ, пояснивши своє рішення станом здоров'я, що не дозволяв йому «регулярно відвідувати Київ і з належною енергією керувати працею Комісії». У заяві вчений згадав і про критичну статтю в офіційному органі Президії ВУАН «За радянську академію», в якій вказувалося, що під головуванням В. М. Перетца КУПФ «продовжувала лишатися одним з осередків загнилої збанкрутованої буржуазної методології». Не погодившись із безпідставним твердженням, В. М. Перетц наголосив, що сам факт появи такого наклепницького твердження в офіційному органі Президії ВУАН змушує його зректися головування в КУПФ [26].

29 липня 1933 р. В. М. Перетц надіслав листа президенту ВУАН О. О. Богомольцю, в якому пояснив причини, які спонукали його залишити посаду очільника КУПФ. Аби не пропустити деталі, що мотивували рішення В. М. Перетца, наведемо цей лист у повному обсязі:

«Під час нашої бесіди з Вами на початку червня я вказав на важку атмосферу на нашому II [Соціально-економічному] Відділі, де співробітники замість роботи займаються плітками і перемиванням кісточок академіків та інших співробітників Академії. В липні ці плітки торкнулися і мене, хоча я не давав поводу для них. Все життя стоячи на захисті пригноблених народностей, – я був названий якоюсь Шмарголь на зборах профактиву “великодержавним шовіністом”, а в “Пролетарській правді” 14 липня – мені приклеєний ярлик “петлюрівця”! Мене зовсім не хвилює це наклеювання ярликів: моя біографія настільки чиста, що всяка

чесна і добросовісна людина не знайде в ній ганебних для мені фактів, а за видумки відповідальні їхні автори. Але працювати в такій атмосфері мерзенних підозрінь й наклепів – важко, особливо стоячи на чолі хоча б такої маленької установи, як очолювана мною до цього дня Комісія укр[аїнського] письм[енства] доби феодалізму. Для мене неясно, чого власне домагаються наклепники. Але щоб на Комісію не було більше нападів (ди[вись] ст[аттю] Шабльовського “За радянську академію”, ч. 14), я вважаю за краще відійти від керівництва і передати це керівництво більш корисній для справи особі. Мені треба зробити чимало роботи і за основним моїм місцем праці, де, до речі, до мене ставляться з більшою увагою. Ви, як лікар, зрозумієте мене: страждаючи склерозом аорти, що викликає тяжкі припадки, я вважаю за краще відійти від справи, ніж, залишившись в ній, зовсім припинити свою працю, яка не всюди цінується так низько, як в Києві.

Якби я мав надію, що Президія ВУАН своїм авторитетом може припинити це цькування (а іншим назвати це не можу), то можливо було б знайти вихід із становища, в якому опинився. Але стаття, в якій розкритиковано моє керівництво Комісією, вміщена в органі Президії. Виходячи з цього міркування, а, головним чином, із неможливості для мене внаслідок погіршення мого здоров'я приїжджати до Києва, – мною подана заява до Президії ВУАН, копію якої при цьому прикладаю, оскільки при недосконалому канцелярському апарату документи іноді втрачаються. Вас, як президента, я вважаю зобов'язаним тримати в курсі моїх справ. Моє рішення, що міститься в заяві, остаточне, і т[аким] ч[ином] воно розв'яже руки Президії з реорганізації II Відділу та його установ» [25].

Президія ВУАН задовольнила прохання академіка В. М. Перетца і звільнила його від обов'язків голови КУПФ 5 вересня 1933 р. [16, с. 448]. Проте керівництво української академії не спромоглося повідомити про це рішення В. М. Перетцу, який у листі до С. І. Маслова від 11 жовтня 1933 р., тобто більш ніж через місяць після свого звільнення, зауважував: «На мою заяву в Президію ВУАН про зняття із себе головування КУПФ я ніякої відповіді не отримав, буцімто ми живемо на різних планетах» [27, арк. 2]. Таку поведінку з боку керівників ВУАН В. М. Перетц з іронією називав проявом «сепаратизму».

Таке ставлення до нього в Києві дещо дивувало В. М. Перетца, тим паче, що в Ленінграді до вченого не було ніяких претензій ні з боку партійних органів, ні з боку керівництва АН СРСР. Про це він повідомляв С. І. Маслову, чи не єдиному з киян, хто продовжував із ним листуватися. Зокрема, В. М. Перетц писав: «До речі, цікаво відзначити: у нас (в АН СРСР. – А. Ш.) відбулися дві “чистки”, і вгадайте, яке питання пропонував голова особам, які підлягали чистці? Для київських ліваків – абсолютно несподіване: “Яке Ваше ставлення до старих фахівців?” Дурне став[лення] – рішуче засуджувалося... У К[иєві] цього собі ще не за своїли: чув, що цькування продовжується. Я рад, що можу тут (в Ленінграді. –

А. Ш.) працювати, користуючись повагою та довірою» [26, арк. 1 зв.]. Щодо позиції О. А. Назаревського і П. М. Попова, то В. М. Перетц вважав її «недалекоглядною», яка може привести до виключення їх самих зі складу співробітників ВУАН [27, арк. 1 зв.].

Після звільнення В. М. Перетца КУПФ практично припинила свою діяльність. Та оскільки офіційно КУПФ не була ліквідована, В. М. Перетц як її співробітник надіслав до ВУАН план своєї науково-дослідної роботи на 1934 р., із якого видно, що вчений і надалі мав намір здійснювати пошук матеріалів з історії українського давнього письменства та досліджувати пам'ятки давньої української літератури, планував підготувати такі розвідки, як «Політичні вірші Лазаря Барановича», «Епітети в "Слові о полку Ігоревім"» та інші праці [28]. У лютому 1934 р. В. М. Перетцом була підготовлена наукова доповідь про переробку С. Косовим «Києво-Печерського патерика» в XVII ст., яку він мав намір надіслати до Києва, аби її зачитали на засіданні КУПФ [29, арк. 2]. Проте 13 лютого 1934 р. Президія ВУАН затвердила нову структуру ВУАН, згідно з якою КУПФ було офіційно ліквідовано.

Хоча з припиненням діяльності КУПФ академік В. М. Перетц не мав у ВУАН жодної посади, він продовжував залишатись об'єктом критики, яка проводилась у ВУАН у рамках боротьби з «українським націоналізмом та великодержавництвом», що нібито знаходили вияв у дослідженнях з історії української літератури, етнографії та українського театру [30, с. 78]. У квітні 1934 р. В. М. Перетца було заарештовано в Ленінграді у сфабрикованій справі «Російської національної партії» із безпідставним обвинуваченням в «активній участі в націоналістичній контрреволюційній організації». У провину вченому ставилося також те, що він був «націоналістом – як російським, так і українським» [31, с. 149]. А 23 березня 1935 р. спільним рішенням Політбюро ЦК КП(б)У і Президії ВУАН В. М. Перетца виключили зі складу дійсних членів ВУАН [30, с. 172].

Наукова новизна дослідження полягає в залученні до наукового обігу комплексу архівних документів, зокрема щодо діяльності КУПФ, які відклались у фонді «Всеукраїнська академія наук (ВУАН) (1918–1933)» в ІР НБУВ, та листування В. М. Перетца з українськими філологами С. І. Масловим, О. А. Назаревським і П. М. Поповим, що зберігається в особових архівних фондах учених у ІР НБУВ. Їхній аналіз дав змогу доповнити відомості про діяльність і переслідування академіка В. М. Перетца та критику його філологічної школи у ВУАН на початку 1930-х років.

Висновки. Дослідження архівних документів щодо діяльності КУПФ, яку очолював академік В. М. Перетц, та листування вченого зі співробітниками цієї комісії дозволило відобразити процес переслідування науковця та критики його філологічної школи у ВУАН на початку 1930-х років. Переслідування В. М. Перетца було інспіроване партійними органами ВУАН і мало політичний підтекст, адже академік вважався одним із лідерів серед тих учених, які виступали проти

впливу політичних чинників на наукову діяльність та не визнавали пріоритету марксистських методів дослідження. Драматизм переслідувань для В. М. Перетца посилювався тим, що критика наукової та науково-організаційної діяльності вченого, а також позицій твореної ним філологічної школи проводилася його підлеглими та вихованцями, які не витримали тиску з боку партійного осередку ВУАН. Як дослідник історії давньої української літератури В. М. Перетц був звинувачений ще й в «українському буржуазному націоналізмі» та позбавлений можливості публікуватися в Україні. Перебуваючи під постійною критикою партійних приспівників, не маючи підтримки від колег і учнів та не знайшовши розуміння з боку керівництва ВУАН, В. М. Перетц не визнав висунутих проти нього безпідставних звинувачень й до самого арешту проводив у ВУАН ідеологічно незаангажовані українознавчі дослідження.

Список використаних джерел

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. XXXIII. Од. зб. 6087–6181.
2. Там само. Ф. X. Од. зб. 12484–12485, 12536–12548; Там само. Ф. 78. Од. зб. 324–325.
3. Там само. Ф. X. Од. зб. 12551–12552; Там само. Ф. 285. Од. зб. 5570–5602.
4. Щербань Т. Видатний внесок у становлення української науки. До 125-річчя від дня народження академіка В. М. Перетца // Вісник Національної академії наук України. Київ, 1995. № 1–2. С. 67–75.
5. Матвєєва Л. В. Доля академіка Перетца // Матвєєва Л. В. Нариси з історії Всеукраїнської академії наук. Київ, 2003. С. 233–260; Її ж: Доля видатного славіста-українознавця Володимира Перетца // Східний світ. Київ, 2007. № 2. С. 32–44.
6. ІР НБУВ. Ф. X. Од. зб. 12541. Арк. 1–6.
7. Там само. Од. зб. 12429. Арк. 1–10.
8. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 77. Арк. 1–39.
9. ІР НБУВ. Ф. 285. Од. зб. 5599. Арк. 1–13в.
10. Адрианова В. Издания «Комиссии украинского письменства доби феодализму» Всеукраинской академии наук // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. 1932. Т. 1. С. 502–507.
11. ІР НБУВ. Ф. XXXIII. Од. зб. 6166. Арк. 1–4 зв.
12. Там само. Од. зб. 6172. Арк. 1–1 зв.
13. Там само. Ф. XXXIII. Од. зб. 6152. Арк. 1–2 зв.
14. Там само. Ф. X. Од. зб. 12420. Арк. 1.
15. Там само. Ф. 78. Од. зб. 324. Арк. 1–6.
16. Історія Національної академії наук України. 1929–1933: документи і матеріали / упоряд. Т. В. Вересовська, В. Г. Врублевський, В. А. Кучмаренко, Т. П. Папакі-

на, Л. І. Стрельська, Л. М. Яременко; відп. ред. П. С. Сохань, В. А. Кучмаренко [та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського. Київ, 1998. 542 с.

17. ІР НБУВ. Ф. 285. Од. зб. 1620. Арк. 1–47.

18. Там само. Од. зб. 1622. Арк. 1–42.

19. Там само. Од. зб. 5597. Арк. 1–1 зв.

20. Там само. Ф. XXXIII. Од. зб. 6159. Арк. 1–1 зв.

21. Там само. Од. зб. 6165. Арк. 1–1 зв.

22. Там само. Ф. X. Од. зб. 12421. Арк. 1.

23. Там само. Ф. XXXIII. Од. зб. 6177. Арк. 1–1 зв.

24. Там само. Ф. 285. Од. зб. 942. Арк. 1.

25. Там само. Ф. X. Од. зб. 12423. Арк. 1.

26. Там само. Од. зб. 12422. Арк. 1.

27. Там само. Ф. XXXIII. Од. зб. 6178. Арк. 1–2.

28. Там само. Ф. X. Од. зб. 12485. Арк. 1.

29. Там само. Ф. XXXIII. Од. зб. 6181. Арк. 1–2 зв.

30. Історія Національної академії наук України (1934–1937): документи і матеріали / упоряд. В. А. Кучмаренко, Л. І. Стрельська, Т. П. Папакіна, Л. М. Яременко, С. В. Старовойт, Т. В. Варава, О. Г. Луговський; відп. ред. О. С. Онищенко [та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського. Київ, 2003. 832 с.

31. Крылов В. В. Из эпистолярного наследия академика В. Н. Перетца // Вестник Российской академии наук. Москва, 1994. Т. 64, № 2. С. 148–154.

Andrii Shapoval,

Candidate of Sciences (History), Senior Researcher,

Head of the Department of Archaeography of Institute of Archival Studies

of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0003-1188-5142

e-mail: shai196@ukr.net

Persecution of Academician V. M. Peretts and criticism of his philological school in early 1930's (according to archival documents)

The aim of the research. Based on the analysis of a wide range of archival sources, epistolary documents and published materials display the process of persecution of Academician V. M. Peretts and criticism of his philological school at the All-Ukrainian Academy of Sciences in the early 1930's. **The methodology** research is based on the principles of historicism, concreteness, scientific objectivity and dialectical approach. Biographical, problem-chronological and comparative-historical methods and the method of textual analysis have been applied. **The scientific novelty** of the study lies in the involvement in the scientific circulation of a set of archival documents on the activities of the Commission of Ukrainian Writing of Feudalism Period of the All-Ukrainian Academy of Sciences and Epistolary Heritage of Ukrainian Philologists, stored in the Institute of

Manuscripts and the Institute of Archival Studies of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. The analysis of the documents made it possible to supplement the information about the activities and persecution of Academician V. M. Peretts and the criticism of his philological school during the formation of the totalitarian regime in Ukraine. **Conclusions.** The persecution of V. M. Peretts in the early 1930's was initiated by the party bodies of the All-Ukrainian Academy of Sciences and had political reasons, for he was considered one of the leaders among those scientists who opposed the influence of political factors on scientific activity. The drama of persecution for V. M. Peretts was exacerbated by the fact that criticism of the activities of the scientist and the positions of the philological school created by him was conducted by his subordinates and pupils, who could not withstand pressure from the party chapter of the academy. As a researcher of the history of ancient Ukrainian literature, V. M. Peretts was accused of «Ukrainian bourgeois nationalism» and deprived of the opportunity to be published in Ukraine. Being under constant criticism from party figures, without the support of colleagues and pupils and without finding understanding from the leadership of the All-Ukrainian Academy of Sciences, V. M. Peretts did not admit the baseless accusations against him. Before the arrest, V. M. Peretts conducted ideologically unbiased Ukrainian studies at the All-Ukrainian Academy of Sciences.

Key words: V. M. Peretts, All-Ukrainian Academy of Sciences, Commission of Ukrainian Writing of Feudalism Period, Kyiv philological school, persecution of Ukrainian scientists, epistolary documents.

*Стаття підготовлена 27 березня 2020 року,
подана до друку 1 квітня 2020 року.*

Олена Юрїївна Курганова,
кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-1609-231X
e-mail: olena.kurganova@gmail.com

ВІЗУАЛІЗАЦІЯ МЕТАФОРИ «БОГОСЛУЖБОВОГО РОКУ» В ХУДОЖНЬОМУ ОФОРМЛЕННІ ВИДАННЯ «ВІНЕЦЬ ХРИСТОВ» АНТОНІЯ РАДИВИЛОВСЬКОГО

Мета роботи – розглянути систему художнього оформлення видання «Вінець Христов» Антонія Радивиловського в контексті барокової естетики та традиції оформлення гомілетичних збірок у книжковій культурі XVII ст. **Методологія дослідження** передбачає застосування структурно-семіотичного підходу до аналізу системи художнього оформлення збірок проповідей до недільних богослужінь церковного року. Такий підхід дозволяє виявити притаманний для естетики бароко прийом метафоризації змісту книги за допомогою вербальних та графічних засобів. Компаративний аналіз структури та принципів ілюстрування виданих у друкарні Києво-Печерської лаври Євангелія учительного 1637 р., «Меча Духовного» 1666 р. Лазаря Барановича та «Вінця Христового» 1688 р. Антонія Радивиловського дозволив продемонструвати зміну семантики однакових ілюстрацій залежно від їхньої ролі у структурі книги. **Наукова новизна.** Розгляд системи художнього оформлення «Вінця Христового» Антонія Радивиловського 1688 р. в контексті розвитку традиції ілюстрування збірок проповідей до євангельських читань усього року відкриває маловивчений книгознавчий аспект впливу стилю бароко на українську книжкову культуру XVII ст. **Висновки.** У збірнику «Вінець Христов» Антонія Радивиловського простежується трансформація вже сформованої в українському книгодрукуванні XVII ст. традиції художнього оформлення збірок проповідей до богослужінь церковного року відповідно до вимог барокової естетики. Використаний у текстовій частині «Вінця Христового» цикл із 53 сюжетних гравюр, більшість з яких раніше ілюстрували богослужбові та гомілетичні збірники друкарні Києво-Печерської лаври, набуває метафоричного значення. Місткий структурований образ трояндового вінця, «сплетеного» зі знакових сюжетів євангельської історії, представляє річне коло церковних богослужінь у вигляді вдячного дару, піднесеного Спасителеві за його подвиг. Реалізований одночасно у графічній (гравірований титульний аркуш та цикл гравюр-заставок) і вербальній (тексти передмов) площинах образ вінця у структурі збірки Антонія Радивиловського стає «зримою метафорою» богослужбового року. Прийом оновлення метафоричного змісту добре відомих, пізнаваних художніх образів активно використовувався в декоруванні українських стародруків. Він являє одну з ознак впливу стилю бароко на українську книжкову культуру XVII–XVIII ст.

Ключові слова: Антоній Радивиловський, Вінець Христов, книжкова гравюра, українські стародруки, стиль бароко, збірник проповідей.

Актуальність теми дослідження. Християнський богослужбовий рік складає усталена послідовність церковних служб, кожна з яких присвячена певній постаті або події Священної історії. У традиції східної церкви здійснювані протягом року богослужіння розподіляються на два паралельні цикли: «нерухомий», що починається 1 вересня, та «рухомий», керований змінною датою неділі Воскресіння Христового. Змінні теми церковних служб річного богослужбового кола розкриваються у проголошуваних під час Літургії відповідних молитовних текстах, уривках зі Святого Письма та проповідях. Останні викликають особливий дослідницький інтерес для різних галузей гуманітарних наук, адже транслюють характерний для своєї історичної епохи спосіб тлумачення закладеного в богослужінні змісту мовою, зрозумілою для широкого кола слухачів.

Потреба уніфікації церковної відправи стала рушійною силою зародження та розвитку українського книгодрукування. Богослужбові книги XVII ст. складала переважну частку видавничої продукції українських друкарень і вирізнялися багатством засобів художнього оформлення. Зокрема, як засвідчує алфавітний покажчик зведеного каталогу українських стародруків Я. Запасака та Я. Ісаєвича, у XVII ст. в українських друкарнях не менш ніж 10 разів видавалися збірки до служб «нерухомого» циклу – 7 Анфологіонів та 3 Загальні Мінеї [1, с. 122], налічується також понад 12 перевидань збірок до служб «рухомого» циклу – Тріодей (6 Пісних і 6 Цвітних) [1, с. 123]. У цей же час було видано більше 10 збірок проповідей до служб «рухомого» і «нерухомого» циклу богослужбового року [1, с. 122–123]. 3 покажчика ілюстрацій, вміщеного до каталогу українських стародруків Російської державної бібліотеки [2, с. 58–63; 3, с. 55–57], видно практику застосування однакових ілюстрацій до співвідносних за темою частин богослужбових книг та гомілетичних збірників, виданих у друкарні Києво-Печерської лаври. Це дає змогу говорити про формування певної традиції ілюстрування києво-печерських збірок, які забезпечували відповідними текстами церковні відправи богослужбового року. У межах даної статті ми зупинилися на розгляді принципів ілюстрування гомілетичної збірки «Вінець Христов» 1688 р., укладеної одним із найвидатніших барокових проповідників – Антонієм Радивилівським.

Аналіз досліджень і публікацій. Сучасну історіографію досліджень постаті автора твору «Вінець Христов» 1688 р. докладно розглянуто у статті Т. Левченко-Комісаренко «Життєвий шлях і творчий доробок Антонія Радивилівського» (2016 р.). Серед основних дисциплін, у межах яких вивчається ораторська спадщина А. Радивилівського, виділено: історію літератури, мовознавство, філософію, культурологію, релігієзнавство, мистецтвознавство [4, с. 79]. Попри те, що Т. Левченко-Комісаренко не виокремлює історико-книгознавчий аспект дослідження видань А. Радивилівського, у списку літератури із 132 позицій до її статті є ціла низка праць, що розкривають історію друку та побутування збірок «Огородок Марії Богородиці» і «Вінець Христов» [4, с. 88–91]. Важливим напрямом

подальшого дослідження спадщини А. Радивилівського Т. Левченко-Комісаренко виділяє збір фактографічних даних щодо географії поширення книг проповідника, визначення регіонів проживання читацької аудиторії [4, с. 87]. В історіографічному огляді «Стан та перспективи вивчення текстів Антонія Радивилівського» (2019 р.) В. Співак наголошує на важливості аналізу філософської складової у творах проповідника [5, с. 158]. Ми пропонуємо зосередити увагу на ще одному малодослідженому аспекті творчої спадщини А. Радивилівського – системі художнього оформлення його збірки проповідей до недільних богослужінь усього року «Вінець Христов» 1688 р.

Текстова частина цього видання неодноразово ставала об'єктом різноаспектних філологічних досліджень. Однією з перших розвідок, що торкалася структурних особливостей, символіки назв і змісту присвят видань А. Радивилівського, був відповідний розділ у праці О. Огоновського «Історія літератури руської» 1887 р. Перша розвідка, присвячена власне постаті А. Радивилівського, належала М. Марковському – «Антоний Радивилевский, южнорусский проповедник XVII века» 1894 р. Огляд рукописних і друкованих варіантів збірок проповідей А. Радивилівського подано в монографії В. Крекотня «Оповідання Антонія Радивилівського: 3 історії укр. новелістики XVII ст.» 1983 р. У низці сучасних мовознавчих студій принагідно зроблено висновки стосовно вагомих особливостей текстової частини видань А. Радивилівського. У статті, присвяченій розгляду форм ввічливого звертання до адресата в передмовах до збірок проповідей А. Радивилівського, Ю. Олешко звертає увагу на відмінність розміру шрифту між присвятами до різних адресатів. Зокрема, у збірці «Вінець Христов» присвяту Ісусові Христові та представникам царської родини надруковано шрифтом однакового розміру, який, своєю чергою, значно менший за той шрифт, яким надруковано передмову до читача. За висновком дослідниці, це може свідчити про авторський задум наголосити на богорівності правителів і підкреслити особливу пошану до них з боку проповідника [6, с. 101]. Увагу О. Зелінської, що досліджувала структуру тексту видань А. Радивилівського, привернули особливості вживання епіграфів (цитат із Євангелія), які передають основну тему проповіді [7, с. 63]. На матеріалі детального структурно-композиційного аналізу проповіді «Слово [2-ге], на Неділю [5-ту] по Сходженню Святого Духа» зі збірки «Вінець Христов» С. Азовцева розглядає використаний в якості метафори епіграф-цитату зі Святого Письма, який дістає оригінального тлумачення в тексті самої проповіді [8, с. 228]. Важливий порівняльний аспект у дослідженні рукописних і друкованих варіантів гомілетичних збірок А. Радивилівського застосовує О. Ніка в розвідці про відмінність модусних смислів, виражених у рукопису збірки «Вінець Христов» та її друкованому варіанті [9]. Зокрема, наслідком редакторської правки стала заміна діалогічної будови текстової частини рукопису на монологічну структуру у друкованому виданні [9, с. 289].

Художнє оформлення збірки «Вінець Христов» неодноразово розглядалося в мистецтвознавчих працях Д. Ровинського, Я. Запаса, Д. Степовика та ін. Проте зв'язок графічних і змістових компонентів структури цього видання в порівнянні з іншими гомілетичними виданнями XVII ст. ще не ставав предметом вивчення.

Мета дослідження. Розглянути систему художнього оформлення збірки «Вінець Христов» А. Радивиловського в контексті барокової естетики та традиції оформлення збірок проповідей у книжковій культурі XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Застосування структурно-семіотичного підходу до аналізу системи художнього оформлення збірки проповідей А. Радивиловського на євангельські читання церковного року дозволяє виявити притаманний для естетики бароко прийом метафоризації змісту книги за допомогою вербальних та графічних засобів. Назва та композиція титульного аркуша видання «Вінець Христов» різноманітними поліграфічними засобами виділяють місткий метафоричний образ вінця. В українській мові XVI – першої половини XVII ст. слово «вінець» вживалося в низці прямих та переносних значень: 1) вінок з рослин; 2) корона; 3) німб; 4) коло; 5) символ слави та визнання; 6) найвищий ступінь вияву певної ознаки; 7) винагорода; 8) посаг та ін. [10, с. 139–141]. У центрі графічної композиції титульного аркуша образ вінця зображено у вигляді розташованих по колу 16 розквітлх троянд, які обрамлюють набрану шрифтами різної висоти назву видання: *«ВІНЕЦІ ХРИСТОВ, / З ПРОПОВІДІЙ / НЕДЕЛНИХ, / аки з цвітов Рожаних, / на украшеніє Православно- / кафеолічеськой святои / Восточной Церкви, / сплетений. / ИЛИ/ КАЗАНЯ НЕДІЛНИИ / на Вінец всего Літа, / з Писма Святого, и / з Розних Учителіей, / на ползу душевную / Православних/ собраний»* [11, ннарк. 1]. За допомогою збільшеного шрифту графічно увиразнено розгорнуту вербальну метафору, вжиту в основній назві видання: вінок Ісуса Христа, сплетений із троянд недільних проповідей для прикраси православної церкви. Альтернативна назва, початок якої виділено великим шрифтом і сполучником «або», розкриває значення цієї метафори: казання до недільних богослужінь річного кола, укладені на матеріалі Святого Письма і праць Отців Церкви для почитання вірян.

Багатозначний зміст вербалізованого в назві видання образу Ісусового вінця відтворюється і у графіці титульного аркуша видання за допомогою засобів, доступних для мови образотворчого мистецтва. Вінок із троянд, що обрамлює назву видання, утворює каркас для 16 медальйонів із сюжетними зображеннями. Кожен із цих сюжетів передає ключовий, емоційно забарвлений епізод з євангельської оповіді про життя Ісуса Христа. У тексті присвяти до видання першою ланкою вінця А. Радивиловський визначає зображену на верхній квітці сце-

¹ Цитати з оригінальних текстів транслітеровано сучасною українською абеткою, графема «ять» замінена на «і», «ы» на «и», «ѣ» в кінці слів опущено, скорочення подано в повній формі.

ну непорочного зачаття Богородиці, втілену в образі святої Анни «...через взятіє на себе Вінця Тернового, котрого було началом Чистое и Непорочноє Зачатіє Пречистой Матере твоєї Маріи Богородици, в животі Анни Святої, которая яко Зачинаючаяся, найперш в Вінцу сєм Рожаном з Крестом и з Палмою, маючи под ногами своїми ужа пекельного, єст виражена...» [11, ннарк. 10]. У наведеної цитаті вказується не лише образ, визначений початком «вінця», але й подано одне із тлумачень метафори, використаної в назві збірки, – терновий вінець. На решті 15 бутонів вінка зображено пізнавані євангельські сцени в такій послідовності: 1) Різдво Богородиці; 2) Введення в храм; 3) Благовіщення; 4) Різдво Ісуса Христа; 5) Обрізання; 6) Стрітення; 7) Тайна Вечеря; 8) Молитва в Гетсиманському саду; 9) Суд; 10) Побиття біля стовпа; 11) Побиття батогами; 12) Несіння хреста; 13) Розп'яття на хресті; 14) Предстояння біля хреста; 15) Воскресіння. Всі ці сюжети в тексті присвяти автор називає узагальнено: «...в рожах на кшталт Вінця, в передверіи сей Книги зложених, весь твой на землі бувший же-лаю виразити живот...» [11, ннарк. 7]. Таке формулювання вказує на друге тлумачення метафори вінця – відображення земного шляху Ісуса Христа. У верхній частині титульного аркуша видання «Вінець Христов» алегоричні зображення Милості та Істини в оточенні грішників та праведників, а також Син Божий, який і отримує вінець від Бога-Отця, і роздає вінці обраним, розкривають тему небесного вінця як винагороди за наслідування Ісуса Христа.

Варто зауважити, що у складній композиції форти утворений із медальйонів із сюжетними зображеннями життя Спасителя вінок не лише є рамкою для назви видання. Від основних 16 бутонів трояндового вінка по різні боки відходять пуп'янки із традиційними для титульних аркушів богослужбових книг образами чотирьох євангелістів, Іоанна Златоуста, св. Миколая, а також характерними для видань Києво-Печерської лаври зображеннями св. Антонія та Феодосія. Вживання всіх цих образів мотивується в текстах присвят. Образи чотирьох євангелістів постають і як проповідники життя Ісуса Христа, і як молитовні заступники автора збірки: «При том Вінцу Рожаном, смілем грішний и непотребний раб твой, виразити Євангелистов твоих святих, не только для того, же они всего Живота твоего в том Вінцу вираженого, по всем світі били проповідателями... але и для того, аби мене неумітного в складаню того Вінця, пред Тобою Создателем и Избавителем моим вимовили ... и труд мой подлий, пред Тобою Господем и Богом моим залецили...» [11, ннарк. 8 зв.]. У такій самій ролі молитовних заступників видання представлено й св. Іоанна Златоуста і св. Миколая Чудотворця, медальйони з ликами яких зображено поряд з євангелістами: «Златоустого святого виразилем для того, аби своїми златими словеси, при офірованю Тебї сего Вінця, до ласкавого прінятя оного, твое Бозкое латвій наклоніл Благоутробіє... Святителя и Чудотворца Ніколая виразилем для того, же єго ходотайством и помощію, з Обитєли єго Святої Пустинной Кієвской, до Тіпографіи

Святой Великой Чудотворной Лаври Києво-Печерской, єст поданий...» [11, ннарк. 9]. В якості посередників при врученні тексту видання як подарунка Богові А. Радивилівський виділяє образи св. Антонія та Феодосія «...Приподо-бних Отцєв, Антонія и Феодосіа Печерских, при том Вінцу виразилєм, и далєм им оний в руці, наперєд для того, жє они менє молитвами своими в складаню оно-го вспомагали, и до проповіданя, охоти додавали, повторє аби при офіруваню оно-го Тебі Господу і Богу моєму, ласку мні ... зєднали на одєржанє Вінца живота Вічного...» [11, ннарк. 9]. Таким чином, образи євангелістів, св. Златоуста і св. Миколая, які в оформленні титульних аркушів церковних книг вказували на зміст видання, а також постаті св. Антонія та Феодосія, що пов'язували видання з друкарнею Києво-Печерської лаври, у збірці А. Радивилівського набувають додаткового трактування. Їх представлено в ролі молитовних заступників автора та покровителів його видання.

Ужитий у структурі титульного аркуша збірки А. Радивилівського образ трояндового вінка з недільних проповідей – розгорнута метафора, що тран-слює кілька значень як у графічній, так і вербальній площині збірки. Колоподіб-на форма вінка символізує замкнений цикл, яким є богослужбовий рік. Вінок тлумачиться і як прообраз винагороди, обіцяної вірянину за праведне життя, і як дар Христу, за який автор сподівається отримати спасіння і для себе. Прик-метно, що в тексті присвяти образ вінця для переможця А. Радивилівський зі-ставляє з усією сукупністю проповідей на недільні богослужіння церковно-го року: «Вси Недєли як много их весь год замикаєт, що виражают, єсли нє по-бїду твою... в всіх рочних недєлях, яко в Вінцу Літа виражающихся, сіи Недєльнии Проповїди, за Вінец Тріумфальний Тебі яко Побідитєлю и Тріумфаторові припи-сую, и офірую» [11, ннарк. 4]. Це дає підстави екстраполювати метафору вінця і на художню структуру текстової частини збірки.

Правомірність виділення метафоричного образу вінця, що уподібнює бого-службовий рік, як структуротвірного елемента системи художнього оформлен-ня текстової частини збірки «Вінець Христов» А. Радивилівського підтверджу-ється при порівнянні принципів її оформлення з іншими гомілетичними збірни-ками аналогічного змісту. Протягом XVII ст. в українських друкарнях вийшло де-кілька перевидань перекладного Євангелія учительного і оригінальних автор-ських збірок проповідей на неділі церковного року. Найбільше зіставних ознак виявляється між виданнями Євангелія учительного 1637 р., «Меча Духовного» 1666 р. Л. Барановича та «Вінця Христового» 1688 р. А. Радивилівського. Усі во-ни видані у друкарні Києво-Печерської лаври, мають більш-менш схожі прин-ципи укладання, в них використано однакові елементи художнього оформлен-ня. Компаративний аналіз структури та способу ілюстрування цих трьох збірок дозволяє продемонструвати трансформацію семантики однакових ілюстрацій, залежно від їхньої ролі в загальній структурі книги. Розглянемо послідовно від-

мінності, які вирізняють видання «Вінець Христов» А. Радивилівського 1688 р. на тлі усталеної традиції оформлення збірників до свят церковного року.

Художнє оформлення текстової частини «Вінця Христового» відповідає кращим традиціям декорування гомілетичного збірника XVII ст.: проповіді відділені одна від одної за допомогою сюжетних заставок, орнаментальних кінцівок та ініціалів. Такий принцип сегментації великого за обсягом збірника релігійних текстів склався в кириличному книгодрукуванні поступово і багато в чому залежав від технічних можливостей друкарні. У виданому в Заблудові першому церковнослов'янському перекладі Євангелія учительного 1569 р. проповіді візуально виділяв збільшений шрифт заголовків. У текстовій частині збірки «Євангеліє учительне» Кирила Транквіліона-Ставровецького, що вийшла в 1619 р. у Рохманові, кожна проповідь відкриває орнаментальна заставка. А вже в 1637 р. у києво-печерському перевиданні Євангелія учительного в перекладі Мелетія Смотрицького майже кожна проповідь увиразнює сюжетна гравюра, яка, залежно від розміщення на сторінці, виконувала роль заставки або текстової ілюстрації. Загалом у текстовій частині Євангелія учительного 1637 р. використано 51 ілюстрацію [1, с. 57]. Переважна більшість із цих гравюр ілюструє і тексти виданих у друкарні Києво-Печерської лаври збірок проповідей на недільні богослужіння «Меч Духовний» Л. Барановича 1666 р. та «Вінець Христов» А. Радивилівського 1688 р.

При зіставленні ілюстрацій, використаних для художнього оформлення києво-печерських видань Євангелія учительного, «Меча Духовного» Л. Барановича та «Вінця Христового» А. Радивилівського, видно, що із 41 однакової сюжетної гравюри лише 27 у всіх трьох збірках використовуються в якості заставок. Зокрема, ідентичні сюжетні гравюри увиразнюють проповідь на 2-гу (Про Фому), 3-тю (Про мироносиць), 4-ту (Про розслабленого), 5-ту (Про самарянку), 6-ту (Про сліпонародженого) неділю після Паски; проповідь на Вознесіння, на П'ятидесятницю; на 1-шу (Всіх святих), 2-гу (Про призначення апостолів), 4-ту (Про зцілення слуги сотника), 6-ту (Про зцілення розслабленого), 7-му (Про зцілення сліпих), 9-ту (Про ходіння по морю), 10-ту (Про зцілення біснуватого), 12-ту (Про юнака, який питав про життя вічне), 13-ту (Про насадження винограду), 14-ту (Про запрошення на весілля), 16-ту (Про таланти), 18-ту (Про ловлення риби на глибині), 20-ту (Про воскресіння сина вдовиці), 22-гу (Про багатого і Лазаря), 27-му (Про зцілення скорченої жінки), 28-му (Про звану вечерю) неділю після Сходження Святого Духа; на 2-гу неділю Тріоди (Про блудного сина), на неділю Сиропусну (Про відпущення гріхів та піст), на 1-шу неділю Великого Посту (Про православ'я), а також на Вербну Неділю. Тобто, однакові гравюри-заставки відкривають більше половини тотожних за темою (присвячених одному й тому ж уривку з Євангелія) структурних частин трьох різних збірок проповідей до богослужінь церковного року, виданих у друкарні Києво-Печерської лаври.

У структурі текстової частини Євангелія учительного 1637 р. ціла низка гравюр використовується в ролі ілюстрацій у тексті. Зокрема, у проповідях на 7-му неділю після Паски (Неділя Святих отців); 3-тю (Про пошуки царства Божого), 5-ту (Про зцілення двох біснுவатих), 8-му (Про примноження хлібів), 11-ту (Про боржника), 17-ту (Про зцілення доньки хананеянки), 19-ту (Про любов до ворогів), 21-шу (Про сіяча), 23-тю (Про зцілення біснуватого), 24-ту (Про зцілення кровоточивої та воскресіння дівчини), 26-ту (Про багатого і смерть), 29-ту (Про зцілення десяти прокажених), 31-шу (Про сліпого, який сидить при дорозі), 32-гу (Про Закхея) неділю після Сходження Святого Духа в Євангелії учительному 1637 р. гравюри вміщено поряд із відповідною цитатою євангельського уривку або всередині тексту проповіді. Натомість у текстовій частині збірок «Меч духовний» Л. Барановича та «Вінець Христов» А. Радивилівського всі сюжетні гравюри виконують роль заставок.

У всіх трьох порівнюваних виданнях спостерігаємо прийом повторення гравюр, що ілюструють тексти проповідей на повторювані євангельські сюжети. Зокрема, у структурі рухомого богослужбового циклу двічі повторюється євангельське читання на тему зцілення двох біснуватих (5-та та 23-тя неділі після П'ятидесятниці) і про розслабленого (4-та неділя після Паски та 6-та неділя після П'ятидесятниці). Ілюстрації до проповідей на богослужіння схожої тематики в Євангелії учительному 1637 р., збірках «Меч духовний» та «Вінець Христов» відбито з однакових дощок.

Низка гравюр, використаних для ілюстрування гомілетичних видань Києво-Печерської лаври, застосовувались і в інших церковних книгах. Зокрема, відбиті з тих самих дощок гравюри до сюжету про Страшний Суд увиразнювали й відповідні за змістом структурні частини Тріодей Пісних 1627 р., 1640 р. та 1648 р., Євангелія учительного 1637 р. [2, с. 58], а також Акафістів 1654 р., 1663 р., 1674 р. і збірки «Труби словес проповідних» Л. Барановича 1674 р. [3, с. 55–56]. У виданні А. Радивилівського проповідь до неділі про Страшний суд увиразнює гравюра, відбита з іншої дошки, проте з ідентичним сюжетом. Більшість гравюр до проповідей на євангельські читання використовувалася лише для ілюстрування проповідей в Євангелії учительному 1637 р. і повторено у проповідях на ту саму тему у збірках «Меч духовний» Л. Барановича і «Вінець Христов» А. Радивилівського. Разом з тим, у збірці «Вінець Христов» А. Радивилівського фіксуємо поодинокі випадки використання нових гравюр. Одна з них – гравюра-заставка до Слова на 25-ту неділю після П'ятидесятниці про самарянина. У Євангелії учительному 1637 р. і збірці «Меч духовний» 1666 р. для ілюстрації цього читання використано багатопланову гравюру із сюжетом притчі про доброго самарянина, якою Ісус відповів законнику на питання про найбільшу заповідь. На передньому плані гравюри зображено сцену побиття подорожнього, на задньому плані – священик та левіт, які пройшли повз потерпілого, і са-

марянин, що везе пораненого на осляті. У збірці «Вінець Христов» до проповіді на це ж читання використано гравюру з іншим сюжетом: законник підходить до Ісуса з питанням про найбільшу заповідь. Але це єдиний випадок, де для оформлення збірки А. Радивилівського використано ілюстрацію з відмінним сюжетом. Решта нових гравюр, введених навзаємін тим, що використовувалися в Євангелії учительному 1637 р. та збірці «Меч духовний» Л. Барановича, зберігають той самий сюжет, змінюючи окремі деталі зображення.

Звертає на себе увагу й доповнення в художньому оформленні авторських збірок Л. Барановича і А. Радивилівського ілюстрацій у цикл проповідей до богослужінь Великого Посту. У збірці «Меч Духовний», а за нею і у «Вінці Христовому» з'являються сюжетні гравюри-заставки до проповідей на 2-гу (про Розслабленого), 3-тю (Про поклоніння хресту), 4-ту (Про зцілення біснуватого), 5-ту (Про прохання синів Заведеевих) неділю Великого Посту. У виданні Євангелія учительного 1637 р. ці тексти були не ілюстровані.

Структурна схожість видань «Меч духовний» 1666 р. Л. Барановича та «Вінець Христов» А. Радивилівського 1688 р. зумовлена тим, що обидві збірки, як сказано у шмуцтитулах до їхніх текстових частин, починаються *«по чину сказанія Церковнаго от первия Святія Велікія Недѣли Пасхи»* [11, арк. 1; 12, арк. 1]. Самі шмуцтитули, до речі, теж ідентичні, прикрашені рамкою із зображенням виноградної лози і квітів, із пелюсток яких проростають погруддя святих. Натомість видання Євангелій учительних відкриває проповідь на неділю Митаря і Фарисея. Ще суттєвіша структурна відмінність між збірками барокових проповідників та традицією Євангелій учительних полягає в тому, що «Меч духовний», як і «Вінець Христов», об'єднує лише проповіді служб рухомого богослужбового циклу. Тематично служби цього циклу оспівують події земного життя, Страстей та Воскресіння Ісуса Христа. Натомість у структурі видань Євангелія учительного проповіді до служб рухомого циклу складають першу частину збірника, а друга – це проповіді на служби нерухомого циклу. Прикметно, що всі ілюстрації у виданні Євангелія учительного 1637 р. зосереджені саме в першій частині.

Однорідність структури видань «Меч духовний» та «Вінець Христов» забезпечує не лише єдність тематики проповідей, зосереджених навколо образу Ісуса Христа, але й формальна уніфікація всіх елементів текстової частини. Кожне «Слово» починається з нової сторінки. Вгорі розміщено гравюру-заставку, під якою великим шрифтом надруковано заголовок, сформульований за таким шаблоном: «Слово на Неділю [номер тижня відносно Паски, Трійці або Велико-го посту]». Суттєва структурна відмінність між двома збірками полягає в тому, що у Л. Барановича формула заголовка розширена підзаголовком, який формулює тему проповіді: *«Слово на Недѣлю[12] по Сошествіи Св. Духа. О юноши вопрошающем Ісуса о Животі вічном»* [12, арк. 165]. Натомість у текстовій частині збірки А. Радивилівського підзаголовки не використовуються. Тема кожного

Слова вказана лише на початку книги в розділі «Оглавление словес проповідних, обрѣтающихся в книзі сей» [11, ннарк. 19]. Наприклад, проповідь на 12-ту неділю після Трійці в «Оглавленії» до книги названа повністю: «На Неделю [12] по Сошествіи. Св. Духа, О юноши вопрошающем о Животі вічном» [11, ннарк. 19 зв.]. Вміщений під гравюрою заголовок відповідного розділу текстової частини сформульовано скорочено: «Слово на Неделю [12] по Сошествіи Святаго Духа» [11, арк. 193 зв.]. Після заголовків в обох збірках з нового рядка заголовною літерою виділено цитату з відповідного євангельського уривку. Зокрема, до слова на 12-ту неділю по П'ятидесятниці у збірці «Меч духовний» наведено цитату: «Учителю Благий, что Благо сотворю, да имать Живот вічний?» [12, арк. 165]. У збірці «Вінець Христов» до проповіді на це ж читання вибрано цитату «Что мя глаголеши Блага? Никто же благ токмо єдин Бог» [11, арк. 193 зв.]. Після цитати меншого розміру шрифтом в обох збірках подано примітку з посиланням на відповідний уривок Євангелія від Матвія. Початок тексту проповіді виділено ініціальною літерою, закінчення – фігурним звуженням набору та кінцівкою. Варто зауважити, що у збірці А. Радивилівського, на відміну від збірки Л. Барановича, до кожного недільного богослужіння запропоновано по два варіанти проповіді. Зокрема, до «Слова [2] на Неделю [12] по Сошествіи Святаго Духа» [11, арк. 198] у структурі збірки «Вінець Христов» в якості епіграфа використано цитату «Возлюбиши искренняго своего яко сам себе» [11, арк. 198]. Кожен другий варіант проповіді у структурі досліджуваної збірки А. Радивилівського виділено заставками з орнаментом. Більшість із таких заставок увиразнено медальйонами із загальними сюжетами, співвідносними з текстом проповіді.

В уніфікованому оформленні текстової частини збірок «Меч духовний» і «Вінець Христов» спостерігаємо зміну художньої функції гравюр-заставок. Для порівняння, в текстовій частині Євангелія учительного 1637 р. гравюри-заставки вміщено перед повнотекстовими цитатами відповідних євангельських читань богослужбового року. В окремих випадках гравюра розміщується і в ролі ілюстрації всередині тексту цитати з Євангелія або всередині проповіді. Натомість у збірках «Меч духовний» та «Вінець Христов» гравюри-заставки стають графічним супроводом до коротких цитат-епіграфів з відповідного євангельського читання. Відповідно, гравюра-ілюстрація до визначеного уривку з Євангелія стає відображенням того вербального контексту, з якого виділено епіграф до проповіді. У структурі текстової частини збірки «Вінець Христов» семіотична тотожність гравюри-заставки та редукованої повнотекстової цитати євангельського тексту посилюється відсутністю підзаголовка, який вказує на загальну тему читання.

У контексті традиції ілюстрування кириличних збірок проповідей XVII ст. «Вінець Христов» А. Радивилівського постає як взірцевий приклад візуалізації сюжетів євангельського тексту, що вербалізуються в текстах недільних богослужінь церковного року. За допомогою графічних засобів (ілюстративних заставок, фі-

гурного виділення структурних частин) унаочнено метафору «богослужбового року», яка складається з окремих ланок. Кожна з них відображає етапи земного життя Ісуса Христа. У сукупності всі ці епізоди укладаються у «вінець» подвигів Спасителя. Таким чином текстова частина збірки «Вінець Христов» розвиває той багатозначний образ вінця, який використано в назві та графічній композиції титульного аркуша.

Наукова новизна. Збірка проповідей «Вінець Христов» Антонія Радивилівського 1688 р., видана в друкарні Києво-Печерської лаври, в науковій літературі розглядалася як виразник барокової естетики з погляду добору матеріалу, змісту, використання мовних і графічних виражальних засобів. Розгляд системи її художнього оформлення в контексті традиції ілюстрування українських гомілетичних видань XVII ст. дав змогу відкрити маловивчений книгознавчий аспект впливу стилю бароко на українське книговидання.

Висновки. У збірці «Вінець Христов» Антонія Радивилівського спостерігається трансформація вже сформованої в українському книгодрукуванні XVII ст. традиції художнього оформлення збірок проповідей до богослужінь церковного року відповідно до вимог барокової естетики. Використаний у текстовій частині «Вінця Христового» цикл із 53 сюжетних гравюр, більшість з яких раніше ілюстрували богослужбові та гомілетичні збірники друкарні Києво-Печерської лаври, набуває метафоричного значення. Місткий структуротвірний образ трояндового вінця, «сплетеного» зі знакових сюжетів євангельської історії, представляє річне коло церковних богослужінь у вигляді вдячного дару, піднесеного Спасителеві за його подвиг. Реалізований одночасно у графічній (гравірований титульний аркуш та цикл гравюр-заставок) і вербальній площинах (текст присвяти) образ вінця у структурі збірки Антонія Радивилівського стає «зримою метафорою» богослужбового року. Прийом оновлення метафоричного змісту добре відомих, пізнаваних художніх образів активно використовувався в декорванні українських стародруків. Він становить одну з ознак впливу стилю бароко на українську книжкову культуру XVII–XVIII ст.

Список використаних джерел

1. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574–1700). Львів : Вища школа, 1981. 133 с.
2. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Гос. Б-ке СССР им. В. И. Ленина. Вып. 1. 1574 г.: I половина XVII в. / сост. Т. Н. Каменева, А. А. Гусева. Москва : [б. и.], 1976. 447 с.: ил.
3. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Гос. Б-ке СССР им. В. И. Ленина. Вып. 2. Т. 1. Киевские издания 2-й половины XVII в. / сост. А. А. Гусева, Т. Н. Каменева, И. М. Полонская. Москва : [б. и.], 1981. 322 с.: ил.

4. Левченко-Комісаренко Т. Життєвий шлях і творчий доробок Антонія Радивилівського // Слово і час. 2016. № 9. С. 79–91.
5. Співак В. В. Стан та перспективи вивчення текстів Антонія Радивилівського // Гілея. 2019. Вип 145 (2). С. 157–159.
6. Олешко Ю. Гоноративність у передмовах до проповідницьких збірників А. Радивилівського // Мова: класичне – модерне – постмодерне. 2017. Вип. 3. С. 94–104.
7. Зелінська О. Інтродуктивний блок у структурі тексту барокової проповіді // Мовознавство. Київ. 2009. № 6. С. 59–69.
8. Азовцева С. В. Новий тип українського казання у проповідницькому дискурсі XVII століття («СЛОВО...» зі збірки «Венец Христов» Антонія Радивилівського) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Філологія. 2014. № 1107. Вип. 70. С. 225–228.
9. Ніка О. І. Зміна модусу в українських казаннях кінця XVII ст. // Лінгвістичні дослідження. 2018. Вип. 48. С. 288–293. <http://doi.org/10.5281/zenodo.1242969>
10. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28 вип. Вип. 6: В-Г / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; відп. ред. Д. Гринчишин. Львів : [б. в.], 1999. 255 с.
11. Радивилівський, Антоній. Венец Христов. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1688. [20], 544 арк.
12. Баранович, Лазар. Меч Духовный. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1666.

Olena Kurhanova,

Candidate of Sciences (Philology),

Researcher of the Department of Ancient and Rare Books of Institute of Book Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0003-1609-231X,

e-mail: olena.kurhanova@gmail.com

Visualization of the metaphor of “Church Year” in art decoration of Venets Khrystov by Antony Radyvylovskyi

The aim of the work is to explore the system of the *Venets Khrystov* by Antony Radyvylovskyi art decoration in the context of Baroque aesthetics and the tradition of homiletic editions decoration in the book culture of the 17th century. **The methodology** of the research is based on a structural and semiotic approach to the analysis of the art decoration system in sermon books for Sunday church services, conducted during the church year. This approach allows to reveal the method of metaphORIZING the content of a book with the help of verbal and graphic means inherent in Baroque aesthetics. Comparative analysis of structure and illustration principles of the *Evangel Uchytelne* 1637, *Mech Dukhovnyi* 1666 by Lazar Baranovych and *Venets Khrystov* 1688 by Antony Radyvylovskyi, edited in Kyiv Pechersk Lavra printing house, gave an opportunity to demonstrate the semantics changes of the same illustrations, depending on their role in a book structure. **Science novelty.** Consideration of the system of decoration of the *Venets Khrystov* 1688

by Antonyi Radyvylovskiy in the context of the development of the tradition of illustrating collections of sermons for the Gospel readings for all year reveals the little-studied bibliological aspect of the influence of the Baroque style on the Ukrainian book culture of the 17th century. **Conclusions.** The *Venets Khrystov* by Antonyi Radyvylovskiy traces the transformation of already formed traditions of decorating collections of sermons for the services of the church year in accordance with the requirements of Baroque aesthetics in the Ukrainian typography of the 17th century. The cycle of 53 narrative engravings used in the text part of the *Venets Khrystov*, most of which had previously illustrated the church sermon and homiletics collections of the Kyiv-Pechersk Lavra printing house, acquires metaphorical meaning. The capacious, structured image of a rose crown, «woven» from the iconic plots of the Gospel history, represents the annual circle of church services in the form of a grateful gift presented to the Savior for his feat. Simultaneously represented in graphics (engraved title leaf and cycle of headpiece engravings) and verbal levels (text of prefaces), the wreath image in the structure of Antonyi Radyvylovskiy's collection became a "visual metaphor" of a church year. The artistic device of metaphorical meaning of well-known art images innovation was actively used in Ukrainian old-printed editions decoration. This device is one of the features of Baroque style influence on the Ukrainian book culture of the 17–18th centuries.

Key words: Antonyi Radyvylovskiy, *Venets Khrystov*, book engraving, Ukrainian old-printed editions, Baroque style, sermons collection.

Стаття підготовлена 20 лютого 2020 року;
подана до друку 25 березня 2020 року.

Віктор Анатолійович Вергунов,
доктор сільськогосподарських наук,
доктор історичних наук, професор,
академік Національної аграрної академії України,
директор Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки
Національної аграрної академії України
ORCID: 0000-0002-5476-4845
Researcher ID: H-1636-2018
e-mail: dnsqb_uan@ukr.net

ДОКУМЕНТИ АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ ПРОФЕСОРА П. Ф. ТУШКАНА У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АГРАРНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Метою статті є аналіз рукописних документів відомого українського організатора галузевої освіти та сільськогосподарської дослідної справи П. Ф. Тушкана (1867–1942 рр.), переданих правнучкою вченого О. С. Радченко до фондів Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, та відтворення на їхній основі перипетій щодо підготовки та спроби видання унікального рукопису професора «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні». **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні автором методів історико-наукового аналізу, систематизації, хронологічного, біографічного, а також джерелознавчого та текстологічного методів аналізу джерел, що дало можливість визначити їхній видовий склад та інформаційний потенціал. **Наукова новизна** публікації полягає в характеристиці невідомих до цього часу рукописних матеріалів із сімейного архіву родичів професора П. Ф. Тушкана, що зберігаються у фондах Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН. **Висновки.** У фондах Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН зберігаються унікальні рукописні документи проф. П. Ф. Тушкана, зокрема: рукопис журнальної статті «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні», датований серпнем 1941 р.; численні нотатки щодо основного змісту праці, плани доповідей і виступів на засіданнях науково-дослідних установ, на яких учений презентував власні напрацювання за темою дослідження; чернетки звернень П. Ф. Тушкана із проханням розглянути, заслухати й сприяти опублікуванню його праці; протоколи засідань відділу агротехніки Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства та Інституту ботаніки АН УРСР; рукописи відгуків рецензентів на працю П. Ф. Тушкана; особисті документи вченого, що засвідчують його професійний шлях і творчу діяльність; зошит «Кому і коли проф. П. Ф. Тушкан відсилав свою працю «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні», сформований одним з учнів професора – М. П. Пестушком; листування останнього, датоване 1970-ми роками, з дочкою вченого – Єлизаветою Павлівною Тушкан; рукописи праць М. П. Пестушка.

Ключові слова: Павло Федорович Тушкан, праця «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні», сільськогосподарська дослідна справа.

Актуальність теми дослідження. На сьогоднішній день біографія та наукова спадщина знаного організатора сільськогосподарської дослідної справи й галузевої освіти на українських землях Павла Федоровича Тушкана (Тушканова) (1867–1942 рр.) залишаються маловідомими навіть у фаховому середовищі. Він – помічник директора Полтавського дослідного поля та секретар Полтавського товариства сільського господарства, професор і перший завідувач кафедри землеробства Полтавського сільськогосподарського інституту, активний учасник організації галузевої освіти періоду Української революції (1917–1919 рр.) та член Української Центральної Ради (далі – УЦР) (зокрема, брав участь у роботі Всеукраїнського національного конгресу 6–8 квітня 1917 р. у Києві, від Катеринославської губернії увійшов до складу УЦР, агітував за необхідність здійснення УЦР роз'яснювальної роботи серед селян шляхом скликання з'їздів на місцях, що свідчить про його державницьке мислення та відстоювання національних ідей; входив до складу Ради з сільськогосподарської освіти); долучався до організації сільськогосподарської дослідної справи по лінії Сільськогосподарського наукового комітету України (1923–1927 рр.) та Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (1934–1936 рр.). Поряд із цим, П. Ф. Тушкан близько товаришував з майбутнім академіком ВУАН Д. І. Яворницьким, який став хрещеним батьком його синів; цікавився археологією та етнографічними дослідженнями; збирав рідкісні етнографічні матеріали і надсилав їх своєму товаришу. Учений є автором унікальної узагальнюючої праці, над якою він працював майже 20 років, – «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні», яка так і не була надрукована, а наразі її доля та місцезнаходження залишаються невідомими. Існує лише її журнальний варіант, датований серпнем 1941 р. До фондів Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН правнучкою П. Ф. Тушкана – Ольгою Сергіївною Радченко – були передані рідкісні матеріали із сімейного архіву, з яких наразі структурним підрозділом бібліотеки (сектором архівів) формується особовий фонд проф. П. Ф. Тушкана і які лягли в основу даної статті.

Аналіз досліджень і публікацій. У радянський період біографія П. Ф. Тушкана взагалі не висвітлювалася в науковій літературі. Перші спроби були здійснені лише в другій половині 90-х років ХХ ст., коли в 1997 та 1998 рр. з'явилися двотомна збірка документів і матеріалів Української Центральної Ради [1] та бібліографічний довідник «Діячі Української Центральної Ради» [2], в яких згадано про участь П. Ф. Тушкана в діяльності даного представницького органу. Загальні біографічні відомості про дослідника та його діяльність у Єрастівському сільськогосподарському училищі подані відомим українським письменником, лауреатом Шевченківської премії Г. Д. Гусейновим у художньо-документальному життєписі у восьми томах «Господні зерна» [3]. До 150-річчя Полтавського товариства сільського господарства видрукувано серію видань, в яких документально доведено місце та роль П. Ф. Тушкана в розгортанні діяльності даного об'єднання.

Серед них – тритомне видання в п'яти книгах – протоколи засідань Полтавського товариства сільського господарства [4–8]. Окремо слід згадати працю В. М. Самородова та С. Л. Кигим, де наведено біографію П. Ф. Тушкана [9]. Про його участь у розгортанні навчального процесу у другій половині 20-х – на початку 30-х років минулого століття згадують автори видання, що побачило світ з нагоди 95-річчя Полтавської державної аграрної академії [10]. Творчі звитяги П. Ф. Тушкана, насамперед, на науково-освітній аграрній ниві, розкрито в авторському нарисі [11], монографії про становлення вітчизняної галузевої освіти [12] та відповідних статтях [13–14]. Значне підґрунтя для виправлення ситуації щодо відтворення цілісної картини перебігу життя П. Ф. Тушкана на благо Вітчизни зробили його прямий родич О. Покальчук [15] і А. Перкова [16]. Окремі події й факти з них увійшли до фундаментальної статті С. Куліди про сина П. Ф. Тушкана Юрія, який став відомим радянським письменником [17]. Певною цінністю відзначається стаття Ю. Берестень і В. Мороз про педагогічну діяльність ученого [18]. Останньою найбільш узагальненою спробою контекстово відтворити життєвий шлях і творчі здобутки П. Ф. Тушкана є ґрунтовна авторська брошура [19].

Метою статті є аналіз рукописних документів П. Ф. Тушкана, переданих правнукою вченого О. С. Радченко до фондів Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, та відтворення на їхній основі перипетій щодо підготовки та спроби видання унікального рукопису професора «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні».

Виклад основного матеріалу. Створений 27 березня 2005 р. (наказ директора № 50 при Центрі документного забезпечення та збереження фондів Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук) сектор рукопису та архіву, який неодноразово змінював назву та підпорядкування (сьогодні – Сектор архівів Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН), здійснює комплектування, зберігання й облік документів, а також сприяє їхньому всебічному використанню в наукових та історико-культурних цілях. Організований у 2008 р. при секторі Науковий архів є складовою архівного фонду № 5024 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України й містить наразі 13 додаткових фондів, що комплектуються в Секторі архівів Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН. Серед них – уже сформовані та формовані нині фонди особового походження видатних учених, у тому числі архівні документи Тушкана (Тушканова) Павла Федоровича (1867–1942 рр.), що зберігаються у ф. 8.

П. Ф. Тушкан народився 29 червня 1867 р. у багатодітній селянській родині у слободі Богучари Заліманівської волості Богучарського повіту Воронезької губернії. Освіту юнак здобув у Воронезькому реальному училищі, згодом зі ступенем кандидата сільського господарства закінчив сільськогосподарське відділення Петровської землеробської та лісової академії (зараз – Російський дер-

жавний аграрний університет – Московська сільськогосподарська академія ім. К. А. Тімірязєва). Коло наукових інтересів майбутнього вченого сформувалося під впливом провідних професорів навчального закладу: К. А. Тімірязєва, Г. Г. Густавсона, І. І. Іванюкова, П. М. Кулєшова, К. Є. Ліндемана, М. К. Турського, А. О. Фадєєва, М. П. Чирвинського, О. Ф. Фортунатова та ін. Під керівництвом О. О. Ізмаїльського, віце-президента Полтавського товариства сільського господарства, управителя маєтку князя В. С. Кочубея, П. Ф. Тушкан розпочав у названому маєтку роботу щодо випробування плугів 11-ти модифікацій [9, с. 127].

У 1890-х роках П. Ф. Тушкан працював секретарем-агрономом Полтавського повітового земства, помічником директора Полтавського дослідного поля, брав участь в якості керівника в четвертій експедиції Полтавського товариства сільського господарства до Середньої Азії для закупівлі каракулевих овець, був обраний дійсним членом Полтавського товариства сільського господарства. У 1895–1897 рр. викладав у Полтавській школі садівництва та городництва (зараз – Аграрно-економічний коледж Полтавської державної аграрної академії) [20, арк. 7]. У 1896–1899 рр. – секретар Полтавського товариства сільського господарства; за сумісництвом виконував функції секретаря офіційного друкованого органу об'єднання – журналу «Хуторянин».

3 1 вересня 1899 р. учений отримав запрошення стати управителем відкритої 7 листопада 1899 р. Верхньодніпровської сільськогосподарської школи (зараз – Ерастівський коледж ім. Е. Бродського Дніпропетровського державного аграрного університету) й Ерастівської сільськогосподарської дослідної станції Катеринославського губернського земства I розряду. Завдяки організаторським здібностям П. Ф. Тушкана школа невдовзі стала відомим галузевим освітнім центром з підготовки фахівців аграрного спрямування. П. Ф. Тушкан заснував Комісарівське сільськогосподарське товариство, яке очолював до 1918 р. [20, арк. 9]. У 1907 р. був обраний членом Комісії з розробки програми Катеринославської губернської виставки 1908 р.

Упродовж 1911–1918 рр. П. Ф. Тушкан очолював реорганізоване зі школи Верхньодніпровське сільськогосподарське училище I розряду [21, с. IV], перетворене згодом у Ерастівський сільськогосподарський технікум, а в 1930 р. – у Криворізький сільськогосподарський інститут.

Учений брав активну участь в організації галузевої освіти та підготовці фахівців для потреб сільського господарства після революційних подій 1917 р., зокрема входив до складу Ради з сільськогосподарської освіти [22, арк. 1 зв.], обіймав посаду завідувача відділу позашкільної освіти Народного міністерства земельних справ, очолював відділи шкільної та позашкільної освіти сільськогосподарського департаменту Народного міністерства земельних справ Української Центральної Ради [23, арк. 7], виконував обов'язки керівника культурно-просвітницького відділу Центрального сільськогосподарського

кооперативного союзу («Централ») у Києві тощо. З відходом Директорії УНР з 2 лютого 1919 р. П. Ф. Тушкан був змушений залишити Київ і переїхати до родини у м. Судак. Упродовж 1919–1923 рр. працював учителем, викладав географію, політичну економію і радянську конституцію в Судакській трудовій школі II ступеня [20, арк. 9]. На початку 1923 р. П. Ф. Тушкан повернувся до Києва, подавши заяву до Сільськогосподарського наукового комітету України (далі – СГНКУ), де з 10 вересня 1923 р. очолив підсекцію шкільної сільськогосподарської освіти секції освіти й популяризації, згодом – Київську філію СГНКУ [20, арк. 3]. З 27 лютого 1924 р. учений був обраний членом Президії економічної секції СГНКУ і став одним із розробників оновленої програми її діяльності після переїзду до Харкова [24, с. 60]. На засіданні комісії СГНКУ з боротьби із посухою 14 серпня 1924 р. йому доручили скласти перспективний сільськогосподарський науковий план робіт в Україні на десять років щодо боротьби з посухою з визначенням необхідних асигнувань на досліді [25, арк. 4]. Крім того, П. Ф. Тушкана разом із Є. В. Опочковим та Є. О. Заславським обрали членом комісії з видання збірки матеріалів про посуху.

У 1925 р. П. Ф. Тушкана було обрано дійсним членом сільськогосподарської секції найбільшої філії ВУАН – Харківського наукового товариства [9, с. 130].

З 21 червня 1927 р. «...за скороченням штатів...» П. Ф. Тушкан став безробітним [26, арк. 21 зв.], що змусило його переїхати до Києва, де він подав заяву на заміщення штатної посади на кафедрі хліборобства і луківництва Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту, на якій з 5 жовтня 1923 р. читав курс «Вступ до вивчення зоотехнії». Однак не склалося [20, арк. 6]. Ця обставина підштовхнула вченого до чергового переїзду до Криму. Про те, чим він там займався, невідомо. Можливо, що, крім домашніх клопотів по господарству, складав попередній план своєї книги про посухи та їхні наслідки на українських землях.

Усі подальші зв'язки на науково-освітній ниві П. Ф. Тушкан реалізував у Полтавському агрокооперативному політехнікумі (зараз – Полтавська державна аграрна академія). Наступним кроком стало приєднання до Полтавського агрокооперативного технікуму ще й Ерастівського (Верхньодніпровського) сільськогосподарського технікуму (училища). 31 лютого 1928 р. П. Ф. Тушкан повернувся до Полтави, тим самим посиливши професорсько-викладацький склад закладу. 25 лютого 1928 р. його було затверджено на посаді в. о. професора II групи з дисциплін: загальне хліборобство (землеробство) та енциклопедія хліборобства з 1 березня 1928 р. [26, арк. 9]. 9 березня 1928 р. П. Ф. Тушкан став повноцінним професором Полтавського агрокооперативного технікуму [26, арк. 11]. Крім того, з 18 квітня 1928 р. його призначено ще й «...зав. агровідділом...» закладу [26, арк. 10], тобто деканом. На цій посаді П. Ф. Тушкан перебував до 25 лютого 1932 р.

За активної участі вченого було закладено селекційне поле – перше серед вищих аграрних навчальних закладів УСРР. Серед найбільших організаційних

здобутків цього періоду діяльності П. Ф. Тушкана слід вважати участь у створенні у вересні 1928 р. кафедри землеробства (тепер – кафедра землеробства та агрохімії ім. В. І. Сазанова Полтавської державної аграрної академії), яку він і очолював [10, с. 134]. З грудня 1930 р. П. Ф. Тушкан почав працювати в Полтавському інституті свинарства, де керував кафедрою кормодобування. Під час викладання студентам курсу лекцій «Погодні врожаї на Україні» вчений розпочав системну підготовку фундаментального дослідження під умовною назвою «Погодні врожаї (головні посухи) на Україні», де вивчав дію посухи, зважаючи на загинбель озимини в 1928 р.

Упродовж 1934–1936 рр. П. Ф. Тушкан обіймав посаду старшого наукового співробітника з агротехніки та сівозмін тваринницьких районів і кормових культур сектору агротехніки та сівозмін Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (м. Харків). Отже, П. Ф. Тушкан з 1 лютого 1934 р. став до роботи після суттєвої «чистки» апарату ВУАСГН за наслідками посухи 1932–1933 рр., що призвела до голодомору [27]. З метою наукового вивчення посухи рішенням Президії ВУАСГН було створено спеціальну групу у складі професорів В. Г. Ротмістрова та П. Ф. Тушкана, яка розробила програму досліджень на п'ять років. Підґрунтям програми стали звіти діючих дослідних станцій щодо питань збереження вологості та метеоспостережень, на основі яких П. Ф. Тушкан складав відповідні діаграми й таблиці. Його знання стали надзвичайно затребуваними у світлі розгортання т. зв. колгоспної дослідної справи або масового дослідництва в колгоспах [28].

Після ліквідації ВУАСГН наказом НКЗС УРСР від 31 березня 1935 р. № 167 [29, арк. 71], за рішенням відповідної комісії, П. Ф. Тушкан з 19 квітня 1935 р. був відряджений до Українського науково-дослідного інституту тваринництва. Внаслідок погіршення стану здоров'я 15 травня 1936 р. він звільнився з обійманої посади і вийшов на пенсію. Але вже у вересні 1936 р. був прийнятий понадштатно до Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства (зараз – ННЦ «Інститут землеробства НААН») для виконання наукової роботи «Посухи і їх вплив на врожаї в УРСР».

Відомо, що П. Ф. Тушкан помер у 1942 р., так і не довівши справу з опублікуванням рукопису про посухи до логічного завершення.

Особисті рукописні документи проф. П. Ф. Тушкана були передані до Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН праонукою вченого – Ольгою Сергіївною Радченко. Показово, що збереглося майже все діловодство щодо книги професора про посухи. Так, згадані матеріали містять:

1) рукопис журнальної статті проф. П. Ф. Тушкана «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні», датований серпнем 1941 р.;

2) численні нотатки щодо основного змісту праці, плани доповідей і виступів на засіданнях науково-дослідних установ, на яких учений презентував власні напрацювання за темою дослідження;

3) чернетки звернень П. Ф. Тушкана з проханням розглянути, заслухати й сприяти опублікуванню його праці (зокрема, до Секції зернових культур Академії сільськогосподарських наук ім. Леніна; до Президії Всеукраїнської академії наук (від 24.05.1940 р.); до Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства (від 20.08.1941 р., 7.11.1941 р.)); до президента ВАСГНІЛ Т. Д. Лисенка (від 10.08.1940 р., 04.01.1941 р.);

4) протоколи виробничого засідання відділу агротехніки Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства від 16–17.01.1938 р., на якому заслухано доповідь П. Ф. Тушкана про результати роботи за 1937 р. і про план робіт на 1938 р. за темою «Посухи та їх вплив на врожай в УРСР»; виписки з наради в Інституті ботаніки Академії наук УРСР від 9 червня 1941 р., на якій П. Ф. Тушкан презентував результати своїх досліджень про посухи;

5) рукописи відгуків рецензентів на працю П. Ф. Тушкана (зокрема, проф. Г. Т. Селянинова (1939 р.), наукових співробітників Кабанова (від 16.06.1940 р.) та Бови (від 14.06.1940 р.), к. б. н. М. Любинського (від 06.10.1940 р.), проф. С. Й. Воробйова (від 19.03.1941 р.), академіка О. Н. Соколовського (від 24.08.1941 р.) та ін.;

6) рецензія П. Ф. Тушкана (від 1927 р.) на працю проф. С. Й. Воробйова «Техніка польових культур на Україні» (1923 р.), подана до Комісії преміювання наукових праць при Укрголовнауки УСРР;

7) інші документи, зокрема про затвердження штатних розписів у Полтавському агрокооперативному технікумі (1928 р.), про призначення вченому пенсії (1935 р., 1939 р.), щодо клопотання П. Ф. Тушкана в отриманні ним ученого звання професора в Полтавському сільськогосподарському інституті (1941 р.), послужний список П. Ф. Тушкана тощо;

8) зошит під заголовком «Кому і коли проф. П. Ф. Тушкан відсилав свою працю «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення», датований 25–27 січня 1973 р. (сформований одним з учнів професора – М. П. Пестушком);

9) листування 1970-х років М. П. Пестушка з дочкою вченого – Єлизаветою Павлівною Тушкан з приводу опублікування праці «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні»;

10) рукописи праць М. П. Пестушка «Наша "бурса"-земледелка (1911–1917 гг. в пансионе Верхнеднепровского среднего сельскохозяйственного училища Екатеринославского губернского земства)» (1964 р.), «Родословная Эрастовского сельскохозяйственного техникума им. С. М. Кирова» (1973 р.), «Страницы прошлого («История "помидорного" бунта», «Как помещик Э. К. Бродский сквитался со своим рабочим», «Немного о "Святом чёрте"»» (1976 р.), а також зошит зі спогадами колишніх учнів згаданих навчальних закладів.

Саме аналіз цих рукописних матеріалів дав змогу відтворити всі перипетії щодо підготовки та спроби видання дослідження всього життя проф. П. Ф. Тушкана. Так, дізнаємося, що вперше про результати досліджень під умовною на-

звою «Посухи та їх наслідки» П. Ф. Тушкан доповів 31 травня 1931 р. на засіданні Комісії перебудови агротехнічних основ сільського господарства ВУАН (зараз – Національна академія наук України). Згодом, 8 липня 1931 р., на зібранні геодезичної комісії ВУАН зробив доповідь «До пізнання зв'язків врожаїв, погод та астрофізичних явищ (сонячних плям)». На обох зібраннях учений уперше повідомив про своє відкриття, що полягало у встановленні циклічності проявів посухи залежно від сонячного затемнення. Воно дістало позитивну оцінку фахової спільноти, незважаючи на те, що весь комплекс поглядів на явища посухи розглядався на той час винятково на вже стверджених класичних уявленнях про неї. Однак стійка тенденція зниження врожаїв в УСРР спонукала науковців, насамперед, за вказівками влади, підійти до розв'язання проблеми фундаментально, зі змінами не лише методу досліджень, а навіть проведення дотичних спостережень. Для цього були необхідні додаткові статистичні й експериментальні дані, які в Полтаві з об'єктивних причин отримати було неможливо.

Згодом про результати вивчення посух в Україні П. Ф. Тушкан доповідав 16–17 січня 1938 р. на засіданні відділу агротехніки Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства. Вчений висловив головну мету свого дослідження: «намітити шляхи для вивчення проблем посухи в УРСР» з конкретним поетапним планом дій. Проте з 25 лютого 1938 р. П. Ф. Тушкана відрахували з інституту з тим обґрунтуванням, що «завершилися виділені на роботу кредити». Тим не менше, 26 травня 1938 р. він знову доповів про основні результати своєї роботи на спеціальній проблемній нараді при НКЗ УРСР. Отримавши чергові побажання від фахівців головного аграрного відомства, почав працювати над доповненням дослідження статистичними й аналітичними даними в Центральній науковій сільськогосподарській бібліотеці (зараз – Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН). За рекомендаціями інституту і НКЗС УРСР результати досліджень П. Ф. Тушкана було вирішено опублікувати після отримання попередніх рецензій відповідних фахівців. З цією метою брошура 1 жовтня 1938 р. була направлена до ВАСГНІЛ. Звідти її передали до відділення метеорології Всесоюзного науково-дослідного інституту рослинництва. Про це вчений секретар секції зернових культур академії П. Г. Орлов 5 січня 1939 р. повідомив П. Ф. Тушкана листом № 4-1 на домашню адресу вченого у Харкові: вул. Лермонтовська, 26, кв. 5. Згодом, 16 лютого 1939 р., на ту ж адресу надійшов 3-сторінковий відгук професора Г. Т. Селянинова та кандидата сільськогосподарських наук Ф. Давітая. Незважаючи на вісім зауважень і твердження, що «...підхід автора до вирішення завдань без сумніву вірний, але все таки повторює вже встановлені істини...», рецензенти зробили висновок про її «безумовну корисність» і доцільність видання після доопрацювання «для пропаганди правильних понять про явище посухи».

Після чергового доопрацювання П. Ф. Тушкан 14 березня 1940 р. відіслав рукопис праці президентові ВАСГНІЛ академіку Т. Д. Лисенку, сподіваючись прискорити її друк без додаткових рецензій. Однак брошуру знову відправили на рецензування до Інституту зернового господарства Південного Сходу СРСР (м. Саратов). У липні 1940 р. учений отримав від секретаря Президії ВАСГНІЛ Е. Крутікова лист з повідомленням про рецензування праці та відмову інституту її надрукувати. За таких обставин П. Ф. Тушкан новим листом прохав президента ВАСГНІЛ посприяти в отриманні рецензії на книгу і «не відмовити у допомозі її надрукувати..., хоча б в обмеженому накладі для розповсюдження установам і освітнім закладам – за спеціальністю». Однак відповіді не надійшло. Розуміючи, що час безповоротно спливає, а здоров'я не дає можливості напружено працювати над удосконаленням «дітища» всього творчого життя, П. Ф. Тушкан звернувся до Президії ВУАН. Остання надіслала рукопис на рецензування до Інституту ботаніки ВУАН. Кандидат біологічних наук М. Любинський у жовтні 1940 р. підготував розлогу відповідь, проаналізувавши два розділи («Визначення поняття» (с. 1–14), «Обґрунтування поняття наука й методи досліджень» (с. 15–47) та висновки (с. 48–53). Рецензент зауважив на відсутності внеску «колгоспів та стахановського руху» і достатнього літературного опрацювання, а також рекомендував видати працю «окремою брошурою»; додавав про доцільність публікації праці П. Ф. Тушкана разом з відгуком професора С. Й. Воробйова, який відзначав, що запропоноване вченим визначення посухи є найкращим з усіх відомих на той час: «Посуха – сполучення безопадних періодів та інших метеорологічних умов сільськогосподарського року, а також умов агротехнічних, які обумовлюють недостатній запас вологи у ґрунті, особливо в його глибинних шарах, які з'являються внаслідок перебільшеної сухості повітря, що породжується підвищеним випаровуванням вологи із рослин та із ґрунту, зменшуючи накопичення маси врожаю».

9 червня 1941 р. в Інституті ботаніки ВУАН під головуванням академіка АН УРСР М. Г. Холодного відбулось обговорення дослідження П. Ф. Тушкана (в особовому архіві нащадків зберігся протокол зібрання). Питання професора В. П. Попова щодо методики визначення опадів спричинили знервованість Павла Федоровича, тому відповіді виявилися нечіткими і неповними. Інший учасник обговорення – Кулик вказав на величезну кількість статистичних даних, що, на його думку, важко об'єктивно проаналізувати, а використану для аналізу літературу назвав застарілою. Застосовані архівні джерела, на переконання більшості присутніх, не були достатньо репрезентаційними для запропонованих автором загальних висновків. Фахова спільнота вважала, що вони можуть ввести спеціалістів в оману, тим більше, що автор дослідження не врахував дрібних опадів. Тим не менше, підбиваючи підсумки, академік М. Г. Холодний підкреслив, що зроблене П. Ф. Тушканом «не може не викликати захоплення» і додав, що «тепер для нього явище посухи стало зрозумілим».

Серед документів зберігся лист М. Г. Холодного до М. М. Гришка, в якому він наголошував, що Павло Федорович у своїй роботі «не розглядає питання фізіології рослин і розглядає явище посухи під таким кутом погляду, що важко дати необхідний висновок «після прочитання книги». Він запропонував передати книгу П. Ф. Тушкана на розгляд «Любименку, Кузьменку і Власюку», щоб вони «спільно написали рецензію». Як вдалося встановити, вони її надали із загальним висновком: «Після відповідних виправлень і переробки робота заслуговує видання у вигляді окремої брошури, коротке і доступне викладення головніших положень і висновків з відповідним обґрунтуванням можна було б дати у вигляді популярної журнальної статті або більш зжатої газетної статті». Тим самим підтвердили думку М. Г. Холодного, що книга «не позбавлена інтересу». Слід наголосити, що влітку 1940 р. з такими ж зауваженнями і побажаннями стаття П. Ф. Тушкана надійшла у видавництво, де теж потрапила на внутрішнє рецензування. Один із рецензентів – Кабанов указав, що вона «стоїть на вірних позиціях розуміння в питаннях науки», але викладена в такому стані, що «думки автора уловити важко». За два дні до цього, 14 червня 1940 р., рецензент Бова наголосив, що «Тушкан виступає проти розуміння науки по Камінському, Генрі, Кудінову, Ротмістрову, Давіцу і ін. у зв'язку з тим, що усі запропоновані ними визначення поняття «посухи» мають спільне невірне уявлення, що причиною зниження врожаїв є посушливий період вегетаційного часу». Зробивши три побажання і чотири зауваження, Бова наголосив, що стаття може бути опублікована «тільки після докорінної її переробки».

П. Ф. Тушкан не втрачав надії і 20 серпня 1941 р. звернувся до директора Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства із проханням опублікувати його статтю «Сільськогосподарські посухи і їх вивчення» при «першій можливості». Паралельно надіслав листа академіку АН УРСР та ВАСГНІЛ О. Н. Соколовському: «Шановний Олексію Никаноровичу! Дозвольте попросити Вашого сприяння, як Академіка, до просування в друці результатів моєї багаторічної роботи по вивченню посухи: 1) викладеної у формі статті для наукового журналу, 2) для поміщення в представленні у доповідях ВАСГНІЛ у вигляді основних положень». Академік своїм підписом 20 серпня 1941 р. підтвердив прийняття звернення, а 24 серпня 1941 р. надав автору короткий висновок про статтю, в якому зазначалося: «Давно займаючись питаннями даного порядку, автор зібрав значної цінності матеріал і дійшов висновків, що мають велике значення для розуміння й оволодіння кліматичними факторами наших полів». Крім того, наголосив на доцільності «введення поняття «виробничих опадів» (за яке П. Ф. Тушкана «цькували» всі рецензенти), а стосовно книги підсумував: «Вважаю корисним опублікувати повідомлення проф. Тушкана для привернення уваги фахівців своєчасною постановкою цього питання». Висновок визнаного в країні фахівця П. Ф. Тушкан долучив до свого листа корифею аграрної

науки Д. М. Прянишникову від 19 вересня 1941 р., в якому просив допомогти просунути роботу про посухи шляхом опублікування в доповідях ВАСГНІЛ та у вигляді журнальної статті як результат «15-річної роботи, проведеної, на жаль, у неблагополучних умовах, уривками» обсягом 4–5 друкованих аркушів. У постскрипті до листа П. Ф. Тушкан додав, що рукопис і статтю для Д. М. Прянишнікова «передасть його син – Георгій Павлович». Існує вірогідність, що той прохання батька встиг виконати.

7 жовтня 1941 р. П. Ф. Тушкан звернувся до Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства з пропозицією передати «основні матеріали до моєї роботи по дослідженню посух в УРСР» із дозволом користуватись ними «спеціалістам», при цьому додавши, що вони зібрані «з великим трудом» та переконанням про його «першочергове право ...їх використовувати у будь-який час, для продовження розробки теми», яка займає його увагу «вже вісімнадцять років». Серед документів зберігся дублікат акта про те, що було передане, з якого вдалося скласти уявлення про саму книгу (до неї увійшли сім зошитів і три діаграми).

У першому зошиті до розділу А «Історико-статистичний» на 39 сторінках містяться викопіювання з доповідей губернаторів, бібліографічних заміток і виписок щодо характеру погоди з початку XIX ст. До другого (69 с.) було зібрано звіти губернаторів про погоду Новоросійського краю. Третій на 17 сторінках розкривав рівень врожайності польових культур згідно з офіційною статистичною звітністю. Другий блок – Б «Метеорологічний» – у зошиті № 4 обсягом у 31 сторінку надавав відомості про фенологічні дані за фазами розвитку хлібів та їхньою врожайністю. П'ятий зошит на 54 сторінках із виділенням посушливого періоду систематизував відомості Херсонської сільськогосподарської школи і сільськогосподарської дослідної станції за 1880–1936 рр. щодо випаровування та опадів. У шостому зошиті на 74 сторінках, за даними обсерваторії Миколаєва, зведено інформацію про температуру й опади з 1801 по 1931 рр. Сьомий зошит обсягом у 63 сторінки на основі даних Луганської метеостанції те саме розкривав за 1848–1930 рр. У двох діаграмах (Степ і Лісостеп) були показані врожаї озимої пшениці, озимого жита, ярої пшениці, ячменю, проса, картоплі з 1883 по 1915 рр. за повітовим розподілом України. Ще додавалися графіки-таблиці, де було представлено сезонні періоди прояву посухи при недостатній кількості опадів і метеорологічні характеристики річних врожаїв на Херсонщині за 1882–1936 рр. Оскільки Український науково-дослідний інститут соціалістичного землеробства не встиг евакуюватися, ймовірно, передані вченим матеріали залишилися в окупованому німцями Харкові, їхня доля невідома.

На початку 1970-х років учні вченого заради відновлення справедливості зробили спробу віднайти сліди рукопису «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні». Так, М. П. Пестушко 21 квітня 1972 р. звернувся до заступника

голови Комітету у справах винаходів та відкриттів при Раді Міністрів СРСР і направив копії рецензій та листування П. Ф. Тушкана з різними відомствами про бажання опублікувати працю. Учень ученого обґрунтовував заслуги П. Ф. Тушкана детальним аналізом особисто зібраних статистичних відомостей про кліматичні зміни в Україні за 300 років, висуненням принципово нових визначень поняття «посухи» та доведеним висновком про те, що посухи у степах України мають періодичний характер та пов'язані з появою плям на Сонці, тобто із сонячною активністю. П. Ф. Тушкан відмітив два періоди виникнення посухи: один – через кожні 11 років (велика посуха), інший – через 8 років (часткова посуха). Гіпотеза про зв'язок посух із плямами на Сонці на час її оприлюднення виявилася занадто революційною. Класичні вчені її не сприйняли через недосконалу методику, недостатню кількість експериментальних досліджень тощо. Свої висновки П. Ф. Тушкан удосконалював до кінця життя, постійно консультуючись із фахівцями.

М. П. Пестушко в 70-х роках минулого століття, коли такий підхід почав сприйматись у фаховому середовищі, зробив спробу закріпити пріоритет П. Ф. Тушкана в цьому питанні. Комітет переслав усі документи до президента ВАСГНІЛ академіка П. Л. Лобанова з проханням розглянути і надати відповідь. Вона надійшла 27 серпня 1972 р. від академіка-секретаря відділення землеробства і хімізації ВАСГНІЛ академіка І. Шатілова. Як і тридцять років до того, вона, за великим рахунком, не відрізнялася від попередніх, не менш «маститих». Єдине, що нині колись піонерське відкриття світового масштабу, зроблене П. Ф. Тушканом, стало аксіомою і його авторство належало вже іншим. Мало того, як вдалося встановити завдяки старшому науковому співробітнику Поволзької селекційної дослідної станції Л. Ф. Хілько, згідно з її листом від 9 січня 1973 р., запропонована П. Ф. Тушканом класифікація посух була використана у статті заступника директора Інституту землеробства Південного заходу Б. М. Смірнова в 1959 р. з посиланням на П. Г. Кабанова. Той колись був директором Саратовського науково-дослідного інституту, куди стаття П. Ф. Тушкана була надіслана на рецензування ВАСГНІЛ ще в 1940 р. Праця П. Ф. Тушкана «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні» в її скороченому, журнальному, варіанті вперше опублікована в авторській брошурі (с. 94–109) [19].

Висновки. У фондах Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН зберігаються унікальні рукописні документи проф. П. Ф. Тушкана, зокрема: рукопис журнальної статті «Сільськогосподарські посухи та їх вивчення в Україні», датований серпнем 1941 р.; численні нотатки щодо основного змісту праці, плани доповідей і виступів на засіданнях науково-дослідних установ, на яких учений презентував власні напрацювання за темою дослідження; чернетки звернень П. Ф. Тушкана з проханням розглянути, заслухати й сприяти опублікуванню його праці; протоколи засідань відділу агротехніки Українського

науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства та Інституту ботаніки АН УРСР; рукописи відгуків рецензентів на працю П. Ф. Тушкана; особисті документи вченого, що засвідчують його професійний шлях і творчу діяльність; зошит «Кому і коли проф. П. Ф. Тушкан відсилав свою працю «Сільсько-господарські посухи та їх вивчення в Україні», сформований одним з учнів професора – М. П. Пестушком; листування останнього, датоване 1970-ми роками, з дочкою вченого – Єлизаветою Павлівною Тушкан; рукописи праць М. П. Пестушка. Наразі сектором архівів Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН у фонді особового походження видатних учених формується окремий підфонд П. Ф. Тушкана, в якому будуть систематизовані й описані згадані архівні документи.

Список використаних джерел

1. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: в 2 т. Київ : Наук. думка, 1997. Т. 1 (4 березня – 9 грудня 1917 р.). С. 64, 119, 123, 128–129, 134.
2. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. Київ : Вид. Київ. нотної фабрики, 1998. С. 210, 222.
3. Гусейнов Г. Господні зерна. Художньо-документальний життєпис. Дніпропетровськ : Січ, 2004.
4. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 5 серпня 1878 р. по 29 травня 1883 р.) / ННСГБ НААН ; уклад.: В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 1. 356 с.
5. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 15 липня 1883 р. по 20 грудня 1887 р.) / ННСГБ НААН; уклад.: В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 2. Ч. 1. 492 с.
6. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 24 січня 1888 р. по 18 серпня 1893 р.) / ННСГБ НААН ; уклад.: В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, К. О. Черноколова, Н. М. Опара; за заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 2. Ч. 2. 464 с.
7. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 3 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р.) / ННСГБ НААН; уклад.: В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 3. Ч. 1. 418 с.
8. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 14 березня 1901 р. по 22 грудня 1910 р.) / ННСГБ НААН ; уклад. В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара ; за заг. ред. В. А. Вергунова. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. Вип. 3. Ч. 2. 418 с.

9. Самородов В. М., Кигим С. Л. Полтавське сільськогосподарське товариство (1865–1920 рр.): історія, звичаї, першопостаті / наук. ред. В. М. Самородов. Полтава : Дивосвіт, 2015. 160 с.

10. Полтавська державна аграрна академія (1920–2015 рр.): історія та здобутки / В. І. Аранчій та ін. Полтава : ФОП Болотін А. В., 2015. 408 с., іл.

11. Вергунов В. А. Тушкан (Тушканов) Павло Федорович (1867–1942), один із організаторів сільськогосподарської дослідної справи в рільництві та аграрної освіти в Україні, секретар Полтавського товариства сільського господарства // Історія Полтавського товариства сільського господарства в біографіях визначних членів. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2014. С. 127–133.

12. Вергунов В. А. Від Погарського навчально-зразкового господарства до Гадяцької сільськогосподарської дослідної станції, або історія подарунку купця В. В. Бойка полтавській громаді (до 150-річчя Полтавського товариства сільського господарства та 95-річчя Полтавської державної аграрної академії). Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2015. 112 с.

13. Вергунов В. А. Професор Павло Федорович Тушкан (Тушканов) (1867–1942): життя віддане аграрній науці й освіті України // Історія науки і техніки: зб. наук. пр. Держ. ун-ту інфраструктури та технологій / гол. ред. О. Я. Пилипчук. Київ : ДУІТ, 2018. Вип. 11. С. 125–146.

14. Вергунов В. Він випереджав розвиток української науки // Вечірня Полтава. 2018. 13 черв. [№ 24 (1320)]. С. 20–21.

15. Покальчук О. Між другими і третіми «совета́ми». URL: <http://pokalchuk.in.ua/ukr/family>.

16. Перкова А. І. Родина Тушканів – кореспонденти Д. І. Яворницького. URL: <http://museum.dp.ua/article0437-2.html#facebook>.

17. Кулида С. Советский Фенимор Купер. Книги Георгия Тушкана вошли в «золотой фонд» приключенческой литературы // Тайны прошлого. 2017. № 49 (356). С. 14–15; № 50 (357). С. 10–11, 15; № 51 (358). С. 10–11, 15.

18. Берестень Ю. В., Мороз В. І. Павло Федорович Тушкан – фундатор початкової та середньої сільськогосподарської освіти Придніпров'я початку ХХ століття // Проблеми політичної історії України. 2018. Вип. 13. С. 106–130.

19. Вергунов В. А. Професор П. Ф. Тушкан (1867–1942) – учений, освітянин, громадський і політичний діяч. Полтава, 2018. 112 с.

20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 27. Оп. 17 л. Спр. 4151.

21. Тушкан П. Предисловие. Метеорологические наблюдения 1901–1909 гг. с общей характеристикой климатических условий за это время. Сумы : Тип. И. Г. Ильченко, 1910. Вып. 2.

22. ЦДАВО України. Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 367.

23. ЦДАВО України. Ф. 2196. Оп. 1. Спр. 47.

24. П. К. Економічна секція С.-Г. Наукового Комітету // Вісник сільськогосподарської науки. 1924. № 3–4. С. 60.
25. ЦДАВО України. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 4. (1924–1925 pp.).
26. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 7833.
27. Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка. Київ : Вид-во О. Теліги, 2009. 47 с.
28. Вергунов В. А. Колгоспна дослідна справа // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. пр. / відп. ред. О. Я. Пилипчук. 2007. Вип. 32. С. 21–33.
29. ЦДАВО України. Ф. 1055. Оп. 2. Спр. 57.

Viktor Verhunov,

Doctor of Sciences (Agriculture),

Doctor of Sciences (History), Professor,

Academician of National Academy of Agrarian Sciences,

Director of the National Scientific Agricultural Library

of National Academy of Agrarian Sciences

ORCID: 0000-0002-5476-4845

Researcher ID: H-1636-2018

e-mail: dns.gb.uaan@ukr.net

Professor Pavlo F. Tushkan's manuscript documents in depository of National Scientific Agricultural Library of National Academy of Agrarian Sciences

The aim of the article is to analyze manuscripts of the famous Ukrainian organizer of branch education and agricultural research work Pavlo F. Tushkan (1867–1942), which are transferred to the Depository of the National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (NAAS) by Olga S. Radchenko – the great-granddaughter of the scientist, as well as to reproduce the vicissitudes of the preparation and attempt to publish a unique manuscript of professor “Agricultural droughts and its study in Ukraine” on their basis. **The research methodology** is based on the author's use of the methods of historical-scientific analysis, systematization, chronological, biographical, as well as source and textual methods of source analysis, which made it possible to determine its form composition and information potential. **The scientific novelty** of the publication lies in the description of hitherto unknown manuscripts from the family archive of relatives of professor Pavlo F. Tushkan, which are stored in the Depository of the National Scientific Agricultural Library of the NAAS. **Conclusions.** The Depository of the National Scientific Agricultural Library of the NAAS contain unique manuscripts of professor Pavlo F. Tushkan, in particular: manuscript of the journal article “Agricultural droughts and its study”, dated August 1941; numerous notes on the main content of the work, plans of reports and speeches at meetings of research institutions, where the scientist presented his own work on the research topic; drafts of Pavlo F. Tushkan's appeals with a request to consider, hear and promote the publication of his papers; minutes of meetings of the Department of Agricultural Engineering of the Ukrainian Scientific

Research Institute of Socialist Agriculture and the Institute of Botany of the Ukrainian Soviet Socialist Republic's Academy of Sciences; manuscripts of reviewers' reviews of Pavlo F. Tushkan's papers; personal documents of the scientist, certifying his professional path and creative activity; notebook «To whom and when professor P. F. Tushkan sent his work "Agricultural droughts and its study"», formed by one of his followers – M. P. Pestushko; his correspondence, dated 1970, with the daughter of the scientist – Yelyzaveta P. Tushkan; manuscripts of papers by M. P. Pestushko.

Key words: Pavlo F. Tushkan, manuscript "Agricultural droughts and its study in Ukraine", agricultural research work.

*Стаття підготовлена 25 лютого 2020 року;
подана до друку 11 березня 2020 року.*

Ігор Іванович Стамбол,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри бібліотекознавства та інформології
Інституту журналістики
Київського університету імені Бориса Грінченка
ORCID: 0000-0002-3099-3862
e-mail: i.stambol@kubg.edu.ua

МАТЕРІАЛИ ДО ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА В ЛИСТАХ ДО МИХАЙЛА КОМАРОВА

Мета роботи. Дослідження пов'язане з аналізом епістоляріїв, що зберігаються в архіві М. Комарова у Відділі рідкісних видань і рукописів Одеської національної наукової бібліотеки. Метою роботи є з'ясування цінності цих листів для шевченкознавства, визначення основних тем, що стосуються постаті Т. Шевченка, кола діячів, які писали до Михайла Комарова на подібну тематику, та місця самого М. Комарова у збереженні пам'яті та вшануванні Кобзаря. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності, а також на загальноісторичних методах – хронологічному, ретроспективному, проблемно-тематичному та статистично-аналітичному. **Наукова новизна** роботи полягає у здійсненні огляду шевченкознавчих сюжетів, присутніх у неопублікованих листах до М. Комарова. Визначено, які з матеріалів становлять наукову цінність та можуть залучатися до подальших досліджень. З'ясовано коло осіб, які писали до одеського діяча на шевченківську тематику та з якою метою. Відзначено факти, що свідчать про провідну роль М. Комарова в розвитку шевченкознавчих студій кінця XIX – початку XX ст. **Висновки.** У збережених до сьогодні листах, надісланих до М. Комарова, наведено багато різноманітних фактів, які прямо чи опосередковано пов'язані із шевченкознавством. Найбільшу цінність вони становлять для історії вшанування постаті Т. Шевченка в різних регіонах України та Санкт-Петербурзі, також – для історії складання бібліографії Т. Шевченка. Листи певною мірою доповнюють відомості про видання творів Кобзаря. Факти з життя видатного поета, які на момент написання листів були маловідомими, сьогодні вже є добре сприйнятими в шевченкознавчих студіях. Важливим аспектом листів до Михайла Комарова є визнання сучасниками його значення у формуванні й накопиченні знань про Кобзаря, про що зустрічаються згадки в листах від Ц. Білиловського, В. Леонтовича, Є. Чикаленка та інших, а Б. Грінченко навіть спрямовував зацікавлених, як у випадку з І. Белоусовим, до М. Комарова по шевченкознавчі консультації.

Ключові слова: Михайло Комаров, шевченкознавство, листування, роковини Тараса Шевченка, біографія, Одеса.

Актуальність теми дослідження. Однією з найбільш несправедливо забутих постатей в історії української науки, культури та громадського життя є Михайло Федорович Комаров (1844–1913) – видатний бібліограф, лексикограф, видавець, бібліофіл, юрист та громадський діяч. За багатьма якісними й кількіс-

ними показниками, впливовістю та залученістю до громадських і культурних справ М. Комарова можна віднести до когорти діячів «першого плану» межі ХІХ–ХХ ст., де чільне місце вже давно заслужено посіли такі постаті, як Іван Франко, Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Симон Петлюра та інші.

Водночас, стараннями науковців до цієї категорії за останні десять років додано чимало «забутих» імен, серед яких, для прикладу, можна відзначити Євгена Чикаленка та Бориса Грінченка. Між тим, Михайло Комаров і досі перебуває на маргінесі «зацікавлення» через низку причин, зокрема здебільшого регіональне поширення інформації про нього (Одеса, Умань, Дніпро), відсутність відповідної популярної літератури та видання його праць, недостатнє акцентування уваги громадськості на важливості появи першого російсько-українського словника і, звісно, непов'язаність цього імені з топонімікою міст (до речі, дискусія про перейменування на його честь Одеської національної наукової бібліотеки, де зберігається книжкове зібрання Михайла Комарова, згасла, ледь розпочавшись). Поряд із цим, досі не видано, напевно, одних із найцінніших для українського науково-культурного процесу ХІХ–ХХ століть листів, надісланих до діяча Іваном Франком, Олександром Куліш, родиною Грінченків, Михайлом Грушевським, Іваном Тобілевичем, Варфоломієм Шевченком та іншими.

Ці листи в машинописному вигляді (та їх відскановані копії) сьогодні зберігаються у згаданий вище бібліотеці і дивом дійшли до нас, вочевидь, завдяки старанням репресованого сина Михайла Федоровича – Богдана Комарова. Вони можуть стати доповненням до багатьох сюжетів з історії національної справи: книговидавництва, бібліографії, судочинства, історії «Просвіти», словникової та етнографічної справи, літературного процесу, а також містять дуже багато біографічних фактів про багатьох учасників листування. Значну його частину становлять шевченкознавчі сюжети. Це пов'язано з бібліографічною діяльністю М. Комарова – йому належить перша біобібліографічна праця про Тараса Шевченка, а також сприйняттям М. Комарова серед сучасників як однієї з центральних постатей української культури та науки. Оскільки більшість дослідників лише побіжно торкалися цієї теми в листах до діяча, варто більш докладно з'ясувати ті шевченкознавчі сюжети, які присутні в кореспонденції, надісланих до Михайла Комарова.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання листування М. Комарова як одного з основних діячів українського руху порушується в різних публікаціях упродовж більш як століття. Так, М. Зеров у 1930 р. аналізував листи І. Щоголева, надіслані до М. Комарова, роблячи основний акцент на авторові листів [1]. Відомий одеський бібліограф Г. Зленко, який зробив дуже багато для збереження пам'яті про українську громаду Одеси, у 60-х і 70-х роках ХХ століття актуалізував тему «Шевченкіани» М. Комарова [2, 3]. М. Гуменюк в архівознавчій публікації досліджував листи, надіслані від М. Вороного, який теж певний час перебував у складі Одеської громади [4]. Авторка монографії про М. Комарова, серед іншого,

висвітлила постать В. Гегело та взаємовідносини родин Косачів і Комарових, використовуючи листування [5, 6]. Дослідниця й популяризаторка спадщини Є. Чикаленка опублікувала в 2007 р. листи до нього, отримані від М. Комарова, таким чином оприлюднивши частину його епістолярної спадщини [7]. Стаття О. Музичка засвідчує цінність листів М. Комарова для вивчення українського руху в Одесі [8]. Публікації Н. Яцун присвячено аналізу стану фондів М. Комарова [9, 10], а І. Бабушкіної – актуалізації «шевченкіани» М. Комарова [11]. Вказані публікації, хоча й висвітлюють чимало питань, пов'язаних із листуванням діяча, проте майже не торкаються питань шевченкознавчої діяльності М. Комарова, інформація про яку наявна в його епістолярії.

Метою роботи є з'ясування цінності листування М. Комарова для шевченкознавства, відповідно, завдання дослідження полягає у висвітленні основних тем, пов'язаних із постаттю Шевченка, окресленні кола діячів, які писали до Михайла Комарова на подібну тематику, та визначенні місця самого діяча у збереженні пам'яті та вшануванні Кобзаря.

Основний текст статті. Збережені листи до М. Комарова налічують понад 900 аркушів, отриманих від двох сотень різних діячів, і охоплюють період від 1881 до 1913 рр. [12, с. 186]. Загалом, за тематикою шевченкознавчі сюжети в цих листах можна поділити на чотири основні групи: тема вшанування постаті Кобзаря, маловідомі факти з його біографії, бібліографічні відомості та видавничі проекти, пов'язані з творчістю Т. Шевченка.

Найпопулярнішою в листуванні є тема вшанування постаті видатного поета, зокрема під час пам'ятних дат – роковин. Слід зазначити, що «звітували» М. Комарову про ці події кореспонденти з різних куточків України та Росії. Так, із Санкт-Петербурга в 1883 році про ювілейні заходи писав представник місцевої української громади В. Бернштам. Він критично оцінював святкування: *«Роковини ми святкували багаторазово, але кисло і некольорово. Була панахида, потім вечір в музейному гуртку, вечір у пушкінському гуртку і два вечори в готелі. Всюди виконувалася українська музика, вдала тільки на 2-му вечорі в Ермітажі, у музичному гурті, після дуже поганого концерту, звичайний бал, у пушкінських гуртках скандали і читання Шевченка в російському перекладі. На вечорах в Ермітажі були вечери з тостами»* (перекл. з рос. – І. С.) [13, арк. 23].

Той же В. Бернштам у 1894 році в контексті створення Петербурзького товариства імені Шевченка описав ще одні урочистості в Санкт-Петербурзі: *«Щодо товариства імені Тараса у Петербурзі, то я не жду від нього великої користі. Взяв цю справу Михайло Осипович Микешин. Торік він устроїв поминки Тарасові – він зміг зробити це, бо має усяких приятелів у різних сферах Петербурга. Вечер був веселий – співи, музика, танці, вечеря, тости за усяких людей – не було тільки тут споминок про Тараса, про його трохи не всі забули. В цьому році він знов таки соорудив вечір: адміністрація, що забороняє усякі українські сбори,*

дозволила йому організувати вечір. Називаючи себе дзвонарем слави Тарасової, він закликав кілька земляків Шевченка, щоб краще організувати це діло. Вечір відбувся в березолі і був трохи краще, ніж торішній: Мордовцев і Цвітковський читали дещо з Шевченка, Білиловський читав свої вірші про Кобзаря. Усе інше було теж саме, як і торік... Задля тієї мети я пристав до товариства, що складає Микешин. Найшов він смак в ролі дзвонаря та й написав "записку", де розказує, що от уж скільки літ збираються українці та почитателі, щоб шанувати пам'ять Тарасову; каже він далі, що всі ці зібрання були без "скандалів", що були зовсім верноподданническія і що добре було б організувати Євгенію Максимільянову, доню покровительниці поета, В[еликої]К[нягині] Марію Николаевну у почотную покровительницу общества.

Після того став Микешин всяким своїм приятелям і знакомим пропонувати, щоб підписувати цю "записку". Підписувався усякий люд; підписали ми, земляки, підписали і генерали, професори і урядники, хто з українців, давно забувши свою рідну країну, хто з великоросів; набралось чимало, тоді він закликав декого, щоб виробити статут. Виробили, а він і подав министру Внутренних Дел, не думаю я, що ствердили. Газети збрехали: про иногородні відділи та про читання задля народу нема нічого: єсть тільки, що товариство буде почитати пам'ять Тараса стипендіями для його земляків, буде організ[ов]увати тут споминки, установить тут Шевченковський музей і, як будуть гроші, то й буде заводить свої школи. Підписав і я цей статут сам і був між складачами його. Про мову в ньому а ні чичирк. Як би министерство його затвердило, то могло б вийти велике паскудство або велика користь... Ну коли уряд наш цього не допустить: після брехливої, перебреханої замітки "Нового времени" (через 2 дні були там же поправки Микешина) "Кієвлянин" забив уже тривогу, докладаючи, що нема у нас товариств імені Пушкіна, Лермонтова, Кольцова і інших...» [14, арк. 26].

Інший представник столичної громади – лікар, поет і видавець Цезар Білиловський у квітні 1897 року писав із Санкт-Петербурга, значно оптимістичніше сприймаючи урочистості до річниці Т. Шевченка: «обід в пам'ять Тараса, котрего (обіда) також не було-б, якби я так само, як і інші руки, опустив, не бачучи блискучих доказів результативности зв'язків, а обід, кажу, вже далі ступив. На обіді вже забалакали про товариство імені Шевченка, і ніхто інчий се предклав (запропонував. – І. С.), як московський письменник Ганейзер...» [15, арк. 46]. Вочевидь, Ц. Білиловський тут дещо із сарказмом називав уродженця Бессарабії Євгена Ганейзера «московським письменником», натякаючи на роль подібних обідів для ствердження самосвідомості українців. У той же час, пропозиція з боку російського письменника могла бути розцінена як менш «сепаратистська» з точки зору царської поліції.

Розлогий опис шевченківського вечора Ц. Білиловським містить інформацію про багатьох учасників святкувань у Петербурзі, а також щодо проєктів, які

провадила місцева громада: «Вчора відбулося у нас свято: роковини смерті Шевченка, була панахида, а у вечері обід. За обідом – це те іменно, що ви (і друзі) не любите, проте начулись ми, що й у Вас воно не обходиться без того, щоб люде, зібравшись, не попоїли, а за їжею не випили вина, – так, кажу, за обідом Мордовець нагадав про вірш Некрасова на смерть Шевченка і вичитав їх. Далі Цвітковський сказав промову про Український Університет, запросив до офір, ознайомивши, що тут між нами сидить чоловік, котрий пожертвовав на се святе діло десятки тисяч (Ви, певно, вже знаєте, що д. Пелех пожертвовав на це добре культурне діло 40 тисяч, котрі вже відіслано на имя Грушевського через Ліонський банк. І певно, що «козаки» не здогадаються навіть подякувати йому в відповідній формі)... Ця новина викликала бурю привіта.

Після говорив Цвітковський, говорив Бернштам; нагадав він про почин 60-х років, про термини хлопман і хохломан, говорив дуже гарно і чуло, нарешті згадав про небіжчика Лебединцева, що тут, у Петербурзі, знався і приятелював з Тарасом. Через кілька хвилин говорив один з присутніх гостей про Франка з поводу його ювілея; але перед цим промову виголосив Лесевич, чудову, блискучу змістом і формою промову про Тараса, цього “народнього Попелюха”. Я бачу на Вашому обличчі усмішку: “знов бенкет з росіянами”, з “россійським письменником”. Еге-ж знов, знов і знов, і ще раз знов. Були-б Ви вчора тутечки з нами, сиділи-б Ви тут в Петербурзі, то впевнились-би, що то за люде, що за ідейні, чесні голови. Певно, що здалека цього не видно, здалека важко радіти нашими radoщами, що між нами, ставши нашим, сидить такий лицар пера, як Лесевич, і вже сього року каже: “ми Українці!” [16, арк. 46].

Ц. Білиловський наводить також доволі міфологізований спогад про виступ Т. Шевченка перед санкт-петербурзькою публікою, про який розповів один з учасників урочистостей: «Але як гарно, сердешно говорив Аненский. Згадав він, між инчим, як колись-давно-давно ждали в Петербурзі на Тараса. Аж ось приїхав – великий і щирий ентузіазм. Ми не менш українців раділи, гучно вітали і поклонялись сьому великому талантові, а разом і великому мученикові...

Якось-то мав Тарас читати в одній великій залі – чорна галіч. Ждуть-пожидують, коли-то з’явився всім знакомита, од усіх вславлена і укохана поетатя поета, – сидять, усюди тиша, і шелесту не чути... Аж ось він з’явився... Грім, грім, страшенний грім оплесків і гучного, тисячоголосого привіту, грім без кінця, без краю... Тарас стоїть, дивиться-глядить, а грім торохтить, люде кричать, не хочуть вгамуватись. Тарас все жде, коли воно скінчиться... нема кінця... він збліднів, затрусився, вдарив себе рукою в груди, повернувся і пішов... Говорив ще Ганейзер, представник “СПБ Ведомостей”, на подяку за той куток, що “Петерб. Вед.” дають українцям в своїй хаті, він оддав теплим словом, зичучи українцям розвою і росту їх літератури, а найбільш, щоб українці швидше доскончили, збудували собі власну хату... [17, арк. 47].

Видавець та один з очільників Петербурзької громади П. Я. Стебницький у 1899 році повідомляв стосовно чергових роковин, також не без критики: *«Шевченківське товариство в цім році визначає своє існування лиш двома вчинками: об'явило панахиду 26 лютого і зробило Шевченківський вечір. Панахида відбулася як і завжди, а про вечір ви прочитаєте, певне, в “Кіевской Старине”, хоча там і не доказано дещо. Не зовсім добре вийшло – було надто багато молоді, яка тепер зовсім в виключному настрої, і через те було більше заміру, ніж личить Шевченковому вечеру. З вечера товариство придбало в свій кошт 850 крб.»* [18, арк. 6].

Іншим краєм, який сьогодні вже звично вважається російським і звідки доходила інформація про святкування пам'ятних шевченківських дат, була Кубань. Фольклорист та мовознавець Митрофан Дикарєв з Катеринодара в 1897 році писав про дуже своєрідний та новаторський спосіб вшанування пам'яті Кобзаря: *«Сей рік, звичаєм попередніх двох років, роковини Тараса Григоровича будуть святкуватися тут роздаванням бідним міщанам його “Кобзаря”. Первий рік було роздано 10 примірників, придбаних моїм власним коштом, торік 15 примірників – на зібрані гроші, і сей рік на такі ж гроші буде роздано 24 примірники. Такий спосіб святкування я вважаю найбільш відповідним істоті свята, ніж визволення шинкарів по панських шинках»* [19, арк. 78]. Так кубанські українці вирішили ту ж дилему, про яку писав і Ц. Білиловський, – шанувати Т. Шевченка не по-панськи, а з користю для бідного люду.

Інший відомий українець, Сергій Ваганов з Кубані, в 1900 році ширше описав місцеві роковини: *«Зібралася чимала громадка людей (було, кажуть, більше 200), і ми гарненько відпразнували роковини нашого Апостола – тільки не 26, а 25-го. В собран[н]і постановили великий бюст, стояв тут рояль, Бігданов прочитав річ, де цікаво розказав, чого ми зібрались і що треба робити, потім я прочитав біографічний очерк про життя Тараса Григоровича. Читав, мабуть, більше часу. Кажуть, що вийшло гарно, але мені прийшлося за дві ночі тільки скласти цю річ. Потім співав хор, читали із Кобзаря. И, правду кажучи, мені давно вже не було так весело, так любо, як 25 лютого. Дружно так, весело пройшов цей вечір на Кубані. Черномори цього зовсім не сподівались, і я навідь за 3 дні не знав, чи буде що, чи ні...»* [20, арк. 1].

На святкуванні С. Ваганов демонстрував маловідомий на той час автопортрет Т. Шевченка, власником якого був він сам і дуже цим пишався: *«Тут же я показав патрет Тараса Григоровича, котрий і вам, серденько, посилаю. Це, бачите, як було. Як я жив в Катеринославщині, то мені подарував Білокрисенко, його подарував сам Тарас Григорович батькові, як повертався з неволі. Патрет рисований самим Тарасом Григоровичем і дуже цікавий, бо це оригінал і я його бережу як святощ. Перед днем заказав фотографу 12 і оце Вам посилаю. Пошлю таких і киевлянам. Є на думці надрукувати про цей патрет маленьку звісточку в “Кіевской Старине”»* [21, арк. 1].

Згадок про святкування річниці Т. Шевченка на теренах сучасної України ще більше. Так, І. Смірнов у 1893 році повідомляв про ініціативу в Одесі й запрошував М. Комарова долучитися: *«В суботу 28 лютого влаштували для “москалів” вечір у пам’ять Шевченка в клубі “Одеського Літературно-Артистичного Товариства”. Літературну частину взяли на себе Маркевич, Андрієвський, окрім біографічного нарису (прочитає Черкасс), буде зачитано “О струнах Тарасовой кобзы”, потім вірші: “Чернець”, “Перебендя”. Бажано було б мені, щоб і Ви взяли участь в цьому вечорі. Чи не візьметеся Ви прочитати “Думи?”»* (переклад з рос. – І. С.) [22, арк. 74].

Про підготовку до святкування у Львові в 1898 році М. Комарову «звітував» Михайло Грушевський, згадуючи, що буде «Шевченків вечір», де Ф. Колесса матиме промову [23, арк. 60]. Про вечір пам’яті Т. Шевченка в Єлисаветграді розповідав В. Цимбал: *«свято було дуже вдатно, сяля гарно вбрана, було повно народу, особливо шкільної молоді, впорядчиками вечора були вчителі»*, і він теж ділився з Комаровим власними віршами про Кобзаря [24, арк. 60]. У 1901 році І. Бакуленко просив М. Комарова надіслати до Єлисаветграда книги та, як юриста, допомогти із запізнілим поданням на дозвіл від місцевої влади. Тож від Комаря (так діяч часто підписувався у листах та працях) залежало, «бути чи не бути» основному українському святу в цьому місті [25, арк. 15].

З Полтави в 1901 році Олександр Волошинов писав про те, що, коли тут гостювала невелика театральна труппа Василя Грицяя, то, *«користуючись таким випадком, хотів був я улагодити з любителями при участі артистів “літературно-вокально-музыкальний вечер в память Т.Г. Шевченка”, але не одержав дозволу від губернатора. Тоді послав я трохи змінену програму (викинув декламації і вставив інтернаціональні романси), виключивши слова “в пам’ять Т. Г. Шевченка», і одержав дозвіл»* [26, арк. 26].

Того ж 1901 року Євген Чикаленко оповідав про панахиду, присвячену Т. Шевченкові, у Софії Київській, *«при великому зборі народу»*, та про приватні вечери, на одній з яких, дитячій *«наша Вікторія декламувала вірші Вашої Галини “Не на шовкових подушках”»* [27, арк. 59]. Цей невеликий уривок з листа свідчить про тісні взаємини двох видатних родин та про популярність серед українських кіл творчості дочки Михайла Федоровича, яка публікувала вірші, підписуючись Галиною Комарівною.

Маловідомі факти з біографії Кобзаря, що становлять наступну групу шевченкознавчих сюжетів у листах, проливають світло на тодішні дискусії та настрої серед інтелігенції. Громадський діяч та викладач Єлисей Трегубов зі стурбованістю писав до М. Комарова в 1891 році щодо родичів і могили Т. Шевченка, сподіваючись на допомогу одесита: *«наїхав уп’ять старий Кричмарь з родичами покійного Тараса Григоровича; трохи він упорядкував сам їх, але, щоб достроить хату, не достачає рублів со ста – то оце и треба их добути. Був недавно і*

Варфоломій Григорович – дуже він старий, і як помре, то у Каневі не буде арендатора; того ради думка така – най він передасть право аренди Вам – чи Ви згодні на це?» [28, арк. 33]. Така пропозиція свідчить про велику довіру інтелігенції до М. Комарова та надії на нього, вочевидь, через його фінансове становище, юридичну діяльність та авторитет.

Онук Петра Гулака-Артемовського, співак, краєзнавець і упорядник могили Кобзаря Яків Гулак-Артемовський у 1897 році, закликаючи до збору коштів, виклав у листі до М. Комарова власну концепцію утримання могили в Каневі: «Також прошу збирати гроші на упорядкування могили Тараса Григоровича в Каневі. Я згорнув невеличкий гурток в Києві, котрий своїм обов'язком має пильнувати за упорядкуванням могили нашого незабутого Т. Г. Шевченка. Сего року там зроблено уже східці от Дніпра, аж на гору, а хотілось би: обсадить усю могилу барвінком і роскішними травами; провести воду на гору з Дніпра, щоб поливати гору і всі грядки коло могили, бо в юні, в кінці, могила вигора, що сумно навидь дивитись; хотілось би зробити маленьку пристаньку на острови проти могили, щоб пароходи спинялись коло неї, щоб не вставать і не сидать на обшискій пристані, котра од могили стоїть 2 ½ верстви, хотілось би зробити невеличку купаненку для приїзжих гостей. А також і лодку – шлюбку, щоб можна було в вільний час поїздити по Дніпру в гарну тиху нічку... Скільки буде зібрано грошей и що з ними буде зроблено, в кінці кожного літа – к 1 октябрю буде послано кожному жертводателю отчет. Як що гроші будете слать вмісті до ювілея і для могили Шевченка, то шліть в книгарню "Кіевской Старини" – Безаковская, 14, Степаненку...» [29, арк. 58].

Декілька листів від Варфоломія Шевченка засвідчують важливість ролі М. Комарова в ситуації навколо могили Кобзаря: троюрідний брат Тараса Григоровича у 1881 році консультувався з ним з юридичних питань стосовно землі у Каневі, орендатором якої був власне В. Шевченко. На жаль, відсутність зворотного листування не дозволяє з'ясувати, чи займався одеський юрист цими питаннями. Маючи доволі скрутний фінансовий стан, Варфоломій Григорович напівжартома просив у М. Комарова робочого місця для себе в його конторі в Одесі [30, арк. 2–4]. Напевно, так він прозоро натякав на необхідність допомогти йому грошима. У липні 1888 року Варфоломій Шевченко відвідав Одесу, але які справи там вирішував, у листах не вказано. Зате докладно описано інше: він оплатив у місцевого крамаря «б стільців, 2 крісла, 1 канапу Віденської роботи» і просив М. Комарова з'ясувати, чому він їх не отримав, хоча після купівлі пройшов цілий місяць [31, арк. 5].

Тема родичів Т. Шевченка ще кілька разів порушується в досліджуваному нами епістолярному комплексі. Так, В. Толстонос зі Ставрополя зазначав у невеликому автобіографічному нарисі, що «...служив на залізниці, де познайомився з онуком Т. Г. Шевченка Д. М. Красицьким (онуком рідної сестри Тараса Григоровича

Катерини. – І. С.) і під його впливом почав писати вірші, які не побачили світа» [32, арк. 28]. Б. Шиманський у 1903 році ділився з М. Комаровим відомостями щодо родичів Т. Шевченка, оскільки був знайомий із троюрідними братом і сестрою Кобзаря – Варфоломієм та Катериною. Розповідав про синів Варфоломія: Іосиф мав чин капітана за часів «болгарської» війни, помер у молодості, Андрій працював на Херсонщині в Єлисаветградському повіті контролером на цукровому заводі Мало-Воковському [33, арк. 11].

Дуже красномовним є лист від письменника і мецената Володимира Леонтовича, який звертався до М. Комарова з питання щодо встановлення правдивості стосунку певних матеріалів до біографії Т. Шевченка. Цей факт є особливо показовим, адже відомий киянин мав усі можливості залучити до вирішення своїх питань найкращого шевченкознавця свого часу. Отож таким станом на 1900 рік йому видавався саме М. Комаров: *«Торік у часописі Казбек були надруковані якісь матеріали до життєписі Т. Г. Шевченка, дотикаючи до останніх років його життя (про справи кохання). Матеріали ці постачив д. Макарів з архіву Анненкова, який дістався йому у спадщину. Вони були передруковані у кількох петербурських часописах, ніхто не висловляв про те, чи ті звістки суть правдиві, чи ні, у “Кіевской Старине”, а також і у Галицькому “Літературно-науковому вістнику” нічого, здається, за їх не згадувалося. Тим часом д. Макаров переклав авторові Тифліської часописі ще якісь матеріали і вимагає за їх грубі гроші. Редактор згоден би їх надрукувати, аби він був певний, що перші матеріали, які постачив д. Макаров, були правдиві, і прохав дізнатися думки за їх в компетентних людей. Позаяк побільшення оголошення матерьялів про Шевченка бажана річ, а часопись варта усякого співчуття, бо тримається «областнического» напрямку, то і зважуюся я прохати Вас, як що сім не дуже великий зроблю Вам клопіт, висловити Вашу думку про вище згадані матерьяли»* [34, арк. 79].

Зустрічаються в листах і багато незначних, проте дуже важливих для фахівців згадок щодо шевченкознавчої тематики. Наприклад, дружина Пантелеймона Куліша – Олександра Куліш, яка дуже просила, аби М. Комаров викупив у неї родинний хутір, у 1898 році, пояснюючи, чому її чоловік не залишив мемуарів, порівнювала його з Шевченком: *«Я те знаю, і Шевченко, і інші про себе пишуть, про всі випадки, які з ними сталися, а інші не стороні [тобто П. Куліш], то [сприймав як] второстепенность. Ніколи було писати йому»* [35, арк. 28]. А ось уже зовсім інший факт: учений-агроном Опанас Погибка з Тирасполя надіслав М. Комарову «Українські Монограми», видані у Львові, *«чиста виручка з яких поступає на пам'ятник Т. Шевченка у Львові»* [36, арк. 15].

Оскільки М. Комаров уклав першу шевченкознавчу бібліографію, отож, як до її публікації, так і після неї, в листах зустрічаються списки публікацій, що могли б зацікавити його як бібліографа. Так, Ц. Білиловський надсилав інформацію про українознавчу працю італійця А. Губернатиса, де Т. Шевченка також було

згадано. Ц. Білиловський був у тому переконаний, оскільки сам надсилав інформацію італійцеві [37, арк. 55]. Роминський із Києва в 1886 році у відповідь на публікацію першого варіанту бібліографії Т. Шевченка, опублікованого М. Комаровим у «Кіевской Старине», вказував, що одного видання «Поэзии Тараса Шевченка» за 1869 рік у списку не вистачає [38, арк. 40]. Так само в 1889 році чотири пункти до бібліографії надіслав історик та бібліограф Ю. Тиховський [39, арк. 4].

Микола Лисенко в 1894 році сповіщав М. Комарова про свої твори: *«сьогодні послав Вам гостинчика через Станкевича кілька номерів нових з музики до "Кобзаря" Шевченка»* [40, арк. 28]. Письменник та етнограф Трохим Романченко з Катеринослава в 1912 році надіслав Комарову тексти своїх віршів, написаних на спомин Т. Шевченка. Він, хоча й критикував їх, визнаючи, що вони «слабенькі», але надіслав кілька повних текстів [41, арк. 34].

Російський письменник і перекладач Іван Белоусов з Москви в 1897 році, за порадою Бориса Грінченка, просив у М. Комарова надіслати йому інформацію про переклади Т. Шевченка на російську мову для того, аби укласти збірку таких перекладів [42, арк. 66]. І, навпаки, працівник редакції «Одесских новостей» Руцинський у 1911 році погоджувався на пропозицію Михайла Комарова зібрати всі вірші та статті польських авторів, присвячені Т. Шевченкові, за що навіть мав отримати платню: *«зі свого боку прошу, аби Ви були так добрі і дали сьогодні ж 7 руб. 50 коп. на ті витрати, які змушений нести (окрім виданих мені 3 р. 20 коп.) на закупівлю книг и переписку по цій справі, оскільки сьогодні мені потрібно розрахуватися»* (переклад з рос. – І. С.) [43, арк. 45].

Декілька листів свідчать про популярність «Кобзаря» серед різних верств населення. Так, Юхим Солонченко з Чигирини в 1898 році відзначав, що «Кобзар» – поза конкуренцією, і всі примірники, які він мав, – вже давно розпродано [44, арк. 77]. А. Фисун, в'язень іркутської губернiальної тюрми, просив М. Комарова надіслати йому саме «Кобзаря» [45, арк. 47].

Видавничі проекти, пов'язані з творчістю Т. Шевченка, до яких прямо чи опосередковано мав стосунок М. Комаров, теж частково пов'язані з «Кобзарем». Олександр Лотоцький у 1901 році писав про відмову Маркса – видавця журналу «Нива» – друкувати ілюстрований «Кобзар». У 1909 році Олександр Бородай повідомляв про видавничі справи, зокрема про дозвіл на друк ілюстрованих вибірок з «Кобзаря» [46, арк. 101].

У листуванні з Євгеном Чикаленком у 1901 році обговорювалося видання біографії Т. Шевченка, зокрема відомий меценат наполягав на тому, що найліпше було б, аби її видавала Петербурзька «Просвіта» [47, арк. 53]. Дмитро Дорошенко в 1913 році звертався за адресою Амвросія Ждахи у зв'язку з можливою підготовкою ілюстрованого видання творів Т. Шевченка [48, арк. 80].

Окремо варто відзначити ініціативу М. Комарова та Г. Фішеля: у контексті відомого конкурсу, що його проводила газета «Рада», в 1910 році з Михайлом

Комаровим вів активне листування його давній приятель Г. Фішель з Томська. Одеський діяч сам запросив його взяти участь у конкурсі, на що Г. Фішель погодився і «поринув» у вивчення біографії Т. Шевченка. Цікаво, що він писав, що його власне заслання до Сибіру посприяло кращому розумінню долі українського поета. Для відповіді на питання Г. Фішеля щодо деталей біографії Кобзаря Михайло Комаров, своєю чергою, сам консультувався з Є. Чикаленком, зокрема відносно улюблених квітів Т. Шевченка, але меценат відповів, що про них «ніхто нічого не знає» [49, арк. 80]. Коли було оголошено результати конкурсу і стало зрозуміло, що Г. Фішель не виграв, як і всі інші учасники (переможця не було обрано), скульптор просив М. Комарова посприяти, аби йому повернули його проєкт до Томська, бо «кілька місяців жив ідеалами професії, і це вже нагорода» [50, арк. 50–51]. Отож, зважаючи на таку важливу культурну ініціативу, можна стверджувати, що М. Комаров активно вдавався до популярної сьогодні «культурної дипломатії» вже понад століття тому.

Наукова новизна. Вперше здійснено огляд шевченкознавчих сюжетів, присутніх у неопублікованих листах до М. Комарова. Проаналізовано, які з матеріалів становлять наукову цінність та можуть залучатися до подальших досліджень. З'ясовано коло осіб, які писали до одеського діяча на шевченківську тематику, та визначено мету їхнього епістолярію. Висвітлено факти, що свідчать про провідну роль М. Комарова в розвитку шевченкознавчих студій кінця XIX – початку XX століть.

Висновки. Підсумовуючи наше дослідження, варто відзначити, що в листах, надісланих до Михайла Комарова, наведено багато різноманітних фактів, які прямо чи опосередковано пов'язані із шевченкознавством. Найбільш цінними вони є для історії вшанування постаті Т. Шевченка в різних регіонах України та в Санкт-Петербурзі. Також вони проливають світло на процес складання бібліографії Т. Шевченка та доповнюють відомості про видання його творів. Важливим аспектом листів до Михайла Комарова є визнання сучасниками його значення у формуванні й накопиченні знань про геніального поета, про що містяться згадки в листах від Ц. Білиловського, В. Леонтовича, Є. Чикаленка та інших, а Б. Грінченко спрямовував зацікавлених, як у випадку з І. Белоусовим, до М. Комарова по шевченкознавчі консультації.

Сподіваємося, що публікація листів до Михайла Комарова як особистості, що була своєрідною віссю українства не лише на Півдні України, а й загалом у Російській імперії кінця XIX – початку XX століть, сприятиме поверненню із забуття одеського діяча, внесок якого в українське націєтворення варто з'ясувати і популяризувати.

Список використаних джерел

1. Зеров М. К. Листи Я. І. Гоголева до М. Ф. Комарова // Україна. Київ, 1930. Кн. 1–2 (39). С. 146–147.
2. Зленко Г. Шевченкіана Михайла Комарова // Україна. 1963. № 5. С. 18
3. Зленко Г. Д. «Шевченкіана» Михайла Комарова // Книга пам'яті. Одеса : Маяк, 1971. С. 63–77.
4. Гуменюк М. П. Лист Миколи Вороного до М.Ф. Комарова // Архіви України. Київ, 1970. № 6. С. 59–62.
5. Швидько Г. К. Василь Гегело та його листування з Михайлом Комаровим // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. Дніпропетровськ: НГУ, 2004. Вип. 1. С. 62–86.
6. Швидько Г. Із історії взаємовідносин родин Косачів та Комарових // Гуманітарний журнал. 2013. № 4. С. 10–17.
7. Старовойтенко І. Листи Михайла Комарова до Євгена Чикаленка // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. Київ, 2007. Т. 3. С. 282–322.
8. Музичко О. Є. Листи М. Ф. Комарова до В. Л. Громашевського як джерело дослідження історії українського національного руху в Одесі на початку ХХ століття // Архіви України. Київ, 2019. № 3. С. 156–167.
9. Яцун Н. Дослідження особових фондів Одеської національної наукової бібліотеки імені М. Горького (на прикладі спадщини Михайла Комарова) // Архіви – наука – суспільство : шляхи взаємодії : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 21–22 трав. 2015 р., м. Київ / Держ. архів. служба України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства, Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, іст. ф-т, каф. архівознавства та спец. галузей іст. науки, Спілка архівістів України. Київ, 2015. С. 185–188.
10. Яцун Н. Бібліотека Комарова у фондах ОННБ ім. М. Горького // Бібліотека ХХІ століття у новому соціокультурному вимірі [Електронний ресурс] : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (25–26 вересня 2014 р.). Одеса, 2015. С. 55–61.
11. Бабушкіна, І. Шевченкіана Одеської національної наукової бібліотеки : [шевченкіана М. Комарова] // Бібліотечна планета. Київ, 2016. № 1. С. 27–29.
12. Яцун Н. Дослідження особових фондів Одеської національної наукової бібліотеки імені М. Горького (на прикладі спадщини Михайла Комарова) // Архіви – наука – суспільство : шляхи взаємодії : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 21–22 трав. 2015 р., м. Київ / Держ. архів. служба України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства, Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, іст. ф-т, каф. архівознавства та спец. галузей іст. науки, Спілка архівістів України. Київ, 2015. С. 185–188.
13. Відділ рідкісних видань і рукописів Одеської національної наукової бібліотеки. Ф. 28. Карт. 1. Од. зб. 480.
14. Там само.
15. Там само.

16. Там само.
17. Там само.
18. Там само. Карт. 7. Од. зб. 486.
19. Там само. Карт. 2. Од. зб. 481.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само. Карт. 8. Од. зб. 487.
23. Там само. Карт. 2. Од. зб. 481.
24. Там само. Карт. 8. Од. зб. 487.
25. Там само. Карт. 6. Од. зб. 485.
26. Там само. Карт. 2. Од. зб. 481.
27. Там само. Карт. 9. Од. зб. 488.
28. Там само. Карт. 8. Од. зб. 487.
29. Там само. Карт. 2. Од. зб. 481.
30. Там само. Карт. 10. Од. зб. 489.
31. Там само.
32. Там само. Карт. 8. Од. зб. 487.
33. Там само. Карт. 10. Од. зб. 489.
34. Там само. Карт. 5. Од. зб. 484.
35. Там само. Карт. 4. Од. зб. 483.
36. Там само. Карт. 6. Од. зб. 485.
37. Там само. Карт. 1. Од. зб. 480.
38. Там само. Карт. 6. Од. зб. 485.
39. Там само. Карт. 8. Од. зб. 487.
40. Там само. Карт. 5. Од. зб. 484.
41. Там само. Карт. 6. Од. зб. 485.
42. Там само. Карт. 1. Од. зб. 480.
43. Там само. Карт. 6. Од. зб. 485.
44. Там само.
45. Там само. Карт. 8. Од. зб. 487.
46. Там само. Карт. 5. Од. зб. 484.
47. Там само. Карт. 9. Од. зб. 488.
48. Там само. Карт. 2. Од. зб. 481.
49. Там само. Карт. 9. Од. зб. 488.
50. Там само. Карт. 8. Од. зб. 487.

Ihor Stambol,

Candidate of Sciences (History),

Docent of the Department of Library Studies and Informology

of the Institute of Journalism of Borys Grinchenko Kyiv University,

ORCID: 0000-0002-3099-3862

e-mail: i.stambol@kubg.edu.ua

Materials for Shevchenko studies in letters to Mykhailo Komarov

The aim of the work. The research is connected with the analysis of epistolaries stored in the archive of M. Komarov of the Department of Rare Publications and Manuscripts of the Odesa National Scientific Library. The purpose of the work is to find out the value of these letters for Shevchenko studies, identify the main topics related to the figure of Taras Shevchenko and figures who wrote to Mykhailo Komarov on similar topics and find the place of the figure in preserving the memory and honouring Kobzar. **The methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, as well as on general historical methods – chronological, retrospective, problem-thematic and statistical-analytical. **The scientific novelty** of the work lies in the review of Shevchenko's plots contained in unpublished letters to M. Komarov. It is determined which of the materials are of scientific value and can be involved in further research. The circle of people who wrote to M. Komarov on the Shevchenko studies topics and for what purpose was found out. The facts that testify the leading role of M. Komarov in the development of Shevchenko studies of the late 19th – early 20th century are noted. **Conclusions.** In the letters sent to M. Komarov kept to this day there are many different facts that are directly or indirectly related to Shevchenko studies. They are most valuable for the history of honoring the figure of Taras Shevchenko in different regions of Ukraine and St. Petersburg, as well as for the history of compiling a bibliography of Taras Shevchenko. The letters somewhat supplement the information about the publication of Kobzar's works. Facts from the life of Kobzar, which at the time of writing the letters were little known, are now well known in Shevchenko studies. An important aspect of letters to Mykhailo Komarov is the recognition by contemporaries of his importance in the formation and accumulation of knowledge about the outstanding poet, for example, in letters from V. Leontovych, Ye. Chykalenko, or I. Belousov, which was sent to M. Komarov by B. Grinchenko.

Key words: Mykhailo Komarov; Shevchenko studies; correspondence, anniversary of Taras Shevchenko, biography, Odesa.

*Стаття підготовлена 25 лютого 2020 року;
подана до друку 5 березня 2020 року.*

ІСТОРІЯ КНИЖКОВИХ
КОЛЕКЦІЙ ТА ЗІБРАНЬ

УДК 027.54(477-25)НБУВ:025.171:097
DOI: 10.15407/rksu.25.112

*Зоя Борисівна Афанасьєва,
молодший науковий співробітник
відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-2143-775X
e-mail: lepus-21@ukr.net*

**ПРОВЕНІЄНЦІЇ КНИЖКОВИХ ФОНДІВ
НАВЧАЛЬНО-ДОПОМІЖНИХ ПІДРОЗДІЛІВ
КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА
(НА МАТЕРІАЛАХ З ФОНДУ ВІДДІЛУ БІБЛІОТЕЧНИХ ЗІБРАНЬ
ТА ІСТОРИЧНИХ КОЛЕКЦІЙ ІНСТИТУТУ КНИГОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Мета роботи: через аналіз провенієнцій дослідити сучасний стан залишкового книжкового фонду навчально-допоміжних підрозділів Київського університету Св. Володимира. Ознайомити з результатами дослідження широкий загал науковців, які вивчають історію книгозбірень вищих навчальних закладів Києва. **Методологія наукового** дослідження полягає у використанні методів – системного, історико-книгознавчого, аналізу і синтезу. **Наукова новизна:** в дослідженні вперше розглядається сучасний стан книжкових фондів системи навчально-допоміжних підрозділів Київського університету Св. Володимира. На даний час ґрунтовного дослідження історії формування цього комплексу та шляхів його надходження до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, а також змісту та складу книжкових фондів навчально-допоміжних підрозділів Університету Св. Володимира, що нині зберігаються у відділі бібліотечних зібрань на історичних колекцій Інституту книгознавства НБУВ, немає. **Висновки:** наукова робота розкриває недостатньо досліджене питання комплектування навчально-допоміжних підрозділів Університету Св. Володимира фаховими друкованими виданнями та різноманітними приладами й устаткуванням. Завдяки чіткій організації системи обліку літератури, яка надходила до навчально-допоміжних підрозділів Університету, кожен з них мав свою печатку та інвентарно-облікову книгу, де було зареєстровано літературу і майно. Здійснена атрибуція та виявлення широкого спектру провенієнцій надали можливість виокре-

мити друковані видання з ознаками колекцій, притаманних книжковим фондам цих підрозділів, та інформативно репрезентувати відомості про наявність літератури з фондів навчально-допоміжних підрозділів Київського університету Св. Володимира у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Ключові слова: Київський університет Св. Володимира, навчально-допоміжні підрозділи, бібліотека, книжкові фонди, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.

Актуальність теми дослідження пов'язана з плановою науковою темою Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) «Атрибуція та експертиза різних видів книжкових пам'яток». Наукова розвідка присвячена бібліотекам навчально-допоміжних підрозділів, сучасному стану літератури з цих підрозділів, яка зберігається у фондах відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ. Дослідження надає інформацію про долю книг з бібліотек навчально-допоміжних підрозділів Університету, їхній склад та зміст.

Аналіз досліджень і публікацій. Грунтовного дослідження сучасного стану книжкових фондів навчально-допоміжних підрозділів Університету Св. Володимира нами не виявлено. Загальні відомості про наявність цих підрозділів у складі Університету подає праця «Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского Университета Св. Владимира (1834–1884)», підготовлена під редакцією В. С. Іконнікова [1].

Мета дослідження: висвітлити сучасний стан книжкових фондів навчально-допоміжних підрозділів Київського університету Св. Володимира з фондів відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ.

Виклад основного матеріалу. Після ретельної науково-дослідної роботи з неорганізованим фондом бібліотеки Університету Св. Володимира, який різного часу було передано до відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій (далі – ВБЗІК) Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського з відділу обмінно-резервних фондів, застосовуючи метод атрибуції та аналізуючи наявні провенієнції (печатки, штампи, наліпки, суперекслібри та маргінальні записи), було виявлено та відібрано літературу з деяких навчально-допоміжних підрозділів Університету. Нині у фондах ВБЗІК зберігаються залишкові частини книжкових фондів цих підрозділів, які знаходяться на стадії реконструкції і відкриті для подальшого поповнення. Найбільше літератури залишилося, зокрема, у фондах Агрономічного кабінету; Статистичного кабінету; Юридичного кабінету; Бібліотеки казеннокоштных студентів; Студентського відділу бібліотеки; Приватної студентської бібліотеки. Фонди інших навчально-допоміжних підрозділів представлені лише поодинокими книжковими виданнями фахової літератури. Історичні шляхи надходження книжкового фонду навчально-допоміжних підрозділів Університету Св. Володимира до НБУВ за архівними документами, на жаль, встановити не вдалося.

Для більш детальної характеристики книжкового фонду навчально-допоміжних підрозділів Університету розглянемо провенієнції на примірниках фахових видань решток фондів бібліотек, які, на наш погляд, віддзеркалюють напрями їхнього комплектування. Однією з найхарактерніших власницьких ознак приналежності до книжкового фонду навчально-допоміжних підрозділів Університету є печатка, яка проставлялася переважно на титульній сторінці видання. Текст печаток та маргінальних записів подаємо мовою оригіналу.

Агрономічний кабінет. *Wust A. Jahresbericht über die fortschritte im landwirtschaftlichen maschinenwesen (Berlin, 1879)* [«Річний звіт про прогрес у сільськогосподарській техніці»] – щорічне видання Альберта Вюста (1840–1910), німецького інженера з сільського господарства, професора сільськогосподарського машинобудування і меліорації, доктора Боннського університету (1871), управляючого філією дослідної станції Галльського університету (1895). Альберт Вюст був головним редактором річних звітів, за його редакцією опубліковано 4 томи (1875–1879).

На титульній сторінці останнього тому річного звіту, безпосередньо в області назви видання, проставлено печатку овальної форми з чіткою рамкою, розміром 45x30 мм, з написом під верхнім овалом: «Агрономический кабинет», над нижнім овалом: «Св. Владимира», у центрі печатки, по горизонталі: «Университета».

Астрономічна обсерваторія. *Memorie della Società degli Spettroscopisti Italiani (Catania, 1903)* [«Записки Товариства спектроскопістів Італії»] – професійний щоквартальний науковий журнал, що є найстарішим виданням з астрономії у світі, заснований у 1872 р. італійським астрономом, астрофізиком та метеорологом П'єро Таччіні (1838–1905). «Записки» були першим періодичним виданням, присвяченим астрофізичним дослідженням, що передував знаменитому «Астрофізичному журналу», на сьогоднішній день найпрестижнішому в цій галузі.

На титульній сторінці видання, під назвою, з лівого боку, проставлено печатку овальної форми з чіткою рамкою, розміром 40x20 мм, текст розміщено всередині, вздовж верхньої та нижньої частин овалу. Зверху: «Астрономическая», знизу: «Унив. Св. Владимира», в центрі: «Обсерватория».

Ботанічний кабінет. *Strasburger E. A. Über Befruchtung und Zellteilung (Jena, 1878)* [«Про запліднення та поділ клітин»] – наукове видання Едуарда Адольфа Страсбургера (1844–1912), німецького ботаніка польського походження, одного з видатних ботаніків XIX ст., який зробив істотний внесок у розвиток цитології, засновника сучасної біології рослинних клітин.

На титульній сторінці видання проставлено печатку овальної форми з чіткою рамкою, розміром 35x20 мм, з написом під верхнім овалом: «Ботанический кабинет», над нижнім овалом: «Св. Владимира», в центрі, по горизонталі:

«Університета». На відміну від видань з інших навчально-допоміжних підрозділів, деякі книги фонду Ботанічного кабінету мають ще одну печатку ідентичної форми, розміру та змісту, виконану конгревним тисненням. Але в цій печатці, у словосполученні «Ботанический кабинет», було допущено орфографічну помилку – замість «Ботанический» відтиснуто «Батанический». На нашу думку, помітивши помилку в печатці, її замінили на більш традиційну печатку зі штемпельною фарбою та виправленою помилкою. На корінцях деяких видань, унизу, сліпим тисненням викарбовано аббревіатуру: «Б. К. У.» – Б[отанический] К[абинет] У[ніверситета].

Ботанічний сад. *Tanner-Fullemann M. Contribution à l'étude des lacs alpins le schoenenbodensee (Geneve, 1907)* [«Внесок у вивчення альпійських озер у школі»] – навчальний посібник М. Таннер-Фуллемана [?–?], ботаніка, фахівця в галузі водоростей, співробітника Королівського ботанічного саду в Парижі, заснованого в 1626 р. придворними лікарями Людовика XIII – травником Жаном Геруарома (1551–1628) та лікарем-фармацевтом П'єр де ла Броссом (1586–1641).

На посібнику, у верхній частині титульної сторінки, вище назви твору представлено печатку прямокутної форми з чіткою рамкою, розміром 55х35 мм, з написом усередині у стовпчик на чотири рядки: «Ботанический сад / №____ / (число, місяць, рік) / Имп. Универс. Св. Владимира».

Геологічний кабінет. *Penck A. Morphologie der Erdoberfläche (Stuttgart, 1894)* [«Морфологія поверхні Землі»] – науковий доробок Альбрехта Фрідріха Карла Пенка (1858–1945), німецького географа, геолога, який особливо цікавився геоморфологією, льодовиковою формою рельєфу та кліматологією.

На титульній сторінці видання, майже в центрі, нижче назви твору проставлено печатку овальної форми з подвійною рамкою, розміром 50х25 мм; у верхній частині печатки, між рамками, напис: «Императорского Университета», між рамками нижнього овалу – «Св. Владимира», в центрі, по горизонталі, напис: «Геологический кабинет». На цьому виданні була також наліпка, виконана друкарським способом, прямокутної форми, розміром 30х20 мм, з чіткою подвійною рамкою блакитного кольору з елементами флористики між лініями рамки. На внутрішньому полі – наліпки; від руки, олівцем, вірогідно бібліотекарем, проставлено чотири арабські цифри, які, можливо, відповідали порядковим номерам запису цих видань в інвентарно-обліковій книзі. На корінці видання, на нижній частині оправи, розміщено сліпе тиснення з аббревіатурою: «Г. К.» – Г[еологический] К[абинет].

Дерматологічна госпітальна клініка. *Preis verzeichnis über chemische apparate und gerätschaften von E. Leybolds Nachfolger (Koln, 1897)* [«Прайс-лист хімічних апаратів та обладнання від спадкоємця Е. Лейболда»]. Ернст Лейболд (1827–1907), німецький підприємець, заснував фірму з продажу медичних товарів, пізніше розширив асортимент і розпочав продавати фізичні, хімічні та фармацевтичні апарати (1854), пізніше створив також складовну майстерню та

механічний цех з виробництва приладдя для практичного використання під час проведення лекцій із природознавства та лабораторних робіт (1867).

На титульній сторінці видання, у верхньому правому куточку, проставлено печатку без чітких меж, розміром 50x15 мм, з написом у стовпчик на трьох рядках: «Дерматологическая / Клиника / Университета Св. Владимира». На верхній кришці оправи, внизу, в області вихідних даних, знаходиться екслібрис – папєрова наліпка прямокутної форми, рожевого кольору, на якій друкарським способом, у стовпчик на два рядки, міститься напис: «А. Буковинский и Я. Сляский / в Киеве, Прорезная, 8». На титульній сторінці, нижче області вихідних даних, екслібрис продубльовано у вигляді печатки без чітких меж, у стовпчик на три рядки, з написом: «Представители / А. Буковинский и Я. Сляский / в Киеве». Цей екслібрис належав представникам київської технічної контори А. Ф. Буковинському та Я. Ю. Сляському, які, вірогідно, займалися книжковою торгівлею. Зокрема, А. Ф. Буковинський був членом Правління Комісії з нагляду за благоустроєм дачного селища Пуща-Водиця, членом Ревізійної комісії римсько-католицького благодійного товариства [2, с. 727].

Кабінет при кафедрі гістології, ембріології, разом з лабораторією порівняльної анатомії. *Bohm A., Oppel A. Taschenbuch der mikroskopischen technik : kurze Anleitung zur mikroskopischen Untersuchung der Gewebe und Organe der Wirbeltiere und des Menschen : unter Berücksichtigung der embryologischen technik (Munchen, 1896)* [«Практичне видання з мікроскопічної технології: короткі інструкції з мікроскопічного дослідження тканин і органів хребетних тварин та людей: з урахуванням ембріологічної технології»] – колективна праця німецьких учених Альберта Опеля (1831–1865), геолога-палеонтолога, професора Мюнхенського університету, та Олександра Бохма (?–?), прозектора (патологоанатома), також з Мюнхенського університету.

Видання має дві печатки, одна проставлена на форзаці, майже в центрі, а друга – на титульній сторінці з правого боку, нижче назви твору. Печатка овальної форми, з подвійною рамкою, розміром 35x20 мм, у верхній частині печатки, між рамками овалу, напис: «Срав. Анат. Лаб.» – Срав[нительной] Анат[омии] Лаб[оратория], між рамками нижнього овалу напис: «Унив. Св. Влад.», у центрі по горизонталі на тлі печатки розміщено вписані від руки чорним чорнилом «№ ____» та арабські цифри (вірогідно, цим позначено номер розміщення видання у фонді книгозбірні лабораторії).

Кабінет при хірургічній факультетській клініці. *Rose E. Der Starrkrampf beim Menschen // Deutsche Chirurgie. Vol. 8 (Stuttgart, 1897)* [Жорсткі напади у людини // Німецька хірургія. Вип. 8]. Це – багатотомне видання Едмунда Розе (1836–1914), німецького хірурга, офтальмолога, доктора медицини (1897), відомого фахівця в галузі дальтонізму та ксантопсії (одного з видів порушення кольорового зору – «курячої сліпоти»), в хірургічній медицині виконав ряд патофізіо-

логічних досліджень тампонади серця. Редагував наукове видання «Deutsche Zeitschrift für Chirurgie» [«Німецький журнал з хірургії»].

На титульній сторінці журналу, в області вихідних даних, з правого боку, поставлено печатку овальної форми з чіткою рамкою, розміром 55х30 мм, під верхнім овалом розміщено напис: «Хирургическая Факультетская Клиника», над нижнім овалом: «Св. Владимира», у центрі, по горизонталі: «Университета».

Клініка нервових хвороб. Frenkel H. S. *Behandlung der tabischen Ataxie mit Hilfe von Übung* (Leipzig, 1900) [«Лікування табетичної атаксії за допомогою фізичних вправ»] – наукова праця Генріха Саймона Френкеля (1860–1931), німецького фундатора нейрореабілітації; цей популярний твір було декілька разів перевидано англійською мовою (1902, 1905, 1917).

Печатка овальної форми, з подвійною рамкою, розміром 50х30 мм, у верхній частині печатки між рамками овалу напис: «Библиотека Клиники», між рамками нижнього овалу: «Нервных болезней», по горизонталі, в центрі печатки: «Унив. Св. Влад». На корінцях деяких видань бібліотеки Клініки нервових хвороб на нижній частині розміщено тиснення золотом з аббревіатурою: «К. Н. Б.» – К[абинет] Н[ервных] Б[олезней], або «К. Н. Б. У.» – К[абинет] Н[ервных] Б[олезней] У[ниверситета Св. Владимира].

Лабораторія патології й терапії. Baranetzky J. *Die Starkeumbildenden Fermente In Den Pflanzen* (Leipzig, 1878) [«Крохмаль – конвертуючий фермент у рослинах»] – наукова праця Йосипа Васильовича Баранецького (1843–1905), професора Університету Св. Володимира, який проводив спостереження за динамікою крохмалю у тканинах рослин, досліджував ферментативне перетворення поживних речовин під час проростання і дозрівання насіння.

На друкованій обкладинці видання проставлено три печатки, – одна розміщена вище назви твору, майже в центрі, овальної форми, з чіткою рамкою, розміром 40х20 мм, під верхнім овалом – напис: «Лаборатория», над нижнім овалом: «Унив. Св. Влад.», у центрі, по горизонталі: «Общей патологии»; ця печатка також продубльована на титульній сторінці. Слід зазначити, що на друкованій обкладинці книги, крім загальної печатки, що свідчить про приналежність видання до книжкового фонду лабораторії, помічено ще дві власницькі печатки В. В. Подвисоцького. Володимир Валер'янович Подвисоцький (1857–1913) – український і російський учений, патолог, ендокринолог, імунолог, мікробіолог, педагог. Закінчив медичний факультет Університету Св. Володимира (1884), завідував лікарнею (1889), був професором патології, очолював кафедру загальної і експериментальної патології Київського університету (1891). Обидві власницькі печатки не мають чітких меж, одна, розміром 35х10 мм, з написом у стовпчик на три рядки: «Владимир Валерьянович / Подвысоцкий / Др̃. Медич.», друга – розміром 30х10 мм, з написом латиною у стовпчик на два рядки: «Valer. Podwysocky / Dr. Medic.».

Лабораторія при кафедрі гігієни. *Velpeau A. Nouveaux Éléments De Médecine Opératoire: Accompagnés D'un Atlas de 22 Planches in 4 Gravees. Représentant Les Principaux Procédés Operatoires Et Un Grand Nombre D'instruments De Chirurgie, Vol. 1 (Paris, 1839)* [«Нові елементи оперативної медицини»] – багатомне видання Альфреда Армана Луї Марі Вельпо (1795–1867), французького анатома і хірурга.

На титульній сторінці першого тому видання, в області вихідних даних, з правого боку, знаходиться печатка овальної форми з подвійною чіткою рамкою, розміром 40х22 мм, текст розміщено всередині, під верхнім овалом напис: «Університет», над нижнім овалом: «Св. Владимира», в центрі, горизонтально, у стовпчик на два рядки: «Лаборатория / Гигиены». Крім печаток, на книгах додатково розміщено паперові наліпки білого кольору, виконані друкарським способом, розміром 40х20 мм, з чіткими рамками і написами, які також виконано друкарським способом, усередині рамки у стовпчик на три рядки розміщено напис: «Лаб. Гигиены / Библ. № _____ (порядковий номер розміщення видання на полиці книжкового фонду) / Имп. Унв. Св. Вл.». З огляду на те, що печатка не відбивала інформації щодо порядку розміщення літератури у фонді навчально-допоміжного підрозділу (лабораторії), паперова наліпка допомагала в пошуку місця знаходження видань у книгозбірні. Наліпки, один із видів провенієнцій, як правило, розміщували в лівому верхньому кутку на зовнішній стороні верхньої кришки оправи або на титульній сторінці видань.

Метеорологічна обсерваторія. *Wild H. Instruction der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften für Meteorologische Stationen (St. Petersburg, 1887)* [«Інструкція Імператорської Академії наук для метеостанцій»] – наукова праця Генріха Івановича Вільда (1833–1902), швейцарського фізика та метеоролога, який був запрошений до Росії, де він у 1868 р. обіймав посаду академіка з фізики та метеорології Імператорської Академії наук, очолив Головну фізичну обсерваторію Росії, був директором Російської метеорологічної служби (1868–1895).

На титульній сторінці видання, у правому верхньому кутку, проставлено печатку без чітких меж, розміром 40х20 мм, у стовпчик на чотири рядки розміщено напис. У верхньому рядку напис овальної форми: «Метеорологическая», на останніх – паралельно: «Обсерватория / Университета Св. Владим. / г. Киев».

Мінералогічний кабінет. *Senft F. Lehrbuch der mineralien und felsartenkunde (Jena, 1869)* [«Підручник з мінералогії та гірських порід»] – наукова праця Карла Фрідріха Фердінанда Сенфта (1808–1893), німецького геолога, мінералога, ґрунтознавця, ботаніка, педагога, доктора наук, професора геогнозії та ґрунтознавства в Ейзенахській Вищій лісівницькій школі (1890).

На титульній сторінці видання, під заголовком, проставлено печатку овальної форми з подвійною рамкою, розміром 50х25 мм, у верхній частині печатки, між рамками, – напис: «Императорского Университета», між рамками нижнього

овалу – «Св. Владимира», у центрі печатки, по горизонталі, напис: «Минералогический кабинет». На корінці книги в нижній частині сліпим тисненням викарбовано аббревіатуру: «М. К.» – М[инералогический] К[абинет].

Музей старожитностей. *Buecher-Verzeichnis des Verlages Quelle & Meyer in Leipzig [Leipzig, 1924]* [«Каталог книг видавництва "Квіллі і Мейер"»]. Видавництво було засноване в Лейпцігу (1906) власниками книжкового магазину «Квіллі і Мейер» – Річардом Квіллі (1870–1926) та Генріхом Мейєром (1875–1947). Послідовно розширювалася видавнича програма (1918), яка включала підручники, навчальні посібники, науково-популярні твори в галузі богослов'я, філософії, психології, педагогіки, лінгвістики та літератури, історії, музики та мистецтва, права та політології, економіки та природознавства.

На титульній сторінці, внизу, на місці вихідних даних, у центрі, проставлено печатку овальної форми з подвійною рамкою, зовнішній контур овальної рамки має зубчасту форму. Розмір: 55x30 мм, у верхній частині печатки між рамками овалу напис: «Библиотека Музея Древностей», між рамками нижнього овалу: «Имп. Университета Св. Владимира». У центрі печатки, по горизонталі проставлено знак «№ _____» (порядковий номер розміщення видання на полицях бібліотеки Музею).

Мюнц-Кабинет (нумізматики). *Pauly A. F. Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft in alphabetischer ordnung. B. 4. (Stuttgart, 1846)* [«Реальна енциклопедія класичної старовини»] – праця німецького педагога та філолога Августа Фрідріха фон Паулі (1796–1845), перше видання якої налічувало 6 томів. Продовжив видання енциклопедії послідовник ученого Георг Отто Август Віссова (1859–1931) – німецький знавець античності, фахівець із давньоримської релігії, член-кореспондент Академії наук у Мюнхені та Геттінгені (1907), почесний доктор університету у Бреслау (1911), член-кореспондент Баварської Академії наук (1917). Загалом було видано близько 100 томів, разом з додатками, Енциклопедії класичної давнини Паулі–Віссова (1890–1980).

На четвертому томі Енциклопедії проставлено печатку в лівому кутку внутрішньої сторони кришки оправы. Печатка без чітких меж, розміром 40x15 мм, у стовпчик на два рядки аббревіатура: «Н. К. У. С. В.» – Н[умизматический] К[абинет] У[ніверситета] С[в.] В[ладимира] (у верхньому рядку) та напис: «№ _____» (вірогідно, це порядковий номер розміщення літератури у фонді кабінету, написаний від руки чорним чорнилом) (на нижньому рядку).

Статистичний кабінет. *Гоуард Е. Города будущего (Санкт-Петербург, 1911)* – це філософський трактат Ебенізера Гоуарда (1850–1928), англійського філософа, соціолога-утопіста, який у своєму трактаті змалював утопічне місто, де люди живуть у гармонії з природою. Публікація спричинила заснування соціального руху «місто-сад», а також спроби на початку ХХ ст. створення подібних міст у Великобританії.

На друкованій обкладинці, вище області вихідних даних, та на титульній сторінці продубльовано печатку овальної форми з чіткою рамкою, розміром 55x30 мм, під верхнім овалом розміщено напис: «Статистического кабинета», над нижнім овалом: «Университета Св. Владимира», у центрі, по горизонталі: «Библиотека». На деяких виданнях бібліотеки кабінету на корінцях оправи внизу є сліпе тиснення абрєвіатури: «С. К. У. С. В.» – С[татистический] К[абинет] У[ниверситета] С[в.] В[ладимира].

Терапевтична (факультетська) госпітальна клініка. Herz M. Herzkrankheiten. Erfahrungen aus der Sprechstunde (Wien und Leipzig, 1912) [«Захворювання серця. Консультації з досвіду»] – наукове видання Макса Герца (1865–1956), австрійського лікаря-терапевта, доктора медичних наук (1890), автора понад 200 наукових статей та книг у галузі медицини, президента Товариства фізичної медицини (лікувально-медична гімнастика).

Печатку на виданнях з книжкового фонду клініки не виявлено. Єдиною ознакою приналежності літератури до цього фонду є провенієнція – тиснення золотом внизу на корінцях оправи книг у вигляді абрєвіатури: «Т. Ф. К. Ун. Св. Вл.» – Т[ерапевтическая] Ф[акультетская] К[линика] Ун[иверситета] Св[ятого] Вл[адимира].

Фармацевтична лабораторія. Езерский Ф. В. Полная теория счетоводства во всем существующим системам: простой, итальянской, двойной, английской и русской самоповерочной тройной (Санкт-Петербург, 1891) – науково-практичне видання Федора Венедиктовича Єзерського (1835–1915), російського економіста, теоретика і практика бухгалтерської справи, організатора найчисельніших бухгалтерських курсів у Росії, видавця та редактора «Журнала Общества счетоводов» (Санкт-Петербург – Москва, 1889–1900).

На авантитулі видання, трохи нижче назви твору, проставлена печатка, яку продубльовано на титульній сторінці в області вихідних даних. Печатка овальної форми, з чіткою рамкою, розміром 55x25 мм, під верхнім овалом розміщено напис: «Императорского Университета», над нижнім овалом: «Св. Владимира», в центрі, по горизонталі, у стовпчик на два рядки напис: «Фармацевтическая / Лаборатория». На корінці оправи книги, внизу, тиснена золотом абрєвіатура: «Ф. Л. Ц. Св. В.» – Ф[армацевтическая] Л[аборатория] Ц (мабуть, це орфографічна помилка – літера Ц проставлена замість літери У – У[ниверситета]) Св[ятого] В[ладимира]. У зв'язку з тим, що назва і зміст книги не відповідали профілю лабораторії, крім печатки на титульній сторінці був зроблений додатковий напис чорним чорнилом у стовпчик на два рядки, вірогідно, бібліотекарем: «Фармацевт. Лаборатория / Университ. Св. Владимира».

Фізичний кабінет. Gerhardt C. Preis-Verzeichnis Uber Physikalische Apparate, Instrumente Und Geratschaften für hochschulen und höhere lehranstalten. Marquart's Lager Chemischer Utensilien. (Bonn, [?]) [«Прайс-лист фізичних апаратів,

приладів і пристроїв для університетів та вищих навчальних закладів. Складське приміщення хімічного посуду Маркварта»]. Маркварт Людвіг Кламор (1804–1881), німецький підприємець, доктор фармацевтичної хімії (1835), заснував фабрику хімічних та фармацевтичних засобів (1845), яка залишається і на сьогодні однією із провідних виробників лабораторного обладнання у світі. Автор каталогу Карл Генріх Герхард (1846–1907), німецький підприємець, став власником компанії Л. К. Маркварта (1872) і назвав її на свою честь «C. Gerhardt Fabrik & Lager chemischer Apparate»; назва фірми від того часу стала гарантією якості продукції.

На друкованій обкладинці видання проставлено дві однакові печатки, одна – в області верхньої частини назви твору, а друга – нижче назви твору; ця печатка також продубльована ще й на титульній сторінці, в області назви твору. Печатка прямокутної форми, з чіткою рамкою, розміром 35x20 мм, з написом темною штемпельною фарбою на тлі печатки, у стовпчик на чотири рядки: «Физический кабинет / Императорского / Университета Св. / Владимира».

Хірургічна (факультетська) госпітальна клініка. *Bazancourt baron de F. L'expedition de Crimee. L'Armee francaise a Gallipoli, Varna et Sebastopol; chroniques militaires de la guerre d'Orient. V. 1–2. (Paris, 1882)* [«Кримська експедиція. Французька армія в Галліполі, Варні та Севастополі; військові хроніки Східної війни»] – історичний твір Фредеріка Джозефа Леката, барона де Базанкорта (барона Сезара де Базанкорта) (1811–1865), французького військового історика, романиста та баталіста XIX ст., директора бібліотеки Комп'єна в королівському палаці при Луї Філіппі (1773–1850). Барон був призначений Наполеоном III офіційним історіографом і супроводжував сюзерена під час кількох військових походів.

На титульних сторінках двотомника, в області вихідних даних, проставлена печатка овальної форми, з подвійною рамкою, розміром 50x25 мм, у верхній частині печатки, між рамками овалу напис: «Хирург. Госп. Клиника», між рамками нижнього овалу напис: «Университета. Св. Владимира», у центрі, по горизонталі печатки: «Библиотека». Крім печаток, додатково, на обкладинках видань розміщено наліпки, виконані друкарським способом на білому папері з чіткою подвійною рамкою блакитного кольору та елементами флористики між лініями рамки. На внутрішньому полі наліпки від руки, чорним чорнилом (вірогідно, бібліотекарем), проставлено дві групи арабських цифр, які розділені косою рисою. У чисельнику, можливо, цифри відображали порядковий номер книги на полиці бібліотеки Хірургічної госпітальної клініки, а у знаменнику – порядковий номер запису цього видання в інвентарно-обліковій книзі. На корінцях видання, на нижній частині оправи, розміщено сліпе тиснення з абрєвіатурою: «Х. Г. К.» – Х[ирургическая] Г[оспитальная] К[линика].

Юридичний кабінет. *Ивановский И. Взаимное содействие государств в производстве следствий по делам уголовным (Одесса, 1889)* – монографія Ігнатія Олександровича Івановського (1858–1926), українського і російського

юриста, державознавця і міжнародника, професора міжнародного права Новоросійського університету (1884–1896), заслуженого професора, декана юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету.

На титульній сторінці монографії, вище області вихідних даних, проставлено печатку овальної форми з чіткою рамкою, розміром 40х25 мм, під верхнім овалом розміщено напис: «Юридический Кабинет», над нижнім овалом: «Университете Св. Владимира», в центрі печатки, по горизонталі: «При». Крім печатки, на книзі було декілька провенієнцій, які полегшували її пошук у фонді книгозбірні кабінету, можливо, це був шифр, проставлений на титульній сторінці книги, у верхньому лівому кутку, та продубльований на внутрішній стороні верхньої кришки оправи від руки, чорним чорнилом, вірогідно, бібліотекарем. Шифр у вигляді римських цифр та через крапку – декількох арабських цифр, де римські цифри вказують на різні галузі юриспруденції, арабські – на порядковий номер видання на книжковій полиці в зазначеній науковій галузі. На корінці книжкової оправи, знизу, сліпим тисненням нанесено аббревіатуру: «Ю. К.» – Ю[ридический] К[абинет].

Слід зазначити, що, окрім планового комплектування фаховою літературою, всі навчально-допоміжні підрозділи Університету Св. Володимира були обладнані досконалим устаткуванням, різноманітним знаряддям, лабораторним посудом тощо.

Окрім згаданих вище навчально-допоміжних підрозділів, якими користувалися викладачі й студенти певних факультетів Університету, активно працювали ще чотири підрозділи, які були доступні для всього професорсько-викладацького складу та студентів. Це – бібліотеки Університету: Фундаментальна, Студентська, Бібліотека для казеннокоштных студентів і Приватна бібліотека студентів. Сподіваємося, що значні книжкові фонди навчально-допоміжних підрозділів Університету, їхня історія, склад та зміст стануть об'єктом подальших наукових розвідок.

Наукова новизна. У дослідженні вперше розглядається сучасний стан книжкових фондів системи навчально-допоміжних підрозділів Київського університету Св. Володимира.

Висновки. Наукове дослідження аналітично розкриває процес комплектування навчально-допоміжних підрозділів Університету Св. Володимира фаховими виданнями. Завдяки чіткій організації системи обліку літератури, яка надходила до навчально-допоміжних підрозділів Університету, кожен з них мав свою печатку та інвентарно-облікову книгу, де було зареєстровано майно і літературу. Атрибуція та виявлення широкого спектру провенієнцій надали можливість виокремити друковані видання з ознаками колекцій, притаманних книжковим фондам цих підрозділів. Стисло представлено відомості про наявність літератури з бібліотек навчально-допоміжних підрозділів Київського університету у фондах НБУВ.

Список використаних джерел

1. Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского Университета Св. Владимира (1834–1884) / под. ред. В. С. Иконникова. Киев : тип. Имп. Университета Св. Владимира, 1884. 523 с.

2. Весь Киев: адресная и справочная книга / издатель: С. М. Богуславский. Киев: Тип. 1-й Киев. артели Печатного дела, 1908. 507 с.

Zoya Afanasyeva,

Junior Researcher of Department of Library Historical Collections

of Institute of Book Studies

of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0002-2143-775X

e-mail: lepus-21@ukr.net

Provenance marks of book fonds of educational and auxiliary units of Kyiv University of St. Volodymyr (based on materials from fond of Department of Library Historical Collections of Institute of Book Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)

Aim of the work: by analysing the provenances, to investigate the current state of residual book fonds of the educational support units of the Kyiv University of St. Volodymyr. To familiarize with the results of the study a wide circle of researchers and specialists who study the history of libraries of educational and auxiliary units in higher educational institutions of Kyiv. **The methodology of scientific research** consists of the systemic, historical and bibliological, analysis and synthesis methods. **Scientific novelty:** the study for the first time comprehensively examines the current state of the book fonds of the system of educational and auxiliary units of the Kyiv University of St. Volodymyr. Currently, there is no a thorough research of the history of the formation of this complex and the ways of its entry into the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, as well as the content and composition of the book collections of educational and auxiliary units of the University of St. Volodymyr, which are now kept in the Department of Library and Historical Collections of the Institute of Book Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

Conclusions. The scientific investigation reveals insufficiently researched issue of the formation of the educational and auxiliary units of the University of St. Volodymyr. Due to the strict organization of the system of accounting of literature, which was received by the educational and auxiliary units of the University, each educational and auxiliary unit had its own seal and inventory book, where property and literature were registered. Attribution and research of a wide range of proveniences made it possible to identify printed publications with signs of collections inherent to the book collections of these units. The information on the availability of literature from the fonds of the educational and auxiliary units of Kyiv University of St. Volodymyr in the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine fonds is provided informatively.

Key words: Kyiv University of St. Volodymyr, educational and auxiliary units, library, book fonds, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

*Стаття підготовлена 10 березня 2020 року;
подана до друку 27 березня 2020 року.*

Гліб Миколайович Юхимець,
кандидат мистецтвознавства, доцент,
завідувач відділу образотворчих мистецтв
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-8055-5617
e-mail: library@nbuv.gov.ua

Ірина Іванівна Цинковська,
молодший науковий співробітник
відділу образотворчих мистецтв
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-4674-5633
e-mail: library@nbuv.gov.ua

ОБРАЗ СВ. ВЕЛИКОМУЧЕНИЦІ ВАРВАРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ГРАФІЦІ XVII–XVIII СТ.

Мета роботи. Дослідити іконографію образу Св. Великомучениці Варвари в українській графіці XVII–XVIII ст., композиційну структуру, формування іконографії, семантику зображень цього тематичного циклу на матеріалах творів станкової графіки та ілюстрацій в українських стародруках з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. **Методологія дослідження** базується на застосуванні іконографічного та іконологічного методів, а також порівняльного мистецтвознавчого аналізу втілення образу Св. Варвари в іконописі та графіці. **Наукова новизна** дослідження полягає в розширенні уявлень щодо іконографії образу Св. Варвари в українському сакральному мистецтві та літературі доби українського бароко. На матеріалах різних видів образотворчого мистецтва (іконопис, монументальний живопис, станкова гравюра та книжкова ілюстрація) прослідковано іконографію образу Св. Варвари в українській гравюрі (в одноосібних зображеннях та житійних клеймах, ілюстраціях у стародруках) зазначеного хронологічного періоду, її особливості й відмінності. **Висновки.** У статті відзначається, що українські художники доби бароко, зображуючи Св. Варвару, створили власний національний культ її образу як сповненої достоїнства молодої жінки, надзвичайно красивої, духовно чистої, розумної, допитливої, твердої у своїх переконаннях. Але образ Св. Варвари у гравюрах українських майстрів не є канонічним, і його виразність та сприйняття цілком залежать від таланту, фантазії і смаків кожного окремого автора, рівня його художньої й технічної майстерності.

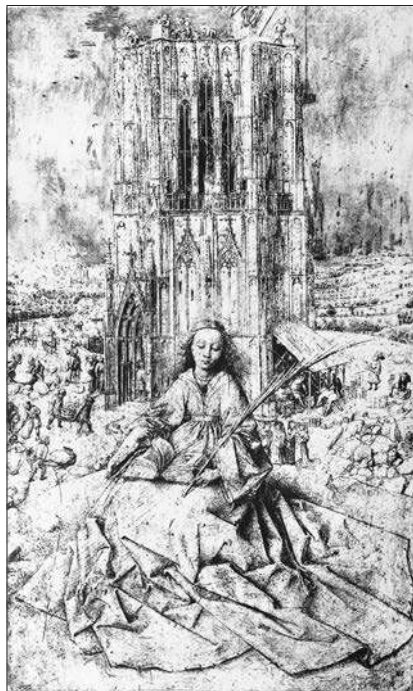
Ключові слова: українська графіка, мідні гравірувальні дошки, ілюстрація, акафіст, Св. Великомучениця Варвара, іконографія, Димитрій Ростовський, Йоасаф Кроковський, Никодим Зубрицький.

Актуальність теми дослідження. Іконографія образу Св. Великомучениці Варвари як окрема тема в історії української графіки XVII–XVIII ст. залишається поза увагою мистецтвознавців. У монографіях та наукових статтях, присвячених історії української графіки доби бароко, іконографія образу Св. Варвари залишається майже недослідженою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У ґрунтовній науковій статті Ольги Максимчук «“Лілея серед терня”: Акафіст Св. Великомучениці Варварі Йоасафа Кроковського і його флористичні образи-домінанти» вперше досліджено надзвичайно складну й важливу тему впливу літературного слова на українських митців доби бароко [7].

Мета дослідження. Вивчення іконографії образу Св. Великомучениці Варвари в українській графіці доби бароко на матеріалах малюнків, відбитків станкових гравюр, ілюстрованих українських кириличних видань XVII–XVIII ст., що зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Аналіз іконографічних схем зображення Св. Варвари та іконографії образу, особливості його втілення засобами образотворчого мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Образ Святої Великомучениці Варвари з давніх часів зустрічається в європейській мініатюрі, фресковому живописі, іконописі. Одне з ранніх відомих зображень Великомучениці – фреска середини VII ст. в церкві Санта-Марія Антіква в Римі. Св. Варвара представлена строго фронтально на повний зріст із хрестом у правиці, голова покрита мафорієм, з-під якого проглядає плат. Можна згадати твори видатних майстрів доби Відродження, наприклад, всесвітньовідому «Сікстинську Мадону» (1512), в якій поруч із Марією видатний італійський маестро Рафаель Санті зобразив і Св. Варвару. Або вишуканий підмальовок 1437 р. незакінченої картини (34x18,5 см) «Свята Варвара» з Королівського музею в Антверпені¹. Автор її – геніальний нідерландський художник Ян ван Ейк – обрав нетрадиційне композиційне рішення: в центрі, на першому плані, на пагорбі, просто на землі,

¹ Існує також гіпотеза, за якою «Св. Варвара» є цілком завершеним твором, і Ян ван Ейк не збирався продовжувати роботу над ним. Див.: Никулин Н. Н. Золотой век нидерландской живописи. XV век. Москва: Изобразительное искусство, 1982. С. 142.

возсідає Св. Варвара в розкішній сукні. Вона тримає пальмову гілку (символ мучеництва) і гортає книгу, прикрашену мініатюрами, а за нею, на другому плані, зображено панораму будівництва високої готичної вежі. Згадуються також і поетична картина «Св. Варвара у лісі» (бл. 1530 р.) та сповнена динаміки і драматизму сцена страти Святої Варвари в картині «Мучеництво Св. Варвари» (бл. 1510 р.) пензля відомого німецького художника Лукаса Кранаха Старшого. Дивує своєю назвою картина пензля художника доби італійського Відродження Джироламо Франческо Марія Маццолі (1503–1540), яка за всіма жанровими ознаками є світським портретом юної красуні з книгою, зображеної митцем без будь-яких атрибутів Св. Великомучениці. В європейському мистецтві доби Відродження не багато, але зустрічаються зображення Св. Варвари без будь-яких атрибутів (наприклад, чудовий малюнок Альбрехта Дюрера 1521 р. на ґрунтованому зеленому кольорі папері).

У західноєвропейському мистецтві зображення Святої Великомучениці Варвари – Санти Барбари – супроводжують такі символи: Башта з трьома вікнами (Свята Трійця), перо павича у правиці (символ мучеництва), чаша (символ причащення), гора (вказує на епізод з історії святої, коли вона заховалася в печері від розлюченого батька). Головним символом Св. Варвари є башта, побудована її батьком Діоскором, аби уберегти доньку від небажаних женихів і поганих впливів на неї. Але саме в цій вежі «розгорівся вогонь любови божественної і розпалив душу її полум'ям бажання Бога» (Димитій Красовський).

В Україні культ Св. Варвари, як зазначав Павло Жолтовський, «досить поширився після народно-визвольної війни», а його осередком став Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві, з яким, зокрема, пов'язані композиції із зображенням Св. Варвари та архангела Михаїла¹. Зображення Св. Варвари зустрічаються у фресках та іконописі Давньої Русі, мистецтво якої було тісно пов'язаним з візантійськими традиціями. Саме ще в ті стародавні часи у християнському мистецтві утвердилися іконографічні схеми іконописного зображення Великомучениці Варвари – покоління і на повний зріст з атрибутами – баштою з трьома вікнами, чашею для причастя і пальмовою гілкою, що символізує мучеництво заради торжества християнської віри².

¹ Див.: Жолтовський П. М. Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні. Альбом-каталог. Київ: Наукова думка, 1982. С. 11.

² Фреска на західній стіні пресбітерія церкви Санта Марія Антіква в Римі (сер. VII ст.); візантійська мозаїка XI ст. монастиря Осіос Лукас у Греції; мініатюра візантійського рукопису XII ст. (Греція, Афонські бібліотеки);

В українському мистецтві до початку книгодрукування і розповсюдження гравюри образ Святої Великомучениці Варвари поступово набуває національних традицій, започаткованих раніше в іконописі, а в добу українського бароко образ Св. Варвари «став ніби еталоном для малювання інших мучениць, насамперед, святої Катерини»¹. У дрогобицькій іконі XVI ст. «Св. Параскева і Св. Варвара» з церкви Воздвиження Чесного Хреста зберігаються характерні засоби іконописного письма – монументальність, площинність, строго фронтальне зображення постатей, сакральний зміст жестів. А вже в образі «Св. Варвара з житієм» (кін. XVII ст.) з Волині (Миколаївська церква с. Колмів Горохівського р-ну) постать Великомучениці зображена об'ємно: плечі і голова розвернуті у $\frac{3}{4}$, а погляд спрямований на глядача. В шести клеймах, розташованих по вертикальних сторонах ікони, в яких зберігається іконописна стилістика, автор використовує елементи прямої перспективи.

Яскраво виражені національні риси українського бароко простежується в іконі з Лівобережної України «Великомучениці Варвара і Катерина» (1740-ті рр.), що прикрашає експозицію Національного художнього музею України². Аби не сакральні предмети в руках Великомучениць, німби і золоте орнаментальне тло в горішній частині композиції, ікону можна було б прийняти за світський портрет шляхетних панянок у дорогих сукнях, розшитих чудовим квітковим орнаментом³.

Надзвичайно багатий іконографічний матеріал для дослідження образу Св. Великомучениці Варвари в українському мистецтві доби бароко міститься у творах станкової графіки XVII–XVIII ст. Одна з розповсюджених іконографічних схем – зображення Св. Варвари з архангелом Михаїлом, до якого

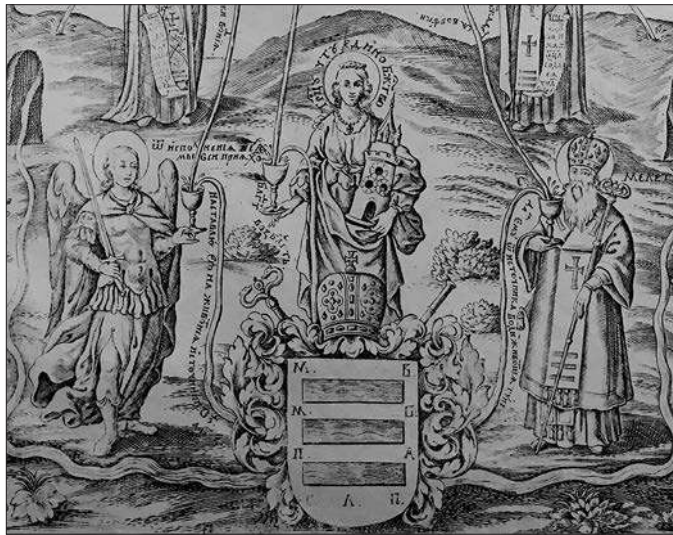
розпис церкви Панагії Мутулла на Кіпрі (1280); фреска церкви XIV ст., Сербія (Косово, Грачаниця); розпис церкви архангела Михаїла в Педуласі (1474; Кіпр); Святі Параскева, Варвара та Юліянія – псковська ікона кін. XIV – поч. XV ст. (Москва; ДТГ); фреска XI ст. (Київ, храм Св. Софії) та ін.

¹ Жолтовський П. М. Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні. Альбом-каталог. Київ: Наукова думка, 1982. С. 11.

² Після Другої світової війни знаходилася в Миколаївській церкві м. Конопот.

³ Щодо місця рослинних мотивів в іконографії Святої Варвари, див.: Максимчук О. «Лілея серед терня»: Акафіст Святій великомучениці Варварі Йоасафа Кроковського і його флористичні образи-домінанти // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 51. С. 128–146.

У шедеврі відомого українського гравера Івана Стрільбицького «Життєдайне джерело» (1695), складній багатофігурній триярусній композиції (43,7´33,8 см; 44,4´34,6 см) на честь українського політичного і церковного діяча другої половини XVII ст. архимандрита Києво-Печерської лаври Мелетія Вуяхевича-Височинського (світське ім'я Михайло; бл. 1630–1697 рр.), у долішньому ярусі композиції чітко по центральній вісі зображено постать Великомучениці Варвари на повний зріст, ліворуч – архангела Михаїла і Св. Мелетія –

У панегіричній гравюрі Івана Мигури «Архангел Михаїл, Свята Варвара та Святий Захарій» (1703) Св. Захарій у сталу іконографічну схему (архангел і Великомучениця) введений не випадково. Ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві Корнилович, якому присвячений панегірик, у чернецтві отримав ім'я Захарій. Нівпостать святого зображена в центрі композиції, але розміщена на другому плані. Акцент перенесений на постаті архангела Михаїла та Великомучениці Варвари, які виконують символічну акцію висвячення Захарія Корниловича на єпископа Переяславського і Бориспільського. Архангел Михаїл зображений із крилами, в лицарських обладунках, довгому плащі. Він тримає належні Захарію єпископський посох і хрест на масивному ланцюгу. Навпроти – Свята Варвара в широкій сукні з важкої тканини, з оголеною шиєю, великий бант прикрашає зачіску початку XVIII ст. На розшитому хрестами омофорі Великомучениця тримає призначену єпископові митру з коштовним камінням. Монументальні постаті архангела Михаїла та Великомучениці Варвари нагадують скульптури, встановлені на невисоких постаментах.

Образ Св. Варвари присутній і в урочистій композиції Григорія Левицького «Теза на честь Рафаїла Заборовського» (1739). Великомучениця зображена на хмарі в небесній сфері в короні та пишному вбранні. В руках вона тримає вежу з трьома вікнами і палицю патріарха, призначену митрополитові Київському, Галицькому і всієї Малої Русі Рафаїлу Заборовському. Почесне місце серед янголів і святих Великомучениці є цілком природним, адже культ Святої Варвари в Україні був надзвичайним. Отримати з рук шанованої святої патріаршу палицю було великою честю для митрополита.

У фондах відділу образотворчих мистецтв (ВОМ) НБУВ зберігаються мідна дошка-кліше і відбиток з неї великоформатної панегіричної композиції на честь архімандрита Києво-Печерської лаври і митрополита Київського Тимофія Щербачького, награвірована 1741 р. німецьким штихарем Йоганом Давидом Шлеєном за малюнком вихованця Києво-Могилянської академії живописця Йосипа Шигури.

Складовою урочистої репрезентативності величезної за форматом (65x38,7 см) гравюри є ретельно продумана композиційна будова за принципом рівноваги й симетрії. У більший, горішній, частині гравюри розміщено пишну барокову композицію: в центрі – образ Св. Варвари в розкішній різьбленій овальній рамі. Ліворуч і праворуч центрального зображення розміщено по три прикрашених соковитим різьбленим орнаментом овальних картуші, які за сюжетами зображених сцен, по суті, є традиційними житійними клеймами.

Образ Св. Варвари, виконаний на повний зріст, домінує. Класичний контрапост надає їй поставі монументальної величі. Розкішна, гаптована візерунками по нижньому краю сукня крупними фалдами спадає на землю. Розвернута у $\frac{3}{4}$ маленька красива голівка нахилена долу й увінчана зубчатою (без хрестика) короною. Велична, гарна з лиця Св. Варвара більше схожа на царицю, аніж на великомученицю. На образ її вказують лише атрибути: меч, на якому вона стоїть, хрест і чаша з облаткою, що їх вона тримає, а також зображені за нею фонтан і вежа з трьома вікнами та сцена її мученицької смерті, яку вона з радістю прийняла за християнську віру від рідного батька. Житійні сцени в медальйонах, відібрані, найвірогідніше, замовником панегірика, розташовані за хронологією подій: «Батько Варвари Діоскор дізнається від дочки, що вона прийняла християнську віру», «Один з пастухів вказує Діоскору на печеру, де сховалася його донька», «Варвара перед ігемоном Мартіаном», «Катування Варвари біля стовпа», «Явлення Ісуса Христа Великомучениці Варварі в темниці», «Мученицька смерть Святої Варвари». Такий порядок відповідає послідовності подій у тексті «Житіє і страждання Святої великомучениці Варвари» митрополита Дмитрія Ростовського в його «Книзі житій святих...», яка багато разів видавалася й користувалася великою популярністю¹.

У фондах ВОР зберігаються мідна дошка-кліше і відбиток з неї із зображенням репрезентативної барокового стилю композиції відомого українського гравера XVIII ст. Йосипа Гочемського «Свята великомучениця Варвара і Святий архангел Михаїл» (39'30,4 см). Широко розповсюджений в українській графіці іконографічний варіант Св. Варвари та архангела Михаїла, який супроводжував її душу до воріт Граду Небесного Єрусалима, представлений урочистою, сповненою барокової енергії композицією, обрамленою розкішно декорованою різьбленою рамою. Постаті Великомучениці та архангела розміщені на передньому краї композиції, зображені крупним планом і на повний зріст. Увінчана короною, з пальмовою гілкою у правиці Св. Варвара стоїть на балюстраді багато-

¹ Дмитрій Ростовський (Туптало). Книга житій святих... на три місяці втория декемврий, іануарій, февруарій. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1695. [6], 763, [1] арк. Популярність житія Св. Варвари одразу після видання його праці закономірна. «Маючи таку кількість джерел, Дмитрій Ростовський створює свою редакцію житія святої Варвари, виконуючи майже ювелірну роботу, прибираючи за можливості всі нестиковки, помічені ним в інших редакціях. Житіє св. Варвари, укладене Дмитрієм Ростовським, являє собою нерозривний ланцюг тісно пов'язаних між собою окремих моментів. Кожний окремих епізод з життя великомучениці тут є не випадковим, а прямим наслідком з попереднього огляду подій. Завдяки цьому житіє св. Варвари, що розглядається, до значної міри перевершує свої джерела вже навіть за обсягом. Дотримуючись пропорції, Дмитрій чергує історичні події з молитвами і риторичними відступами. Усі огріхи попередніх редакцій житія, всі логічні несумісності в них митрополит Дмитрій намагався усунути». Див.: М. А. Федотова. Культ Святої Варвари в творчестве Дмитрия Ростовского // Русская литература. № 4. Историко-литературный журнал. 1999. С. 103–104. (Российская академия наук, Институт русской литературы (Пушкинский дом)).

го палацу. Її зачіска звеселена стрічкою, помереженою квітами із коштовного каміння, та низкою перлів. Ліва рука Великомучениці притиснута до грудей. Розкішна сукня, прикрашена на грудях ромбовидним медальйоном з хрестом, вільно спадає пишними фалдами додолу, підкреслюючи динамічний контрапост її постави. Біля ніг Святої лежить довгий меч – символ її мученицької смерті. Праворуч, трохи вище голови, – загадкове зображення на фусті колони – янголятко тримає овальне люстерко. Ліворуч за Св. Варварою зображено високу двоярусну купольну вежу з колонами, з трьома видовженими арковими вікнами та дверним отвором. Між постатями Св. Варвари та архангела Михаїла зображений невеличкий фонтан, що символізує чисте джерело християнської віри, а на дальньому плані – сцену страти Св. Варвари. Вгорі, по центральній вісі композиції, зображено Ісуса Христа на хмарі, який благословляє Св. Варвару. Під постаттю Христа зображено на хмарі двох янголів, які тримають потир з гостією¹.

У творах української станкової гравюри образ Св. Варвари-заступниці присутній серед основних дійових осіб небесної сфери – Ісус Христос, Богородиця, архангели, отці церкви (Яків Кончаковський. Собор усіх святих. Офорт, штихель; 29,1'17 см. 1777 р.). Це й складна динамічна барокова композиція «Богородиця Почаївська» (бл. 1750 р.) авторства відомого львівського штихаря Івана Филиповича (бл. 1700–1760 рр.), на якій поруч з Богородицею з маленьким Ісусом на руках і святими в молитовних позах зображена Св. Великомучениця Варвара зі своїм головним атрибутом – вежею з трьома вікнами.

Оригінальністю відзначається образ Св. Варвари-заступниці у гравюрі Федора Стрільбицького «Христе, вислухай нас» (1780-ті рр.)². Експресивна багатофігурна композиція зображеної сцени, міцно сплетена в єдиний вузол, заповнює простір прямокутного аркуша вертикального формату. Зображені

¹ Як бачимо, Йосип Гочемський у зображенні образу Святої Великомучениці Варвари використав основні її символи: вежу з трьома вікнами, пальмову гілку, меч, потир з гостією, фонтан.

² Ця гравюра, мідна дошка-кліше якої зберігається у фондах НБУВ, за форматом і розмірами (14,3х9,8 см), найвірогідніше, була виконана як ілюстрація до невідомого авторам статті стародруку XVIII ст.

фігури сприймаються як об'ємні скульптури, вирізьблені з дерева, і воскрешають у пам'яті шедеври геніального галицького скульптора, яскравого представника пізнього бароко Йоганна Георгія Пінзеля. У правому горішньому куті гравюри зображено вишуканої форми чашу з облаткою, від якої розходить ся сяйво. Від облатки відходить промінь, спрямований на Святу Варвару на хмарі. Біля ніг Великомучениці півколом зображені четверо янголят, які передають Св. Варварі аркуші з молитвами до Бога. Серед нужденних – і жінки, і чоловіки, і старі німечні люди, і тяжкохвора, які останню надію покладають на заступницю всіх християн – Св. Великомученицю Варвару.

Якщо у станковій гравюрі, за окремими винятками, українські штихарі були зосереджені на втіленні божественної краси і величі образу Св. Великомучениці Варвари, то в ілюстраціях до стародруків завдання було значно ширшим. Необхідно було не лише представити її божественну красу і велич образу, але й показати її страждання за християнську віру, її незламність і жертовність, любов до «милого Жениха Христа Господа» (Димитрій Ростовський). Українські гравери також намагалися донести до глядача і земні чесноти Св. Варвари – її фізичну й духовну красу, любов до природи, допитливий розум, твердість характеру.

В іконописній традиції це завдання частково вирішується в житійних іконах, а саме й у клеймах із зображенням окремих подій з історії життя Великомучениці Варвари на шляху до Всевишнього. У Переславль-Залеському історико-художньому музеї-заповіднику в Росії зберігається давньоруська ікона середини XVI ст. «Великомучениця Варвара з житієм» з Хрестовоздвиженської (Варвар'їнської) церкви. Слід зазначити, що надзвичайно рідко в іконах Св. Варвари зустрічаються шістнадцять житійних клейм, зазвичай – їх не більше десяти.

В українській графіці XVII–XVIII ст. не так часто зустрічаються гравюри із зображенням Св. Варвари з житієм, виконані за іконописною традицією. Ідейні та естетичні принципи українського бароко, відмова від знаку і символу на користь реалістичного трактування надали зображенням у клеймах сценам життєвості й барокової емоційності. Яскравим прикладом поєднання іконописної традиції (в композиції) і нових ознак стилю бароко є гравюра із зображенням образу Великомучениці Варвари з десятьма житійними клеймами¹. В середнику вертикального прямокутного формату Св. Варвару зображено на передньому плані. Її надзвичайно струнка постать² заповнює центральний простір композиції середни-

¹ Оригінал відбитку з ксилографічної дошки Лаврського музею міститься в альбомі, підготовленому відомим українським ученим Павлом Поповим. Див.: Ксилографічні дошки Лаврського музею. Вип. I. Українські старовинні гравюри типу «Народних картинок». Обробив до друку і вступний нарис написав П. М. Попов. Київ: З друкарні поліграфічного факультету художнього інституту, 1927. Табл. VII.

² Такий ефект досягнуто завдяки масштабному співвідношенню (один до дев'яти) голови і тіла. Класична пропорція – розмір голови вкладається сім разів у розмір тіла.

ка від нижнього і до верхнього краю. Великомучениця стоїть на довгому мечі-двосічнику (символ мученицької смерті), яким Діоскор стратив рідну дочку. На Св. Варварі гаптована чудовими квітами й орнаментами розкішна сукня широкими фалдами падає до землі. Гарне ніжне личко обрамлене густими кучерями, що сягають плечей. Її голівка увінчана не традиційною зубчастою короною, а короною, прикрашеною коштовним камінням, яка завершується по колу хрестиками. Правицею Св. Варвара тримає розкриту книгу Святого Письма, а лівою – пальмову гілку – символ усіх великомучениць. У горішньому лівому куті середника – символ Святої Трійці – трикутник у сяйві, від

якого спрямовано божественний промінь на Великомученицю. На другому плані композиції, праворуч від постаті Святої, зображені пасма гір, зрідка порослих деревами і кущами, а ліворуч – висока вежа з трьома вікнами, збудована у стилі українського бароко. На відміну від більшості одноосібних зображень образу Св. Варвари українськими граверами, автор відмовився від розміщення на другому плані сцен з життя Великомучениці – погоні розлюченого Діоскора за дочкою або страти Св. Варвари та ін. Ці епізоди з життя Великомучениці зображені в окремих клеймах навколо середника. Набір сюжетів житійних клейм та їхня послідовність розташування, обрані замовником або гравером, насамперед, вказують на завдання представити образ Св. Варвари як великомучениці, яка, не вагаючись, мужньо витримала страшні катування й моральні знущання і не зреклася християнської віри. Розповідь гравера (клеймо в горішньому правому куті) починається зі сміливого свідомого вчинку Св. Варвари, яка вже остаточно вирішила відмовитися від поклоніння поганським ідолам і присвятити себе служінню «Творцю усього і Вседержителю» (Димитрій Ростовський). У трифігурній композиції вертикального прямокутного формату на передньому плані, трохи ліворуч від центральної вісі, зображена на повний зріст Варвара. Навпроти, на високому троні під балдахіном, возсідає її батько – «знатний, багатий і

славний на ім'я Діоскор» (Димитрій Ростовський), а за її спиною – кремезний охоронець, озброєний бердишем. Зображення Діоскора і охоронця обрізані вертикальними краями клейма, що забезпечує оптичне домінування в композиції постаті Св. Варвари. Завдяки вдало продуманим жестам доньки, яка впевнено вказує пальцем на небо і батька, що з обуренням відсахнувся від її слів, гравер передав крайню напругу, що призвела до подальших подій. Отже, у горішньому центральному видовженому по горизонталі клеймі бачимо динамічну сцену втечі доньки від розлюченого батька, «а Діоскор, як вовк вівцю, гонив її, тримаючи меч оголений в руці своїй» (Димитрій Ростовський). І завершує розповідь про звірячу лють Діоскора до рідної дитини за підмовлянням диявола третя сцена, розміщена в горішньому лівому клеймі, що є буквальним відтворенням мовою образотворчого мистецтва тексту Димитрія Ростовського: «і, схопивши за волосся, волік до дому свого шляхом кам'янистим».

Під горішніми боковими клеймами розміщені сцени – «Катування Св. Варвари нагайками» (праворуч) та «Явлення Христа Св. Варвари» (ліворуч). У першому з названих клейм сцена жорстокого катування Св. Варвари бездоганно замислена. Майже половину площини прямокутного вертикального формату займає зображення на високому ступінчастому постаменті розкішного трону під балдахіном, на якому возсідая лютий ворог християнської віри, безжалісний кат ігемон Мартіян. Він уважно спостерігає, як за його наказом двоє кремезних вояків простягли Св. Варвару на землі біля підніжжя трону «й сильно й довго б'ють її жилами воловими» (Димитрій Ростовський). Усі дійові особи розташовані так, що постаті їхні утворюють овал, поступово спрямовуючи й концентруючи увагу глядача на незламному дусі Великомучениці.

У наступній житійній композиції бачимо в темниці знесилену Варвару та Ісуса Христа у мандорлі, що є не лише детальною ілюстрацією тексту: «Коли вона молилася так опівночі, облило її світло велике... Тоді сам Він явився – Цар Слави у славі невимовній», а й яскравим відтворенням урочистої тональності розповіді Дмитрія Ростовського.

І в наступних п'яти клеймах («Диспут з ігемоном Мартіаном після зцілення Св. Варвари», «Катування Св. Варвари гаками залізними», «Юліянія біля темниці оплакує страждання Св. Варвари», «Кати обрізають груди у Св. Варвари та Юліянії», «Діоскор веде Св. Варвару на місце усікновення») кожен із зображених сцен гравер наче звіряє з текстом Дмитрія Ростовського. Уважно роздивляючись клейма, не можна не звернути увагу ще на одну важливу деталь – батько Св. Варвари, «знатний, багатий і славний на ім'я Діоскор, родом і поганством еллін, що жив в Іліюполі» (Димитрій Ростовський), ігемон Мартіан, воїни зовсім несхожі на римлян, а виглядають, як бусурмани: чалма, каптан, зброя – все турецьке.

В українській графіці XVII–XVIII ст. одноосібне зображення Св. Варвари без житійних клейм є найбільш розповсюдженим іконографічним варіантом у творах професійних і народних майстрів. Альбоми малюнків Іконописної майстерні Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст., що слугували учбовими посібниками, за якими навчалися українські художники, не містять жодного малюнка з житійними клеймами. Лише в окремих малюнках зустрічається сцена страти Св. Варвари її батьком Діоскором, розміщена на дальньому плані композиції у значно меншому масштабі до центральної постаті. В більшості малюнків Св. Варвара зображена у стилі українського бароко – величною, статною, гарною. Окремі малюнки подають образ Великомучениці наближеним до естетичних смаків народного мистецтва. Слід зазначити, що в народній гравюрі зустрічаються досить

рідкісні іконографічні варіанти: поясні та поколінні одноосібні зображення Св. Варвари. Чудовим зразком поєднання стилістики української народної ікони і раннього бароко є оригінал відбитку з дерев'яної дошки надзвичайно талановитого народного штихаря XVIII ст. в альбомі «Ксило-гравюри Чернігівського держмузею» (Чернігів, 1925), що зберігається у фондах НБУВ.

Шедевром української народної гравюри є ілюмінований дереворіз невідомого штихаря XVII ст. «Св. великомучениця Варвара»¹. Композиція і атрибути традиційні: увінчана короною Св. Варвара зображена на повний зріст з чашею у правиці, довгим двосічником і пальмовою гілкою. Величезні очі чарівного обличчя Св. Варвари, яка нагадує античну богиню, заворожують

глядача. Праворуч від Святої зображена висока вежа з трьома вікнами. Але, на відміну від звичних зображень збудованої з каменю вежі, бачимо чудовий зразок української дерев'яної архітектури – каркасна конструкція, вертикальні стояки й горизонтальні бруси, перекриття з гонту. Гравюра вражає вишуканою декоративністю й кольоровою гамою. Трохи розмиті помаранчеві й сині кольори, контрастуючи з чорними лініями і штрихуванням, випромінюють чарівне світло, нагадуючи народну ікону на склі.

Багатий матеріал для дослідження іконографії Св. Варвари міститься в художньому оздобленні українських стародруків. Серед видань українських друкарень це, насамперед, такі, що

¹ Шпак О. Українська народна гравюра XVII–XIX століть. Львів, 2006.

містять акафіст Св. Великомучениці Варварі. А основним текстовим джерелом українських граверів у роботі над ілюстраціями стали «Книга житій святих...» Димитрія Ростовського, яка вперше була надрукована 1695 р. в друкарні Києво-Печерської лаври та акафіст Св. Варварі, укладений у XVIII ст. Йоасафом Кроковським, що видавався не менше 30 разів¹.

Обмежений обсяг статті не дозволяє докладно дослідити ілюстрації до багатьох українських видань акафісту Св. Варварі, тож зосередимося лише на одному зі стародруків – «[Кроковський Йоасаф]. Несідалное у престола пресвятыя троицы со духи ангельскими душею предстоящей... св. великомученице Варварі моленія...» [Служба, акафіст і житіє] (Київ, Друкарня лаври, 1716), більшість із гравірованих мініатюр якого має сигнатуру видатного стихаря доби українського бароко Никодима Зубрицького (? – 1724).

У роботі над ілюструванням книги Зубрицький спирався не лише на зміст тексту акафісту Св. Варварі, але й звертався до історії життя Великомучениці, яку яскраво повідав митрополит Димитрій Ростовський, а вірогідно й інші доступні джерела. Безумовно, живе й переконливе відтворення в кожній окремій ілюстрації конкретного епізоду було важливим для художника, але він прагнув більшого – синтезу тексту і зображення та естетично привабливого видання.

Образ Св. Варварі вже одразу присутній у виданні. В урочистій бароковій композиції його титулу на передньому плані зображені Св. Варвара та Св. архангел Михаїл. Їхні рівновеликі постаті, встановлені на невисокі постаменти, сприймаються як барокові статуї. Архангел Михаїл, озброєний довгим двосічником і щитом та одягнений у панцир і шолом з плюмажем, схожий на давньоримського воєначальника. Св. Варвара зображена у просторій довгій сукні, без корони та з традиційними символами в руках (кругла вежа з трьома вікнами і пальмова гілка). У горішній частині півколом зображені хмари, на яких возсідають Ісус Христос з хрестом та жезлом (ліворуч) та Бог Отець (праворуч). Над ними

¹ Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. С. 321.

по центральній вісі композиції – Голуб-Дух Святий у сяйві. У вільній від зображень центральній площині розміщено назву з супроводжуючим текстом і вихідні дані видання.

Акафіст розпочинається гравюрою із зображенням образу Св. Варвари, виконаною Зубрицьким за найбільш розповсюдженою іконографічною схемою в українському мистецтві доби бароко. На передньому плані на повний зріст зображена Великомучениця, постать якої займає весь центральний простір композиції. В лівій руці – пальмова гілка, у правій – довгий двосічний, яким вона була страчена. Гарна голівка з пишною зачіскою увінчана зубчастю короною з хрестиком. На дальньому плані зображені: праворуч – вежа з трьома вікнами (символ Святої Трійці), ліворуч – висока гора, на скелі якої відбувається нечуване злодіяння – батько Св. Варвари власноруч виконує вирок ігемона Мартіяна.

Права сторінка розвороту розпочинається заставкою, прикрашеною соковитим рослинним орнаментом. Центральну площину видовженої по горизонталі заставки займає поясне зображення Св. Варвари в овальній рамі. В цьому іконографічному варіанті Великомучениця тримає пальмову гілку і двосічник, але основний, лише її особистий символ – вежа з трьома вікнами, відсутній. На рівні плечей вигравіруване її ім'я.

Кожний кондак та ікос Акафісту проілюстрований розташованою в горішньому лівому куті на початку текстів гравюрою прямокутного вертикального формату й мініатюрного розміру. Сюжети гравюр, в основному, відповідають змістові ілюстрованих ними текстів. Це, насамперед, простежується в ілюстраціях із зображенням конкретних подій з життя Св. Варвари.

Образ «обраної Богом» нареченої Христової Варвари гравер Никодим Зубрицький створив не лише за текстом кондака 1. Сюжет композиції і деталі зображення гравер міг «побачити» в тексті Дмитрія Ростовського «Житіє і страждання святої великомучениці Варвари», звісно, не в буквальному розумінні. Тож на гравюрі бачимо кімнату, прикрашену букетами чудових квітів у вазах. Біля столу із скатертиною з важкої тканини сидить дівчина «вродою дуже гарна», яка

милується красою квітів. За вікном у небі Голуб-Дух Святий у саяві, від якого сходить на Варвару божественний промінь. В ілюстрації кондака 1 видання Акафісту 1753 р. Св. Варвара зображена не в замкненому просторі кімнати, а на відкритій терасі. Вона вказує на трикутник у саяві (символ Св. Трійці) та Голуба-Духа Святого, від якого спрямований на Великомученицю божественний промінь.

В ілюстрації ікосу 1 Зубрицький, як і автор гравюру видання Акафісту 1753 р., майже точно відтворив засобами образотворчого мистецтва його текст: «Ангельськи вседостойну і вселюбну чистоту непорочно зберігши, чесна Варваро, з ангелами жити сподобилася ти; з ними ж, коли співаєш троїчну пісню на небі Богові, почуй і нас, що співаємо тобі на землі такі похвали». У мініатюрі Зубрицького Св. Варвара зображена на передньому плані на тлі гірського краєвиду з деревами і кущами. Вона стоїть на колінах, склавши долоні в молитовному жесті. Тіло і увінчана короною голова розвернуті у $\frac{3}{4}$, а погляд її спрямований на янголів, з якими вона співає «троїчну пісню на небі Богові». Відповідна ілюстрація у виданні 1753 р. до тексту ікосу 1 має відмінності –

Св. Варвара зображена без корони, не на землі, а на хмарах, і співає пісню Богові не з двома янголами, а з шістьма херувимами.

У мініатюрах до кондака 2 зображено Св. Варвару, яка з балкону високої вежі «помишляла рукою Божою себе до Неба піднесеною». В центрі композиції – Св. Варвара на повний зріст, поза якої, молитовний жест рук, вираз обличчя передають її душевні переживання й роздуми. Погляд, спрямований до Голуба-Духа Святого (горішній правий кут), від якого на Великомученицю спрямовано божественний промінь. Саме так в уяві гравера розпочинається в серці Св. Варвари сходження «від темряви до світла і від оманливих ідолів до істинного Бога».

У наступній ілюстрації (ікос 2) на передньому плані зображено Св. Варвару, яка сидить на землі серед квітів. Праворуч від неї на дальньому плані – статуя поганського ідола на високому постаменті. Зубрицький вдало змалював позу і жест правиці. Зачудована земною красою Варвара звертається до Бога: «Як можуть темні ідоли сотворити дивоглядні світила небесні, скажи мені?». І отримала відповідь: «Усі боги народів – біси, Один є Бог і Господь, що сотворив небеса з усіма світилами».

карання і відважно, голосно вшановує Святу Трійцю. Праворуч, на рівні голови Варвари, в'ється стрічка з написом: «Тр[ои]цу чту єдино Б[о]жество». Такий іконографічний варіант зображення Св. Варвари в українській гравюрі XVII–XVIII ст. майже невідомий.

У перших трьох композиціях Св. Варвара представлена в період, коли вона «роздумуючи, поглядала часто на небо вдень і вночі й у творінні намагалася побачити Творця. Одного разу, коли вона довго дивилася на небо, одержима великим бажанням довідатися, хто створив прекрасну ту височінь, і простір, і світіння небесне, раптом засяяло в серці її світло божественної благодаті і відкрилися її мислені очі для пізнання єдиного невидимого, незбагненого й неосяжного Бога, що Небо і Землю премудро сотворив» (Димитрій Ростовський).

Починаючи з ілюстрації до ікосу 3 Св. Варвара зображена як незламна виборниця християнської віри, яка сміливо й переконливо доводить батькові Діоскору й ігемону Мартіану, усім язичникам хибність поганської віри, нікчемність богів, яким вони вклоняються, й сміливо демонструє любов і вірність Св. Трійці та Ісусу Христу, готовність прийняти найтяжчі муки за свій вибір.

В ілюстрації до ікосу 3 зображено сцену розмови Св. Варвари з робітниками, котрі будували лазню. Крас-

3-поміж найвиразніших в українській гравюрі образ Св. Варвари – в ілюстрації до кондака 3. Никодим Зубрицький глибоко відчув символічний зміст тексту і вдало знайшов відповідні художні засоби для його втілення. Завдяки співставленню великого і малого – монументальної постаті Св. Варвари з крихітним, немов мураха, зображенням чоловіка на колінах перед поганським ідолом, у композиції домінує образ Великомучениці, який сприймається як символ перемоги над ідолослужінням. Св. Варвара не злякалася невідворотного по-

номовні пози й жести дійових осіб мізансцени недвозначно передають їхню невпевненість переконати дочку Діоскора не йти проти волі батька й збудувати лазню з двома вікнами і непохитність Св. Варвари, яка наказала їм, аби всупереч велінню господаря «третє вікно зробили на подобу Пресвятої Тройці» (Димитрій Ростовський)¹.

Сцени, зображені у гравюрах до кондака 4 та ікосу 4, не відповідають їхньому тексту, а є ілюстрацією до важкої розмови Св. Варвари з батьком після його повернення додому, докладно переданої Димитрієм Ростовським у житії Великомучениці. Пози і жести зображених крупним планом батька і дочки красномовно нагадують про марні намагання Варвари довести Діоскорові важливість облаштування трьох вікон: «Збagni, батьку мій, і зрозумій, що кажу. Три іпостасі єдиного в Тройці Бога, що живе у Світлі неприступному: Отець, і Син, і Дух Святий – просвітлюють й оживляють кожне створіння. Через те звеліла, щоб було три вікна в лазні, бо це перше, – показуючи перстом, каже, – уособлює Отця, друге – Сина, третє – Духа Святого, бо й стіни Ім'я Пресвятої Тройці прославляють» (Димитрій Ростовський).

Граничної динаміки сповнені сцени погоні Діоскора за Св. Варварою та жорстокого побиття її в печері, які є відтворенням текстів відповідних кондака та ікосу. Діагональний рух сцени переслідування розлюченим батьком дочки (засіб, характерний для стилю бароко), спрямований від правого долішнього у горішній лівий кут, створює ефект надзусилля Св. Варвари в момент її втечі. «Богом керованій зірці була ти подібною, свята великомученице Варваро: бігла бо перед батьком твоїм... І пробігла ти крізь гору кам'яну, що за велінням Божим перед тобою розступилася, і заховалася від очей його у печері» (кондак 5).

В ілюстрації до ікосу 5 бачимо жажливу сцену: втративши від люті розум, Діоскор схопив рідну дитину за волосся і несамовито б'є її ногою. На дальньому плані композиції угорі праворуч зображено Діоскора і пастухів, один з яких вказує рукою на печеру, де сховалася Св. Варвара². Слід зазначити, – це лише одна композиція серед інших ілюстрацій у виданні, виконана із застосуванням архаїчного й широко розповсюдженого в середньовічному мистецтві сукцесивного методу, а саме – зображення в одній композиції двох або більше подій, що відбувалися в різний час.

В ілюстрації до кондака 6, підписаній монограмою «Т», гравер зобразив Св. Варвару, яка «проповідникам богоносним і апостолам Христовим сміливо

¹ Текст ікосу 3 Акфісту Св. Варвари: «Маючи Небом даровану мудрість, свята Варвара звернулася до будівничих лазні, і їм, виявляючи тайну Пресвятої Тройці, повеліла три вікна у лазні зробити. «Якщо, – говорить, – ідолослужителі вуста мають і не оспівують слави Істинного Бога, то каміння у цій стіні з трьома вікнами, мов трьома вустами, хай свідчить, що Один є Бог, у Тройці Святій, Якого все творіння прославляє і поклоняється Йому».

² «...пастух, що показав, на стовп камінний, а віці його на цвіркунів перетворилися» (Димитрій Ростовський).

уподібнившись, перед мучителями проповідувала Христа істинного Бога»¹. На передньому плані майже в центрі композиції зображено Св. Варвару, за спиною якої вартують озброєні воїни. Ліворуч від неї – на високому ступінчатому троні під балдахіном возсіддає ігемон Мартіян. Затиснутий у горішньому лівому куті могутній правитель сприймається дещо розгубленим перед Св. Варварою, яка, вказуючи на Небо, сміливо і з гідністю доводить «премудрими та довгими словами марноту богів бездушних» і «прославляє Ім'я Ісуса Христа, відмовля-

ючись від усієї суєти земної, і багатства, й утіх земних, бажаючи небесних» (Димитрій Ростовський).

Гравери видання 1716 р. відмовилися від зображення жахливої сцени виконання призначеного ігемоном покарання й одразу переносять глядача в темницю Великомучениці, знесиленої жорстокими катуваннями. В ілюстраціях до ікосу 6 інших видань (наприклад, Акафісту 1753 р.) зображали традиційно Св. Варвару та Ісуса Христа в сяйві всередині мурованої з каменю тісної камери із загратованим маленьким віконцем. У виданні «[Кроковський Іоасаф]. Несідалное у престола пресвятыя троицы... 1716 року» бачимо незвичну оригінальну композицію, схожу на ікону в широкий рамі з архітектурних елементів – арки, прямокутної колони з масивною капітеллю, торця цегляної стіни і вузької смужки кам'яної підлоги. Всередині такої символічної темниці зображено Ісу-

¹ У виданні Акафісту 1753 р. в ілюстрації до кондака 6 зображено сцену жорстокого покарання Св. Варвари одразу після безрезультатних умовлянь ігемона, яке безжально виконують за наказом та у присутності розлюченого Мартіяна. А у виданні 1716 р. ілюстрацію із зображенням сцени жорстокого катування Св. Варвари за наказом ігемона бачимо наприкінці Акафісту (ікос 12).

са Христа поруч із непорочною Своєю нареченою, яку він милостиво «відвідав, зцілив від ран і світлістю лица Свого невимовно душу [її] звеселив» (ікос 6).

В ілюстрації кондака 7 зображено сцену другої спроби ігемона Мартіяна, враженого чудесним зціленням Св. Варвари від страшних ран, умовити її вклонитися батьківським богам. На його намагання «облесливими словами» Великомученицю «від істинного Бога відвернути до оманливих ідолів» ігемон отримав відповідь: «Скоріше твердий діамант на м'який віск перетвориш, аніж мене від Христа Бога мого відвернеш». Розлючений ігемон «звелів на дереві повісити і залізними кігтями тіло твоє краяти, і свічками запаленими твої ребра обпалювати, ще й молотом голову тяжко бити»¹. В ілюстрації Никодим Зубрицький точно відтворив текст ікосу 7. У центрі композиції зображено напівоголену Великомученицю, підвішену на гілці дерева з міцно зв'язаними руками і ногами. Навколо неї троє катів старанно виконують наказ ігемона у присутності його озброєних вояків. У механічності рухів виконавців наказу ігемона відчувається їхня тупа жорстокість і бездушність.

Зворушлива сцена із зображенням «богобоязливої» Юліянії біля «віконця темничного» сповнена тонкої ліричності, не притаманної стилю бароко. У постаті, виразі обличчя, жестах Юліянії, що притулилася до заграбованого віконця, за яким мучиться Св. Варвара, відчувається душевне переживання й бажання разом із Великомученицею страждати і готуватися «до подвигу, молячи подвигоположника Христа Ісуса, щоб подав їй терпіння в муках» (Димитрій Ростовський). На другому плані композиції зображено чудовий пейзаж – розлогі дерева з густою кроною награвіровані з надзвичайно витонченою майстерністю.

Сюжети ілюстрацій ікосу 8 та кондака 9 в житійних іконах та гравюрах з одноосібним зображенням Св. Варвари не зустрічаються. Їх немає і в тексті Димитрія Ростовського «Житіє і страждання святої великомучениці Варвари». Обидві ілюстрації мають символічний зміст. У композиції до ікосу 8 зображення

¹ [Кроковський Іоасаф]. Несідалное у престола пресвятыя троицы со духи ангельскими душею предстоящей... [Служба, акафіст і житіє]. Київ: Друкарня лаври, 1716. (Ікос 7).

Св. Варвари в молитовній позі перед Ісусом Христом на хмаринах, який вказує на чашу з облаткою, одразу асоціюються із словами Великомучениці: «Чашу страждання, що її дав мені Улюблений мій Жених, хіба не буду я пити?» і далі в тексті ікосу: «Тому й сама явилася ти чашею, що насолоду чудесних зцілень виливає для всіх, хто взиває до тебе».

Урочиста композиція – в центрі на пагорбі Св. Варвара ногами вдавила в землю князя темряви у вигляді дракона, над нею – трикутник у сяйві (символ Св. Трійці) і з боків два янголи на хмаринах – не буквально, але образно передають символічний зміст тексту кондака 9: «... Ангельські чини давнього ворога, прегордого князя темряви з усім його бісівським та ідольським полчищем, – тобою, єдиною, юною дівою, посоромленого, переможеного й під ноги твої скинутого, і величним гласом заспівали Богові: Алілуя».

Найжахливіша сцена катувань Св. Варвари міститься в ілюстрації ікосу 9, яка не має сигнатури гравера. Виконана ця барокова за стилем композиція талановитим і досвідченим митцем. Жорстока сцена зображена надзвичайно експресивно. Ліву площину композиції займає постать ігемона Мартіяна на троні, обрізана краєм рамки прямокутного вертикального формату. Всім своїм масивним тілом він подався в бік Св. Варвари та її мучителів, які за його наказом величезними ножицями відрізають груди Великомучениці. Здається, що ігемон отримує насолоду від страждань засудженої та ще не знає, яка його за злочиння очікує Божа кара.

Завершують історію страждань в земному житті Св. Варвари ілюстрації кондака та ікосу 10, підписані монограмою Никодима Зубрицького, який укотире продемонстрував уважне прочитання тексту Димитрія Ростовського і своє вміння яскраво й переконливо відтворювати його фабулу мовою графічного мистецтва¹.

Виділяються ілюстрації із зображенням Св. Варвари після страти, коли «святі ж душі їхні [Св. Варвари і Св. Юліянії] в голосі радості відійшли до Жениха свого Христа, до ангелів, що їх стрічали, і самого Владики, що їх люб'язно прийняв» (Димитрій Ростовський). В українських іконах та гравюрах у житійних клеймах Св. Варвара зображена в земному житті. В ілюстраціях Акафісту бачимо уро-

¹ «Діоскор же твердосердий, святої Варвари батько, не лише не болів серцем, бачачи великі муки доньки своєї, – таким зробив його жорстоким біс, – але й сам бути її спекулятором не посоромився, бо одною рукою взяв доньку, а другою оголений меч і вів її на місце усікнення, воно ж було призначене на одній горі за межами міста. ...Коли свята так молилася, почувла голос із небес, що кликав її з Юліянією у Вишне й обіцяв їй те, що просила, виконати. Отож ішли обидві мучениці, Варвара та Юліянія, на смерть із радістю великою, бажаючи скоріше звільнитися від тіла і відійти до Господа. Коли ж досягли призначеного місця, Агиця Христова Варвара схилила під меч свою святую голову й усічена була руками немилосердного батька свого, і збулося написане: віддав на смерть батько дитину. А святу Юліянію инший усік воїн там само, і так довершили подвиг свій». [Димитрій Ростовський]. «Житіє і страждання святої великомучениці Варвари».

чисту композицію із зображенням на хмарі Св. Варвари, увінчаної короною, з вежею і пальмовою гілкою (в центрі), архангела Михаїла з мечем (ліворуч) і Св. Юліанії (праворуч). У нижній частині композиції – у молитовних позах ієрархи церкви та царі, які дякують Св. Варварі за Божі Дари, щедро даровані (кондак 11). Або зображення Св. Варвари із світлоносною свічкою, «на небесному свічнику перед Пресвятою Трійцею поставлену» (ікос 11), та ілюстрація кондака 13 із сценою зустрічі Св. Варвари з Ісусом Христом і св. великомученицями в Царстві Небесному.

В ілюстраціях Акафісту Св. Варварі всі основні дійові особи (Св. Варвара, батько Великомучениці Діоскор, ігемон Маркіян) зберігають свою впізнаваність в усіх ілюстраціях цього циклу. Никодим Зубрицький глибоко відчув красу та схвильований пафос літературних джерел, створив яскравий багатогранний образ Великомучениці в часі й просторі.

Наукова новизна дослідження полягає в розширенні уявлень щодо іконографії образу Св. Варвари в українському сакральному мистецтві та літературі доби українського бароко. На матеріалах різних видів образотворчого мистецтва (іконопис, монументальний живопис, станкова гравюра та книжкова ілюстрація) прослідковано іконографію образу Св. Варвари в українській гравюрі (в одноосібних зображеннях та житійних клеймах, ілюстраціях у стародруках) зазначеного хронологічного періоду, її особливості й відмінності.

Висновки. В українській гравюрі доби бароко образ Св. Варвари ідентифікується із зображенням, насамперед, її основного символу – вежі з трьома вікнами, яку Великомучениця тримає, або ця споруда зображена в композиції окремо. Однозначно вказують на образ Св. Варвари сцени з її життя, зображені як частина краєвиду на другому або дальньому планах композиції (найчастіше зустрічаються зображення вежі та сцена страти). Важливою для атрибуції є й наявність чаші для причастя, яку Св. Варвара тримає або на яку вона вказує жестом. Зображення Великомучениці часто супроводжують пальмова гілка або перо павича, хрест, розкрита книга, довгий двосічник, на якому вона стоїть і, як варіанти, – поруч лежить на землі, або вона його тримає за руків'я лезом донизу.

В українській графіці XVII–XVIII ст. не існувало усталеного канону образу Св. Варвари. В одноосібних зображеннях Великомучениця представлена

переважно на повний зріст у $\frac{3}{4}$ або фронтально. Значно менше поясных та погрудних зображень. У житійних клеймах та ілюстраціях акафістів художники не обмежували свою фантазію, хоча певні загальні уявлення стосовно образу Св. Варвари безумовно існували. Українці створили власний національний культ образу Св. Великомучениці Варвари як сповненої гідності молодої жінки, надзвичайно гарної, духовно чистої, розумної, допитливої, твердої у своїх переконаннях. Водночас образ Св. Варвари у гравюрах українських майстрів не є канонічним, його виразність і сприйняття цілком залежать від таланту, фантазії та смаків автора, рівня його художньої й технічної майстерності.

Список використаних джерел

1. Димитрій Ростовський (Туптало). Книга житій святих... на три місяці втория декемврий, іануарій, февруарій. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1695. [6], 763, [1] арк.
2. Жолтовський П. М. Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні. Альбом-каталог. Київ : Наукова думка, 1982.
3. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002.
4. [Кроковський Іоасаф]. Акафіст св. Варварі. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1753.
5. [Кроковський Іоасаф]. Несідалное у престола пресвятыя троицы со духи ангельскими душею предстоящей... [Служба, акафіст і житіє]. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1716.
6. Ксилографічні дошки Лаврського музею. Вип. І. Українські старовинні гравюри типу «Народних картинок». Обробив до друку і вступний нарис написав П. М. Попов. Київ : з друкарні поліграфічного факультету художнього інституту, 1927.
7. Максимчук О. «Лілея серед терня»: Акафіст Святій великомучениці Варварі Іоасафа Кроковського і його флористичні образи-домінанти // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 51. С. 128–146.
8. Туптало Дмитро. Житія Святих (Четї Мінеї). Том IV: Грудень / перекл. із церк.-сл. Д. Сироїд. Львів : Свічадо, 2007. 660 с.
9. Федотова М. А. Культ Святой Варвары в творчестве Дмитрия Ростовского // Русская литература. № 4. Историко-литературный журнал. 1999. С. 103–104. (Российская академия наук, Институт русской литературы (Пушкинский дом)).
10. Фоменко Д., Цинковська І., Юхимець Г. Мідні гравірувальні дошки українських друкарень XVII–XIX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол. : О. Онищенко (гол.) та ін. ; авт. вступ. ст. І. Цинковська, Г. Юхимець. Київ : Академперіодика, 2014. 359 с., 208 с. іл. : іл.
11. Шпак О. Українська народна гравюра XVII–XIX століть. Львів, 2006.

Hlib Yukhymets,

Candidate of Art Studies, Associate Professor,

Head of Fine Arts Department

of Institute of Book Studies

of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0002-8055-5617

e-mail: library@nbuv.gov.ua

Iryna Tsynkovska,

Junior Researcher of Fine Arts Department

of Institute of Book Studies

of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0003-4674-5633

e-mail: library@nbuv.gov.ua

Image of Holy Great Martyr Barbara in Ukrainian Graphics of 17th–18th Centuries

The aim of the research has been to study the iconography of the image of Holy Great Martyr Saint Barbara in the Ukrainian graphics of the 17th–18th centuries, the composition structure, the principles of formation and semantics of this thematic cycle using easel graphic and illustrations of Ukrainian old printed books from the collections of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. **The research methodology** is based on iconographical and iconological methods along with comparative art-study analysis of Saint Barbara's image embodiment in icon painting and graphics. **Scientific novelty** of the study is in broadening the concept concerning the iconography of St. Barbara image in the sacral art and literature of the Ukrainian Baroque epoch. The works belonging to various kinds of figurative art (icon painting, monumental painting, easel engraving and book illustration) are used to examine the iconography of St. Barbara image in Ukrainian engravings (solitary portrayals and hagiographic images of the saint's life, old-print illustrations) of the chronological period mentioned and of their specific features and differences. **Conclusions.** The article notes that Ukrainian artists of the Baroque period, when depicting Great Martyr St. Barbara created a distinct national cult of the dignified young woman, very beautiful, spiritually pure, eager to learn, firm in her beliefs. At the same time, the image of St. Barbara in the engravings made by Ukrainian artisans, is not canonical, and its expressiveness and perception entirely depends on the talent, imagination and tastes of the artists, the level of their artistic and technical skills.

Key words: Ukrainian graphics, copper engraving boards, illustration, acafist, Great Martyr Saint Barbara, iconography, Dimitiy Rostovskyi, Yoasaf Krokovskyi, Nykodym Zubrytskyi, Hymn.

*Стаття підготовлена 6 березня 2020 року;
подана до друку 26 березня 2020 року.*

УДК 27-47](438+477.8)"11/13":[930.2:003.072]

DOI: 10.15407/rksu.25.148

Людмила Анатоліївна Гнатенко,*доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису**Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*

ORCID: 0000-0001-5287-0081

*e-mail: gnatenko.manus@gmail.com***Віктор Михайлович Мойсієнко,***доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови**Житомирського державного університету імені Івана Франка*

ORCID: 0000-0002-3513-1807

e-mail: v.moysiienko@ukr.net

КОДИКОЛОГІЧНО-ПАЛЕОГРАФІЧНІ ТА ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛАВРИШІВСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ

Метою роботи є уточнення атрибуції Лавришівського Євангелія апракоса (Польща, Національний музей у Кракові, бібліотека Музею Чарторийських, од. зб. 2097 IV), актуалізація проблеми визначення протографів, а також репрезентація новітніх кодикологічних та палеографічних (встановлення писців) фактів. Завданням також є виокремлення діалектних, передовсім звукових, особливостей та порівняння їх із відомими русько-українськими апракосами XII–XIV ст. **Методологія дослідження** базується на застосуванні джерелознавчих, палеографічних, кодикологічних і лінгвістичних методів аналізу. **Наукова новизна** полягає в уточненні датування пам'ятки часом не раніше XIV ст. Установлено п'ять писців із визначенням меж їхніх почерків. Одним із книжників-писців, натхненником і навчителем інших писців є преподобний Ієв (у тексті Єв). Доведено, що протографом, з яким працював перший писець до звороту аркуша 61, є Галицько-Волинське Євангеліє XII–XIII ст. із зібрання Третьяковської галереї К 5348 (Росія, Москва). Протографи, які слугували для переписування писцями інших частин кодексу, наразі встановити складніше. Комплекс виявлених діалектних рис пов'язує досліджуваний апракос з іншими євангеліями галицько-волинської писемної традиції. Аналіз почерків та художнього оздоблення дозволив запропонувати гіпотезу про те, що ця книга створювалась як своєрідний навчальний посібник для опанування початківцями-книжниками

писарської й ілюмінаторської майстерності. **Висновки.** Новітні дані надають підставу атрибуувати рукопис XIV ст., а використані при його написанні протографи локалізувати як галицько-волинські. У тексті не засвідчено особливості письма, орфографії, фонетики, характерні саме для кінця XIII ст. Основним протографом виступає Євангеліє апракос XII–XIII ст., що зберігається в Третьяковській галереї. Комплекс виявлених діалектних ознак пов'язує досліджуваний апракос з іншими євангеліями XIV ст. галицько-волинської писемної традиції; найбільше збіжностей засвідчено з Луцьким Євангелієм. Подальше встановлення протографів Лавришівського Євангелія є перспективним для джерелознавчих досліджень і важливим для вивчення історії української мови.

Ключові слова: Лавришівське Євангеліє XIV ст., рукописна пам'ятка, українська галицько-волинська писемна традиція, протограф, палеографічні та фонетичні ознаки, діалектна риса.

Актуальність теми дослідження. Наразі в Україністиці залишаються актуальними студії з вивчення писемних пам'яток, особливо найдавнішого українського (давньоруського) періоду. Рукописне Лавришівське Євангеліє належить саме до таких, зберігається в Національному музеї у Кракові (Польща), в зібранні бібліотеки Музею Чарторийських (шифр 2097 IV). Пам'ятка точно не датована й не локалізована. На сьогодні у славистиці існують очевидні суперечності щодо місця та часу її створення, оскільки наявні відомості про кодекс пов'язують його з Лавришівським монастирем (Білорусь) та сучасним місцем зберігання (Польща), мовні ж особливості – виразно староукраїнські. За всієї очевидності того факту, що пам'ятку переписував не один писець, дотепер не встановлено кількості переписувачів, без чого важко визначити протографи та провести уточнення атрибуції кодексу.

Аналіз досліджень і публікацій. На сьогодні вже існує значна за обсягом історіографія манускрипту, проте наріжні питання щодо часу та місця його написання, протографів, палеографічних і мовних особливостей залишаються ще остаточно не розв'язаними. Рукопис датується останньою чвертю/кінцем XIII ст., межею XIII/XIV ст., початком чи другою половиною, кінцем XIV ст. та локалізується переважно як галицько-волинський, менше – як білоруський. Так, О. Восток указував на початок XIV ст. та як на руський за походженням кодекс [1, с. 124], І. Первольф – на початок XIII ст. [2, с. 23], П. Владимиров – 1329 р., південноруський [3, с. 116], Є. Карський – 1329 р., білоруський, західноруський [4, с. 370–371], В. Іконников – 1329 р., галицько-волинський [5, с. 570], І. Свенціцький – початок XIV ст., білоруський [6], В. Моле – не пізніше кінця XIV ст. [7], М. Дурново – початок XIV ст., південноруський [8, с. 73], О. Попова – XIII ст., галицько-волинський [9], Т. Фріделювна – початок XIV ст., український, південноруський [10, с. 6], Л. Жуковська – не пізніше 1329 р., галицько-волинський [11, с. 366], Я. Щапов – початок XIV ст., білоруський [12, с. 78–83, 85], Ю. Лабинцев – XIV ст., білоруський [13, с. 52], М. Сморгонь-Ружицька – час написання одних мініатюр визначається XIII ст., інших – XIV ст., галицький чи волинський [14], О. Лосєва – кінець XIII –

початок XIV ст., галицько-волинський [15, с. 16; 16, с. 60, 83, 104, 123], Ю. Шевельов – 1329 р., київсько-поліської діалектної зони [17, с. 279], В. Німчук – XIII–XIV ст., український [18, с. 454], А. Сем'ячук – XIV ст., білоруський, у Лавришівському монастирі [19], М. Ніколаєв – початок – перша половина XIV ст., білоруський [20, с. 30, 33–36], В. Любащенко – кінець XIII – початок XIV ст. (1329 р.?), галицько-волинський [21, с. 99–103], А. Турилов – початок XIV ст., волинський (принаймні за мовними особливостями писців) [22], С. Темчинас – кінець XIII ст., волинський [23], В. Крисько – кінець XIII ст., галицько-волинський [24, с. 10; 25].

У 2018 р. на високому науковому та видавничому рівні здійснена перша й єдина факсимільна публікація пам'ятки [26]. До дослідної частини долучилися розлогими студіями й автори статті [26, с. 381–396, 431–450]. Електронна копія рукопису представлена на офіційному сайті Національного музею у Кракові, Польща. URL: <https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/show-content/publication/19633/edition/19357/?ref=desc>

Мета дослідження. Уточнення атрибуції Лавришівського Євангелія апракоса (Польща, Національний музей у Кракові, бібліотека Музею Чарторийських, од. зб. 2097 IV) та актуалізація проблеми визначення протографів, а також надання новітніх кодикологічних та палеографічних (встановлення писців) фактів. Завданням також є виокремлення діалектних, передовсім звукових, особливостей та порівняння їх із відомими русько-українськими апракосами XII–XIV ст.

Виклад основного матеріалу. Лавришівське Євангеліє апракос є рукописною пам'яткою, писаною церковнослов'янською мовою української (руської) редакції, в якій відсутні точні відомості щодо часу і місця написання. За жанром – повний апракос, у місяцеслові наявні давньоруські пам'яті.

Кодекс великого розміру у F^o: 317x221 (310x220) мм, на 183 пергаментних аркушах (арк. 174 з іншого Євангелія апракоса кінця XIV – початку XV ст.). Наявні чотири нумерації аркушів. Імовірно, нумерація проводилася після інвентарної звірки майна Лавришівського монастиря 1601 р. [34], а також коли книга потрапила до складу Пулавської бібліотеки князів Чарторийських у 20-х роках XIX ст. або у складі рукописного зібрання бібліотеки надійшла до Музею князів Чарторийських, згодом – до Національного музею у Кракові. Ми приймаємо нумерацію І. Свенціцького [6], яка проставлена посередині нижнього поля, і звертаємо увагу на те, що вченим не враховано, що при останньому перешитті блоку книги аркуші не були вірно складені відповідно до тексту; послідовність аркушів тексту така: 1, 2, 7, 8, 4, 5, 3, 9–13, 6, 14, 15, 19, 16–18, 20–47, 50, 48, 49, 51–61, 70–77, 62–69, 78–183.

Це один із небагатьох найбільш ілюмінованих тогочасних рукописів – оздоблений 18 мініатюрами й рисунками, вихідною заставкою та ініціалами (371) старовізантійського, тератологічного, балканського типів та простими геометричними; використано різнокольорові акварельні фарби, золото та кіновар.

Євангеліє відкривається мініатюрою архістратиґа Михаїла, а вихідні читання – мініатюрами євангелістів Іоана, Матвія та Луки. Мініатюри Марка немає, для неї не було розраховано місця в рукописові. Подекуди рисунки не написані, для них у тексті євангельських читань залишені місця.

Книга історично пов'язана з Великим князівством Литовським, безпосередньо з династичним княжим родом Гедиміновичів, родоначальником роду князем Гедиміном, а також князями Коріатом, Ольгердом і Дмитром Ольгердовичем та з галицько-волинською писемною книжною традицією.

У кодексі наявні 14 майнових вкладних записів (грамот) XIV–XVI ст. щодо справ Лавришівського монастиря, що діяв біля митрополичого міста Новгородок (або Новгородок – головне місто Новгородського князівства та Литовсько-Руської митрополії, нині – м. Новогрудок, Гродненська область, Білорусь). Записи опубліковані в роботі П. Симоні в 1910 р. [27], з новим прочитанням – І. Свенціцьким 1913 р. подано дев'ять записів, не опубліковано чотири майнових вкладних записи на арк. 1 та один на арк. 88 зв.–89 [6, с. 210–213]. В. Розовим у 1928 р. опубліковано два вкладні записи XIV ст. на арк. 1 (близько 1350 р.) та 88 зв.–89 (1386 р.) [28, с. 7–9, 32–33]. Ці ж записи опублікувала й М. Пещак у 1974 р., з наведенням вичерпної на той час бібліографії щодо їхнього вивчення [29, с. 28–29, 66–67]. О. Русіна в 1999 р. провела, за встановленими нею новими даними, атрибуцію недостатньо досліджених вкладних записів [30]. На нових засадах записи розглянуто у праці А. Сем'янчук 2009 р. [19, с. 239–246]. Три лікувальні записи (рецепти) на арк. 14, 71, 75 зв. досліджені В. Криськом із датуванням кінцем XIII ст. [25]. А. Котельниковим, архієреєм тепер чинного Лавришівського монастиря, у 2012 р. за архівними джерелами проведено встановлення автентичності й копіювального характеру окремих уписаних в Євангеліє вкладних записів-грамот [31]. За їхніми свідченнями, в монастирі Євангеліє вже знаходилося в останній чверті XIV ст. Відтоді кодекс набуває юридичного статусу книги-архіву монастиря, до якого вписували до XVI ст. включно найважливіші монастирські майнові справи.

Встановленню часу, місця написання й побутування рукопису сприяють уписані до нього два оригінальні вкладні записи (грамоти) XIV ст. На арк. 88 зв.–89 уміщена дарча грамота Юрія Болковича на фундуш Церкві св. Миколая (Перенесення мощей), який побудував її, та олтар за повелінням князя Михайла Гедиміновича. У ній указаний князь Коріят Гедимінович, названий у записі за православним хрещенням Михайлом, коронація якого на новгородське князівство відбулася в 1329 р., про що на полі є пізніша вказівка. Донедавна за дату, пізніше якої рукопис не міг бути створений, уважався саме цей рік. У новітньому дослідженні О. Груші допускається написання цього вкладного запису між 1341 та 1365 рр. [32, с. 85]. Важливим свідченням для встановлення крайньої дати, пізніше якої кодекс не міг бути складений, є оригінальний вкладний запис про фундуш

князя Дмитра Ольгердовича, вписаний на арк. 1, праворуч від постаті архангела Михаїла. Приблизно в один час згадуються два князі, поіменовані один – Корибутом, другий – князем брянським. Серед науковців і до сьогодні немає єдиної думки щодо особи князя. Ми більше схилиємося до аргументів М. Пещак про те, що, оскільки Корибут десь у 1386–1388 рр. був князем новгородським і сіверським, а Лавришівський монастир знаходився недалеко від Новгородка, в якому він князував, то є більше підстав вважати автором саме його [29, с. 66–67].

Книга в ошатній оправі XIX ст.: 335x240x55 мм. Дерев'яні кришки обтягнуті малиновим оксамитом та прикрашені металевими золоченими гравірованими середниками та наріжниками, з рубінами, смарагдами, бірюзою; на верхній кришці покриття доволі потерте. На ній – середник із зображенням вмч. Феодора Тирона, на нижній кришці – великий восьмикутний хрест – Розп'яття Ісуса Христа зі Святим Духом у вигляді голуба.

Тексти євангельських читань та місяцеслова писані різними писцями уставним типом письма у два стовпчики, темно-коричневим чорнилом, заголовки виписані кіновар'ю, суриком, темно-зеленою фарбою та чорнилом.

Кодекс за розміром письма, кількістю рядків на сторінці умовно можна поділити на дві частини: перша частина – арк. 1–61, 70–77, писана уставом середнього розміру, на сторінці по 19–23 рядки на арк. 1–46, по 23–29 рядків на арк. 47–61, 70–77; друга частина – арк. 62–69, 78–183, писана маленьким уставом, на сторінці по 27–37 рядків. Звертаємо увагу, що аркуші вказуються відповідно до послідовності тексту, яка була порушена при перешитті блоку книги: за арк. 61 має йти арк. 70, за арк. 69 – арк. 78.

Палеографічні та орфографічні матеріали свідчать, що в роботі над переписуванням текстів із протографів брали участь принаймні п'ятеро писців, але могло бути й більше, виходячи з характеру вписування текстів у рукопис.

Основним створювачем кодексу виступав книжник Ієв, який керував роботою, навчав учнів писарській справі та й сам безпосередньо писав книгу. Ім'я книжника Ієва вказане на верхньому полі арк. 14 зв. як автора і писця (в рукопису передано як Єв) Канону на плач Богородиці. Текст канону вписано ним особисто на чистих, незаповнених мініатюрами, арк. 14 зв. і 15 зв. Імовірно, канон був уписаний Ієвом уже після завершення роботи над кодексом і тоді, коли до оформлення художнього оздоблення рукопису вже не проводилося. Ієвом також написані кіновар'ю великими подвійними літерами заголовки, як і в каноні, на арк. 47 зв., 84, 144 зв.; уписані кіновар'ю й вказівки читань на полях, пізніше вони доповнені вже іншим почерком. Ним також зроблено проби пера, на арк. 5 зв. «помози ра» і тричі «ника», на арк. 97 зв. «помози р». Крім імені писця Ієва, імена інших писців залишаються невідомими.

Книжником Ієвом написано більшу частину євангельських текстів та місяцеслова, вписано вже вказаний канон на арк. 14 зв., 15 зв. та зроблено підписи

до деяких мініатюр (напр., арк. 15). Другий писець працював тільки над євангельськими текстами, паралельно з першим (Ієвом) та третім писцями, на арк. 31в–г, 40б (рядки 6–23) – 40г, 43а (рядки 22–23) – 43г, 47в – 47г (рядки 1–5), 61в–г, 70а–74б, 84а–89г. Третій писець працював над євангельськими текстами паралельно з іншими писцями на арк. 62а–116б (рядки 1–7, 13–34) та з першим писцем – над місяцесловом на арк. 161а (рядки 1–27, перше слово) – 181б (рядки 14–33). Четвертий писець написав текст тільки першого стовпчика на арк. 90а (другий стовпчик писав перший писець). П'ятий писець працював лише на арк. 116б (рядки 8–12), 116в (рядки 2–4, два перших слова). Перехід між першим та другим почерками див., напр., на арк. 40, між другим та третім – див., напр., на арк. 73, між першим, третім та п'ятим – див. на арк. 116. Вставний арк. 174, з іншого рукопису, написаний одним писцем великим уставом.

Також за письмом та характером уписування тексту видно, переважно з арк. 62, що при написанні рукопису постійно відбувалася зміна писців. На одній сторінці текст могли писати й троє писців, навіть по декілька рядочків; часто вони припиняли роботу, навіть не дописавши слова.

Аналіз роботи писців та особливості використаного ними матеріалу виявив вельми цікавий факт – книга укладалась як практичний навчальний посібник із залученням до роботи текстів з різних протографів і копіюванням різностильових оздоблень з наявних у писців давніх рукописів; використовувались як цілі пергаменні аркуші, так і залишки пергамену.

Для уточнення датування й локалізації пам'ятки важливим є встановлення протографів та виділення основних фонетичних діалектних особливостей.

Проведено лінгвістичний текстологічний аналіз Лавришівського Євангелія – далі Лвр.Є. – із повними апракосами української редакції, датування й місце написання яких особливих сумнівів не викликає, – Мстиславове Євангеліє к. XI – п. XII ст. – далі М.Є. [35], Добрилове Євангеліє 1164 р. – Д.Є. [36], Галицько-Волинське Євангеліє XII–XIII ст. – Tr [37], Холмське Євангеліє XIII ст. – Х.Є. [38], Буцацьке Євангеліє XII–XIII ст. – Б.Є. [39], Луцьке Євангеліє XIV ст. – Л.Є. [40], а також Оршанське Євангеліє XIII ст. – Ор.Є. [41] і Друцьке Євангеліє XIV ст. – Др.Є. [42], створення яких деякі дослідники пов'язують з білоруськими землями. Для порівняння залучено й точно датований і локалізований короткий апракос Євсевієве Євангеліє 1283 р. – Є.Є. [43]. Використано приклади із текстологічних досліджень, представлених у виданнях: Евангелие от Иоанна в славянской традиции – Иоан. [44] та Евангелие от Матфея в славянской традиции – Матф. [45].

Виявлені текстові збіжності/розходження дозволяють стверджувати, що частина Євангелія, скопійована І писцем до аркуша 61 зв., вочевидь мала пряму дотичність до Галицько-Волинського Євангелія XII–XIII ст. (Tr) [37]: в усіх порівнюваних фрагментах текст Лвр.Є. збігається з Tr. Крім текстових, нерідко маємо й звукові: тако ⁵прѣка нмѣхѹтъ ѿго Мт XXI/46 Лвр.Є. 62 зв. +/Tr Матф., с. 116/, в інших –

илиѣхуѣтъ и М.Є. с. 86, Д.Є. с. 185, Х.Є. 50 зв. Ор.Є. 23 зв., Др.Є. 48, Л.Є. 77 та гра-
матичні збіжності: *кланѣа сѣ* Мт. VIII/2 Лвр.Є. 52 + /Тр/, в інших – *кланѣашѣ сѣ* М.Є.
с. 67, Д.Є. с. 135, Є.Є. с. 104, Ор.Є. 7 зв., Др.Є. 31 зв., Х.Є. 34 зв., Л.Є. 52 зв. + /давні.
текст Иоан., с. 46/; *наполниша до верьхуѣ* Ів. II/7 Лвр.Є. 10, Л.Є. 8 + /до врьхуѣ Тр Иоан.,
8/, в інших – *до вьрха* М.Є. с. 36, *до вьрха* Д.Є. с. 52, Х.Є. 8 зв., Др.Є. 5 зв. Для встанов-
лення протографа, принаймні для першого писця, варто зважити й на той факт,
що в I главі від Івана в Тр, Х.Є. та Лвр.Є. пропущено кінець 7-го вірша: *да вьси вѣроуѣ*
илиуѣтъ и мѣ та цілком 8-й: *нѣ вѣ тѣхъ свѣтъ нѣ да сѣвѣдѣтельствоуѣтъ о свѣтъѣ*. У по-
рівнюваних М.Є., Є.Є., Л.Є., Др.Є., а також у давньому тексті /Иоан., с. 3/ цей фраг-
мент подано повністю. Виявлена текстологічна збіжність Лвр.Є. та Тр підтверджу-
ється й висновком М. Сморгонь-Ружицької стосовно стилю мініатюр обох єван-
гелій: «На останню чверть XIII століття припадає перша фаза декорації Лвр.Є., у
багатьох рисах порівнювана зі стилем мініатюр Євангелія К-5349 /Тр – В. М./» [14,
с. 103]. Також близькими за спільністю протографа (протографів) цієї частини тек-
сту Лвр.Є. є Л.Є. та, меншою мірою, Х.Є. Значно складніша ситуація з іншою ча-
стиною Лвр.Є. Найперше варто зауважити, що I /починаючи від аркуша 64 зв./,
II і III писці, напевне, не мали серед протографів Тр, натомість у III писця збіжно-
сті найчастіші з Є.Є., Х.Є., Ор.Є., у I /після арк. 64 зв./ писця очевидні текстові пара-
лелі з Ор.Є., менше з Х.Є., Б.Є., М.Є. Цікаво, що в першого писця /до 62 арк./ збіж-
ність із давнім південнослов'янським текстом (за текстологічним аналізом, здій-
сненим у працях Иоан., Матф.) у порівнюваних нами фрагментах відсутня, нато-
мість у I /після арк. 64/ і у III – регулярна. Не виключаємо, що писці цих частин
мали під руками невідомий нам протограф галицько-волинської редакції. I пи-
сець /до 61 зв./ копіював текст скрупульозніше, текстових (лексичних, словотвір-
них) відхилень не виявлено, лише фонетичні та граматичні. Натомість у частині
Євангелія, де почерки I /після арк. 64 зв. / та III часто змінюються, виявлено низ-
ку написань, відповідників яким у відомих нам давніших текстах немає: *нѣ азъ ли*
тѣа видѣхъ оу вертъпѣ с нимъ Ів XVIII/26 Лвр.Є. 149 /у жодному з порівнюваних не-
має оу вертъпѣ, натомість вѣ оградѣ, вѣ врьтоградѣ, вѣ вьртоградѣ, вѣ вертоградѣ,
оу виноградѣ/; *вѣгда же оузрите градозастѣнѣа* Мт XXIV/15 Лвр.Є. 132 /у жодному з
порівнюваних немає градозастѣнѣа, натомість мьрзость запоустѣниа, мьрзость и
запоустѣнѣе, мьрзость запоустѣноуѣ; со іѣомѣ назарѣѣмъ Мт XXVI/71 Лвр.Є. 144, в
інших – *назарѣниномъ*; *сѣтона самѣхъ в совѣхъ раздѣлится* Л XI/18 Лвр.Є. 96 зв., в усіх
порівнюваних – *раздѣлиса* та ін.

На основі групування євангелій Л. Жуковською на два типи – мстиславовий
та мирославовий [11, с. 310], Т. Фріделювна відносить Лвр.Є. до мстиславового
типу V групи, де визначальним є Д.Є. [10, с. 47]. Зазначимо, що до цієї групи Л. Жу-
ковська відносить і Тр [11, с. 310]. Належність частини Лвр.Є. до мстиславово-
го типу групи Добрилового Євангелія очевидна. Йдеться, передовсім, про ро-
боту I писця /до 61 зв./. Найімовірніше, протографом для нього слугувало Тр, але

в жодному випадку не Д.Є. Писці інших частин (I /після арк. 64 зв./, II та особливо III), очевидно, мали під руками й інші протографи, серед яких, треба думати, був і якийсь південнослов'янський. До цього спонукають ще й інші порівняння тексту. Так, у читанні від Л XI на 6-й – 7-й тиждень виявлено збіжності із Зографським Євангелієм [11, с. 22–25]: *всѣ/все; десѣтиноу даѣте ѿ мѣтѣ и пи҃гана* Лвр.Є. 96 зв., у всіх порівнюваних – *ѿ конѣлица и пи҃гана; ѿ вѣщаѣ же нѣкѣи ѿ законѣникѣ* Лвр.Є. 98 зв., у всіх порівнюваних – *ѿ книгѣуи/книжникѣ; блюдоуѣ ю҃го и ищюуѣ оуловити* Лвр.Є. 99, у всіх порівнюваних – *и ищюуѣ тати*. Також і в інших фрагментах, які писали ці писці: *и соударѣ иже вѣ на главѣ ю҃го* Ів XX/7 Лвр.Є. 159, Є.Є. с. 250, Ор.Є. 142 зв. +/да҃вн. текст/, *и оу҃вроу҃сѣ и. в. н. г. М.Є. с. 285, Д.Є. с. 521, Х.Є. 153, Б.Є. 158, Л.Є. 260, Др.Є. 186 зв. +/ Иоан., с. 92/; тако гдѣ ю҃сть ю҃пендитомѣ прѣпо҃сѣ са* Ів XXI/7 Лвр.Є. 160, Др.Є. 187 зв. +/да҃вн. текст/, *та. г. ю. пендѣтѣмѣ п. М.Є. с. 287, та. г. ю. срауицею п. Є.Є. с. 252, Х.Є. 153зв., та. г. ю. одѣжею п. Д.Є. с. 524 +/Иоан., с. 95/.*

Виявлено й цікавий факт щодо протографа Місяцеслова Лавришівського Євангелія, який обривається читанням 29 серпня на Усікновення глави святого пророка Івана Предтечі: «цѣрь заклѣтѣзѣ . и оу҃злежащихѣ с нимѣ . нѣ оу҃схотѣ ѿ...» (Мр. VI, 26). На нашу думку, текст місяцеслова переписаний із протографа з дотриманням розміщення тексту на сторінці. Цю думку підтверджує спостереження щодо місяцеслова Федорівського Євангелія апракосу повного другої половини XIV ст. [46], який обривається на цьому ж читанні, й буквосполукою ѿ: «цѣрь заклѣ[.]т...злежащихѣ ради сѣз нимѣ не во҃хотѣ ѿ...» (Датування А. Турилова) [47].

Незаперечним є той факт, що пам'ятку переписували кілька писців з різних протографів і не в один час. Остаточне ж оформлення (зшивання, оправлення) до її сучасного стану зберігання здійснене, вочевидь, пізніше.

Щодо мовних особливостей Лвр.Є., на сьогодні маємо дві праці: українець Іларіон Свенціцький зробив висновок про північнобілоруське походження писців і самої пам'ятки [48]; полька Тереза Фріделювна – про українське, галицько-волинське [10]. Зупинимось, насамперед, на характерних вузьколокальних діалектних особливостях рукопису, які об'єднують Лвр.Є з іншими пам'ятками галицько-волинської редакції.

На місці праслов'янської фонем **/ѣ/* в різних регіонах Славії постали різні звуки. У діалектах, які лягли в основу української мови, це, насамперед, [і], що й стало нормою літературної мови, а також низка інших не *i*-рефлексів, передовсім у північних говірках [е]. У пам'ятці таких написань багато [48, с. 410; 10, с. 120]. Додамо ще приклади, які не виокремили І. Свенціцький та Т. Фріделювна: *при вѣ҃чери* 8; *злѣишьше себе* 57, *и вѣ҃мь* л҃ко диснотивно ю҃сть 173 зв. (Пор.: *рѣ҃снотивнѣ* [49, с. 223]). Крім наведених, багато разів засвідчено рефлекс *i < *ѣ* у словах: *вѣ҃* вѣ҃три 4 зв., *во вѣ҃три* 123 зв., *в оу҃три* 155; *вѣ҃* свѣ҃дѣтельство 2; *свѣ҃дѣтельствоу҃емѣ* 53зв.; *свѣ҃дѣтельствоу҃ю ... свѣ҃дѣтельствоу҃а ... свѣ҃дѣтельство ... свѣ҃дѣтельствоу҃еть*

... свѣдѣтельство 12; свѣдѣтельствоѹють ... и вѣи же свѣдѣтельствоѹите 18, свѣдѣтельствоѹете 135 зв. та ін. Очевидно, в давньому старослов'янському дієслові свѣтити сѣ, яке, мабуть, саме так було написано в протографі, писець Лвр.Є. також відобразив руський /український/ розмовний ятевий рефлекс: молнии ... свитити сз 104.

Також виявлено приклади в пам'ятці з рефlekсами *e* < **ě*: сѣбѣ /Д.в., одн./ 4 зв.; тебе /Д.в., одн./ 5; їдѣи хлѣбо сѣ 21 зв., грѣшникъ 33 зв., дайте имъ вѣи єсти 74 зв., легѹеє 79 зв., некто ... в законѣ 101 зв., встанете ... идемъ /нак. сп./ 118; ицѣлаше 178 зв. та ін.

При аналізі ятевих рефлексів привертають увагу й континуанти давнього **e* в новозакритих складах (приклади «нового»). У досліджуваній пам'ятці їх дуже багато, на що також звертали увагу й І. Свенціцький і Т. Фределювна [48, с. 410; 10, с. 112–114].

Така рефlekсація ятевих виявів загалом узгоджується з іншими, переписаними на українських, передовсім галицько-волинських, землях Євангеліями: Добриловим [50, с. 18–22], Євсевієвим [51, с. 12–16], Буцацьким [52, с. 14–15], Луцьким [53, с. 124] та, за нашими спостереженнями, Холмським. Не виявлено прикладів написання «нового» в М.Є. та Ор.Є. У Лвр.Є. засвідчено «новий» у прикметнику жѣнскѣ: мѹжескѣ полъ и жѣнскѣ 65.

У контексті аналізу континуантів **e* варто зауважити й на рефlekси **o* в пам'ятці. У написаннях ни оумрѣти во по тѣмъ мѹгоѹть (в інших порівнюваних текстах – по томъ) 107 зв.; гѣла мѣри свои жено сѣ сѣи твои потѣмъ же гѣла вѹеникоѹ (Є.Є. с. 304 по том, Л.Є. 251 зв. по томъ) 178 зв.; ѡ сѣбѣ самѣмъ (у порівнюваних текстах – самомъ) 24 зв. та інших незаперечним є вживання на місці **o* в новозакритому складі. Звичайно, приклади потѣмъ (чи по тѣмъ) та ѡ самѣмъ, тѣм у контексті сказаного також можна пояснювати як морфологічно зумовлені. Якщо у протографі було вжито форми з *o* – ѡ самомъ, то навіщо копіювальнику Лвр.Є. змінювати його на – ѡ самѣмъ? Висновок звідси двоякий: або існував невідомий нам протограф з ятевими написаннями, або писець Лвр.Є. свідомо накреслював графему на місці *o*, бо так вимовляв ці слова [пот('im сам('im т('iū)]. В українських пам'ятках написань на місці **o* в новозакритих складах (нехай і в морфологічно зумовлених позиціях) у кінці XIII – на початку XIV ст. не засвідчено.

Показовою рисою Лвр.Є. є приклади з *u*, *ы* відповідно до *ь*, *ъ* перед голосним *u* або йотованим: вѣни и 29, исповѣни и азъ 47 зв., инахоѹти и 70 зв.; видѣлы и 34, привѣдохъ и припатъ и 161 зв., о҃златъ и хъ 104. На цю особливість звернув увагу І. Свенціцький [Свенціцький, 48, с. 406]. Подібних написань багато в інших євангеліях українських редакцій. У відповідних порівнюваних фрагментах ми виявили такі: вѣни и Є.Є. с. 72, Х.Є. 18 зв., ѡсоѹдѹти и Д.Є. с. 147, инахоѹти и Д.Є. с. 160, молахоѹти и ... слышахоѹти и Д.Є. с. 233, Б.Є. 14, Х.Є. 65, ѡмлетти и Д.Є. с. 306, Х.Є. 87 зв., Б.Є. 50 зв.; видѣлы и ѡси Є.Є. 80, Х.Є. 21 зв., привѣдохъ и Є.Є. 116, Х.Є. 51 зв.,

приведохъ и Д.Є. с. 170, Х.Є 46, Л.Є. 70, припатъ и Д.Є. с. 528, Х.Є. 154 зв., Є.Є. с. 259. Натомість не засвідчено жодного випадку цієї зміни в М.Є., Ор.Є. та Др.Є. Коментуючи подібні написання в Є.Є., В. Німчук допускав специфічну місцеву вимову в українських південно-західних діалектах [51, с. 21].

У контексті аналізованих виявів звукових особливостей (*ь / ъ, и / е, у / е*) та орфографії пам'ятки цікавим є написання *нѣ пѣть ли птиць цѣнитсѣ на пѣти срѣбръникъ* Л XII/6 (у порівнюваних текстах – *пѣть* або *ѣ*) 99. Зважаючи на послідовність поплутувань писцями пам'ятки *и – т* та *т – и*, цілком імовірним видається нам припущення про відбиття вимови [n'et'] у цьому випадку. Не виключаємо й місцевої діалектної вимови [n'im'].

Засвідчено кілька прикладів написання *а* відповідно до **о*: *лоукаванъа* 181 (у порівнюваних текстах – *лоукованъа*) 81 зв.; *прашахѣ* (збіжність із Ор.Є. 84, Л.Є. 168 зв., *прашахѣ*) 81 зв. та надпоправні, *о* на місці *а*: *мѣъа магдѣлѣни* (у порівнюваних текстах – *магдѣлѣни*) 92; *лопѣта* /з виправленням *лопѣта/* (у порівнюваних текстах – *лопѣта*) 171. Такі ж поодинокі приклади зазначеного явища трапляються чи не в усіх текстах українських редакцій [51, с. 26; 52, с. 15]. Однак у випадку з досліджуваним Лвр.Є. відзначимо й низку інших, які І. Свенціцький також наводить у контексті «акання»: *ѡваца* 25 зв., *алуана* 120 (Х.Є. 111 зв., Л.Є. 170 зв., *алѣуна*, Ор.Є. 85 зв., *алуѣна*), *с вѣуѣрѣа* (Д.Є. с. 464, Б.Є. 124, Є.Є. с. 202 *с вѣуѣрѣа*) 142, *вѣспѣауѣтѣсѣа* 146 зв., *прадѣсть* (Д.Є. с. 499, Х.Є. 143 зв., *прѣдѣсть*) 151 зв., *маркоуѣрѣа* 165, *Климанѣа* 166 зв., 172 зв., 179, *вѣдѣашѣ* (Д.Є. с. 321, Б.Є. 58 зв., *вѣдѣашѣ*) 105, *исцѣлѣахѣуѣсѣа* 181 зв., *ѡѡфѣлаѣкта* 175 зв., *стѣрѣкишѣанѣмѣъ* 183 зв. [48, с. 410]. У порівнюваних текстах більшість подібних написань відсутня. Хоча, наприклад, *климанѣа* засвідчено в Д.Є. с. 534 та Є.Є. с. 306. Майже в усіх випадках появу попереднього «а» можна прокоментувати впливом наступного або навпаки. Таке написання лише одного разу трапляється у І писця /до 61 зв./ – *ѡваца* 25 зв. Усі інші – у І /після 64 зв./ та ІІІ.

Наукова новизна роботи полягає в датуванні пам'ятки часом не раніше XIV ст. Встановлено п'ять писців із визначенням меж їхніх почерків. Одним із книжників-писців, натхненником і навчителем інших писців є преподобний Ієв (у тексті Єв). Доведено, що протографом, з яким працював перший писець до звороту аркуша 61, є Галицько-Волинське Євангеліє XII–XIII ст. із зібрання Третьяковської галереї К 5348 (Росія, Москва). Протографи, які слугували для переписування писцями інших частин кодексу, наразі встановити складніше. Комплекс виявлених діалектних рис пов'язує досліджуваний апракос з іншими євангеліями галицько-волинської писемної традиції. Аналіз почерків та художнього оздоблення дозволив запропонувати гіпотезу про те, що ця книга створювалась як своєрідний навчальний посібник для опанування початківцями-книжниками писарської й ілюмінаторської майстерності.

Висновки. Отримані новітні кодикологічні, палеографічні та лінгвістичні дані дають підставу атрибутувати рукопис XIV ст., а використані при його написанні

протографи локалізувати як галицько-волинські. Кодекс укладався під час навчального процесу і для внутрішнього використання та є важливим свідченням підготовки писців й ілюмінаторів для виготовлення богослужбових книг. Час остаточного формування кодексу можна віднести до останньої чверті XIV ст. (не пізніше 1386 р.). Історіографічні факти засвідчують, що при археографічному описуванні й лінгвістичних дослідженнях учені більше схиляються до датування рукопису кінцем XIII ст. чи межею XIII/XIV ст., проте не пізніше 1329 р. (за припискою до запису на арк. 88 зв.), а в мистецтвознавчих працях – як до більш раннього часу, так і до XIV ст., але не пізніше кінця століття. Автори не поділяють думки тих дослідників, які датують пам'ятку раніше від XIV ст. У тексті не засвідчено особливості письма, орфографії, фонетики, характерні тільки для кінця XIII ст. Якщо прийняти датування цієї пам'ятки кінцем XIII ст., то варто зважити й на інший факт: упродовж подальших майже 100 років засвідчених у пам'ятці мовних рис у відомих на сьогодні українських текстах не було виявлено. Незаперечним є факт використання в роботі галицько-волинських протографів, тому пам'ятка є цінним джерелом української мови. Точно встановлено, що одним із протографів слугувало Євангеліє апракос XII–XIII ст. Третьяковської галереї. Протографи, які слугували для переписування писцями інших частин кодексу, встановити значно складніше, проте можна сказати, що використовувалися різні галицько-волинські антиграфи, не виключено, й невідомі. Комплекс виявлених діалектних ознак пов'язує досліджуваний апракос з іншими євангеліями XIV ст. галицько-волинської писемної традиції; найбільше збіжностей засвідчено з Луцьким Євангелієм, що є красномовним підтвердженням правильності атрибуції кодексу. Мовні особливості всіх частин досліджуваного Лвр.Є. односторонньо дають підстави стверджувати: або їх писали українські писці в одному з галицько-волинських скрипторіїв і внесли в текст сотні виразних місцевих мовних явищ, або існували невідомі нам протографи з очевидними українськими розмовними рисами, з яких переписано (можливо, й у Лавришівському монастирі) деякі частини цього Євангелія. Подальше встановлення протографів Лавришівського Євангелія є перспективним для джерелознавчих досліджень і важливим для вивчення історії української мови.

Список використаних джерел

1. Востоков А. Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея. Санкт-Петербург, 1842. III, 899, 3 с.
2. Отчет ординарного профессора императорского Варшавского университета И. И. Первольфа о научных занятиях за границу с 20 мая по 20 сентября 1882 г. // Варшавские университетские известия. 1883. № 2. С. 23–24.
3. Владимиров П. В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. Киев : Тип. В. И. Завадского, 1890. [2], 42 с.

4. Карский Е. Ф. Беларуссы. В 3-х т. Т. 1: Введение к изучению языка и народной словесности. Варшава : Тип. Варшавского учебного округа, 1903. 480 с.
5. Иконников В. С. Опыт русской историографии. Киев, 1908. Т. 2. Кн. 2. Том 2. Книга 2. [2], IV, 1057–1956, X, 114, XXXIII–L, XII с.
6. Свенцицкий И. Лаврашевское Евангелие начала XIV века: Палеографическо-грамматическое описание // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. 1913. Т. 18, кн. 1. С. 206–228.
7. Molè W. Les miniatures de l'Évangélaire de Ławryszew // L'art byzantin chez les Slaves. 5. Paris, 1932. S. 423–437.
8. Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка. Ч.1. Источники. [1-е изд.]. Брно, 1927. Перевидання: Москва, 1963. 345 с.
9. Попова О. С. Галицко-волинские миниатюры раннего XIII века: К вопросу о взаимоотношениях русского и византийского искусства // Древнерусское искусство: Художественная культура домонгольской Руси. Москва, 1972. С. 289–315.
10. Friedelówna T. Ewangelia Ławryszewski. Monografia zabytku. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. 280 s.
11. Жуковская Л. П. Текстология и язык древних славянских памятников. Москва : Наука, 1976. 367 с.
12. Щапов Я. Н. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики. Москва : Ин-т истории СССР АН СССР, 1976. Ч. 1. 163 с.
13. Лабынцев Ю. А. Литовская кирилловская письменность XIII–XV вв. в контексте кирилло-мефодиевской традиции Великого княжества Литовского // Studia Russica. Budapest, 1999. Т. 17.
14. Smorąg-Różycka M. Ewangelia Ławryszewski. Kraków, 1999. 158 s., il.
15. Лосева О. В. Периодизация древнерусских месяцесловов XI–XIV в. // Древняя Русь. 2001, № 2 (4). С. 15–36.
16. Лосева О. В. Русские месяцесловы XI–XIV в. Москва : Памятники исторической мысли, 2001. 420 с.
17. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови : пер. з англ.; пер.: С. Вакуленко, А. Даниленко. Харків : Акта, 2002. XII, 1054 с. (Класика Української Науки).
18. Німчук В. В. Пам'ятки української мови // Українська мова : енциклопедія. Вид. 2, виправл. і доповн. Київ, 2004. С. 453–455.
19. Семянчук А. Лаўрышаўскае Евангелле // Silva rerum nova. Мінск : Atenaeum, 2009. S. 239–246.
20. Гісторыя беларускай кнігі. Т. 1. Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М. В. Нікалаеў і інш. У 2-х тамах. Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. 424 с.
21. Любашенко В. Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII–XIV століть: спроба узагальнення (закінчення) // Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. В. Александрович]; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2011. Вип. 5. С. 73–115.

22. Турилов А. А. Книгописание // Православная энциклопедия. Электронная версия. Владимир-Волынская епархия. [електронний ресурс]. URL: <http://www.pravenc.ru/text/159136.html> (дата звернення 24.08.2020).

23. Темчинас С. Основание Лавришевского монастыря в свете рукописной продукции книжника Иева (вторая половина XIII в.) // Вертоград многоцветный. Сборник к 80-летию Бориса Николаевича Флори. Москва : Индрик, 2018. С. 155–161.

24. Крысько В. Предисловие // Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Т. XI. Москва : Азбуковник, 2016. С. 5–12.

25. Крысько В. Лаврошевское евангелие и его экстратексты // Die Welt der Slaven. Internationale Halbjahresschrift für Slavistik. Jahrgang 64. 2019, Heft 1. S. 148–189.

26. Лавришівське Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу. Дослідження. Київ : Горобець, 2018. 468 с., іл.

27. Симони П. Мстиславово Євангеліє начала XII в. в археологическом и палеографическом отношениях: Материалы для изучения его серебряного переплетенного оклада // Общество любителей древней письменности. Т. 129. Б/м, 1910.

28. Розов В. Українські грамоти. Том 1: XIV ст. і перша половина XV ст. Вип. 1. Київ, 1928. 4 с. + 176 с. + 75 с. + IX с. Історично-Філологічний Відділ Української Академії Наук, Збірник № 63.

29. Грамоти XIV ст. / упоряд., вступ. стаття, коментарі і словники-показчики М. М. Пещак. Київ : Наукова думка, 1974. 256 с. (Сер.: Пам'ятки української мови).

30. Русіна О. В. До атрибуції вкладних записів Лаврашівського Євангелія // Український археографічний щорічник. Київ, 1999. Нова серія. Вип. 3–4. С. 98–102.

31. Котельников А., свящ. Вклады в Лавришевский монастырь от основания (ок. 1250 г.) до принятия унии в 1596 г. 2012. URL: <http://www.bogoslov.ru/text/2973415.html> (дата звернення 24.08.2020).

32. Груша А. И. Документальная письменность Великого княжества Литовского (конец XIV – первая треть XVI в.). Минск, 2015. 465 с. (дата звернення 24.08.2020).

33. Котельников А., свящ. К вопросу о локализации Лавришевского монастыря. 2012. URL: <http://www.bogoslov.ru/text/2586245.html>

34. Инъвенътаръ албо списаніе монастира Лавришовского // Национальный исторический архив Беларуси. Ф. 147. Оп. 2. Д. № 175. Арк. 1727–1735.

35. Апракос Мстислава Великого / изд. подг. Л. П. Жуковская, Л. А. Владимирова, Н. П. Панкратова / под ред. Л. П. Жуковской. Москва : Наука, 1983. 529 с.

36. Добрилове Євангеліє 1164 року / упоряд. Ю. В. Осінчук ; відп. ред. В. В. Німчук. Львів: Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича, 2012. 803 с.

37. Галицько-Волинське Євангеліє XII (?)–XIII ст. // Государственная Третьяковская галерея (г. Москва). Од. зб. К-5348.

38. Холмське Євангеліє XIII ст. Видання факсимільного типу. Київ : Горобець, 2015. 384 с., іл.

39. Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст. / підгот. до вид. Ю. В. Осінчук ; відп. ред. В. В. Німчук. Київ : Вид. дім Дмитра Бураго, 2017. 355 с.

40. Луцьке Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу. Київ : Горобець, 2011. 526 с., додаток.
41. Оршанське Євангеліє XIII ст. // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису. Ф. 301. № 555 П.
42. Друцкое Евангелие XIV в. // Библиотека Российской академии наук, Сибирское отделение. Собр. Н. Тихомирова. № 1.
43. Євсевієве Євангеліє 1283 року / вид. підгот. Г. П. Арполенко, З. Г. Козирєва, Г. І. Лиса, В. В. Німчук, К. С. Симонова, Г. Х. Щербатюк ; відп. ред. В. В. Німчук. Київ : КСУ, 2001. 320 с.
44. Евангелие от Иоанна в славянской традиции / изд. подг. А. А. Алексеев, И. В. Азарова, Е. Л. Алексеева, М. Б. Бабицкая и др. Санкт-Петербург : Российское библейское общество, 1998. 98 с. Приложения.
45. Евангелие от Матфея в славянской традиции / изд. подг. А. А. Алексеев, И. В. Азарова, Е. Л. Алексеева, М. Б. Бабицкая и др. Санкт-Петербург, 2005. 181 с.
46. Федоровское Евангелие апракос полный второй половины XIV в. // Историко-архитектурный музей-заповедник в г. Ярославле. Инв. № 15718.
47. Князевская О. А., Турилов А. А. Федоровское Евангелие: О времени создания и происхождения рукописи // Древнерусское искусство: XIV–XV вв. Москва, 1984. С. 128–140.
48. Свенціцький І. Лавришівське Євангеліє початку XIV ст. Палеографічно-граматичний опис // Лавришівське Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу. Дослідження. Київ : Горобець, 2018. С. 401–410.
49. Белей Л., Белей О. Словник старослов'янсько-український. Львів, 2001. 318 с.
50. Осінчук Ю. Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року // Добрилове Євангеліє 1164 року / упоряд. Ю. Осінчук ; відп. ред. В. Німчук. Львів: Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 7–34.
51. Німчук В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови // Євсевієве Євангеліє 1283 р. / підгот. до вид. Г. Арполенко, З. Козирєва, Г. Лиса, В. Німчук, К. Симонова, Г. Щербатюк. Київ : КСУ, 2001. С. 4–38.
52. Німчук В., Осінчук Ю. Мовні риси Буцацького Євангелія // Буцацьке Євангеліє XII–XIII ст. / відп. ред. В. Німчук, підгот. до вид. Ю. Осінчук. Київ : Вид. дім Дмитра Бураго, 2017. С. 5–20.
53. Бузук П. Говірка Луцької Євангелії XIV в. // Збірник комісії для дослідження історії української мови. Т. 1. Київ, 1931. С. 111–135.

Liudmyla Hnatenko,

Doctor of Sciences (History), Senior Researcher,

*Senior Researcher of the Department of Codicology and Codicography
of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine*

ORCID: 0000-0001-5287-0081

e-mail: gnatenko.manus@gmail.com

Viktor Moisiienko,

Doctor of Sciences (Philology), Professor,

*Professor of the Department of Ukrainian Language
of Zhytomyr Ivan Franko State University*

ORCID: 0000-0002-3513-1807

e-mail: v.moysiienko@ukr.net

Codicological-paleographic and phonetic features of Lavryshiv Gospel

The aim of the work is to clarify the attribution of the Lavryszów Gospel of Aprakos (Poland, Kraków National Museum, Czartoryski Museum of Library, collection 2097 IV) and to update the problem of protograph's determining, as well as to present the latest codicological and palaeographic facts. The task is also to single out dialectal, especially phonetics, features and compare them with the famous Ruthenian-Ukrainian aprakos of the 12th–14th centuries. **Methodology of the research** is based on the use of source, paleographic, codicological and linguistic methods of analysis. **Scientific novelty** of the work lies in the dating of the monument to a time not earlier than the 14th century. There are five scribes with the boundaries of their handwriting. One of the scribes, other writers' inspirer and teacher was Saint Iliye (in the text - Iliye). It is proved that the protographer with whom the first scribe worked before the verso of 61st sheet is the Galician-Volyn Gospel of the 12th–13th centuries from the collection of the Tretyakov Gallery K 5348 (Russia, Moscow). Protographs that were used by scribes to rewrite other parts of the code are more difficult to establish now. The complex of identified dialectal features connects the studied aprakos with other gospels of the Galician-Volyn written tradition. The analysis of handwriting and artistic decoration allowed to suggest the hypothesis that this book was created as a kind of textbook for mastering novice scribes clerical and porthole skills. **Conclusions.** The latest data give grounds to attribute the manuscript of the 14th century, and the protographs used in its writing to localize them as Galician-Volyn. The text does not attest to the peculiarities of writing, spelling, phonetics, characteristic of the end of the 13th century. The main protograph is the Gospel of Aprakos of the 12th–13th centuries, which is kept in the Tretyakov Gallery. The complex of revealed dialectal features connects the studied aprakos with other gospels of the 14th century of the Galician-Volyn written tradition; most similarities are attested with the Lutsk Gospel. Further establishment of protographs of the Lavryshiv Gospel is promising for source studies and important for the study of the history of the Ukrainian language.

Key words: Lavryshiv Gospel of the 14th century, manuscript, Ukrainian Galician-Volyn written tradition, protograph, palaeographic and phonetic features, dialect feature.

*Стаття підготовлена 8 січня 2020 року;
подана до друку 23 січня 2020 року.*

ДОСЛІДЖЕННЯ В ГАЛУЗІ СПЕЦІАЛЬНИХ
ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

УДК 94(430+477)«1914/1918»:341.34-052(=161.2):027.6

DOI: 10.15407/rksu.25.163

Марина Геннадіївна Палієнко,*доктор історичних наук, професор,**завідувач кафедри архівознавства**та спеціальних галузей історичної науки**історичного факультету**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ORCID: 0000-0002-9098-1142

*e-mail: mpaliienko@knu.ua***Ігор Володимирович Срібняк,***доктор історичних наук, професор,**завідувач кафедри всесвітньої історії**історико-філософського факультету**Київського університету імені Бориса Грінченка*

ORCID: 0000-0001-9750-4958

e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

КНИЖКОВИЙ РУХ

У ТАБОРАХ ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ
У НІМЕЧЧИНІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Мета роботи. У статті здійснено дослідження книжкового руху в таборах полонених вояків-українців царської армії в таборах Німеччини (Раштат, Вецляр, Зальцведель) під час Першої світової війни, а також простежено його вплив на формування національно-державницького світогляду таборян. **Методологія дослідження** полягає в застосуванні проблемно-хронологічного, конкретно-історичного та порівняльно-ретроспективного методів дослідження, поєднання яких дозволило найповніше розкрити особливості розгортання книжкового руху в таборах полонених українців. **Наукова новизна** полягає у встановленні внеску Союзу визволення України у процес організації книжкового руху в таборах полонених українців у Німеччині, а також у визначенні способів його активізації та поширення в позатаборовому просторі, зокрема в місцях перебування робітничих команд. Цю місію здійснювали уповноважені таборовими громадами довірені особи з числа українських активістів («мужі довір'я»), які привозили полоненим українськи

часописи та книжки для загального читання. Ефективно виявилась ідея «мандрівних бібліотечок», які передавалися з команди в команду, завдяки чому коло читачів української літератури суттєво збільшувалося. **Висновки.** Доведено, що українська книга в таборах полонених українців відігравала надзвичайно важливу роль у справі формування національної свідомості вояків. Беручи участь у просвітньому житті таборів, відвідуючи український народний театр та таборову бібліотеку, полонені пробуджувались до активного громадсько-політичного життя в Україні.

Ключові слова: полонені вояки-українці, табір, бібліотека, читальня, книга, Німеччина.

Актуальність теми дослідження. Одним із наслідків важких військових поразок, яких зазнала царська армія на фронтах Першої світової війни, стало взяття до німецького та австрійського полону сотень тисяч полонених з її складу. Для їхнього тимчасового утримання Центральні держави створили щільну мережу таборів, умови перебування в яких були доволі складними. Спочатку полонені царської армії утримувалися в таборах без урахування національного походження, але вже наприкінці першого року війни уряди Австро-Угорщини та Німеччини вдалися до спроб національної сепарації полонених, ставлячи за мету протиставити росіянам представників інших пригноблених у Росії націй та в такий спосіб послабити імперію Романових.

Виокремлення полонених українців із загальної маси бранців (задля їхньої ізоляції від впливів імперської чорносотенної ідеології) полегшувалося тим, що від самого початку війни на теренах Центральних держав розпочала свою діяльність організація виразно антиросійського політичного спрямування – Союз визволення України (далі – СВУ). Її проводу вдалося переконати урядові кола Австро-Угорщини та Німеччини в доцільності проведення комплексу політичних заходів, спрямованих на зміцнення національної самосвідомості українського народу та його звільнення з-під московської «опіки».

Задля актуалізації українського питання на міжнародній арені СВУ регулярно таємно отримував значні грошові дотації від урядів Австро-Угорщини та Німеччини. Завдяки цьому він зміг організувати потужну інформаційно-видавничу акцію, а крім того – за сприяння німецької влади розпочав у 1915 р. процес виокремлення полонених українців, концентруючи їх у трьох таборах (Раштат, Вецляр, Зальцведель). Одночасно заходами Союзу в цих таборах було започатковано інтенсивну культурно-освітню та патріотичну роботу з метою національно-політичного освідомлення полонених вояків-українців.

Аналіз досліджень і публікацій. Попри публікацію кількох монографічних досліджень, зокрема О. Терлецького, І. Срібняка [34; 25], та цілої низки статей [26; 27; 28] про обставини перебування полонених українців у таборах Німеччини, дана дослідницька проблема досі ще системно не розроблялася. Варто зауважити, що в монографії відомої дослідниці українського книжкового руху Т. Ківшар [13] діяльність таборових бібліотек не знайшла навіть мінімального висвітлення.

Разом з тим, у кількох публікаціях – у контексті вивчення культурно-освітньої роботи в таборах – вже були висвітлені окремі факти про діяльність таборових бібліотек [22; 29; 30; 31], що, зрозуміло, не давало цілісного уявлення про особливості розвитку книжкового руху в українських таборах.

Спроба представити загальний нарис динаміки розвитку бібліотечної справи в таборах полонених українців була здійснена Л. Кривошеєвою [14] і А. Магурчаком [19] у рамках окремих статей, проте їх стислий обсяг не дозволив розкрити всі аспекти даної теми. До того ж, згадувані дослідники зосередились на висвітленні особливостей книжкового руху в таборі Фрайштадт (Австро-Угорщина), приділивши значно менше уваги цьому явищу в українських таборах Німеччини.

Для цілісної реконструкції діяльності бібліотек у таборах полонених українців у Німеччині, особливостей їхнього комплектування та фінансування, впливу на процес формування національної свідомості автори цієї статті використали матеріали таборових архівів, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Крім того, важливим джерелом для висвітлення книжкового руху в таборах є часописи полонених українців, на шпальтах яких регулярно вміщувалась інформація про різні аспекти роботи таборових бібліотек (у т. ч. дані про інтенсивність випозичання книжок, отримувані бібліотеками грошові допомоги, переліки нових надходжень тощо).

Мета дослідження. У статті проведено комплексне дослідження книжкового руху в таборах полонених вояків-українців у таборах Німеччини (Раштат, Вецляр, Зальцведель) під час Першої світової війни, а також простежено його вплив на формування національно-державницького світогляду таборян.

Виклад основного матеріалу. У травні 1915 р. Берлінське представництво («централа») СВУ розпочало українізацію табору Раштат, відрядивши туди для організації просвітньої роботи двох своїх представників – П. Бензю і О. Початка (в якості перекладача їм допомагав І. Райлян). 12 травня 1915 р. вони прибули до табору й розпочали свою діяльність з відвідування двох блоків, де на той час перебували близько 3000 полонених. У свій масі полонені поставилися до цього нейтрально: лише один полонений звернувся до членів делегації СВУ з проханням дати йому для читання «Кобзаря» Т. Шевченка та «Ілюстровану історію України» М. Грушевського [34, с. 55–56].

Але спроба делегатів СВУ піднести в середовищі полонених гасло самостійності України миттєво змінила настрої таборового загалу. Під впливом підпрапорщиків, які займали в таборі привілейоване становище (вони звільнялися від усіх робіт та призначалися старшими у блоках та бараках), П. Бензю і О. Початка було визнано «німецькими агентами», їхню діяльність у таборі – пропагандою, спрямованою на послаблення Росії, а поширення українських книжок – небажаною справою. Як наслідок, переважна більшість полонених почала

відмовлятися від співбесід із членами делегації через те, що вони спілкувалися з ними українською мовою.

Як відзначав О. Терлецький, «загальне почуття страху опанувало з дуже малими виїмками цілий табор». Внаслідок цього полонені почали демонструвати своє вороже ставлення до української агітації в таборі, щоб не наражати на небезпеку себе і свої родини. Ситуація загострювалась у зв'язку з тим, що чорносотенці почали активно залякувати людей, поширюючи різну неправдиву інформацію про можливі покарання українцям, записували номери тих полонених, які спілкувалися з делегатами СБУ, з тим, щоб пізніше передати російській владі; декому з полонених навіть погрожували смертю. Підпрапорщики відбирали в полонених і знищували українські книжки, надсилали до німецької комендатури вигадані доноси на прихильників українства [34, с. 57].

Попри це П. Бензя і О. Початок та нечисленний гурток їхніх симпатиків із числа полонених продовжували виконувати своє нелегке завдання в таборі. Їхніми зусиллями було засновано курси для неписьменних, які відвідували близько 100 таборян. Ще одним значним результатом їхньої діяльності стало створення в таборі бібліотеки з читальнею, які мали у своїх фондах 1144 книг. Але терор «чорної сотні» не вщухав, тому в цей час робота делегатів звелася лише до читання рефератів, співбесід та поширення в таборі українських книжок, що не могло дати значних позитивних результатів. До того ж, через відсутність читачів табору бібліотека тимчасово припинила свою роботу [34, с. 60].

Чорносотенці використовували будь-яку можливість для залякування полонених. Навіть приїзд до табору з оглядовою метою урядовця військового міністерства Німеччини капітана Вальтера фон Любберса в кінці травня 1915 р. вони використали для поширення чуток про те, що німці невдовзі планують вислати українців на фронт проти Росії. Це призвело до чергової хвилі антиукраїнських виступів – з деяких блоків довелося забрати всі українські книжки з тим, щоб врятувати їх від знищення. Наслідком шаленого тиску «чорної сотні» стало те, що кілька свідомих українців, щоб позбутися ворожого оточення, добровільно виїхали з табору на сільськогосподарські роботи.

Зрештою, завдяки видаленню з табору частини чорносотенців та малоросів у таборі настали позитивні зміни: заходами створеного в Раштаті Просвітнього відділу СБУ в серпні 1915 р. було організоване проведення систематичних курсів з арифметики, геометрії, німецької мови та відкрито школу для неписьменних. У цей час велика увага також приділялася розповсюдженню українських книжок серед полонених, хоча і тут справа ускладнювалася підступними діями чорносотенців. Книжки передавалися до бараків та залишалися полоненим, але на заваді цьому знову ставали підпрапорщики, які їх просто нищили. Обіг книжок активізувався у другій половині серпня, коли було поновлено роботу бібліотеки. Так, у серпні було випозичено 184 книжки, причому найбільшою популяр-

ністю серед полонених користувалися «Кобзар» Т. Шевченка та «Як жив український нарід» М. Грушевського [34, с. 72–73].

З цього часу бібліотека працювала щоденно, ефективно задовольняючи попит таборян на книги та періодичні видання [33, с. 4]. Наскільки це було важливим для освіченої частини полонених, засвідчує віршований щоденник одного з таборян (білоруса за національністю), який вважав доступність української книги в таборі однією з найголовніших його переваг [32].

Дуже важливим було те, що провід української таборової організації в Раштаті «Самостійна Україна» та його прибуткове кооперативне підприємство (буфет «Чайня») регулярно перераховували зі своїх прибутків визначені суми на гуманітарні потреби таборян. Останнє, зокрема, виділило в серпні 1915 р. для розвитку бібліотеки та на придбання брошур 205 марок німецьких (м. н.) [36, арк. 184]. Своєю чергою Берлінська президія СВУ теж надавала необхідні кошти для комплектування бібліотеки українськими книжками. Відзначимо, що в період із травня 1915 р. і до березня 1917 р. для полонених раштатців було передано 42 269 книг [34, с. 342].

На початку 1916 р. за згодою таборової комендатури бібліотека отримала у своє розпорядження окреме приміщення, що дозволило інтенсифікувати її роботу. У цей час спостерігалось постійне зростання читацьких звернень: у грудні 1915 р. у бібліотеці було випозичено 2500 книжок, у лютому 1916 р. – 3000, у березні – 3500, у травні – 3700). Велике значення мало й те, що фонди бібліотеки були значно збільшені – з 1144 до 6640 примірників книжок (станом на грудень 1916 р.). Усі нові надходження розподілялись у відповідні відділи: «белетристичний», «національний», «соціальний», «учительський», «шкільний», «кооперативно-господарський», «релігійний», «драматичний», «музикальний», що робилося з метою полегшення пошуку інформації та використання фондів. Послугами бібліотеки щомісячно користувалися близько двох тисяч полонених, ще близько 50 таборян щоденно відвідували читальню [34, с. 246].

Крім того, окремі таборові гуртки і товариства спромоглися створити власні бібліотечки, які обслуговували винятково їхніх членів під час виконання ними гурткових завдань. Зокрема, для членів артистичної секції української таборової організації діяла спеціалізована бібліотечка, в якій зберігалася значна кількість нот, партитури та збірки музичних творів (понад 70 назв) [37, арк. 6–19]. Окремою бібліотекою (200 книг мовами їдиш та іврит) і читальнею розпоряджався й єврейський просвітній гурток, що діяв у таборі Фрайштатт [38, арк. 2].

Український книжковий рух не обмежувався виключно територією табору Раштат, але й поширювався далеко поза його межі. Це було обумовлено тим, що упродовж весни–літа 1916 р. полонених українців у складі робітничих команд відряджали для роботи поза межами табору – здебільшого до великих і

середніх аграрних господарств, а також різних підприємств. Для уможливлення комунікації з ними німецька влада дозволила відряджати з табору т. зв. «мужів довір'я», які серед інших своїх завдань мали доставляти полоненим «мандрівні» бібліотечки та замовлені за передплатою книги.

Проте основою книжкового руху продовжувала залишатися таборова бібліотека, працівники якої здійснювали формування «мандрівних» бібліотечок для робітничих команд, а також забезпечували процес випозичання книг таборянами для читання в таборі. Унаочнюють динаміку й масштаби книжкового руху кількісні показники роботи таборової бібліотеки: тільки упродовж січня–квітня 1917 р. полонені випозичили в таборовій бібліотеці 4198 книжок, до робітничих команд було відправлено 1424 книжки та 724 брошури [39, арк. 74; 40, арк. 29]. Крім того, незначна кількість видрукованих у таборі книжок була надіслана до українського офіцерського табору в Ганновер-Мюндені [36, арк. 17]. При бібліотеці діяла читальня, але її відвідуваність навесні була доволі низькою з огляду на від'їзд полонених на роботи поза табором [41, арк. 4].

Завдяки тому, що в таборі діяла своя друкарня (призначалася для тиражування таборової газети «Розсвіт»), у ній було організовано й виготовлення брошур та найпотрібнішої для таборян навчальної літератури. Усім цим займалося таборове видавництво «Український Рух», яке мало у своєму складі п'ять підрозділів (книгарню, експедицію, редакцію, друкарню, палітурну майстерню). Тільки за перші три місяці 1917 р. тут було віддруковано 96 000 примірників часопису «Розсвіт», 4000 брошур та 94 000 зразків різної поліграфічної продукції (афіш, оголошень, брошур і книжок) [40, арк. 29; 41, арк. 3–4].

Своєю чергою, книгарня реалізувала 1281 примірник підручників на загальну суму 3663 м. н. Протягом п'яти наступних місяців (квітень–серпень 1917 р.) книгарня працювала так само успішно, виручивши за продаж книжок і брошур 6992 м. н. Серед реалізованих видавничих проектів – підручник «Практична грамати́ка української мови» відомого українського філолога В. Сімовича, який тривалий час працював у таборі (спочатку як член, а потім як голова Просвітнього відділу СВУ). Згадуваний підручник було видано накладом 5000 примірників, і значна його частина була придбана полоненими через книгарню (протягом вересня 1917 – січня 1918 рр. у ній було реалізовано готової продукції на 6511 м. н.) [42, арк. 23–24]. За цей час бібліотекою були безоплатно передані до робітничих команд 1703 книжки [42, арк. 19; 39, арк. 72].

Як і роком раніше, у 1917 р. книжковий рух поза межами табору підтримувався майже рівною мірою як зусиллями «мужів довір'я», так і заходами створених у командах українських організацій, які на членські внески передплачували таборові часописи, а також утримували власні бібліотечки. Так, зокрема, вчинили члени товариства «День» (робітнича команда № 460), які окрім створення бібліотечки також організували імпровізовану школу для неписьменних, про-

вадили курси німецької мови [24, с. 8]. В українському гуртку «На чужбині» (команда № 861) діяли початкова школа і бібліотека, а товариство «Національна праця» (команда № 454) організувало збір коштів для власних освітніх потреб та на утримання бібліотеки [24, с. 8]. Загалом близько 50 робітничих команд (в їхньому складі перебувало від 10 до понад 40 полонених) мали власні бібліотечки для потреб свого членства [42, арк. 28–30].

Упродовж 1918 р. інтенсивність книжкового руху в Раштаті суттєво зменшилася, що було пов'язано як з обмеженням впливу СБУ на культурно-освітній процес у таборах, так і змінами у ставленні німецької влади до проблеми полонених українців. Виїзд частини полонених додому у складі «синьожупанних» дивізій призвів до самоліквідації деяких таборових організацій та деполітизації тих, які все ще продовжували свою роботу.

Улітку 1918 р. таборова бібліотека перейшла під управління товариства «Просвіта імені І. Франка», яке визначило одним зі своїх статутних завдань придбання книжок та опікування бібліотекою [43, арк. 1–1зв.]. Завдяки допомозі цього товариства таборова бібліотека Раштату продовжувала свою діяльність до 1 грудня 1918 р., коли було ухвалено рішення про самоліквідацію всіх таборових інституцій. Усі наявні у фондах бібліотеки книги були спакзовані й у подальшому частково перевезені до України.

Ще одним табором, який був обраний СБУ для українізації, став Вецляр. Цей вибір був певною мірою обумовлений тим, що значну частину табору становили етнічні українці. Деякі з них, за споминами члена таборового Просвітнього відділу П. Лисецького, «щоб прогнати буденщину», розраджували себе читанням книжок, які передавалися «з рук у руки» [15, с. 36]. Ставлячи за мету залучити до читання більший загаль полонених, члени Просвітнього відділу в кінці вересня 1915 р. заснували у Вецлярі таборову читальню, організували виклади української та німецької мов [44, арк. 24]. У жовтні того ж року почала діяти таборова бібліотека, яка невдовзі стала центром культурно-просвітнього життя таборян. Тільки за перший місяць її діяльності до неї звернулися 2504 полонені. Особливою популярністю серед них користувався «Кобзар» Т. Шевченка, який «мандрував з бараку в барак» [45, арк. 17–22]. Керував роботою бібліотеки та читальні «Кружок табової інтелігенції» (згодом реорганізований у «Просвітню секцію»), який також опікувався народною школою та всіма освітніми курсами й викладами в таборі [9, с. 8].

Уже на кінець 1915 р. Вецляр усе більше набував «українського» вигляду. Як зазначав у своїх спогадах відомий український літератор, у той час – організатор культурно-освітнього життя полонених у таборі Б. Лепкий, у Вецлярі «грав театр, відбувались концерти, функціонувала бібліотека, в чайні подавали чай, полонені читали часописи і грали в шахи. Але все це було зроблено зверху, низи були ще майже не рушені» [12, с. 70, 72].

Змінити уявлення таборового загалу за короткий час з моменту українізації табору було неможливо, але українські активісти докладали для цього всіх зусиль. На жаль, через від'їзд навесні 1916 р. переважної більшості полонених на сільськогосподарські роботи просвітнє життя в таборі значною мірою завмерло (це ж стосувалось і роботи бібліотеки) і відновилося лише восени. У цей час заходами новоствореної Просвітньої громади імені М. Драгоманова була заснована низка народних шкіл, для бажаючих проводилися різні освітні курси. Крім того, у своєму статуті Громада задекларувала зобов'язання «удержувати таборову бібліотеку і мандрівні поза табором», а також поширювати «між полоненими Українцями популярні книжочки та українські просвітні видавництва (тут: видання. – *Авт.*)» [44, арк. 13].

Завдяки такій настанові членів Громади книжковий рух невдовзі поширився й на робітничі команди, до яких надсилалися мандрівні бібліотеки. Провід таборової організації намагався задовольняти всі прохання полонених, особливо коли це стосувалося замовлень членами робітничих команд різних українських книжок та навчальної літератури. Ці зусилля дали свої позитивні результати, відвідуваність бібліотеки збільшувалася, крім того потрібні книги можна було придбати в таборівій книгарні.

В. Лисецький, згадуючи цей період в історії розвитку української громади у Вецлярі, називав цілу низку українських інституцій, що діяли в таборі: «Школи, від початкової до людогового (народного. – *Авт.*) університету, часопись «Громадська Думка», агрономічні курси, крамниця, книгарня [...]». Завдяки їхній роботі кількість членів українських таборових організацій постійно збільшувалася. Таким чином, за образним висловом В. Лисецького, «з темних лав колишніх солдатів» виходило все більше і більше «просвічених і свідомих Українців» [16, с. 99].

Події 1917 р. стали потужним каталізатором процесу національного освідомлення полонених українців – як і роком раніше, таборові організації підтримували зв'язок з робітничими командами, відряджаючи до них «мужів довір'я» зі свіжими примірниками таборового часопису та книжками. Тільки протягом січня–лютого 1917 р. до команд було відправлено близько 3000 різних книжок [17, с. 118].

До робітничих команд передавалися й «мандрівні бібліотечки» – невеличкі зібрання з 5–10-ти книжок, що залишалися там на 2–4 тижні. Після цього терміну бібліотечки передавалися іншій команді, завдяки чому книжки потрапляли до рук значної кількості полонених. Найбільшим попитом серед полонених користувались «Українське військо» І. Крип'якевича, «Географія України» С. Рудницького, «Як жив український народ» М. Грушевського, «Кобзар» Т. Шевченка і «Календар полонених Українців у Фрайштадті «Розвага» на 1916–1917 роки» [10, с. 7]. Про загальні масштаби книжкового руху у Вецлярі дає приблизне уявлення той факт, що тільки впродовж 1917 р. до робітничих команд було надіслано 1126 «мандрівних бібліотек» [18, с. 132].

Усе це стало можливим завдяки тому, що провід Просвітньої громади імені М. Драгоманова повсякчас опікувався таборовою бібліотекою, дбаючи про збільшення її книжкового фонду, поповнення якого здійснювалося завдяки фінансовій підтримці СБУ та приватних жертводавців [46, арк. 1–12]. Таким чином, до бібліотеки регулярно надходили видання різного змісту, у т. ч. підручники, твори красного письменства, книги та брошури релігійної, соціальної і наукової тематики.

Послугами таборової бібліотеки користувалися всі українські товариства табору, які поза цим мали свої власні невеличкі збірки книжок. Зокрема, таборове товариство «Сільський Господар» розпоряджалося власною бібліотекою агрономічної літератури (250 книг українською і російською мовами), що була надіслана СБУ та благодійними організаціями. Це дозволяло товариству успішно провадити курс теоретичного навчання, даючи полоненим основи агрономічних знань [11, с. 6].

Водночас українська таборова громада продовжувала підтримувати приналежні до Вещляра робітничі команди, надсилаючи їм «мандрівні» бібліотечки. Так, зокрема, тільки протягом другої половини жовтня 1917 р. командам було передано 57 бібліотечок (загалом – 354 книги) [45, арк. 7–7 зв.]. Завдяки цьому стало можливим продовжувати просвітню роботу серед полонених і поза межами табору, а таборова громада поповнювалась новими членами, готовими долучитися до оборони українства.

Процес українізації табору Зальцведель відбувся найпізніше в порівнянні з іншими українськими таборами в Німеччині, але це завдання полегшувалося тим, що діячі СБУ вже набули достатнього досвіду в роботі з полоненими. Позитивним аспектом було також те, що на початковому етапі українізації вони могли залучати українських активістів з табору Раштат. Документи свідчать про те, що 5 листопада 1915 р. провід новоствореного українського гуртка в Зальцведелі звернувся з проханням про допомогу до раштатців, попросивши, зокрема, надіслати книжки та часописи, а також делегувати до їхнього табору вчителів-українців, які би «дали масі полонених політично-національну освіту і безоплатно проводили б наукові курси» [47, арк. 28–28 зв.].

Водночас слід зауважити, що, попри надану раштатцями допомогу, початки культурно-просвітньої роботи в Зальцведелі були ускладнені через присутність у таборі значної кількості апологетів «руського миру». Частина полонених царської армії продовжувала вірити у велич російського самодержця і вдавалась до різних форм тиску та залякування тих таборян, які брали участь в українізації табору. Українські активісти кожного дня наражалися на потенційну небезпеку відчувати на собі колективну агресію з боку непримиренних чорносотенців.

Попри це гурток українців наполегливо продовжував свою культурно-освітню діяльність, прагнучи дати неписьменним основи грамоти та залучити їх

до участі в культурному житті табору. Проте, як відзначалося на шпальтах часопису «Вільне Слово», багато зусиль довелося докласти, «поки люди почали розуміти, що робота ведеться їм на користь, і всі чим раз більше почали ходити на виклади, на читання, до школи» [21, с. 2]. Заходами членів гуртка та за сприяння комендатури табору для полонених були засновані початкові школи та українознавчі курси.

Улітку 1916 р. табір значною мірою спорожнів, бо значна кількість полонених виїхала поза його межі на сільськогосподарські роботи у складі робітничих команд. У цей час у таборі залишалося кілька сотень людей, які були зайняті в забезпеченні його життєдіяльності, а також український актив, зокрема члени таборових організацій. Попри відсутність переважної більшості таборян регулярно відбувалися таборові віча. Цікаво відзначити, що в серпні 1916 р. було започатковано «курс бібліотекарства», де полонених навчали «закладати та вести народні бібліотеки і читальні». Тоді ж таборова бібліотека отримала значну кількість книжок українських письменників – І. Франка, Г. Квітки-Основ'яненка, В. Винниченка, О. Стороженка, І. Нечуя-Левицького та інших [2, с. 7, 8].

Разом з тим, українська таборова організація постійно дбала про зв'язок з робітничими командами, делегувала до їхнього складу своїх активних діячів, формувала «мандрівні бібліотеки» [3, с. 7]. До робітничих команд надходив таборовий часопис, усю тиражовану в таборовій друкарні поліграфічну продукцію з травня 1916 р. можна було придбати у книжково-газетному кіоску на таборовому майдані [7, с. 8]. Зрозуміло, що організація книжкового руху в таборі та поза його межами вимагала значних видатків. Вони покривалися внесками від СБУ, а також надходженнями від прибуткових таборових підприємств, зокрема таборового театру та «Чайні» (магазину-буфета) [20, с. 8].

Восени 1916 р. при редакційній секції була створена палітурна майстерня, яка здійснювала опрацювання всіх книжок з табової бібліотеки і виконувала приватні замовлення полонених. Тоді ж із членів секції було утворено видавничу комісію у складі чотирьох осіб, завданням якої було видання популярних книжок і брошур для полонених. Між іншим, заходами комісії було видано брошуру «Голос пробудженого українця» накладом 3000 примірників. Одночасно видавнича комісія створила редакційну бібліотеку (113 книжок) та організувала передплату 30 періодичних видань різними мовами [6, с. 7].

У січні 1917 р. після створення товариства «Просвіта імені Бориса Грінченка» таборова бібліотека перейшла в його підпорядкування. Згідно зі статутом, товариство мало своїм завданням поширення «між полоненими українцями популярних книжок та українських просвітніх видань», а також тиражування книжок просвітнього змісту [48, арк. 2]. Задля забезпечення виконання цих завдань були суттєво збільшені надходження на потреби бібліотеки, зокрема в лютому 1917 р. кооперативне товариство «Чайня» перерахувало для цього 1136 м. н. [5, с. 8].

У цей час майже кожна з таборових секцій і організацій (шкільна, агрономічна, видавнича, соціальна, драматично-музична, національна секції, «Історично-матеріалістичний гурток» і «Січ») мала свою бібліотечку, що, своєю чергою, об'єдналися в загальнотаборовій бібліотеці. Існували також бібліотека іншомовної літератури «Просвітнього відділу», збірка книжок для робітничих команд і «підручна» бібліотека. Загальна кількість книг, що перебували в користуванні полонених табору Зальцведель на початку 1917 р., становила 4724 одиниці [4, с. 6]. Досить показовим є той факт, що тільки за один тиждень у січні 1917 р. з усіх бібліотек табору були випозичені 1066 різних книжок [35, с. 143].

Навесні 1917 р. товариство «Просвіта» опікувалося вже трьома бібліотечними осередками – власне загальнотабовою бібліотекою (1950 назв книг), «учительською» (686 томів навчальної літератури та творів красномисленства) і відділом бібліотеки в таборовому шпиталі. Послугами згаданих бібліотек користувалися щоденно від 100 до 120 таборян. Масштаб і темпи проведення культурно-просвітньої та національно-організаційної роботи в Зальцведелі були настільки значними, що дозволили Генеральній старшині (вищий виконавчий орган табової української громади) 15 серпня 1917 р. стверджувати таке: «в таборі Зальцведель є тільки одні українці, яких начисляється понад 25 тис[яч]. Згідно цьому полонені українці потребують тільки одну українську літературу, як красне письменство, так і наукову [...]. Генеральна Старшина взяла на себе обов'язок урегулювати читання книжок полоненими і заснувала мандрівні бібліотеки по 30–40 книжок різного змісту, які й розсилає по робітничих командах, пильнуючи аби всі полонені мали змогу у вільний час читати книжки, які вони дуже потребують» [49, арк. 448].

Такі заяви проводу української табової організації не розходилися зі справами. Уже невдовзі в робітничі команди було надіслано 70 «мандрівних» бібліотек [6, с. 8], що вплинуло на активізацію культурно-просвітньої роботи серед членів українських гуртків. Наслідком такого тісного зв'язку стало збільшення пожертв таборян на гуманітарні цілі, які передавалися ними листовно проводом української громади в Зальцведелі.

Бібліотека Зальцведеля продовжувала успішно працювати й упродовж весни-літа 1918 р., коли її послугами скористалися 1702 абоненти, випозичивши за цей час 15 670 книжок. Ніколи не була порожньою й табова читальня, яку за ці кілька місяців відвідало 2530 таборян [1, с. 7]. Табова бібліотека регулярно звітувала про підсумки своєї роботи перед контрольною комісією. Усі нові надходження фіксувалися в окремій інвентарній книзі, так само, як і прізвища читачів. Станом на 6 серпня 1918 р. загальний фонд табової бібліотеки становив 4971 примірник книжок, з них 426 вважалися втраченими [50, арк. 24–25].

Аналізуючи динаміку книжкового руху, відзначимо, що в Зальцведелі постійно тривав процес поповнення фондів бібліотек, зокрема фонд «учительської»

бібліотеки зріс протягом першої половини 1918 р. до 1175 назв книжок. У бібліотеці зберігалися також різні фізичні та геометричні прилади, географічні та історичні мапи, діапозитиви, малюнки [51, арк. 232]. Завдяки цьому дана спеціалізована бібліотека мала можливість виконувати значну кількість замовлень і в такий спосіб ефективно долучатися до активізації просвітнього життя в таборі.

Висновки. Отже, український книжковий рух у таборах полонених вояків українців став важливим елементом формування національного світогляду тисяч таборян, що походили з українських губерній Російської імперії та були позбавлені національної самоідентифікації через русифікаційну політику царського уряду. Важливу роль у цьому процесі відігравала українська книга, яка створювала підґрунтя для пізнання «українського світу» – національної історії, культури, традицій.

Завдяки послідовним зусиллям СБУ та комендатур німецьких таборів, допомозі жертводавців з галицьких земель у Раштаті, Вецлярі та Зальцведелі стало можливим розбудувати бібліотеки, які набули значення важливих культурно-освітніх осередків. До фондів бібліотек надходила різноманітна література – від підручників до творів красного письменства, від брошур політичного змісту до фахових книжок з історії, географії, агрономії, ветеринарії, медицини, кооперації тощо.

Надзвичайно важливим було й те, що українська книжка не була замкнена у вузькому таборовому просторі, вона змогла здолати великі відстані, досягаючи віддалених німецьких земель. Останнє було обумовлене тим, що німецька влада воліла активно використовувати працю полонених українців для продукування додаткових матеріальних цінностей, потрібних для продовження воєнних дій проти армій Антанти. З цією метою з таборян формувалися робітничі команди, які відряджались здебільшого для проведення сільськогосподарських робіт.

Разом з тим, були створені умови для підтримання постійного двостороннього зв'язку між таборами і робітничими командами, що стало можливим завдяки особливому інституту т. зв. «мужів довір'я» – уповноважених осіб, які здійснювали комунікацію між таборовими громадами та членами робітничих команд, поширюючи українські книги та часописи поза межами табору. Надзвичайно ефективною виявилась ідея «мандрівних бібліотек» – невеликих книжкових зібрань, які передавалися з команди в команду, завдяки чому коло читачів української літератури суттєво збільшувалося. Регулярні відвідування робітничих команд представниками таборових громад мали позитивний вплив на сприйняття полоненими національно-державницьких ідей.

Полонені, читаючи й перечитуючи «Кобзаря» Т. Шевченка, твори І. Франка, історичні праці М. Грушевського, українську публіцистику, формували власний образ України, долучалися до активного громадсько-політичного життя. Усе це створювало сприятливе підґрунтя для здійснення ними усвідомленого вибору та їх подальшої участі в українських національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр.

Список використаних джерел

1. Бібліотека «Просвіти» [звіт з діяльності] // Вільне Слово. Зальцведель, 1918. Ч. 55 (218). С. 7.
2. Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 12 серпня. Ч. 20. С. 7, 8.
3. Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 4 жовтня. Ч. 34. С. 7.
4. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 31 січня. Ч. 9 (68).
5. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 7 лютого. Ч. 11 (70).
6. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 10 лютого. Ч. 12 (71).
7. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 14 липня. Ч. 56 (115).
8. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 5 вересня. Ч. 71 (130).
9. Громадська Думка. Вецляр, 1917. 5 січня. Ч. 1 (48).
10. Громадська Думка. Вецляр, 1917. 8 квітня. Ч. 20 (67).
11. Діяльність товариства «Сільський Господар» у таборі полонених українців у Вецлярі // Громадська Думка. 1917. 27 січня. Ч. 8 (147).
12. Золота Липа: ювілейна збірка творів Богдана Лепкого з його життєписом, бібліографією творів і присвятами / під ред. З. Кузеля. Берлін, 1924. С. 70, 72.
13. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). Київ, 1996. 344 с.
14. Кривошеєва Л. Бібліотечна справа в таборах військовополонених українців часів Першої світової війни // Бібліотечна планета. Київ, 2006, № 2. С. 27–30.
15. Лисецький П. Як виглядає просвітно-організаційне життя в українськiм таборі у Вецлярі // Вістник політики, літератури й життя. Відень, 1918. 20 січня. Ч. 3 (186). С. 36.
16. Лисецький П. Як виглядає просвітно-організаційне життя... 1918. 16 лютого. Ч. 7 (190). С. 99.
17. Лисецький П. Як виглядає просвітно-організаційне життя... 1918. 24 лютого. Ч. 8 (191). С. 118.
18. Лисецький П. Як виглядає просвітно-організаційне життя... 1918. 3 березня. Ч. 9 (192). С. 132.
19. Магурчак А. М. Українські таборіві бібліотеки на теренах Австро-Угорщини та Німеччини у роки Першої світової війни // Сіверянський літопис. 2013. № 4–6 (112–114). С. 78–81.
20. Місячне звітмлення Кооперативної Чайні за м[ісяць] серпень 1916 року // Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 24 вересня. Ч. 32. С. 8.
21. Павленко П. Від редакції // Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 14 листопада. Ч. 91 (150).
22. Патер І. Просвітня діяльність Союзу визволення України серед військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914–1918) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2010. Вип. 19. С. 559–571.
23. Розсвіт. Раштат, 1917. 17 грудня. Ч. 86 (150).
24. Розсвіт. Раштат, 1918. 12 січня. Ч. 2 (156).

25. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). Київ, 1999. 296 с.
26. Срібняк І. Табір полонених українців у Зальцведелі (Німеччина) у 1915–1917 рр. // Київська старовина. Київ, 1997. № 3/4. С. 139–151.
27. Срібняк І. Табір полонених українців у Вецлярі (Німеччина) у 1915–1917 рр. // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». Київ, 1998. Вип. 2. С. 38–57.
28. Срібняк І. Національно-організаційна та культурно-просвітницька діяльність полонених українців у таборі Раштат (Німеччина) у 1915–1917 рр. // Сіверянський літопис. Чернігів, 2014. № 6 (120). Листопад-грудень. С. 309–324.
29. Срібняк І. «Вже не одиниці з поміж Українців, але тисячі...» (діяльність громади «Самостійна Україна» в таборі Раштат у першій половині 1918 р.) // Межибіж: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. Межибіж, 2017. Ч. 1. С. 345–352.
30. Срібняк І. Громада полонених українців «Самостійна Україна» на завершальному етапі існування табору Раштат, Німеччина (травень – листопад 1918 р.) // Проблеми всесвітньої історії. Київ, 2018. № 2 (6). С. 161–171.
31. Срібняк І. Табір полонених вояків-українців російської армії Раштат, Німеччина у 1916–1917 рр. (мовою фотодокументів) // Європейські історичні студії. Київ, 2019. № 14. С. 114–146.
32. Срібняк І. Білорус з українським світоглядом (формування національної ідентичності невідомого автора віршованого щоденника у таборі полонених українців Раштат, 1915–1917 рр.) // Беларускі гістарычны зборнік. Беласток, 2018. № 50. С. 25–37.
33. Таборне життє // Розсвіт. Раштат, 1916. 23 січня. Ч. 1. С. 4.
34. Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915–1918. Київ-Ляйпціг, 1919. Т. 1. 429 с.
35. Українські школи в таборах полонених // Вістник СВУ. Відень, 1917. 25 лютого. Ч. 139. С. 143.
36. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 33.
37. ЦДАВО України. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 150.
38. Там само. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 18.
39. Там само. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 23.
40. Там само. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 74.
41. Там само. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 21.
42. Там само. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 25.
43. Там само. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 153.
44. Там само. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 1.
45. Там само. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 17.
46. Там само. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 30.
47. Там само. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 32.

48. Там само. Ф. 4418. Оп. 1. Спр. 86.
49. Там само. Ф. 4418. Оп. 1. Спр. 44.
50. Там само. Ф. 4418. Оп. 1. Спр. 88.
51. Там само. Ф. 4418. Оп. 1. Спр. 3.

Maryna Paliienko,

Doctor of Sciences (History), Professor,

Head of the Department of Archival Studies and Special Historical Disciplines

Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv

ORCID: 0000-0002-9098-1142

e-mail: mpaliienko@knu.ua

Ihor Sribnyak,

Doctor of Sciences (History), Professor,

Head of the Department of World History of Historical-philosophical faculty

of Borys Grinchenko Kyiv University

ORCID: 0000-0001-9750-4958

e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

Book movement at Ukrainian prisoners' of war camps in Germany during World War I

The aim of the research. The article researches the book movement at German camps (Rastatt, Wetzlar, Salzwedel), where Ukrainian prisoners of war (POWs) were located during World War I, as well as traces the impact on forming POWs' mindset on the national and state issues. **The research methodology** is based on problem-oriented, chronological, historical, comparative, and retrospective research methods, the combination of which allows to provide fundamental insights into the peculiarities of the book movement development at Ukrainian POWs camps. **The scientific novelty** lies in recognizing the contribution of the Union for the Liberation of Ukraine (ULU) to the organizational process of the book movement at the Ukrainian POWs camps in Germany along with determining the ways for its activation and popularization outside of the camps, particularly among workgroups. Chosen among Ukrainian activists, authorized delegates from camp communities («trusted men») were responsible for this mission, especially by helping with the delivery of Ukrainian periodicals and books to Ukrainian POWs for public access for reading. The idea of the «travelling libraries» appeared to be particularly efficient as these libraries were transported from one workgroup to another, which contributed to the expansion of Ukrainian literature readers. **Conclusions.** The research proves the Ukrainian book concept to have played an essential role in the matter of POWs' national identity formation. Through participating in camp educational activities along with attending the Ukrainian national theatre and camp library, POWs were aroused and inspired to join active social and political life in Ukraine which required their efforts in national and state development.

Key words: Ukrainian prisoners of war (POWs); camp; library; reading hall; book; Germany.

*Стаття підготовлена 2 березня 2020 року;
подана до друку 13 березня 2020 року.*

Сергій Георгійович Кулешов,
доктор історичних наук,
професор кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи
Центральноукраїнського національного технічного університету
ORCID: 0000-0003-1950-9651
e-mail: posena@ukr.net

Андрій Сергійович Бойко-Гагарін,
кандидат історичних наук,
завідувач сектора проблем фондової роботи
Національного музею історії України
ORCID: 0000-0003-4610-3665
e-mail: boiko.gagarin@ukr.net

ЕКСПЕРТИЗА АВТЕНТИЧНОСТІ ГРОШЕЙ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Мета роботи полягає у визначенні повного алгоритму проведення фахової державної експертизи виявлених у населення підозрілих грошей, репрезентації установ, які здійснюють експертизу, та характеристик особливостей ідентифікації підробок. **Методологія статті** базується на комплексі загальнонаукових емпірично-теоретичних методів. Для дослідження зразків фальшивих паперових грошових знаків проведено сфрагістичний та палеографічний аналіз. Цитування матеріалів тогочасних джерел виконано методом транскрибування. **Наукова новизна** полягає у встановленні повного алгоритму виконання експертизи підозрілих грошей: від місця їх виявлення до органу проведення досліджень. Практичне значення визначається можливістю використання отриманих висновків у наукових працях з історії грошового обігу, криміналістики, науки і техніки, а також в упорядкуванні навчальної та методичної літератури. **Висновки.** Виявлені підозрілі монети мали надсилатися для перевірки та порівняння з автентичними зразками до монетного двору в Санкт-Петербурзі, а паперові грошові знаки та цінні папери – до Асигнаційного Банку та Експедиції заготівлі державних паперів. Місцевими слідчими та поліцейськими органами також здійснювалися спроби самостійно визначати автентичність підроблених грошей шляхом звернення до ювелірів, казначей, проведення консультацій зі збирачами податків. У Київській губернії для визначення вмісту сплаву металу підозрілі монети відправлялися до Університету Св. Володимира. Така недосконала та розгалужена система проведення експертизи створювала незручності та додаткові витрати для відомств на пересилання зразків підробок. Після підтвердження фальшивості досліджувані зразки знищувалися, а відповідному слідчому чи судовому органу надсилалася копія висновку експертизи. У разі підтвердження автентичності грошей відправлення їх назад зазвичай не практикувалось. Адресату надсилалася довідка на асигнування суми в місцевому казначействі з вирахуванням витрат. У рідкісних випадках погашені фальшиві кредитні білети з нанесеними експертами написами та штампами поверталися назад. Це зумовило збереження деяких зразків підробок до нашого часу у фондах історичних архівів.

Ключові слова: підробка грошей, Російська імперія, Санкт-Петербурзький монетний двір, Казенна палата, державні органи управління, Університет Св. Володимира, історичні архіви, експертиза підробок.

Постановка проблеми. Фальсифікація грошей розпочалась одразу після винаходу людьми перших монет [1, с. 6]. Метою фальшивомонетників завжди було незаконне отримання прибутку шляхом збуту грошей нижчої якості проти офіційних емісій, самостійно виготовлених поза державним офіційним монетним двором. Не став винятком і період перебування України у складі Російської імперії, коли всі найпоширеніші зразки монет, асигнацій та кредитних білетів були сфальсифіковані фальшивомонетниками різних національностей, соціальних верств та професій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розвиток нумізматики України зробив В. Данилевич, висвітливши питання тогочасних підробок з огляду на збитки для грошового обігу [2]. Професор В. Орлик вивчав стан і перспективи державних фінансів у першій пол. XIX ст. [3, 4, 5], зокрема фінансову політику [6], методологію та джерельну базу, структуру фінансової системи та, спільно з професором О. Гуржієм [7], – процес оподаткування селянства. Важливість вивчення проблеми фальшивомонетництва підкреслена академіком В. Коцуrom на прикладі середньовічної нумізматики [8]. Також науковцями розглядалися питання фінансових диверсій проти Російської імперії з боку Франції під час Війни 1812 року [9] та ініційованого владою Австро-Угорщини ввезення підроблених грошей до Галичини упродовж Першої світової війни [10]. А. Бойко-Гагарін залучив до наукового обігу матеріали музейних колекцій [11] та інструменти для незаконного виготовлення монет, досліджував регіональні особливості фальсифікації грошей, питання лінгвістичної термінології стосовно експертизи автентичності підозрілих монет.

Мета роботи полягає у визначенні повного алгоритму проведення фахової державної експертизи виявлених у населення підозрілих грошей, репрезентації установ, які здійснюють експертизу, та характеристик особливостей ідентифікації підробок.

Методологія праці. У процесі дослідження використано комплекс загальнонаукових емпірично-теоретичних (аналіз і синтез, історичний і логічний), історичних (історико-порівняльний та хронологічний) та джерелознавчих (метрологічний, археографічний, іконографічний та палеографічний) методів. При вивченні зразків фальшивих кредитних білетів з архівних матеріалів карних справ із застосуванням методики палеографічного та сфрагістичного аналізу досліджено написи експертів та наявні погашення у вигляді штампів та печаток. Для цитування архівних документів застосовано метод передавання тексту за допомогою транскрибування. Сучасна методологія наукових досліджень ґрунтується на низці принципів: історизму, об'єктивності, системності, розвитку та багатогранності, послідовне дотримання яких дозволило якісно та правдиво висвітлити тему, уникнути впливу політичних ідеологій, описовості та фактографічності.

Наукова новизна полягає в комплексному залученні до наукового обігу нового різнопланового джерельного матеріалу з нумізматики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тезу про поповнення фондів Мюнц-кабінету при Університеті Св. Володимира фальсифікатами монет, що визнані монетним двором підробками, В. Данилевич відстоював ще за часів побутування російських імперських монет [12, арк. 3]. Обов'язковість надсилання виявлених у населення підозрілих грошей до спеціалізованих органів фахової експертизи законодавчо встановлена з середини XIX ст. Статтею 211 Монетного Статуту 1857 р. регламентувалося, що у випадку, коли серед сплачених у мито грошей буде виявлено понад 15 коп. піддроблених грошей схожого виконання в 1 руб. (тобто цією граничною кількістю могла бути навіть одна монета номіналом більше 15 чи 20 коп.), власник затримувався поліцейським управлінням для допиту. Монети конфіскувалися й відправлялися в Департамент гірських та соляних справ для експертизи. Статтею 212 передбачався аналогічний алгоритм дій для торговців, які виявляли в покупців фальшиві гроші [13, с. 36–37].

Часто особи, в яких у процесі здійснення операцій купівлі-продажу та сплати податків виявляли фальшиві гроші, не могли самотійно їх відрізнити від справжніх, отож заперечували свою причетність до виробників чи збувальників підробок. Згідно з матеріалами Державної комісії внутрішніх справ у Царстві Польському (пол. *Komisja Rzadowa Spraw Wewnetrznych*, далі – KRSW), виявлені в населення фальшиві талери сусідньої Пруссії на початку XIX ст. відправлялись у головне управління поліції, а звітди для проведення експертизи – на монетний двір у Варшаві. Так, архівні документи свідчать про те, що 7 лютого 1820 р. дирекція монетного двору Варшави надіслала до KRSW експертний висновок під № 2765 щодо фальшивості литого прусського талера, виявленого в Остроленківському повіті [14, str. 73].

Для проведення експертизи на монетний двір регулярно відправлялися підозрілі гроші, вилучені митними органами в осіб, які перетинали державний кордон. Зокрема, 2 квітня 1845 р. з Одеської портової митниці було направлено секретне повідомлення до Херсонської митної застави про припис директора Департаменту зовнішньої торгівлі стосовно розпорядження для митниць, яким регламентувалося, що у випадку виявлення у громадян більш як 50 одиниць платинових монет 1828–1845 рр. відправляти ці гроші на експертизу до монетного двору в Санкт-Петербург [15, арк. 5–6]. А 21 грудня 1845 р. до пробірної палати м. Харкова було доставлено 3-рублеву платинову монету, що викликала сумнів у справжності дорогоцінного металу в комітеті Кавалерійського округу Українського військового поселення. Ювелір харківської пробірної палати підозрілу монету відправив до Департаменту гірських та соляних справ, той, своєю чергою, надіслав її на експертизу в Санкт-Петербурзький монетний двір. Згодом до пробірної палати надійшла позитивна відповідь про справжність та

повноцінний вміст платини в монеті, вартість якої, з вирахуванням витрат, було дозволено асигнувати в місцевому казначействі [16, арк. 1, 5].

21 лютого 1864 р. за дорученням Київського військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора слідчим у справі появи в м. Києві фальшивих рублевих та 5-рублевих монет було наказано звернутися до попечителя Київського учбового округу з проханням здійснити в Університеті Св. Володимира визначення роду металу, з якого виконано вилучені підозрілі монети та зливки металу. Відправлені монети та речові докази було розкладено в окремо пронумеровані пакети з проханням повернути їх після проведення аналізу [17, арк. 49].

Секретний циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 29 грудня 1845 р., спрямований до Департаменту поліції, регламентував дії керівництва громадянських та поліцейських відомств при виявленні підозрілих грошей. Зокрема, було наказано, в разі виявлення сумнівних банківських білетів, підозрюваного одразу не затримувати, а спершу брати показання – звідки отримано фальсифікат, а також з'ясовувати, чи готова особа відправити підозрілі гроші на експертизу до Правління Асигнаційного Банку. Повноцінні слідчі дії мали розпочинатися лише після отримання результатів експертизи [18, стр. 32]. Щоправда, деякі архівні документи свідчать, що цей секретний циркуляр на місцях міг трактуватися по-своєму. Так, у Київській губернії 22 жовтня 1909 р. Фастівському відділенню Київського жандармського поліцейського управління залізниць губернатором було наказано перевіряти всіх пасажирів та тих, хто купував квитки в касах, при найменшій підозрі на фальшивість грошей [19, арк. 431].

При виявленні підозрілих грошових знаків слідчими чи поліцейськими органами могла бути проведена *самостійна попередня перевірка*, яка, в разі виникнення ускладнень із точним висновком, вимагала відправлення зразків на монетний двір у Санкт-Петербург. У населення також були методи самостійного виявлення підробок, як-от відсутність дзвінкого звуку при падінні литих монет [20, с. 3]. Часто органи поліції зверталися до ювелірів та пробірних палат для встановлення оригінальності металу. Так, виявлені 24 жовтня 1839 р. на ярмарку в м. Кагулі Бессарабської губернії фальшиві 30 коп. у Козими Дімітру було вирішено перевірити в місцевого срібних справ майстра, який підтвердив виготовлення монети зі срібла [21, арк. 4 зв., 12].

Окрім підробок грошових знаків та цінних паперів на експертизу відправлялися також інструменти, вилучені під час обшуків у фальшивомонетників. Так, виявлену в мешканця м. Кам'янця-Подільського Михайла Липинського складну конусоподібну форму для лиття фальшивих 5-копійкових монет зразка 1867 р. було передано місцевим ювелірам Михайлу та Петру Новаковським, яким суд поставив завдання надати відповіді на такі питання:

1. Чи призначений наданий для вивчення апарат для лиття чи карбування монет?

2. Чи пристосований апарат до виготовлення підробок високої якості?
3. Скільки приблизно часу зазначений пристрій знаходився в бездіяльному стані та чи використовувався?

4. Чи належать вилучені паралельно з пристроєм шість свинцевих заготовок фальшивих монет до виготовлених цим пристроєм?

Вивчивши пристрій, ювеліри надали такі відповіді на поставлені питання:

1. За допомогою пристрою виготовлялась фальшива монета методом карбування на м'якому металі – олові, свинці та цинку;

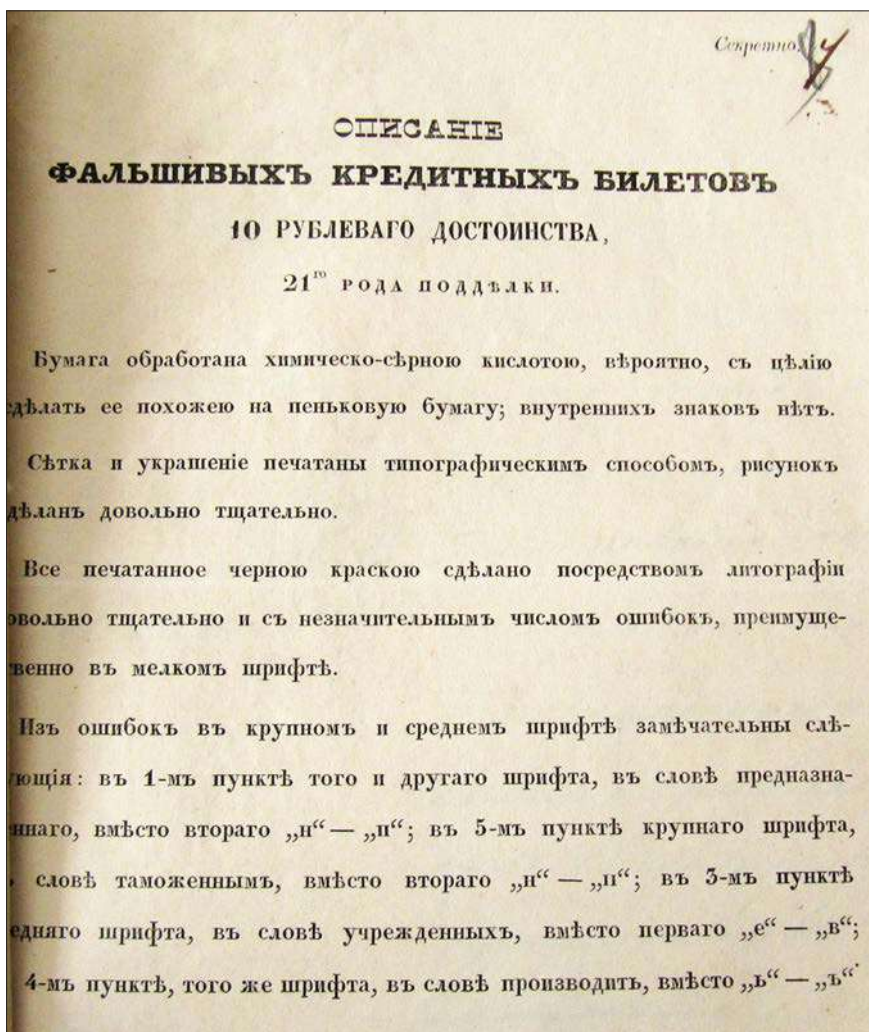
2. Виготовлення монет за допомогою пристрою теоретично можливе, але, зважаючи на іржу в місцях вигравіруваних дат, він давно не був у використанні;

3. Пристрій більш як рік не використовувався;

4. Виявлені шість свинцевих заготовок монет виготовлені не за допомогою зазначеного пристрою, а відлиті у глиняній чи земляній формі [22, арк. 35].

13 жовтня 1907 р. у фальшивомонетника Андрія Коноваленка з околиці Києва Деміївки було вилучено приладдя для фальсифікації монет та мідний сплав, з якого він виготовляв заготовки; все разом передано на експертизу. Експерти встановили, що виявлене обладнання придатне для фальшування монет [23, с. 4]. У подібних випадках про монети із недорогоцінного металу, а лише з наявним покриттям, у висновку експертизи Санкт-Петербурзького монетного двору зазвичай вказувалося: «/.../ зазначена монета після випробувань визначена фальшивою мідної композиції /.../» [24, арк. 598].

Від другої пол. XIX ст. Експедиція заготівлі державних паперів (далі – ЕЗДП) була головним центром проведення експертизи автентичності кредитних білетів та цінних паперів [25]. Виготовлені ЕЗДП спеціальні бюлетені (Іл. 1) надсилалися до канцелярій губернаторів, які мали інформувати відповідні міські магістрати [26, арк. 36], що, своєю чергою, розсилали їх до підвідомчих підприємств. Так, у 1861 р. з Волинського губернського правління до всіх повітових та земських управлінь поліції, судів та квартирних комісій секретним циркуляром були розіслані дані бюлетені [27, арк. 26]. Також ЕЗДП розсилала інформаційні бюлетені до міністерств, які, відповідно, інформували підпорядковані їм палати. Підготовленим у 1845 р. монетною комісією Міністерства фінансів «Описом відмінних ознак срібних монет, підроблених гальванічним способом» працівникам митниць повідомлялося про низку характерних ознак підроблених монет, виготовлених гальванічним способом. При цьому наголошувалося, що техніка нанесення різцем на гурті вдавлених літер уже відома експертам, і слід виявляти «...тільки випадки у побачених підроблених двофранкових з жолобчастим гуртом та п'ятифранкових, карбованих до введення у вжиток, монет стискуючих станків розсувної гайки, за допомогою якої наносяться на гурт опуклі літери» [28, арк. 2–2 зв.]. Інформацію про ознаки підроблених банкнот, виявлених Асигнаційним Банком, надсилали також і з Департаменту зовнішньої торгів-

Ил. 1. Інформаційний бюлетень Експедиції заготівлі державних паперів з описом підробок кредитних білетів 10-рублевого номіналу зразка 21 роду підробки.

лі [29, арк. 2]. Опис фальшивих кредитних білетів 10-рублевого номіналу з № 2.216.347 та № 2.216.307 уже 18-го роду підробки розіслано по секретній частині 23 грудня 1846 р. до Міністерства державного майна, яке, своєю чергою, інформувало Палату державного майна та інші відомства [30, арк. 6]. 30 квітня 1848 р. військовим губернатором м. Харкова було переслано інформаційні бюлетені ЕЗДП до міських та земських відділків поліції, в міську думу та в Старобільську ратушу [31, арк. 1]. 12 березня 1854 р. канцелярією Одеського військового губернатора було вирішено направити подібний інформаційний бюлетень також у тюремний комітет [32, арк. 3].

Через таємну розсилку від Міністерства фінансів на завод «Київський Арсенал» потрапив інформаційний бюлетень з описом ознак фальшивих кредитних білетів номіналом 100 руб. У цьому бюлетені вказувалося, що «зміни наявні як на білетах із підписом управляючого Жуковського, так і на білетах 1894 р. з підписом управляючого Е. Плеске. *Лицьовий бік білетів*. Жовтий друк. У розетці, під великою цифрою «100», справа, зовнішній бордюр овалу виконаний ясніше і наближений до справжніх білетів. Коричневий друк. Слова «СТО» та «РУБЛЕЙ», написані: перше – над, а друге – під великою чорною цифрою «100», на правому боці білетів – зменшені проти першочергової підробки (див. 3-й рисунок попереднього опису)...» [33, арк. 28].

Іншого класу інформаційні бюлетені розроблялися та випускалися випробувальною станцією Головного управління пошти і телеграфів у м. Києві (Іл. 2). У деталізованих описах вказувалися не лише відмінні риси підроблених грошей різного номіналу, а й додавалася графічна деталізація цих відмінних рис: дрібних елементів, малюнків елементів захисту, в тому числі для різного роду підробок поштових марок [34].

Слід також звернути увагу на характерну лексику експертів для описування ознак та відмінностей фальшивих кредитних білетів: «ніжніший» [35, str. 310–353], «неясний» [36, str. 5] та «дурний», визначених ЕЗДП [37, арк. 30]. Задля досягнення кращого захисту використовувалися різні шрифти, на які зверталася

Іл. 2. Інформаційний бюлетень випробувальної станції Головного управління пошти та телеграфів про ознаки підробок кредитних паперів та поштових марок із графічною деталізацією елементів захисту та відмінних рис. Київ. 1907 р

ретельна увага під час розроблення переліку ознак фальшивості, та їхні відмінності від державних зразків кредитних білетів, що обов'язково вказувалося в інформаційних бюлетенях ЕЗДП щодо родів підробок [38, арк. 23].

У січні 1910 р. Департаментом поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії усім губернаторам, міським очільникам, Варшавському обер-поліцмейстеру, керівникам губернських жандармських та залізничних і охоронних відділень був розісланий циркуляр за № 126085, згідно з яким виявлені підробки, що залишилися після закінчення суду, підлягали надсиланню для знищення: кредитні білети – до Державного Банку [39, арк. 578]; монети – на монетний двір у Санкт-Петербурзі; цінні папери та купони – до ЕЗДП [40, арк. 2–2 зв.].

Циркуляр мав на меті внормувати шляхи надходження та утилізації фальсифікатів і зменшити необхідний для пересилання час, адже багато відомств через відсутність чітких вказівок відправляли вилучені підробки до Департаменту поліції [41, арк. 96].

Отже, після проведення експертизи та встановлення фальшивості грошові знаки підлягали знищенню. Проте відомі й випадки повернення підроблених банкнот після експертизи разом із висновками. Про це свідчать збережені в Державному архіві Хмельницької області справи зі зразками підробок, укладеними в окремі конверти та промаркованими як окремі аркуші у справі (Іл. 3). Так, виявлений у 1884 р. у м. Дунаївці фальшивий кредитний білет номіналом 5 руб. зразка 1880 р. з № 391617 має наддрук червоним кольором «ФАЛЬШЫВЫЙ» [42, арк. 16], а фальшиві 100 руб. зразка 1887 р., виявлені серед грошей зібраного податку в м. Малих Мечетках, мали одразу три штампи «НЕГОДНЫЙ», проставлені в різних частинах підробки задля уникнення спроби її повторного введення у грошовий обіг. Також до підробки додано копію акта її огляду та експертизи в ЕЗДП [43, арк. 44–47]. Циркуляром Міністерства юстиції в 1915 р. також передбачалося, що всі виявлені фальшиві кредитні білети мали бути надані на експертизу [44].

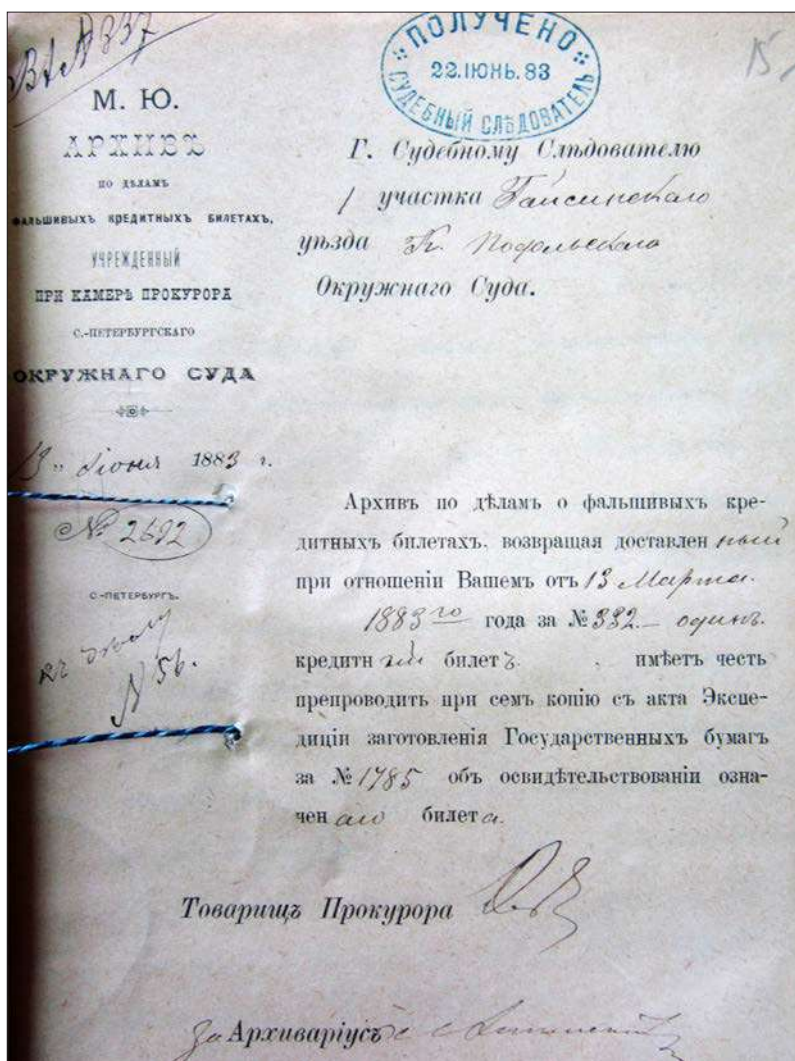

Іл. 3. Фальшиві 25 руб. зразка 1872 р., виявлені Летичівським казначейством та погашені штампами з підписом у лівому верхньому куті:
«2217-й, старшим слідчим Летичівського повіту Кам'янець-Подільського округу».

Отже, у XIX та на поч. XX ст. головну функцію з проведення експертизи паперових грошових знаків виконувала саме ЕЗДП, на адресу якої поштою надсилалися підозрілі грошові знаки, після чого до департаменту поліції надходив лист (Іл. 4) з актом експертизи (Іл. 5) та повідомленням, що підроблені грошові знаки знищено [45, арк. 209–210]. Хоча відомі й винятки: дослідник В. Карпукін виявив у фондах Державного архіву Тюменської області приписи щодо відправлення виявлених фальшивих кредитних білетів до Асигнаційного Банку [46, с. 172]. Фахова експертиза грошових знаків є однією з найважливіших ланок у системі протидії державі фальшивомонетництву [47].

Висновки. Проаналізовані у статті архівні джерела підтверджують важливість та багатогранність процесу експертизи підозрілих грошей у Російській імперії в XIX – на поч. XX ст. Недосконалість цієї системи в контексті формування музейних колекцій та нумізматичних студій визначав відомий український нумізмат В. Данилевич, відстоюючи позицію стосовно необхідності збереження виявлених фальсифікатів грошових знаків для підготовки експертів та збереження цінних свідчень з історії грошового обігу краю.

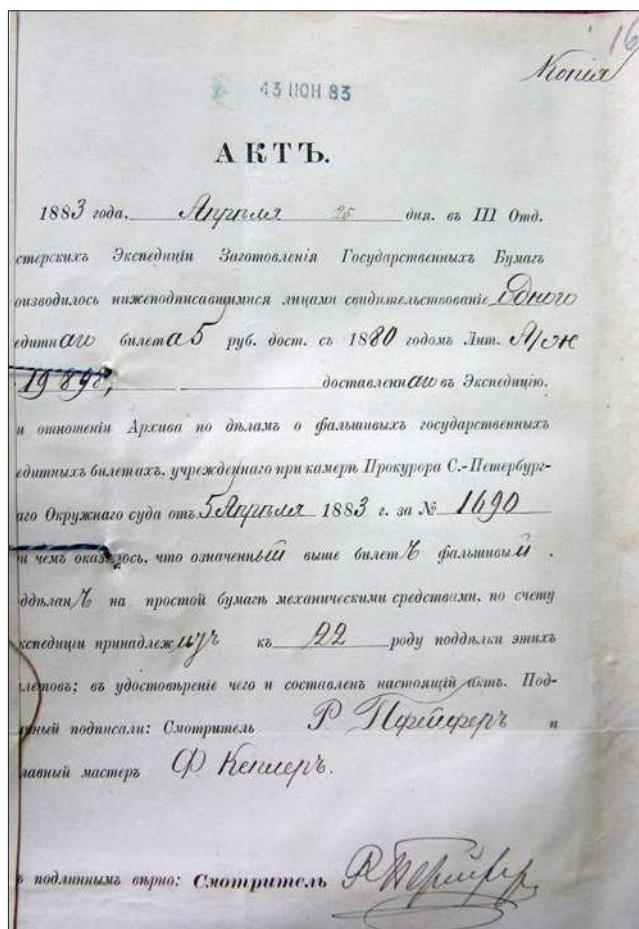
Повний алгоритм надання на експертизу підозрілих грошей від місця їх виявлення до установи проведення досліджень мав адміністративно встановлений перелік дій, хоча часом він і набував своїх особливостей. Так, виявлені підозрілі монети мали надсилатися для перевірки та порівняння із автентичними зразками на монетний двір у м. Санкт-Петербург, а паперові грошові знаки та цінні папери – до Асигнаційного Банку та Експедиції заготівлі державних паперів. Для проведення експертизи підозрілі грошові знаки надсилалися поштою.

Іл. 4. Лист з Архіву по справах фальшивих кредитних білетів Міністерства юстиції до судового слідчого 1-ї дільниці Гайсинського повіту Кам'янець-Подільського окружного суду щодо фальшивості наданих речових доказів та передачі підроблених кредитних білетів до Експедиції заготівлі державних паперів.

Після цього до департаменту поліції надходив лист з актом експертизи та повідомленням, що підроблені грошові знаки знищено.

Слідчими та поліцейськими органами також здійснювалися спроби самостійно визначити автентичність підроблених грошей. Практикувалося звернення до місцевих ювелірів, казначеїв, консультації зі збирачами податків тощо. У Київській губернії для визначення вмісту сплаву металу підозрілі монети відправлялися до Університету Св. Володимира.

Ил. 5. Акт експертизи Експедиції заготовлі державних паперів щодо фальшивості наданого судовим слідчим Кам'янець-Подільського окружного суду підозрілого кредитного 5-рублевого білета зразка 1880 р. з серією А/Ж № 19898.

Така невдосконала система проведення експертизи створювала незручності та додаткові витрати відомств на пересилання зразків підробок, отриманих не за призначенням. Після підтвердження фальшивості зразки знищувалися, а відповідному слідчому чи судовому органу надсилалася копія висновку експертизи. У разі підтвердження автентичності досліджених грошей відправлення їх назад не практикувалося, – адресату надсилалася довідка на асигнування суми в місцевому казначействі за вирахуванням витрат. Зрідка погашені зразки кредитних білетів із нанесеними експертами написами та штампами надсилалися назад, що зумовило збереження деяких із них у фондах історичних архівів.

Перспективу подальших розвідок вбачаємо у виявленні та введенні до наукового обігу даних архівів поза межами України та пошук зразків підробок, свідчення про експертизу яких збережено в документальних джерелах.

Список використаних джерел

1. Бойко-Гагарин А. С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев : Украинская конфедерация журналистов, 2017. 560 с.
2. Данилевич В. Е. Случайные заметки в области новейшей русской нумизматики. Юрьев : Тип. К. Маттисена в Юрьеве, 1898. 5 с.
3. Orlyk S., Orlyk V. Control of the Russian occupation authority over the activities of salt factories in Halychyna and Bukovyna in the period of the First World War // Східноєвропейський історичний вісник. Дрогобич, 2019. № 10. С. 85–93. DOI: 10.24919/2519-058x.10.159178.
4. Орлик В. М. Державні фінанси Російської імперії першої половини XIX ст.: стан та основні тенденції // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Ізмаїл, 2011. Вип. 30. С. 96–108.
5. Орлик В. М., Орлик С. В. Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України // Універсум історії та археології. Том. 2 (27). Дніпро, 2019. Вип 2. С. 5–27.
6. Орлик В. М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 2008. № 5. С. 187–195.
7. Гуржій О. І., Орлик В. М. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. : монографія. Біла Церква : Пшонківський О. В., 2012. 278 с.
8. Коцур В. П. Актуальні напрями та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумизматики в Україні // Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2013. Вип. 33. С. 3–8.
9. Kotsur V., Boiko-Gagarin A. Napoleon russian forged assignations in Naddniproian-shchyna (over Dnipro land) // Східноєвропейський історичний вісник. Дрогобич, 2019. Вип. 11. С. 66–77. DOI: 10.24919/2519-058x.11.170701.
10. Орлик С. В., Бойко-Гагарин А. С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни // Український нумізматичний щорічник. Переяслав-Хмельницький, 2017. № 1. С. 143–164. DOI: 10.5281/ZENODO.1291752.
11. Бойко-Гагарин А. С. Тогочасні підробки монет Російської імперії у зібранні Національного музею у Варшаві // Речі і образи: матеріали конференції «Спеціальні історичні дисципліни в контексті «речового» та «візуального» поворотів європейської гуманітаристики» (4 жовтня 2019 р., м. Київ) / відпов. ред. О. Ковалевська; упоряд. С. Блащук, Г. Боряк. Київ: Інститут історії України Національної академії наук України, 2020. С. 110–115.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. XXIX. Од. зб. 67. 6 арк.
13. Свод Законов Российской империи, издания 1857 года. Том седьмой. Уставы монетный, горный и о соли. Санкт-Петербург: Тип. Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1875. С. 36–37.

14. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zespól 191. KRSW. Sygnatura 7690. Kurs a falszowanie monet. Vol. I. (1815–1825). 373 str.
15. Державний архів Херсонської обл. Ф. 7. Оп. 2. Спр. 48. 25 арк.
16. Державний архів Харківської обл. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 25. 9 арк.
17. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). Ф. 707. Опис 30. Спр. 2.
18. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zespól 191. KRSW. Sygnatura 7699. Kurs a falszowanie monet. Vol. X. (1845–1851). 460 str.
19. ЦДІАК. Ф. 285. Оп. 1. Спр. 874.
20. Сбытчик фальшивых монет// Киевское Слово. № 3666. 25 марта. Киев, 1898. С. 3.
21. Arhiva Națională a Republicii Moldova. Ф. 44. Оп. 1. Спр. 671. 33 арк.
22. Державний архів Хмельницької обл. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 1812. 50 арк.
23. К обнаружению фабрики фальшивых монет на Демеевке // Киевлянин. № 284. 10 октября. Киев, 1907. С. 4.
24. Державний архів Волинської обл. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 1660. 831 арк.
25. Балаченкова А. П. ЭЗГБ как центр экспертизы кредитных билетов и ценных бумаг (вторая половина XIX – начало XX в.). Тезисы докладов и сообщений. Двадцатая всероссийская нумизматическая конференция (Великий Новгород, 16–20 апреля 2019 г.). Москва, 2019. С. 199–200.
26. Державний архів Волинської обл. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 460. 64 арк.
27. Державний архів Рівненської обл. Ф. 370. Оп. 3. Спр. 813. 43 арк.
28. Державний архів Херсонської обл. Ф. 7. Оп. 2. Спр. 48. 25 арк.
29. Там само. Ф. 7. Оп. 2. Спр. 24. 14 арк.
30. Державний архів Волинської обл. Ф. 394. Оп. 1. Спр. 46. 21 арк.
31. Державний архів Харківської обл. Ф. 52. Оп. 1. Спр. 757. 3 арк.
32. Державний архів Одеської обл. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 229. 16 арк.
33. Державний архів м. Києва. Ф. 338. Оп. 1. Спр. 5. 58 арк.
34. Державний архів Черкаської обл. Ф. 894. Оп. 1. Спр. 1. 32 арк.
35. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zespól 191. KRSW. Sygnatura 7699. Kurs a falszowanie monet. Vol. X. (1845–1851). 365 str.
36. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zespól 191. KRSW. Sygnatura 7700. Kurs a falszowanie monet. Vol. XI. (1850–1854). 460 str.
37. Державний архів Рівненської обл. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 30.
38. Там само. Ф. 370. Оп. 3. Спр. 813. 43 арк.
39. ЦДІАК. Ф. 311. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 578.
40. Там само. Ф. 268. Оп. 2. Спр. 91. Арк. 2–2 зв.
41. Там само. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2084. Арк. 96.
42. Державний архів Хмельницької обл. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 934. 25 арк.
43. Там само. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 410. 151 арк.
44. ЦДІАК. Ф. 317. Оп. 1. Спр. 5885. 20 арк.

45. Там само. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 7284. Арк. 209–210.

46. Карпухин В. И. Фальшивомонетчики Тобольской губернии (XVIII–XIX вв.). Тезисы и доклады сообщений «Шестая всероссийская нумизматическая конференция» (20–25 апреля 1998 г.). Санкт-Петербург, 1998. С. 172.

47. Коцур В. П., Бойко-Гагарін А. С. Державна політика протидії фальшивомонетництву в Російській імперії у кін. XIX – поч. XX ст. // *Universum Historiae et Archeologiae*. Т. 2 (27). Дніпро, 2019. Вип. 2. С. 108–124. DOI: 10.15421/26190208.

Serhii Kuleshov,

Doctor of Sciences (History),

Professor of the Department of

Social Sciences, Information and Archival Affairs

of Central Ukrainian National Technical University

ORCID: 0000-0003-1950-9651

e-mail: posena@ukr.net

Andrii Boiko-Haharin,

Candidate of Sciences (History),

Head of the Sector of the Treasury Funds Work Problems

of National Museum of Ukrainian History

ORCID: 0000-0003-4610-3665

e-mail: boiko.gagarin@ukr.net

Expertise of authenticity of money in Russian Empire in 19th – early 20th century

The aim of this study is to determine the complete algorithm of the professional state examination of suspicious coins, and to determine the location and features of counterfeit identification. **Research methodology** is a set of general scientific empirical and theoretical methods. The sphragistic and palaeographic analysis was carried out during examining the samples of the counterfeit paper banknotes. **The scientific novelty** is that the full algorithm for sending suspicious money for examination from the place of their discovery to the place of research was completely defined. **The practical significance of the work** is determined by the possibility of using the findings in scientific works on the history of monetary circulation, forensic science, science and technology, as well as in the preparation of educational and methodological literature. **The main results of the research.** The detected suspicious coins were to be sent for verification and comparison with the authentic samples to the Mint in St. Petersburg, while paper banknotes and securities to the Assignment Bank and the Expedition of the Procurement of State Securities. Local investigators and the police have also attempted to try to determine the authenticity of counterfeit money, appealing to local jewelers, treasurers, consulting with tax collectors and other experts. In Kyiv province the suspicious coins were sent to the St. Volodymyr University, where it was possible to determine the content of the metal alloy. Such an imperfect and extensive system of examination created inconveniences

and additional costs for sending samples of counterfeit for authorities. After confirmation of the falsity, the samples under investigation were destroyed (burned), and a copy of the expert opinion was sent to the relevant investigator or judicial authority. Whenever the authenticity of the investigated money was proven, sending it back was usually not practiced; the addressee was sent a receipt certificate of the amount in the local treasury, reimbursing the expenses. In rare cases, canceled fake banknotes with expert inscriptions and stamps were returned back. This led to the preservation of some samples of forgeries to our time in the fonds of historical archives.

Key words: counterfeit, Russian Empire, St. Petersburg Mint, the Treasury, forgery expertise.

*Стаття підготовлена 21 лютого 2020 року;
подана до друку 11 березня 2020 року.*

Наталія Василівна Проць,
кандидат історичних наук,
головна бібліотекарка
Центральної наукової бібліотеки
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-0854-098X
e-mail: prots77natasha@ukr.net

ВНЕСОК ПРЕДСТАВНИКІВ ДВОРЯНСЬКОГО СТАНУ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ У РОЗВИТОК БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1864–1914 рр.)

Метою роботи є дослідження діяльності представників дворянського стану в органах місцевого самоврядування, які зробили вагомий внесок у розвиток бібліотечної справи Харківської губернії. **Методологічною основою** роботи став регіональний підхід до проблеми визначення ролі дворянських гласних в організації земської позашкільної освіти. Проблемно-хронологічний метод дозволив визначити хронологічні рамки роботи та відслідкувати послідовність змін питання, актуалізованого в розвідці. Історичний метод дає змогу дослідити процеси виникнення та становлення земських бібліотек. За допомогою порівняльного аналізу ми з'ясуємо відмінності в діяльності земських гласних українських губерній на ниві позашкільної освіти. **Наукова новизна.** Уперше проведено аналіз діяльності гласних від дворянського стану в органах земського самоврядування з вирішення проблеми розвитку бібліотечної справи Харківської губернії. Доведено, що зусилля дворян, спрямовані на створення бібліотек при училищах та школах, організацію вчительських бібліотек та безплатних народних бібліотек, а також проведення читань та занять у вечірніх і недільних школах, безпосередньо сприяли зростанню грамотності серед населення. **Висновки.** У Харківській губернії упродовж 1864–1914 рр. виникали та поширювалися шкільні, учительські та народні бібліотеки, бібліотеки-читальні, книжкові крамниці, які відкривалися завдяки зусиллям земських установ. Позашкільна діяльність Харківського земства цілком залежала від складу гласних земських зборів, які ініціювали проекти щодо розвитку бібліотечного будівництва. Це дає нам право стверджувати, що основною рушійною силою у становленні народно-бібліотечної справи Харківської губернії були гласні від дворянського стану.

Ключові слова: Харківська губернія, земства, дворяни, гласні, позашкільна освіта, народні бібліотеки, читальні.

Актуальність теми дослідження. На жаль, сьогодні ми втрачаємо провідну роль бібліотек як просвітницького закладу. Тому на сучасному етапі розвитку громадянського суспільства збереження ролі бібліотек як підвалин культури

та важливої складової документальної пам'яті людства становить актуальне завдання. Саме бібліотеки є головними носіями інформації про накопичений досвід у різних галузях науки, освіти, культури. Без участі бібліотек не може бути й мови про розвій освітньо-культурного та науково-дослідницького життя країни. А без підтримки і належної уваги з боку урядовців бібліотекам важко втриматися в сучасних економічних умовах, у світі величезних інформаційних потоків.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні існували інституції, які відповідали за розвиток культурно-просвітницьких закладів. Ними стали створені в результаті земської реформи 1 січня 1864 р. органи місцевого самоврядування – земства [51, с. 1], в яких було представлено всі соціальні стани з різними інтересами та цілями. Однак пріоритетна роль у всестанових органах належала дворянству. Його діяльність була спрямована на вирішення місцевих соціальних проблем, зокрема на подолання неграмотності населення за допомогою просвітницьких закладів – бібліотек.

Саме це спонукало нас розпочати дослідження плідної діяльності представників дворянського стану як найчисленнішої групи у земствах. Тому, на нашу думку, це питання є актуальним з наукової та з практичної точок зору, адже накопичений земцями досвід може стати прикладом для втілення деяких гуманітарних проектів сьогодення.

Аналіз досліджень та публікацій. Уже від самого початку існування земств публіцисти аналізували їхній соціальний склад та діяльність. З цієї точки зору заслуговують на увагу праці В. П. Безобразова, Г. О. Євреїнова, О. В. Лохвицького [38, 3, 16]. У роботах відомих діячів народної освіти В. П. Вахтерова [4–5], Є. М. Мединського [39–40], С. О. Сірополка [57] та В. І. Чарнолуського [64] розглянуто питання організації народних бібліотек земськими установами. У чотиритомній праці Б. Б. Веселовського [6–7] проаналізовано роль різних соціальних верств у земствах та підкреслено значення дворянства у вирішенні питань позашкільної освіти. Серед численних публікацій радянських часів, присвячених бібліотечній проблематиці, варто відмітити праці фахівців бібліотечної справи В. В. Шпілевич [65] та К. І. Абрамова [1].

До вивчення діяльності земств щодо розвитку бібліотечної справи звертаються сучасні науковці А. Волинець, О. В. Волос, А. М. Гуз, С. М. Жуков [8, 9, 11, 18]. Праці українських та російських дослідників А. М. Лободи, С. В. Касаткіної та інших [11, 34, 37, 41, 59] дещо змінюють думку про роль дворянства у розширенні мережі бібліотек.

Джерельною базою даної роботи є нормативні документи [50–53, 61], видання земських установ [12–15, 19–30], матеріали періодики [44–47, 49, 55, 62, 63], які свідчать, що дворяни були найбільш активними гласними в земствах з розробки питань бібліотечного будівництва, чим власне забезпечили розбудову народної освіти в Харківській губернії.

Мета дослідження. Автор статті поставила за мету проаналізувати діяльність представників дворянства земських установ Харківської губернії та визначити їхній внесок в організацію та розвиток бібліотечної мережі. Основними завданнями дослідження є висвітлення напрямів діяльності та заходів земських гласних від дворян щодо створення земських бібліотек.

Виклад основного матеріалу. Вважаючи просвіту народу найважливішою умовою суспільного прогресу країни, земства взяли на себе відповідальну місію з розвитку системи народної шкільної освіти, яка передусім передбачала створення масової мережі просвітницьких закладів, доступних для всього населення. Особливо важливе значення мало піднесення рівня позашкільної освіти, що дало поштовх до розвитку бібліотечної мережі. Безплатні земські народні бібліотеки мали стати просвітницькими закладами, метою роботи яких було поширення знань через читання.

Хоча сфера діяльності земств обмежувалася господарськими справами та підпорядковувалася державній адміністрації, проте рішення земських зборів певної мірою залежали від складу гласних. Положення декларувало, що брати участь у місцевих органах самоврядування мали право представники всього населення, без урахування станової приналежності, на принципі майнового цензу [50]. Реалії життя демонстрували зворотнє: у складі практично всіх земських установ домінували представники дворянської верстви. Упродовж 1864–1890 рр. у повітових земських зборах Харківської губернії дворяни становили 39,46 %, селяни – 35,3 %, на частку купців і чиновників припадало 10,89 %, духовенства – 3,39 %, міщан – 2,15 %. У складі губернських зборів дворяни становили 75,8 %, селяни – 11,7 %, купці та чиновники – 12,5 % [53, с. 60]. Після введення в дію нового Положення 1890 р. дворянство ще більше посилило свої позиції. Тепер майже 2/3 місць земських гласних виділялося дворянам [52].

Ці дані яскраво ілюструють спрямованість земської реформи на створення станової структури з превалюванням дворянсько-землевласницької верстви. Чинне положення надало абсолютну перевагу дворянській курії в усіх повітах губернії. Селяни через пригнічене соціальне-економічне становище, низький рівень освіченості та з низки інших причин не могли становити їм конкуренції. Таким чином, можна сказати, що земство було дворянським органом місцевого самоврядування, яке опікувалося потребами всіх верств населення.

Кількісна перевага дворян цілком влаштовувала уряд, а також була позитивно сприйнята деякими земськими діячами, які вважали, що дворянство як більш освічене серед представлених станів мало відігравати провідну роль у земстві [58, 36, 16]. Серед прихильників продворянського земства були й деякі дворяни губернії. Так, предводитель дворянства Зміївського повіту Л. В. Ілляшевич вважав за потрібне надати перевагу дворянству у виборах гласних повітових зборів, оскільки вони мали досвід управління у громадському

житті [32, с. 146]. Такої думки дотримувався і гласний Харківського губернського земства барон Е. К. Раден. Він вважав, що обирати членів комісій для обговорення нагальних питань потрібно зі свого середовища, із дворян як осіб найбільш освічених [28, с. 253].

Як відзначали історики за радянського часу, земські органи управління створювалися в інтересах опозиційного дворянства та ліберальних поміщиків. Саме цим верствам населення необхідно було зберегти своє економічне становище та посилити політичне [10, с. 7]. Проте, як виявилось, дворяни були не тільки найчисленнішою та найвпливовішою курією серед гласних, але й найбільш дієвим елементом у земських установах губернії. Їхня діяльність у земстві виявлялася в різного роду проектах соціально-економічної перебудови і мала практичний характер. А, отже, від поглядів, компетенції і мотивації дворянства залежали основні напрями діяльності земства, спрямовані на підвищення культурного та матеріального рівня життя. Основними завданнями земців у постановці народно-бібліотечної справи були відкриття мережі публічних бібліотек, створення бібліотек при школах та училищах, організація вчительських бібліотек та безоплатних народних бібліотек, а також проведення читань та занять у вечірніх і недільних школах.

Напередодні появи земських установ у Російській імперії нараховувалося лише 280 бібліотек усіх категорій, включаючи публічні та комерційні [64, с. 164]. Бібліотеки відкривалися переважно там, де ідея їхнього створення знаходила підтримку в губернатора та місцевого дворянства. Такими місцями ставали порівняно невелика кількість початкових шкіл, училищ та університети. Також в Україні існувала значна кількість монастирських та церковних бібліотек. Публічні бібліотеки відкривалися переважно в губернських містах, водночас у повітових містах їх майже не було.

С. Сірополко писав, що позашкільна освіта в Україні гальмувалася через брак ініціативи та байдужість людей. Так, у Лохвицькому повіті Полтавської губернії земство не підтримало ідеї заснування народних бібліотек [57, с. 6]. Харківське губернське земство належало до передових. Звичайно земства очолювали найкращі представники дворянського стану, серед яких різного часу працювали, наприклад, Д. М. Деларю, М. Д. Деларю, Є. С. Гордієнко, М. М. Ковалевський, В. Г. Колокольцев, А. А. Бантиш, З. І. Бекарюков, О. Д. Голицин та інші.

На думку педагога В. П. Вахтерова, позашкільна освіта має більш важливе значення для людей, ніж шкільна, адже триває все життя. Беручи за приклад країни Західної Європи, учений і громадський діяч наголошував на цінності книги, яка є головним засобом позашкільної освіти, постійним радником у справах суспільних, особистих і сімейних [4, с. 111]. На наш погляд, ці слова залишаються актуальними і сьогодні. Самоосвіта, насамперед, значно підвищує ступінь освіченості людини, допомагає вдосконалитись у професійній та побутовій сферах.

Таких принципів дотримувались і деякі представники дворянського стану, які відстоювали суспільні інтереси населення губернії в земствах. Так, у 1868 р. гласний Харківського повітового земства, професор математики Харківського університету Д. М. Деларю відзначав, що тільки підвищення освітнього рівня народу спроможне зробити з населення гідних громадян, а освіта зможе вивести країну із гнітючого економічного стану. Тому основним завданням земських діячів професор вважав турботу про поширення в народі грамотності через читання [23, с. 211].

Але значною перепорою на цьому шляху була нестача навчальної літератури та книг довідково-енциклопедичного характеру. Задля усунення цих перешкод видатний учений, професор Харківського університету, гласний Харківських повітових зборів 1868 р. М. М. Бекетов запропонував облаштувати при губернській управі склад для торгівлі книгами [23, с. 271]. Та цей задум став реальністю тільки наприкінці 1870-х років. На пропозицію голови Харківської губернської управи статського радника З. І. Бекарюкова в 1879 р. було засновано книжковий склад спочатку при губернській, а потім і при повітових управах [7, с. 318]. На облаштування центрального книжкового складу при губернській управі в кошторисі 1878 р. було передбачено 1500 руб. [5, с. 88]. Завдяки таким асигнуванням з 1879 р. до 1890 р. повітові земства через центральний книжковий склад придбали літературу на 157 841 руб. 58 коп. [18, с. 291].

Наприкінці XIX ст. це питання все ще стояло на порядку денному земських зборів. Так, у Куп'янському повіті книжкові склади розпочали свою роботу тільки 4 жовтня 1894 р. Згодом, у 1896 р., за заявами дворянських гласних С. А. Сиромятнікова, А. І. Булацеля та М. В. Тітова земство асигнувало 300 руб. на закупівлю літератури через книжкові склади [19, с. 16].

Завдяки організації книжкових складів повітові земства, навчальні заклади та Харківське товариство грамотності змогли придбати книги, підручники та письмове приладдя за оптовими цінами. З 1906 р. книжковий склад губернського земства став відпускати повітовим земствам літературу в кредит терміном на один рік, до того ж надавався безвідсотковий кредит терміном на шість місяців [15, с. 90]. Так, з 1 січня до 25 листопада 1912 р. бібліотеками Харківської губернії за рахунок губернського земства через книжкові склади було придбано 4160 примірників книг на суму 66 774 руб. [14, с. 140].

Отже, книжкові склади безперервно забезпечували шкільні бібліотеки та інші навчальні заклади книгами та навчальними посібниками. Для повітових земств це була змога придбати літературу за низькими цінами шляхом кредитування.

Наприкінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. розширювалася мережа початкових шкіл, гімназій, реальних та комерційних училищ. Згідно з циркуляром Міністерства народної освіти від 19 листопада 1864 р., кожен заклад освіти був

зобов'язаний мати бібліотеку з книг, допущених для шкільних учнівських та вчительських бібліотек середніх навчальних закладів. Бібліотекам цих закладів дозволялося видавати книги додому в позанавчальний час [61, с. 9]. За наказом міністра народної освіти від 1867 р. шкільні бібліотеки розпочали безкоштовно обслуговувати, крім школярів та вчителів, і доросле населення. Фонди шкільних бібліотек комплектувалися згідно з каталогами Міністерства народної освіти. Це була навчально-методична, релігійна, художня література, книги з природознавства та історії, а також довідково-енциклопедичного характеру [54, с. 60].

Перші сільські земські бібліотеки відкривалися при земських початкових школах і тому отримали назву шкільних бібліотек. Спочатку вони перебували на утриманні сільських громад, оскільки в 60–70 роках XIX ст. тільки почали визначатись основні питання і завдання позашкільної освіти. Так, у 1860-х роках Куп'янське земство розробило «Правила для сільських бібліотек». Згодом до цієї справи долучилася решта повітових земств, і на початку 1880-х років майже всі двокласні училища губернії вже мали свої бібліотеки. Вони були наявні і в кількох однокласних училищах. Завідування бібліотеками здійснювалося вчителями, а матеріальне забезпечення й поповнення фондів було обов'язком повітової управи [18, с. 292].

У Харківському повіті тільки двокласні училища – Мереф'янське і Золочівське та початкові – Будянське фабричне, Григорівське та декілька інших мали укомплектовані учнівські бібліотеки. Для забезпечення учнів літературою існували шість земських пересувних бібліотек, але це викликало незручності, і тому учні вимагали облаштування бібліотек у кожному училищі [23, с. 32].

З часом земські діячі набули досвіду в розбудові позашкільної освіти і від 1890-х років активізували свою діяльність, що позначилося на зростанні кількості бібліотек на теренах України. Так, у Херсонській губернії станом на 1882 р. налічувалося 182 бібліотеки, в 1901 р. у Полтавській губернії їх було 381, і з них 195 шкільних [43, с. 60]. У Харківській губернії в 1895 р. діяли 233 пришкільних бібліотеки. У середньому кожна бібліотека мала близько 200 назв книг [60, с. 135].

Організація бібліотечної справи потребувала значного фінансування як з боку земств, так і з боку держави. Щорічно повітові земства витрачали на утримання бібліотек 300–1000 руб. [29, с. 56]. У 1906 р. гласні Харківських повітових зборів А. А. Рейнике, І. Г. Ковалевський та П. П. Добросельский запропонували виділяти на користь бібліотек 600 руб., а також 100 руб. на рукоділля для дітей [26, с. 44].

Але для будівництва та утримання бібліотечних приміщень, закупівлі літератури зусиль виключно земств було замало. Щоб читання стало доступнішим для народу, до справи долучалися дворяни. У 1907 р. значну фінансову підтримку розбудові бібліотек у Сумському повіті надавали граф П. С. Строганов, графиня М. Д. Апраксина, Б. В. Золотницький, Є. І. Прянішніков, П. І. Харитоненко, Є. А. Линтварьов, А. Д. Ігнат'єв, В. А. та М. А. фон Лоренц-Еблін [24, с. 168].

Завдяки громадській підтримці та земським надходженням кількість шкільних бібліотек зростала. Так, наприклад, якщо у Валківському повіті в 1892 р. бібліотеки діяли тільки у трьох школах із чотирнадцяти, то в 1910 р. бібліотеки існували вже в 29 селах повіту. Фонди цих бібліотек формувалися з підручників, куплених коштом селян за участі земства [31]. У 1913 р. Валківським повітовим земством були відкриті бібліотеки при земських школах у Новій Водолазі, Високопіллі, Старому Мерчику та Новій Комишеватій. Їхніми послугами скористалася 61 особа, протягом року було здійснено 376 видач книг [48, с. 4]. У Сумському повіті наприкінці 1906 р. існувало 76 училищ, і кожне мало бібліотеку з фондом у понад 100 книг. Щоправда, на придбання книг виділялося тільки 5 руб. [24, с. 168].

За даними Загальноземського з'їзду, який проходив у Москві в 1910 р., у Харківській губернії в цей період діяли 450 шкільних бібліотек, що було середнім показником серед губерній. Наприклад, у Московській губернії існувала 1031 шкільна бібліотека [13, с. 168].

Слід згадати про ще один вид бібліотек – ті, які створювалися при різноманітних установах. Починаючи від 70-х років XIX ст. земства організували досить розгалужену мережу галузевих бібліотек: для лікарів, агрономів, ветеринарів, статистиків, учителів та ін. Так, для підвищення освітнього рівня сільських учителів у зазначений період земства створили при школах учительські бібліотеки. Комплектувалися вони згідно зі списками книг, рекомендованих Ученим комітетом Міністерства народної освіти. Фонди цих бібліотек були невеликими, оскільки комплектування цілком залежало від фінансування земств. Наприклад, гласні губернських зборів 1877 р. постановили асигнувати Вовчанській учительській семінарії одноразову допомогу в 1219 руб. 49 коп. для придбання навчальних посібників, а також меблів для бібліотеки [62, с. 208].

22 грудня 1880 р. Міністерство народної освіти видало проект «Положення про центральні учительські бібліотеки», за яким при одному з губернських училищ або при земській управі мали бути засновані центральні учительські бібліотеки коштом земських та міських зборів, а також приватних осіб. Фонди бібліотек мали складати книги з педагогіки, художня, дитяча та різногалузева література, а також журнали, географічні та історичні карти [54, с. 63].

Найактивнішими у створенні бібліотек для вчителів були земства Харківської губернії. Вони вживали різноманітних заходів, аби поліпшити організацію цих бібліотек. Так, на сесії Харківських губернських зборів 1911 р. гласні Е. Л. Бразоль, М. О. Ребіндер, В. О. Бантиш доручили розгляд цього питання губернській управі, і його було успішно вирішено. У 1912 р. із 1012 шкіл губернії учительські бібліотеки мали 452 школи (44,6 %). У середньому фонди однієї бібліотеки налічували 60 книг. Утримання кожної бібліотеки обходилося земствам у 100–150 руб. [14, с. 78]. Так, у 1913 р. Валківським повітовим земством було відкрито чотири пересувні вчительські бібліотеки, фонд кожної складався з 86 праць із педагогіки та психології [48, с. 4].

Отже, від прийняття рішень та ухвалення постанов земськими гласними щодо надання субсидій і асигнувань на облаштування учительських бібліотек залежало забезпечення фахових потреб учителів, підвищення їхнього загально-освітнього та кваліфікаційного рівня.

У шкільних бібліотеках населення обслуговувалося безкоштовно, але їхні фонди більше відповідали шкільним запитам, тому доросле населення не завжди могло задовольнити свої потреби. Тому від кінця 1870-х років земства почали організовувати публічні бібліотеки нового типу – безплатні народні бібліотеки-читальні. Вони відкривалися на громадських засадах з ініціативи земських та міських управ і підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ. Повітові земства здійснювали поточне керівництво роботою бібліотек, забезпечували їх приміщеннями, інвентарем і т. д., а також брали на себе утримання бібліотекарів. До обов'язків губернського земства належали закупівля книг та періодичних видань, а також створення каталогу [28, с. 145].

15 травня 1890 р. міністром внутрішніх справ Росії І. Н. Дурново було видано «Правила про безкоштовні народні читальні і про порядок нагляду за ними». Згідно з цим документом дозвіл на відкриття бібліотек спрощувався і залежав від місцевого губернатора за домовленістю з попечителем учбового округу [54, с. 60]. Але комплектувалися бібліотеки лише дозволеною міністерством літературою за зверненням повітових земств, в основному коштом губернського земства. До народних бібліотек допускалося залучати тільки 3,5 % назв книг і 17 % назв періодичних видань [65, с. 211]. За змістом бібліотечні фонди становили: 48,6 % – белетристика, 12,6 % – книги релігійно-марального напрямку, 9,8 % – з географії, 7,5–8,2 % – з історії, сільського господарства та природознавства. З року в рік фонди бібліотек поповнювалися. Станом на 1908 р. у середньому бібліотеки налічували 560 томів, на 1 січня 1912 р. – 795 томів [46, с. 95].

На придбання періодичних видань «Утро», «Южный край», «Харьковские губернские ведомости», «Хлібороб» у 1911 р. було передбачено 5898 руб. 06 коп. Але в 1912 р. в губернському земстві склалася група гласних (П. А. Неклюдов, Д. Н. Кованько, П. І. Палицін та інші), яка виступала проти надходження до народних бібліотек видань на кшталт газети «Утро», щоб не активізувати політичних настроїв серед населення [63]. До речі, ще 8 січня 1907 р. генерал-губернатор М. М. Пешков видав наказ, за яким на газету «Утро» накладався штраф у 3 тис. руб. У подальшому пов'язану з нею друкарню неодноразово штрафували і навіть намагалися закрити. Газета повсякчас зазнавала адміністративного тиску, переслідувалася губернською владою, і зрештою видання газети 14 лютого 1916 р. було припинено [42, с. 237].

У Харківській губернії народні бібліотеки почали організовуватися доволі пізно як допомога Харківському комітету товариства грамотності. Починаючи від 1896 р. земство почало надавати йому підтримку в заснуванні народних біб-

ліотек. Так, на черговій сесії 1896 р., завдяки клопотанням дворян М. М. Баженова, М. М. Ковалевського та В. Г. Колокольцева, губернське земство виділило Харківському товариству грамотності 50 тис. руб. на облаштування бібліотеки у словбоді Нова Водолага Валківського повіту [6, с. 324]. Того ж року за ініціативи губернського земства була відкрита безкоштовна народна бібліотека у Валках [31].

Члени губернської управи досить активно працювали з Харківським товариством поширення в народі грамотності. Так, на губернських зборах 5 грудня 1897 р. гласний Д. О. Хрущов наголошував на тому, що діти після закінчення школи забувають усе, чому навчалися. На його думку, земствам необхідно було підтримати Харківське товариство шляхом виділення коштів на видання книг, облаштування читань та народних бібліотек для подальшого забезпечення навчання жителів губернії. На цю пропозицію відгукнулися члени управи М. М. Єфремов, А. А. Телятников та голова управи П. В. Кондратьєв. Вони порушили питання про організацію народних бібліотек. У зв'язку з цим земство постановило асигнувати 10 200 руб. на облаштування бібліотек та 2000 руб. на збільшення оборотного капіталу. Комітету з видання народних книжок виділялося 800 руб., а комітету на облаштування народних читань – 1100 руб. [25, с. 65–66].

Гласних турбував і моральний бік питання, те, яка особа керуватиме позашкільною освітою. У 1905 р. гласні губернських зборів заснували посаду завідувача позашкільної освіти при губернській управі та сприяли заснуванню таких самих посад у повітах [41, с. 960]. На думку Б. І. Каразіна, 38 бібліотек, що існували в Харківському повіті станом на 1906 р., знаходилися в незадовільному стані [26, с. 44]. Щоб змінити становище на краще, гласні, зокрема Б. І. Каразін, О. Д. Голіцин, С. Д. Голіцин та П. Р. Богуславський, прийняли рішення про заснування посади завідувача позашкільної освіти в Харківському повіті. До його обов'язків належало завідування бібліотеками та публічними читаннями з окладом у 1200 руб. річного жалування [15, с. 89]. Надалі завідувачів позашкільної освіти було обрано в Охтирському, Валківському, Вовчанському, Зміївському та Старобільському повітах [39, с. 959]. Визначити коло навчальної літератури князь О. Д. Голіцин доручив завідувачеві позашкільної освіти. Його матеріальне утримання покладалося на губернське земство [27, с. 44].

Отже, до 1906 р. гласні губернського земства всіляко сприяли діяльності Харківського товариства грамотності. За рішенням губернських гласних 15 грудня 1906 р. до відомства губернського земства перейшли 403 бібліотеки, засновані товариством. Є. М. Мединський згадує про 427 народних бібліотек [39, с. 171]. І вже наступного 1907 року організація народно-бібліотечної справи повністю перейшла до відання земських органів. Станом на 1912 р. у відомстві губернського земства знаходилися вже 788 бібліотек усіх типів [43, с. 7].

Упродовж 1908–1910 рр. земства Харківської губернії розробили план бібліотечної мережі, але основну увагу вони зосередили на пришкільних

бібліотеках, а не на заснуванні великих районних бібліотек. Це було обумовлено тим, що існування бібліотек у сільських районах було можливим тільки при школах, оскільки школи забезпечували бібліотеки необхідним приміщенням, а вчителі найбільше підходили на посаду завідувача бібліотеки [44, с. 94–95]. У цей час у губернії загальна кількість бібліотекарів становила 665 осіб, із них 237 (35,6 %) – чоловіки і 428 (64,4 %) – жінки. Найбільшою частиною бібліотечного персоналу були вчителі (94,6 %), решта – писарі, представники духовенства. Середню освіту мали 43,9 % бібліотекарів, нижчу – 37,2 %, домашню – 4,2 %. Термін служби бібліотекарів був нетривалим, лише 5,1 % мали стаж роботи понад 10 років. Це обумовлювалося слабкою матеріальною забезпеченістю та відкриттям нових бібліотек [49, с. 119].

Харківське губернське земство за розмірами витрат на народну освіту посідало провідне місце серед інших губернських земств. Так, від 1907 р. до 1915 р. витрати на народно-бібліотечну справу зросли з 15 000 руб. до 45 650 руб. [44, с. 7]. Водночас витрати повітових земств були значно більшими, ніж губернські: від 1911 до 1914 рр. повітові земства виділили з цієї метою 45 490 руб., губернські – 35 800 руб. У 1915 р. найбільше витрачало Охтирське земство – 232 руб. 20 коп. на бібліотеку та 1 руб. 22 коп. на користувача бібліотеки. Найменше – Валківське – 33 руб. 80 коп. та 20 коп. відповідно [30, с. 65].

Постійна потреба в коштах спонукала губернських гласних у 1909 р. розробити норми, згідно з якими кожна нова бібліотека для придбання книг та періодичних видань отримувала дотацію в розмірі 100 руб., а діюча – 50 руб. У 1911 р. 626 існуючих бібліотек отримали 38 400 руб., із них 23 534 руб. 99 коп. було витрачено на літературу. У 1912 р. на закупівлю книг для 689 бібліотек було виділено 34 450 руб., у 1913 р. для 787 бібліотек – 39 350 руб., у 1915 р. – 45 650 руб. [13, с. 112; 14, с. 119; 30, с. 212].

Важливою складовою розбудови бібліотек була матеріальна допомога, яку надавали дворяни особисто. Так, у 1909 р. в с. Безмятежному Куп'янського повіту було відкрито безкоштовну земську бібліотеку. На її утримання дворянин О. І. Булацель пожертвував 100 руб. [21, с. 20]. У 1912 р. при організації бібліотеки-читальні в Натальївці Богодухівського повіту господарські витрати взяв на себе П. І. Харитоненко [14, с. 112].

Звичайно, не в усіх земствах знаходилися гласні, готові до здійснення дієвих заходів зі створення бібліотек. Але завдяки окремим прогресивно налаштованим діячам бібліотечна справа в Харківській губернії набула значного розвитку. У 1890 р. губернські гласні П. П. Добросельський, В. С. Сиромятников та В. Г. Колокольцев звернули увагу земців на те, що окремі приміщення для шкільних бібліотек значно прискорять розвиток бібліотечної мережі. Але тільки в 1905 р. сесія губернських зборів постановила надавати грошову допомогу лише тим земствам, які облаштують окремі від шкіл приміщення для бібліотек [28, с. 54]. Упро-

довж 1906–1908 рр. гласні Богодухівського та інших повітових земств неодноразово зверталися до губернської управи з проханням розглянути доцільність облаштування таких спеціальних приміщень [12, с. 49]. І лише на сесії 4 липня 1909 р. члени губернської управи визнали необхідність змін у правилах шкільного будівництва та прийняли рішення щодо будівництва шкіл з окремими бібліотечними кімнатами. На ці потреби управа асигнувала 300 тис. руб. [29, с. 56].

Але прийняті рішення реалізовувалися все ж дуже повільно. Причини цього полягали в багатьох факторах – економічних, суспільно-політичних та інших. Так, у Валківському повіті в 1912 р. діяли близько 54 безкоштовних народних бібліотек. Вони не мали власних приміщень і тому розташовувалися в парафіяльних школах або в будинках початкових земських училищ. З огляду на це гласні губернського земства рекомендували відкрити у Валківському повіті сім народних бібліотек підвищеного типу, зобов'язуючись половину витрат взяти на себе. Однак ця пропозиція була відхилена з огляду на малограмотність селян [31].

Така ж проблема існувала і в Куп'янському повіті. Гласний М. В. Розаліон-Сошальський був занепокоєний розміщенням бібліотек у старих шкільних будівлях, що викликало явні незручності для роботи бібліотекарів [22, с. 22]. Тому, заслухавши висновки ревізійної комісії у складі В. С. Сиромятникова, О. С. Сиромятникова та інших, гласні постановили передбачити в земському кошторисі 1910 р. 700 руб. на облаштування й утримання семи нових недільних бібліотек та земських безплатних бібліотек для проведення народних читань [21, с. 108].

У 1912 р. тільки 35 % народних бібліотек мали окремі приміщення. Переважна ж більшість – 87,8 % – розміщувалися в окремих кімнатах при школах – у класах, роздягальнях, учительських, навіть у квартирах учителів, а деякі – в орендованих кімнатах. Тільки 46,9 % бібліотек були забезпечені меблями [43, с. 95].

Незважаючи на доступність та поширеність бібліотек, частка читаючого населення серед селянства була досить малою. У зв'язку з цим однією із важливих форм позашкільної освіти ставали народні читання, недільні та вечірні школи. Тож на черговій сесії губернських зборів 1897 р. гласні подали клопотання до уряду щодо спрощення правил відносно дозволу народних читань [25, с. 65]. Відповідальність за організацію та облаштування недільних шкіл та курсів для дорослих взяли на себе земства. Так, у 1896 р. гласний Куп'янського земства О. О. Телятников просив асигнувати 75 руб. на недільну школу в с. Ново-Глухові, у відкритті якої він брав безпосередню участь, а також виділити 500 руб. на облаштування та утримання бібліотек-читалень у повіті. Але редакційна комісія постановила асигнувати лише 100 руб. на недільні читання та 350 руб. на утримання семи повітових бібліотек [19, с. 21, с. 45–46].

У 1902 р. на пропозицію голови Куп'янської земської управи М. В. Розаліон-Сошальського земство затвердило рішення щодо збільшення асигнувань на облаштування читань у недільних школах з 300 руб. до 500 руб. Також було

асигновано 4320 руб. на навчальні посібники та 1000 руб. на шкільні бібліотеки. Це значно поліпшило матеріальне становище бібліотек повіту, забезпечивши їх книгами та наочним приладдям. Разом з тим Ю. В. Розаліон-Сошальський вважав, що збільшення витрат на школи є нераціональним, а часта заміна шкільних підручників є «розкошью» [20, с. 18–20].

У 1905 р. інспектор П. Квіцинський звітував, що в Харківському повіті народні читання проводилися при 19 училищах [27, с. 38]. Завдяки грошовій допомозі губернського земства читання стали організовувати більш регулярно. У 1909 р. їх проводили при 252 школах, недільні – при 31 школі [54, с. 60]. Необхідність у недільних школах відчувалася досить гостро, і якщо в 1898 р. їх налічувалося 14, то в 1914 р. – 67, які відвідали 3300 слухачів. У 1914 р. нараховувалося 411 пунктів, де відбулося 4500 народних читань, які відвідали 690 слухачів [30, с. 144–145].

Однозначно земські діячі здобули перемогу в боротьбі з неучтвом і неосвіченістю населення губернії: вже на початку 1900-х років у Харківській губернії діяли 576 земських народних шкіл, в яких навчалися 31 502 учні, та 1561 народне училище всіх відомств, в яких вчилися 108 487 учнів. У кожному земському навчальному закладі було відкрито бібліотеку [54, с. 62]. Станом на 1903 р. у губернії діяли 325 учнівських та 256 народних бібліотек, а також 61 бібліотека-читальня. Їхні фонди нараховували 135 842 примірників [55]. Звичайно, гласні Харківського земства доклали багатьох зусиль, щоб бібліотечна справа в губернії набула такого розвитку. Адже на Чернігівщині, наприклад, наприкінці XIX ст. земствами було відкрито тільки 155 народних бібліотек [56, с. 65]. Розвиток народно-бібліотечної мережі на Харківщині репрезентований у наступних даних (див. табл.).

**Кількісні показники земських народних бібліотек Харківської губернії
(1897–1915 рр.)***

Роки	1897	1908	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Кількість земських народних бібліотек	80	470	571	684	723	775	852	871

*Таблиця складена на підставі [46; 47; 60; 30, 33].

Порівняємо з іншими регіонами України: в 1910 р. на Поділлі було організовано найменше земських бібліотек – 49, на Волині найбільше – 999, Полтавщині – 767, Катеринославщині – 578, Таврії – 327, Чернігівщині – 298, Київщині – 88. Загалом в Україні діяло 4094 земські бібліотеки [35, с. 29].

Події 1914 р. майже повністю змінили долю земств і їх активних діячів. Поставали нові важливі і складні питання, які необхідно було негайно вирішувати. Державний і земський бюджет потребував колосальних надходжень, а військо-

ві дії – нових витрат. На плечі земств лягли нові випробування, дворянські гласні опікувалися, зокрема, проблемами переселенців та сиріт, проте дбали вони і про бібліотеки. На їхню організацію в 1916 р. було виділено 75 руб. [30, с. 406].

Наукова новизна. Уперше здійснено аналіз діяльності гласних від дворянського стану в органах земського самоврядування, спрямованої на розвиток бібліотечної справи Харківської губернії. Доведено, що зусилля дворян щодо створення бібліотек при училищах та школах, організації вчительських бібліотек та безплатних народних бібліотек, а також проведення читань та занять у вечірніх і недільних школах безпосередньо сприяли зростанню грамотності серед населення.

Висновки. Підбиваючи підсумки, маємо зазначити, що першочергово на формування корпусу гласних земських установ безпосередньо вплинула законодавча система. Тож чисельне превалювання представників дворянського стану в земстві було цілком закономірним. У зв'язку з цим земська справа в губернії від самого початку знаходилася в руках дворян. Однак у своїй діяльності вони не переслідували власних станових інтересів. Незважаючи на низку недоліків у роботі земців, їхнім важливим досягненням стала організація безплатного користування бібліотеками, забезпечення їх літературою, проведення народних читань. Отже, завдяки активній діяльності земських гласних від дворянського стану народно-бібліотечна справа в Харківській губернії набула сталого розвитку.

Можливо, сьогодні варто поглянути на дворянство як на стан, що відіграв провідну роль у суспільному житті регіону. Заснування в Харкові університету, розширення мережі інших вищих навчальних закладів, гімназій, училищ, шкіл сприяли створенню в місті та губернії відповідної соціальної інфраструктури та формуванню науково-творчого осередку. Тож автору видається важливим дослідити роль особистостей, які брали активну участь у цих процесах. З огляду на це, наразі триває робота з вивчення внеску дворянства в розвиток культурно-просвітницького життя Харківської губернії.

Список використаних джерел

1. Абрамов К. И. История библиотечного дела в СССР (до 1917 года) : учебник. Москва : Советская Россия, 1959. 200 с.
2. Абрамов Я. В. Что сделало земство и что оно делает (Обзор деятельности русского земства). Санкт-Петербург : Тип. газеты «Новости», 1889. 288 с.
3. Безобразов В. П. Земские учреждения и самоуправление. Москва : Унив. тип. (Катков и Ко), 1874. 52 с.
4. Вахтеров В. П. Всенародное школьное и внешкольное образование. Москва : Изд. Тов-ва И. Д. Сытина, 1917. 208 с.
5. Вахтеров В. П. Внешкольное образование народа. Сельские библиотеки. Книжные склады. Воскресные школы и повторительные классы. Москва : Тип. Тов-ва И. Д. Сытина, 1896. 378 с.

6. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. Санкт-Петербург : Тип. О. Н. Поповой, 1909. Т. 1: Бюджет. Медицина. Общественное призрение. Народное образование. Систематический указатель литературы по земским вопросам. 724 с.

7. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. Санкт-Петербург : Тип. О. Н. Поповой, 1912. Т. 4. VIII, 696, 104, XXIX с.

8. Волинець А. Земські народні бібліотеки України у другій половині XIX ст. // Бібліотека. Інформація. Суспільство : зб. наук. пр. за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф., 20–22 жовтня 1998 р. / Нац. парлам. б-ка України ; голов. ред. В. Бабич. Київ, 1998. С. 70–73.

9. Волос О. В. Земська діяльність з розвитку бібліотечної справи в Херсонській губернії // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Бібліотекознавство. Книгознавство. 2010. Вип. 2. С. 545–551.

10. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России. Москва : Наука, 1990. 264 с.

11. Гуз А. М. Розвиток бібліотечної справи земськими установами на території України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. 2011. Вип. 50. С. 63–66.

12. Доклады Харьковской губернской земской управы губенскому земскому собранию очередной сессии 1909 г. По школьному отделу. Харьков: Тип. : Печатник, 1909. 120 с.

13. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1911 г. По отделу народного образования. Харьков : Тип. : Печатник, 1911. 172 с.

14. Доклады Харьковской губернской земской управы губенскому земскому собранию очередной сессии 1912 г. По отделу народного образования. Харьков: Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1912. 143 с.

15. Доклады Харьковской уездной земской управы очередному уездному земскому собранию 1906 г. // Журнал чрезвычайного Харьковского уездного земского собрания. Заседание 4 февраля 1906 г. с прил. Харьков : Тип. : Печатное дело, 1906. 139, 204, 334, 117, 157 с.

16. Евреинов Г. А. Прошлое и настоящее русского дворянства. Санкт-Петербург : Тип. А. Бенке, 1898. [4], II, 103 с. 17.

17. Ежегодник внешкольного образования. Вып. 2 / под. ред. В. И. Чарнолуцкого. Санкт-Петербург : Изд. тов-ва «Знание», 1910. 448 с.

18. Жуков С. М. Земські шкільні бібліотеки Харківської губернії у другій половині XIX – початку XX ст. // Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації: зб. наук. пр. : за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф., 5–6 листоп. 2014 р. : у 2 ч. Ч. 1 / Мін-во освіти і науки України, НТУ «Харків. політехн. ін-т»; за ред.: О. Г. Романовського, Ю. І. Панфилова. Харків, 2014. С. 290–294.

19. Журналы Купянского очередного уездного земского собрания 19, 20, 21 и 22 сентября 1896 г. и экстренного 5 ноября 1896 г. Купянск : Тип. В. Я. Попова, 1897. [2], II, 96 с.

20. Журналы Купянского очередного уездного земского собрания 27, 28 и 29 сентября 1902 г. Купянск : Тип. В. Я. Попова, 1903. XIII, 374 с.
21. Журналы Купянского очередного уездного земского собрания 30 сентября, 1 и 2 октября 1909 г. Купянск : Тип. Печатное дело, 1910. 163 с.
22. Журналы Купянского очередного уездного земского собрания 26, 27, 28, 29 и 30 сентября 1913 г. Купянск : Тип. П. Водопьянова, 1914. 215 с.
23. Журналы очередного земского собрания Харьковского уезда, бывшего в мае месяце 1868 г. Харьков : В универ. тип., 1868. 325 с.
24. Журналы очередного Сумского уездного земского собрания с 10 по 15 октября 1907 г. Сумы : Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1908. XV, 379 с.
25. Журналы очередного Харьковского губернского земского собрания с 3 по 17 декабря 1897 г. вкл., с прил. к ним и экстренного 15 июня 1897 г. Харьков : Тип. и литогр. М. Ф. Зильберберга, 1898. 503 с.
26. Журналы очередного Харьковского уездного земского собрания. Заседания 22, 23, 24, 29 и 30 сентября 1906 г. Харьков. Тип. : Печатное дело, 1907. 437 с.
27. Журнал чрезвычайного Харьковского уездного земского собрания. Заседания 4 февраля 1906 г. с прил. Харьков : Тип. : Печатное дело, 1906. 139, 204, 334, 117, 157 с.
28. Журналы XVI очередного губернского земского собрания Харьковской губернии, с прил. к ним с 4-го по 21-е декабря 1880 г. Харьков: Тип. И. М. В., 1881. 370 с.
29. Журналы Харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 4 июля 1909 г. С прил. к ним и сводом постанов. Харьков : Тип. «Печатное дело», 1909. 442 с.
30. Журналы Харьковского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (4-13 января 1916 г. с прил. к ним и сводом постанов). Харьков: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1916. 426 с.
31. 3 історії становлення та розвитку бібліотеки ліцею // URL: <http://valky-liceum.at.ua> (дата звернення 07.08.2019).
32. Илляшевич Л. В. Краткий очерк истории Харьковского дворянства. [Изд. 2-е, доп.]. Харьков : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. 173, [25] с., [16] л. ил., цв. ил.
33. Календарь Харьковского губернского земства на 1913 г. Харьков : Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1913. 329 с. 5 с. іл.
34. Касаткина С. В. Роль дворян в возникновении общественных библиотек во второй половине XIX – начале XX вв. (на прим. Костромской и Владимирской губерний) // Вестник КГУ имени Н. А. Некрасова. 2016. № 2. С. 37–41. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/> (дата звернення 04.09.2019).
35. Ківшар Т. І. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). Київ : Логос, 1996. 344 с.
36. Корф П. Л. Ближайшие нужды местного самоуправления. Санкт-Петербург, 1888. 124 с.

37. Лобода А. М. Дворянство в культурно-освітньому просторі Катеринославщини (друга половина XIX – початок XX ст.) // Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2015. Вип. 10. С. 25–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rriu_2015_10_7 (дата звернення 15.12.2015).

38. Лохвицкий А. В. Губерния, ее земские и правительственные учреждения. Санкт-Петербург : Тип. И. Бочкарева, 1864. 85 с.

39. Медынский Е. Н. Внешкольное образование, его значение, организация и техника. Санкт-Петербург: Изд. авт., 1913. VI, 249 с.

40. Медынский Е. Н. // Земское дело. 1912. № 15–16. С. 959–960.

41. Меренкова Н. О. Вклад дворянского сословия в развитие культуры и библиотечного дела Орловского края (конец XIX – начало XX вв.) // Седьмые Денисьевские чтения: материалы межрегиональной науч.-практ. конф. по проблемам истории, теории и практики библиотечного дела, библиотековедения, библиографоведения и книговедения (Орел, 28–29 октября, 2010 г.). Орел, 2011. С. 190–193. URL: <http://www.buninlib.orel.ru/ekoll/denXII> (дата звернення 18.04.2018)

42. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії 1812–1917. Харків : Колорит, 2007. 364 с.

43. Народное образование в земствах: основы организации и практики дела / под. ред. Е. А. Звягинцева, А. М. Обухова, С. М. Серополко. Москва: Задруга, 1914. 445 с.

44. Народные библиотеки в Харьковской губернии // Библиотекарь : журнал общества библиотекосведов. Вып. 2. Санкт-Петербург, 1913. С. 93–94.

45. Народные библиотеки и библиотеки-читальни // Статистический ежегодник Полтавского губ. земства на 1903 г. Полтава, 1903. С. 67–108.

46. Народные библиотеки Харьковской губернии за 1913 г.: статистический обзор / Харьковская губ. зем. управа. Харьков : Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1916. 84 с.

47. Народные библиотеки Харьковской губернии за 1914 г.: статистический обзор / Харьковская губ. зем. управа. Харьков : Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1918. 78 с.

48. Отчёт Валковской уездной земской управы по народному образованию за 1914 г. Валки, 1914. II, 153 с.

49. Плотников А. Народные библиотеки в Харьковской и Ярославской губернии // Библиотекарь : журнал общества библиотекосведовения. Санкт-Петербург, 1915. Вып. 2. С. 117–127.

50. Полное собрание законов Российской империи: Собр. 2-е : с 12 декабря 1825 г. по 28 февраля 1881 г. Т. 39 : в 3-х отд. Отд. 1-е : № 40457: Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях. Санкт-Петербург : Тип. 2-го Отд. Собст. Его Имп. Величества Канцелярии, 1867. 973 с.

51. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е : с 12 декабря 1825 г. по 28 февраля 1881 г. Т. 39 : в 3-х отд. Отд. 3 : Прил. к № 40457 : Расписание количества земли, дающего право на избрание гласных в уездные земские собрания. Санкт-Петербург : Тип. 2-го Отд. Собст. Его Имп. Величества Канцелярии, 1867. 841 с.

52. Полное собрание законов Российской империи Собр. 3-е. Т. 10: в 2-х отд. Отд. 1-е: 1890 г. № 6927: Высоч. утверж. положение о губернских и уездных земских учреждениях. Санкт-Петербург : Гос. тип., 1893. 1017 с.

53. Проць Н. В. Вибори земських установ Харківської губернії (1865–1914 pp.) // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Сер. : Актуальні проблеми історії України: зб. наукових праць. Харків. 2012. № 65 (971). С. 56–67. DOI: 10.32839/2304-5809/2019-12-76-44

54. Рогова П. І. Педагогічні бібліотеки України (др. пол. 19 – 20-ті роки 20 ст.). Київ: Четверта хвиля, 2009. 271 с.

55. Сведения по народному образованию за 1903 год. // Южный край. 1903. 8 марта.

56. Сєдих В. В. Історія бібліотечної справи в Україні: навчальний посібник. Харків, 2013. 212 с.

57. Сірополько С. Школа і книжка // Світло : український педагогічний журнал. Кн. 4. 1910. С. 3-6.

58. Скалон В. Ю. Земские взгляды на реформу местного самоуправления. Обзор земских отзывов и проектов. Москва : Печатня С. П. Яковлева, 1884. 236 с.

59. Соловьев А. А. Вклад дворянства в развитие книжно-библиотечного дела Верхнего Поволжья во второй половине XIX – начале XX в. // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2017. Т. 31. С. 1006–1010. URL: <http://e-koncept.ru/2017/970216.htm> (дата звернення 25.01.2018).

60. Состояние начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 г. Харьков, 1904. 251 с.

61. Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения : Утвержденный 19 ноября 1864 г. Санкт-Петербург : Изд. Санкт-Петербургской сенатской тип., 1864. [1], 33 с.

62. Харьковский календарь на 1879 г. Харьков: Тип. Харьковского губ. правления, 1878. 438, 32 с.

63. Харьковское губернское земское собрание // Земское дело. 1912. № 1. С. 25–30.

64. Чарнолуцкий В. И. Земство и народное образование : очерки из прошлого и настоящего земской деятельности в различных областях общественного образования. Санкт-Петербург : Тип. М. А. Александрова. Ч. 1. 1910. [2], 186 с.

65. Шпілевич В. Матеріали до історії земських народних бібліотек на Україні // Бібліотека і читач на Україні. Харків, Київ : Державне видавництво України, 1930. С. 208–240.

Nataliya Prots,
Candidate of Sciencis (History),
Leading librarian of the Central Scientific Library
of V. N. Karasin Kharkiv National University
ORCID: 0000-0002-0854-098X
e-mail: prots77natasha@ukr.net

Contribution of representatives of nobility of zemsky institutions to development of librarianship of Kharkiv province (1864–1914)

The aim of the work is to investigate the activities of the nobility in the local self-government bodies who have made a significant contribution to the development of library science in Kharkiv province. **The methodological basis** of this work is the regional approach to the problem of determining the role of noble councilors in the organization of the zemstvo out-of-school education. The problem-chronological method allowed to establish the chronological frameworks of the work and to determine the sequence of changes of the investigated question. The historical method allows to explore the processes of the origins and formation of zemsky libraries. With the help of the comparative analysis we find out the differences in the activity of zemsky councilors of Ukrainian provinces in the field of out-of-school education. **Scientific novelty.** For the first time the analysis of the activity of the councilors from the nobility in the bodies of zemstvo self-government on the development of librarianship in Kharkiv province was conducted. It has been proved that the efforts of the nobility aimed at creating libraries at colleges and schools, organization of the teacher's libraries and free public libraries, as well as conducting readings and classes in the evening and Sunday schools, directly contributed to the growth of literacy among the population. **Conclusions.** During 1864–1914, school, teacher's and public libraries, reading halls and bookstores were opened and broadened in Kharkiv province thanks to zemstvo institutions. The out-of-school activity of Kharkiv zemstvo completely depended on the personalities of the councilors of zemsky councils, which initiated projects for the development of library construction. This gives us the right to assert that the councilors from the nobility were the main driving force of the zemstvo in the staging of the public librarianship of Kharkiv province.

Key words: Kharkiv province, zemstvos, nobles, councilors, out-of-school education, public libraries, reading halls.

*Стаття підготовлена 3 березня 2020 року;
подана до друку 12 березня 2020 року.*

*Олександр Олександрович Маврін,
доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
заступник директора з наукової роботи
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
ORCID: 0000-0002-9048-578X
e-mail: mavrinol@ukr.net*

ОСОБЛИВОСТІ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ ЛІТОПИСНОЇ АРХЕОГРАФІЇ В УРСР (1970-ті роки)

Мета роботи. Шляхом аналізу публікацій українських літописів, здійснених у 1970-х роках, виконати реконструкцію теоретичного та методичного підґрунтя проведеної упорядниками й публікаторами археографічної роботи та виявити особливості тогочасних теорії та методики літописної археографії в УРСР. **Методологія дослідження** полягає в застосуванні компаративного методу та методу наукового історизму. Такий підхід дозволяє встановити послідовність та характерні особливості розвитку археографії в умовах тоталітарної системи. **Наукова новизна** роботи полягає у відтворенні повноти наукового знання про українську археографію, визначенні ролі науковців у збереженні спадковості розвитку попри ідеологічні чинники радянського періоду. Період 1970-х років, на думку багатьох дослідників, був втраченим часом для всієї української гуманітаристики і, насамперед, для археографії. Саме тоді відбулось остаточне згортання теоретичних пошуків української археографії, її «індивідуалізації» на рівні визначення предмета досліджень. Загальна ситуація позначилась і на роботі з українськими літописами. При публікації окремих літописів не враховувалися весь спектр наявних варіантів тексту та контекст написання пам'ятки, наслідком чого стало неправильне встановлення вихідних даних, ігнорувались, як несуттєві, зовнішні та внутрішні особливості пам'ятки. Українська радянська археографія в 1970-х роках зосередилася на питаннях публікації актуальних в ідеологічному плані збірників документів і матеріалів. Це відбулось як на рівні теоретичних розробок, так і на кількості археографів, задіяних у розробці теорії. **Висновки.** У 1970-х роках археографія як окрема дисципліна припинила в УРСР своє існування. Деякі прояви археографічної думки та підходів спостерігаються лише як доповнення до інших допоміжних дисциплін – архівознавства та джерелознавства. Це не могло не позначитись і на рівні теорії та методики літописної археографії даного періоду. Проте завдяки діяльності українських учених вдалося не лише зберегти певні традиції української археографії попередніх періодів, а й створити умови для відродження археографії в Україні в 1990-х роках.

Ключові слова: теорія, методика, археографія, літописи, історичне джерело, пам'ятка.

Актуальність теми дослідження. В українській науці все ще вкрай недостатньо уваги приділено питанням розвитку археографії в УРСР, її видовим відгалуженням, зокрема літописній археографії. Насамперед це стосується її відмінностей та особливостей на тлі загальносоюзної археографії в умовах уніфікації та ідеологічного контролю.

Аналіз досліджень і публікацій. Список праць з цієї тематики є досить коротким. Це, зокрема: Г. К. Швидько «Этапы развития советской археографии на Украине и их особенности» [1], Г. В. Боряк «Археография як спеціальна історична дисципліна: до історії становлення поняття» [2], Н. І. Земзюліна «Теорія та практика археографічних досліджень: історичний аспект» [3], М. П. Ковальський і О. І. Журба «Про використання доживотної спадщини в сучасній українській радянській археографії» [4] та монографія автора цієї статті «Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві – 80-ті роки XX ст.)» [5].

Мета дослідження. Шляхом аналізу публікацій українських літописів, здійснених у 1970-х роках, провести реконструкцію теоретичного та методичного підґрунтя виконаної упорядниками й публікаторами археографічної роботи та виявити особливості тогочасних теорії та методики літописної археографії в УРСР.

Виклад основного матеріалу. Важливою для порівняльного аналізу в цій статті є захищена ще в 1962-му році дисертація з археографічної тематики О. Бевзо, в якій висвітлювались і проблеми літописної археографії [6]. Дисертація складалася з чотирьох розділів: у першому досліджувалося значення «Львівського літопису» та «Острозького літописця» як джерел з історії України; другий був присвячений методиці видання історичних документів, писаних українською мовою у XVI–XVIII ст.; третій становив публікацію тексту цих двох пам'яток; четвертий висвітлював принципи укладання науково-довідкового апарату до публікації українських літописів.

Також у 1960-х роках на загальносоюзному рівні були здійснені важливі зрушення в бік переосмислення предмета дослідження археографії. Радянські теоретики (М. Селєзньов) у своїх роботах порушили низку важливих питань, констатували те, що попередній концепт «історичне джерело» як предмет археографічного дослідження фактично вичерпав свій потенціал [7]. Пошуки нового предмета дослідження активно розгорнулися в 1970-х роках, хоча вже й у 1960-х були всі ознаки кризи, що поступово охоплювала теорію археографії. Вона торкнулася, перш за все, методики видання історичних документів. Через широку дискусію стосовно типів, видів і форм видання радянським археографам вдалося переглянути попередні принципи, зробивши нові «Правила видання» 1969 року більш відповідними до потреб відтворення власне історичного документа як пам'ятки епохи. Тоді ж (з низки причин) нового імпульсу набув розвиток теорії про «історичні джерела» як головний предмет дослідження радянської археографії. Ці два напрями знайшли відображення і в українській радянській археографії. Разом із тим, українські радянські археографи спробували наповнити концепти «історичне джерело» та «пам'ятка» змістом українських історичних документів, зосередившись, головним чином у 1960-х роках, на мовознавчих аспектах пам'яток, писаних староукраїнською мовою, та на дослідженні їхніх зовнішніх ознак.

Стан української радянської археографії в 1970-х роках значно погіршився в порівнянні з шістдесятими роками. Це був період «великого розгрому» гуманітаристики в Україні, основним натхненником і організатором якого був секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань В. Маланчук [8]. Як зазначав Я. Грицак, головною мішенню для радянського керівництва в 1970–1980-х роках в Україні була національна свідомість українців. Тому усувалося все те, що «перетворювало українське питання на політичне – пам'ять про своє історичне минуле» [9]. Історичні документи були невід'ємною частиною цієї пам'яті.

У 1970-х роках у термінологічній сфері загальносоюзної археографії спостерігаються наступні тенденції: розширення спеціальної термінології, що окреслює теоретико-методологічну частину: «теорія предмета», «теорія», «методика», «методологія», «загальний метод» [10], «предмет», «об'єкт», «спеціальні методи», «теорія і методика видання» [11]. Підвищується власне рівень, на якому відбувається процес «термінотворення». Якщо раніше для нього притаманним було відштовхнутися від практики і фактично узагальнити вже зроблене, то з 1970-х років науковці здійснюють спробу підвести загальнофілософську основу під цей процес. Філософські праці залучаються не лише для визначення таких понять, як «теорія», «методика», «предмет», «завдання», але й «тема», «класифікація», «групування», «тип», «вид», «форма» [12].

Українська радянська археографія в 1970-х роках фактично не внесла нічого нового щодо предмета археографії та загальної археографічної методики, повернувшись у визначенні цих питань фактично на рівень 1940-х років, коли безальтернативно пріоритетним предметом археографії вважались історичні джерела, а головними функціями – опис та публікація історичних джерел. Аналогічні визначення в цей час ми зустрічаємо в посібниках, що торкаються питань теорії археографії. Зокрема, М. Ковальський дає визначення археографії як спеціальної історичної дисципліни, «що вивчає методи збирання, опису і публікації письмових історичних джерел» [13]. Саме в межах камеральної та едичійної археографії, на нашу думку, відбувались основні теоретичні напрацювання зазначеного періоду.

У 1970-х роках було опубліковано низку досліджень, в яких так чи інакше порушувались питання публікації українських літописів. Це праці М. А. Литвиненко «Джерела історії України XVIII ст.» (Харків, 1970), «Літопис Самовидця» з передмовою Я. Дзири (Київ, 1971), Я. Д. Ісаєвича «Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст.» (Київ, 1972), Ю. А. Мицика «Украинские летописи XVII века» (Дніпропетровськ, 1978) та «Вопросы публикации текста «Хроники Феодосия Сафоновича», Ю. П. Князькова «Некоторые вопросы публикации украинского хронографа» (Дніпропетровськ, 1978).

Слід відзначити, що за датами виходу наукових студій у 1970-х роках виокремлюються два періоди – початок і кінець 70-х як найпродуктивніші періоди вивчення літописів.

У контексті нашої тематики варто зупинитися на дослідженні М. Литвиненко, присвяченому оглядові джерел з історії України XVIII ст. У вступі міститься традиційний для того часу нарис з методології, але разом із тим вказано на відсутність «монографічних досліджень окремих питань джерелознавства історії України, окремих категорій джерел, цілісних оглядів їх за певну добу чи з певної частини України. Не знайшли висвітлення в українській радянській історіографії більшість джерел періоду феодалізму» [14]. Праці притаманні традиційна класифікація джерел і сучасний їй підхід до історичного документа як до джерела інформації для історичного аналізу і синтезу. Представлено номенклатуру українського актового матеріалу, ревізії, описи, мемуарну та історичну літературу. Попри деякі критичні зауваження щодо методик використання історичних джерел, дане дослідження характеризує суто джерелознавчий погляд на документ та його залучення до наукового обігу. Археографічна складова «розчине-на», українська специфіка означена на рівні її хронологічного виміру.

Дещо інший підхід спостерігаємо в публікації «Літопису Самовидця» Я. Дзири. Загальні положення представлені в передмові до публікації від редакційної колегії. Тут від самого початку «панує» джерелознавчий ухил: «У радянській історичній науці чільне місце посідає джерелознавство, яке досліджує й аналізує документальні матеріали, їх походження, достовірність, фактичну цінність, розкриває особливості відбиття ними дійсності, розробляє методику вивчення, аналізу та використання їх» [15]. У вступі Я. Дзири подано археографічну частину, викладену у традиційний для цієї дисципліни спосіб, починаючи від характеристики власне жанру літопису, історії його використання та публікації, списків тощо [16]. Згадуються текстологічний аналіз пам'ятки М. Петровського, дослідження В. Модзалевського тощо [17]. Археографічна частина вступу від упорядника була незвичною для того часу – розлогою і здебільшого пам'яткознавчою [18]. Подавались особливості передання тексту пам'ятки, примітки мовознавчого характеру, зміна почерків переписувачів, список застарілих та маловживаних слів. Важливим елементом видання став додаток у вигляді покажчика українських літописів [19]. Остання позиція явно вказувала на потребу подальшого опрацювання та публікації цих пам'яток, окреслювала український пам'яткознавчий предмет досліджень.

Подібним був і підхід Я. Ісаєвича в його праці «Джерела з історії української культури доби феодалізму» [20]. У вченого вже виразніше звучить мотив пам'ятки поряд із джерелом до теми дослідження.

Тим не менш, наприкінці 1970-х років джерелознавчі підходи переважають. Ю. Мицик у навчальному посібнику «Украинские летописи XVII века» подає як найповніший огляд матеріалів, які можна віднести до літописів XVII ст., звертаючи увагу на невідомі і ряд нововідкритих. Автор розглядає літописи, насамперед, як джерела інформації, носії фактажу для історичного узагальнення [21]. І якщо «Украинские летописи XVII в.» можна віднести до дослідження джерело-

знавчого характеру, то об'єктом дослідження у статтях Ю. Мицика й Ю. Князькова є суто археографічні проблеми. В обох статтях велика увага приділяється історії публікації пам'яток, аналізу публікаторських методик та їхніх недоліків. Отож дослідники намагаються сформулювати засади власної методики, що свідчить про формування української радянської археографічної школи вивчення та публікації українських літописів.

Отже, щодо українського хронографа існували ранні й пізні його списки. До помилок дореволюційної археографії Ю. Князьков відносить те, що за основу було обрано неправильні варіанти тексту, які мали значно пізніше походження, поверховий перегляд рукопису, відсутність джерелознавчого аналізу змісту пам'ятки, неправильно встановлені джерела хроніки, фрагментарну публікацію. Фактично, ті самі помилки допускала й радянська археографія.

До суттєвих помилок як дореволюційних, так і сучасних зарубіжних публікацій Ю. Мицик відніс, перш за все, неправильне передання тексту, що «призвело до утворення неймовірних форм» [22]. У підсумку дослідник «Кройніки» Феодосія Сафоновича зазначає, що «спроби публікації тексту пам'ятника дореволюційними вітчизняними дослідниками, як і зарубіжними буржуазними авторами, виявились невдалими. Оскільки опублікована лише незначна частина пам'яток, причому без залучення інших списків, за застарілими і недосконалими правилами, завдання публікації «Кройніки» є одним з важливих завдань вітчизняного літописознавства» [23].

Методика роботи дніпропетровських учених, насамперед, Ю. Мицика та Ю. Князькова, полягала в чітко визначених параметрах. Починаючи роботу, вони намагалися зібрати всі існуючі редакції і списки пам'ятки, згрупувати їх за певними ознаками. Так, для Ю. Князькова важливим став розподіл на ранні й пізніші варіанти тексту, а для Ю. Мицика – ще й встановлення певної спорідненості між окремими списками.

Дослідники проаналізували всі списки з фактографічного боку, виявили ті, де повідомлення є унікальними і не повторюються в інших списках, з'ясували правильність датування подій у тексті, цілісність тексту (на присутність чужорідних вставок) тощо. Так, Ю. Князьков з'ясував, що найбільш пошкодженими і недостовірними, найвіддаленішими від протографа були пізніші варіанти [24].

Методику порівняння в деталях представлено в уже згаданій статті Ю. Мицика. У процесі роботи над «Кройнікою» Феодосія Сафоновича дослідником було виявлено вісім її редакцій і списків: Погодінський список; Толстовський; списки, що збереглися в бібліотеці Києво-Софійського собору; список, скопійований А. М. Рогозинським; список Ліндберга XVIII ст.; список, що належав П. Зубову, та редакцію «Кройніки о Русі» П. Кохановського.

Ю. Мицик виробив єдину методику аналізу цих варіантів, що включала такі пункти: назва, місце зберігання, історія побутування, зовнішній опис, кількість

аркушів. Окреме місце приділено дослідженню палітурки, паперу, водяних знаків, стану збереженості, характеристики почерків. Наслідком такого аналізу став висновок про те, що «найбільш достовірно текст оригіналу «Кройніки о Русі» передає Погодінський список» [25], а також і те, що «помилки Погодінського списку можна виправити лише по редакції П. Кохановського» [26]. Також було зроблено висновки, що «автори скороченої і особливої редакції настільки глибоко переробили «Кройніку про землю Польську», що ці редакції неможливо публікувати в примітках до списку, відмічаючи різночитання. Вони вимагають окремої публікації, і їх свідчення лише у небагатьох випадках можуть бути використаними при реконструкції тексту» [27].

Отже, в підсумку можемо зазначити, що на кінець 1970-х років склалася система уявлень про недооцінку в радянській археографії українських літописів і необхідність їхнього опрацювання саме українськими фахівцями. Ці висновки впливають із таких засад: при публікації окремих літописів не було враховано всього спектру наявних варіантів тексту, що інколи призводило до вибору найневдалішого з них для публікації; не враховувався контекст написання пам'ятки, наслідком чого було неправильне встановлення його вихідних даних (авторства, дати написання тощо); ігнорувались як несуттєві зовнішні та внутрішні особливості пам'ятки.

Наукова новизна роботи полягає у відтворенні повноти наукового знання про українську археографію, визначенні ролі науковців у спадкоємності розвитку попри ідеологічні чинники радянського періоду.

Висновки. В УРСР у 1970-х роках деякі прояви археографічної думки та підходів спостерігаються лише як доповнення до інших допоміжних дисциплін – архівознавства та джерелознавства. Загалом, українська радянська археографія в 1970-х роках випала з контексту загальносоюзної, зосередившись в основному на питаннях публікації актуальних в ідеологічному плані збірників документів і матеріалів. Це позначилось як на рівні теоретичних розробок, які були тоді поодинокими спробами, так і на кількості археографів, задіяних у розробці теорії. Їхнє коло порівняно з 1960-ми роками значно звузилось, так само, як і можливість публікації праць теоретичного плану. Фактично археографія як окрема дисципліна припинила своє існування в УРСР на певний час. Дослідження проводилися в основному за «дозволеною» тематикою. Саме літописна українська археографія дозволила зберігати національні сюжети в дослідженнях. Проте завдяки діяльності українських учених навіть за таких умов вдалося не лише зберегти певні традиції української археографії попередніх періодів, а й створити умови для відродження археографії в Україні в 1990-х роках. Слід наголосити на тому, що сьогодні проблемам розвитку теорії та методики археографії приділяється дуже мало уваги з боку українських учених. Це неминуче призводить до зниження якості публікацій, до їх «симпліфікації» або жанрової невизначеності.

Список використаних джерел

1. Швидько А. К. Этапы развития советской археографии на Украине и их особенности // Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки. (Межвуз. сб. науч. тр.). Днепропетровск, 1987. С. 42–51.
2. Боряк Г. В. Археографія як спеціальна історична дисципліна: до історії становлення поняття // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. Київ, 1998. Число 2. С. 46–59.
3. Земзюліна Н. І. Теорія та практика археографічних досліджень: історичний аспект // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / відп. ред. Г. В. Боряк. Київ : НАН України, Інститут історії України, 2011. Число 18: Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Перші (міжнародні) Ястребовські читання» (Кіровоград, 20–22 жовтня 2011 р.). С. 71–75
4. Ковальський М. П., Журба О. І. Про використання дожовтневої спадщини в сучасній українській радянській археографії // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей Республіканської наради, грудень 1988 р. Київ, 1988. С. 159–161.
5. Маврін О. О. Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві – 80-ті роки ХХ ст.). Київ, 2018. 352 с.
6. Бевзо Олександр Арефійович. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавчо-археографічне дослідження. Дис. на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. Київ, 1962. 402 арк. + додатки.
7. Селезнёв М. С. Теория и методика советской археографии. Учебное пособие. Москва, 1974. 206 с.
8. Грицак Я. Й. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. [Навч. посібник]. Київ : Генеза, 1996. С. 287.
9. Там само. С. 288.
10. Шмидт С. О. Некоторые вопросы развития советской археографии // Археографический ежегодник за 1978 год. Москва, 1979. С. 132–141.
11. Селезнёв М. С. Теория и методика советской археографии. Учебное пособие. Москва, 1974. 206 с.
12. Пушкарёв Л. Н. О предмете, методе и задачах археографии // Советские архивы. 1976. № 1. С. 75–80; Селезнёв М. С. Теория и методика советской археографии. Учебное пособие. Москва, 1974. 206 с.; Шмидт С. О. Некоторые вопросы развития советской археографии // Археографический ежегодник за 1978 год. Москва, 1979. С. 132–141.
13. Ковальский Н. П. Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века). Ч. 1: Анализ советских археографических публикаций документальных источников. Днепропетровск : ДГУ, 1977. С. 5.
14. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. Харків : Вид-во Харківського університету, 1970. С. 5.

15. Літопис Самовидця. Видання підготував кандидат філологічних наук Я. І. Дзира. Київ : Наукова думка, 1971. С. 5.
16. Там само. С. 9–42.
17. Там само. С. 17.
18. Там само. С. 39–42.
19. Там само. С. 206.
20. Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст. / АН УРСР; Інститут суспільних наук. Київ : Наукова думка, 1972. 144 с.
21. Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. Учебное пособие. Днепропетровск, 1978. 88 с.
22. Мыцык Ю. А. Вопросы публикации текста «кройники» Феодосия Сафоновича // Анализ публикаций источников по отечественной истории. Днепропетровск : ДГУ, 1978. С. 59.
23. Там же.
24. Князьков Ю. П. Некоторые вопросы публикации украинского хронографа // Анализ публикаций источников по отечественной истории. Днепропетровск : ДГУ, 1978. С. 75–82.
25. Мыцык Ю. А. Вопросы публикации текста «кройники» Феодосия Сафоновича // Анализ публикаций источников по отечественной истории. Днепропетровск, ДГУ, 1978. С. 67.
26. Там же.
27. Там же. С. 69–70.

Oleksandr Mavrin,

Doctor of Sciences (History), Senior Researcher,

Deputy Director for Scientific Work

of M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies

of National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: 0000-0002-9048-578X

e-mail: mavrinol@ukr.net

Specific Features of theory and methods of chronicles' archeography in Ukrainian SSR (in 1970s)

The purpose of the study. With the help of an analysis of the publications of Ukrainian chronicles carried out during the 1970s, to reconstruct the theoretical and methodological basis of the archeographic works of compilers and publishers, and to identify the specific features of the theory and methods of chronicle's archeography in the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR). **Methodology of the study** includes using of a comparative and scientific historicism methods. This approach makes it possible to establish the sequence and characteristic features of the development of archeography in a totalitarian system, to restore the places of breaks in development. **The scientific novelty** of the work is in reproducing the completeness of scientific knowledge about Ukrai-

nian archeography, determining the role of scientists in maintaining continuity in the development despite the ideological factors of the Soviet period. The situation changed in the 1970s. This period, according to many researchers, was a lost time for all Ukrainian humanities and, above all, for archeography. It was the end of the theoretical studies in Ukrainian archeography, of its «individualization» at the level of the definition of the subject of research. The general situation affected primarily the work with the Ukrainian chronicles. When publishing individual chronicles, the entire spectrum of available text versions was not taken into account, the context of writing the document was not taken into account too. It resulted in incorrect identification of its output data (authorship, date of writing, etc.), ignored as insignificant, external and internal features of the document. In general, in the 1970s, Ukrainian Soviet archeography focused on the publication of ideologically relevant collections of documents and materials. This was reflected both at the level of theoretical and methods development, as well as on the number of archeographers involved in the theoretical studies. **Conclusions.** Archeography as a separate discipline nearly ceased to exist in the USSR in the 1970s. Some exertions of archeographic thought and approaches are observed only as an addition to other auxiliary disciplines – archival science and source study. This situation influenced upon the level of the theory and methods' of the chronicles' archeography of this period. Nevertheless, thanks to the activities of Ukrainian scientists, even in such conditions, it was possible not only to preserve some of the traditions of Ukrainian archeography of the previous periods, but also to create conditions for the revival of the archeography in Ukraine in the 1990s.

Key words: theory, methods, archeography, chronicles, historical source, document.

*Стаття підготовлена 10 січня 2020 року;
подана до друку 29 січня 2020 року.*

Тетяна Васи́лівна Добко,
доктор наук із соціальних комунікацій,
завідувач відділу науково-бібліографічної інформації
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-5993-7856
e-mail: dobko@bigmir.net

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК, ПРИСВЯЧЕНИЙ ПАВЛУ ТИЧИНІ

Мета роботи. У статті поставлено мету проаналізувати рукопис неопублікованого бібліографічного покажчика «П. Г. Тичина. 1917–1971» (Київ, 1974), укладеного і підготовленого до друку в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР (нині – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, далі – НБУВ). Доцільним є розкрити структуру, змістове наповнення посібника, виявити причини його неопублікування і ненадання в широке суспільне використання. **Методологія дослідження** базується на застосуванні історичного та порівняльного методів, джерелознавчого аналізу. Застосовуються історико-типологічний та історико-хронологічний методи. Зазначений методологічний підхід дає змогу проаналізувати віднайдений рукопис і біобібліографічні посібники, присвячені Павлу Тичині, та їхній інформаційний потенціал з метою об'єктивного відображення наукової біографії поета. **Наукова новизна** полягає в тому, що відомості про даний персональний бібліографічний покажчик уперше залучаються до наукового обігу. Встановлено, що укладачі покажчика (Іван Бойко, Євгенія Кара і Катерина Скокан) здійснили велику науково-пошукову роботу, ретельно уклали бібліографічний покажчик, присвячений визначному українському поетові, вченому, громадському діячеві Павлу Григоровичу Тичині (загальним обсягом 4620 бібліографічних записів). Підготовлений на високому професійному рівні, покажчик був рекомендований до друку, але з ідеологічних причин, з огляду на складну суспільно-політичну ситуацію, в умовах панування в Україні в 1970-х роках тоталітарного режиму не був опублікований. **Висновки.** Досліджуваний рукопис бібліографічного покажчика, що охоплює публікації літературної і наукової спадщини поета та літературу про його діяльність, опубліковану впродовж 1912–1972 рр., є вагомим науковим підмурком для створення повноцінної біобібліографії Павла Тичини, зокрема й із використанням можливостей інформаційних технологій – створення бібліографічно-повнотекстової бази даних. З метою забезпечення повноти, об'єктивності й достовірності вивчення життя і творчості поета для бібліографування важливо залучити всю можливу джерельну базу, включно із зарубіжними виданнями, зокрема й української діаспори.

Ключові слова: українська література, Павло Тичина, біобібліографічні покажчики, тоталітаризм, політична цензура, 1970-ті роки, Україна.

Актуальність теми дослідження. Біобібліографічні покажчики мають особливо важливе значення для дослідників, біографістів, науковців, широкого кола користувачів при вивченні чи поглибленні знань про певну видатну

особистість, ту чи іншу персону. Показчики є важливим інструментарієм дослідження життя та діяльності вчених, письменників, діячів культури і мистецтва. У контексті сучасної гуманітаристики актуальним є вивчення і переосмислення творчої спадщини визначних представників України.

Такою непересічною особистістю в українській поезії та історії України ХХ століття є Павло Григорович Тичина (1891–1967), видатний український поет, перекладач, публіцист, громадський та державний діяч, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Державної премії СРСР та Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка.

Мета статті – дослідити рукопис неопублікованого бібліографічного покажчика «П. Г. Тичина. 1917–1971» (Київ, 1974) [1], що був укладений і підготовлений до друку в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, проаналізувати його структуру, змістове наповнення, виявити причини його неопублікування.

Аналіз останніх публікацій. Питання цензури друкованої продукції в Україні розглядали О. О. Федотова, Ю. І. Шаповал [2, 3, 5]. Порушували це питання в контексті розвитку бібліотечної справи і бібліографічної діяльності Л. А. Дубровіна і О. С. Онищенко [4]. Докладно аспекти історії, особливості цензури в Україні бібліографічних посібників висвітлено у статті О. О. Федотової, проте про покажчик «П. Г. Тичина» в даній публікації не йдеться [5].

Ані у статті про П. Тичину С. А. Гальченка, вміщеній в «Енциклопедії історії України» (Київ, 2013. Т. 10.) [6], ані у статті Т. В. Добко про І. З. Бойка в «Енциклопедії Сучасної України» (Київ, 2004. Т. 3) [7] відомостей про підготовлену бібліографічну працю з понад п'ятдесятирічною ретроспекцією немає. Не згадується про роботу над біобібліографією Павла Тичини й у статті про Катерину Скокан [8]. Єдина виявлена нами згадка про покажчик літератури «П. Г. Тичина (1917–1971 рр.). Київ, 1974. Ч. 1–2» з поміткою «рукопис» міститься у пристатейній бібліографії до біографічної статті про одного із співавторів зазначеної праці І. З. Бойка, вміщеної в довіднику «Українські бібліографи. Біографічні відомості. Професійна діяльність. Бібліографія» (Київ, 2008. Ч. 1).

Виклад основного матеріалу. Значну увагу питанням бібліографування і популяризації творчості Павла Тичини приділяв відомий український бібліограф Іван Захарович Бойко (1908–1970), який працював у 1938–1969 рр. у Державній публічній бібліотеці АН УРСР (ДПБ, назва змінювалася, нині – НБУВ), від 1949 р. був головним бібліографом науково-бібліографічного відділу.

Бібліографічна інформація І. З. Бойка про твори П. Г. Тичини та їх видання мовами світу вміщувалася в журналі «Україна» (1952. № 1). «Бібліографічний покажчик видань творів П. Г. Тичини та основна література про життя і творчість», укладений І. З. Бойком, подано у третьому томі «Вибраних творів» П. Г. Тичини (Київ, 1957. С. 530–548).

На даний час найповнішим із доступних користувачам персональних покажчиків, створених на честь видатного українського поета-символіста та

громадського діяча, є бібліографічний показник «Павло Тичина», укладений І. З. Бойком (відповідальний редактор І. Д. Золотоверхий. Київ, 1951) [9]. Це перший персональний посібник, де охоплено твори видатного українського поета та їхні переклади починаючи від 1918 р. до 1950 р., література про П. Г. Тичину представлена переважно за 40–50-ті роки ХХ ст.

Структура посібника: Передмова; Твори П. Г. Тичини. Поезія. Переклади. Критика і публіцистика; Твори П. Г. Тичини, перекладені на мови народів СРСР; Твори П. Г. Тичини, перекладені на мови країн народної демократії. Література про життя і творчість П. Г. Тичини (Біографічні матеріали. Художні твори, присвячені П. Г. Тичині. Літературно-критичні оцінки творчості П. Г. Тичини. П. Г. Тичина і література народів СРСР. П. Г. Тичина і література країн народної демократії). Сприяє успішному бібліографічному пошуку й продуманий науково-допоміжний апарат, зокрема: алфавітний показник поезій П. Г. Тичини; показник творів, перекладених П. Г. Тичиною з мов народів СРСР та іноземних мов; показник публіцистичних та критичних праць П. Г. Тичини; показник окремих видань творів П. Г. Тичини; іменний показник. Загалом включено 431 бібліографічний запис. Укладач зазначає, що бібліографічний показник «ставить своїм завданням дати повний перелік творів П. Г. Тичини і основну критичну літературу про його творчість» [9, с. 4].

Проте слід погодитися з критичною оцінкою відомого бібліографа Л. І. Гольденберга: «Подібно до інших показників, опублікованих Державною публічною бібліотекою у 50-і роки, показник І. З. Бойка був вибіркоvim і охоплював переважно післявоєнні роки» [10, с. 201]. Наданий бібліотеці статус публічної, вимога розвивати, насамперед, рекомендаційну бібліографію, суспільні реалії того часу не створювали для бібліографів сприятливих умов для надання повної, об'єктивної інформації в посібниках різних видів, зокрема й у персональних показниках.

Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР колективом бібліографів науково-бібліографічного відділу здійснювалася велика копітка робота над укладанням показника, присвяченого Павлу Тичині, вже з розширеними хронологічними межами. Більше того, він був підготовлений і рекомендований до друку Вченою радою Бібліотеки і мав вийти у Видавництві «Наукова думка», але був знятий з друку на етапі верстки.

Тож після хрущовської «відлиги» у СРСР у кінці 1960-х – на початку 1970-х років в усіх сферах суспільно-політичного життя посилюється ідеологічний тиск. Поступово відбувається реформування книговидавничої галузі, запроваджується тотальний контроль за випуском друкованої продукції. На це скеровували, зокрема, й директивні партійні документи. 17 лютого 1967 р. було прийнято постанову ЦК КПРС «Про поліпшення якості й підвищення дієвості суспільно-політичної літератури». 25 грудня 1970 р. вийшла постанова ЦК КПРС «Про усунення серйозних хиб у видавничій діяльності міністерств, комітетів, відомств і

організацій». 11 травня 1971 р. Політбюро ЦК Компартії України ухвалило постанову «Про стан книговидавничої справи в республіці і заходи по поліпшенню видавничої продукції».

21 січня 1972 р. було прийнято постанову ЦК КПРС «Про літературно-художню критику», де наголошується на недостатньому аналізі процесів розвитку радянської літератури і мистецтва, взаємозбагаченні і зближенні культур соціалістичних націй, необхідності широкого запровадження літературно-художньої критики. Рекомендувалося посилити ідейно-теоретичний рівень літературно-художньої критики, забезпечити її активність та послідовність «в утвердженні революційних і гуманістичних ідеалів мистецтва соціалістичного реалізму, у викритті реакційної суті буржуазної «масової культури» і декадентських течій, у боротьбі з різного роду немарксистськими поглядами на літературу і мистецтво, ревізіоністськими естетичними концепціями» тощо [11]. Розгорнулася широка кампанія з перевірки опублікованих та підготовлених до друку наукових праць та художньої літератури.

До розряду буржуазних націоналістів і, відповідно, в опалу, а деякі – й за грати, потрапляють відомі українські вчені, письменники, громадські діячі. Особлива увага контролюючих органів надавалася суспільно-політичній та художній літературі. Цензура друкованої продукції не обійшла й бібліотеки, зокрема наукові, які «одним із своїх завдань мали забезпечення науки, культури, освіти, політичної та економічної діяльності країни якісними, ідеологічно вірними бібліографічними показниками та посібниками» [4, с. 432–433].

Не оминули політичної цензури й бібліографічні показники як джерела інформації про документи. Як зазначають Л. А. Дубровіна і О. С. Онищенко, низка різноматематичних ретельно укладених бібліографічних показників, створених у 1970-ті роки високопрофесійними бібліографами, або не були опубліковані, або передані до так званих «спецфондів». Серед них – «Леся Українка» (упорядники М. Мороз, М. Булавицька, редактори Л. Гольденберг, Ф. Сарана. Київ, 1972), «Видання АН УРСР. 1919–1967. Суспільні науки» (Київ, 1969) та ін. [6, с. 432–433].

Проте, незважаючи на моральний та ідеологічний тиск, співробітникам Бібліотеки вдалося зберегти верстку показника П. Г. Тичини, що мав вийти в Києві в 1974 р. Ймовірно, її копія була зроблена у ЦНБ (редакційно-видавничий відділ очолював В. Чергінець). Виготовлена вона на цупкому папері, з одного боку аркуша, тому посібник штучно розділений на дві частини, а насправді це цілісний текст обсягом 520 сторінок і з суцільною нумерацією бібліографічних записів (усього 4 620). Тобто цей показник удесятеро більший за обсягом, аніж попередній показник І. З. Бойка, присвячений П. Тичині, який ми згадували раніше.

Оправлено рукопис у тверду обкладинку з лідерину бордового кольору. На обкладинку наклеєно етикетку, і чорним чорнилом зроблено напис бібліотечним почерком Зофії Олександрівни Врублевської (очолювала відділ довідково-

бібліографічного обслуговування в 1979–1986 рр.): «П. Г. Тичина. Показчик літератури. 1917–1971. Ксерокопія. Ч. 1». Аналогічно зроблено напис на штучно виокремленій і оправленій другій частині. До неї включено розділ «Література про життя, літературну творчість, громадську та наукову діяльність П. Г. Тичини» (розділ б) і допоміжні показчики.

Примірник верстки, що зберігся у НБУВ, не має титульної сторінки і, відповідно, вихідних відомостей про видання. На авантитулі – епіграфом слова П. Тичини: «...я утверждаюсь, бо я живу». Вгорі написом від руки подано відомості про авторів: І. З. Бойко, Є. А. Кара, К. І. Скокан (почерк Є. А. Карої, вона ж зберегла і залишила у відділі цю копію), а оправлено текст у палітурку було на початку 1980-х років. Отже, крім І. З. Бойка, в укладанні показчика, його завершенні та підготовці до друку брали участь бібліографи ЦНБ Євгенія Андріївна Кара і Катерина Ієронімівна Скокан (1920–1977). Остання відома не лише як остання дружина Ю. Меженка, а, насамперед, як бібліограф, літературознавець, шевченкознавець. Працювала К. І. Скокан у НБУВ з 1945 р. до кінця свого життя і обіймала різні посади – бібліотекаря, бібліографа, головного бібліографа науково-бібліографічного відділу [8].

Євгенія Андріївна Кара (1923–198?) працювала у ЦНБ з 1946 р. по 1979 рік. У 1970-ті – на посаді головного бібліографа у відділах науково-бібліографічному та довідково-бібліографічному обслуговування.

Відомості про авторів показчика повторюються цим же почерком ще й на звороті зазначеного аркуша. Це сторінка, на якій подано анотацію: «Показчик літератури охоплює з можливою повнотою окремі видання творів поета та їх перші публікації, його наукові праці та публіцистичні статті, розкриває роботу П. Тичини як перекладача та редактора. Показчик включає також літературу про життя і творчість, наукову і громадську діяльність П. Г. Тичини. Розрахований на літературознавців, викладачів вищих та середніх учбових закладів, бібліотечних працівників» [1, с. 2]. Нижче вказано: «Відповідальний редактор доктор філологічних наук С. А. Крижанівський. Рецензенти: доктор філологічних наук В. Л. Микитась, Л. В. Беляєва» [1, с. 2].

На сторінках 5–9 вміщено передмову «Від укладачів», де зазначена актуальність підготовки посібника на честь видатного поета, 80-річчя якого відзначалося в 1971 р., підкреслюється, що Павло Григорович Тичина був «зачинателем української поштовтневої літератури, правофланговим поетичної когорти письменників Радянської України, одним з найяскравіших і найоригінальніших представників світової поезії ХХ ст. До останнього свого вірша П. Тичина був шукачем, відкривачем, першопрохідцем нових шляхів у поетичному мистецтві» [1, с. 5]. Наголошується на вагомих здобутках П. Г. Тичини в політичному і громадському житті країни, його праці на посаді Міністра освіти УРСР, науковій роботі в Інституті літератури АН УРСР, обранні його депутатом Верховної Ради СРСР кількох скликань і Верховної Ради УРСР усіх скликань.

При перегляді верстки передмови звертаємо увагу на таку правку. У тексті зазначено: «Бібліографічний покажчик «П. Г. Тичина» є спробою найповніше охопити поетичну, наукову, публіцистичну спадщину письменника, а також літературу про його життя і діяльність» [1, с. 5]. У цьому реченні слово «найповніше» закреслено, а на полях зроблено напис заміни: «з можливою повнотою» – як в анотації. Здавалося б, немає ніякої різниці, але, на нашу думку, у цьому закладено глибокий підтекст: хоч і хотіли укладачі подати найповнішу бібліографію, але не могли з огляду на суспільно-політичні обставини того часу. Далі йдеться про те, що укладачі «ставили своїм завданням упорядкувати всі зібрані матеріали так, щоб допомогти науковцям, викладачам вузів, бібліотечним працівникам у вивченні та популяризації багатогранної спадщини П. Г. Тичини» [1, с. 5].

Покажчик складається з двох основних частин: перша – персональний список літератури, що розкриває творчу спадщину П. Тичини (усього 2360 бібліографічних записів), у другій частині представлено літературу про його життя і діяльність (записи 2361–4620). Перша частина складається з п'яти розділів і охоплює як окремі видання поетичних, наукових і публіцистичних праць поета, так і матеріали, вміщені в журналах, газетах, збірниках наукових праць, альманахах. Тут представлено також відомості про діяльність П. Тичини як перекладача та редактора.

Укладачі звертають увагу, що до розділу «Окремі твори П. Г. Тичини» включено, починаючи від «Сонячних кларнетів» 1918 р., понад 135 записів (бо деякі номери мають додаткові літерні символи), зокрема й оригінальні посмертні збірки, які подають неопубліковані раніше твори поета («В серці у моїм. З ненадрукованого і призабутого» (№ 126), «Гаї шумлять. Вокальні твори радянських композиторів» (№ 118). Наголошено й на останньому виданні поеми-симфонії «Сковорода» (№ 134), роботі над якою П. Тичина присвятив усе своє життя і яка вийшла напередодні 250-річчя від дня народження великого філософа і поета. До книжки включено повний текст симфонії з додатками вступного слова П. Тичини на урочистому вечорі в Київському університеті 19 листопада 1939 р. та уривок зі статті про Григорія Сковороду, написаної ним 1942 р.

Біля наступного абзацу, в якому йдеться про українську мову, рука цензора (чи редактора) поставила знак на вилучення, на полях ще стоїть знак питання. Наводимо цей абзац повністю: «З тематичних збірок представлено видання «Квітни, мово, наша рідна» (№ 133), в якому вміщені статті, виступи та поетичні твори П. Г. Тичини про мову. Вступна стаття І. К. Білодіда «Золота арфа українського слова», «Словник новотворів П. Г. Тичини», зібраний Г. М. Колесником, та добірка «Слова і вислови живої народної мови, почуті і записані П. Г. Тичиною», широко розкривають ставлення письменника до багатючих скарбів рідної мови, допомагають у вивченні його наукової та поетичної спадщини» [1, с. 6].

Діляться укладачі й деякими творчими знахідками під час укладання покажчика. Так, їм вдалося віднайти дані про публікацію першого видання збірки

П. Тичини «Поезії» 1929 р., про яку не було відомостей у попередніх покажчиках. Розповідають вони і про труднощі при укладанні підрозділів покажчика «Твори П. Г. Тичини, перекладені на мови народів СРСР» і «Література про життя і діяльність П. Г. Тичини мовами народів СРСР», який готувався на основі доступних бібліографічних покажчиків і довідок, отриманих від бібліотек союзних та автономних республік.

Особливістю покажчика є те, що розділ «Твори П. Г. Тичини у збірниках та періодичних виданнях» включає три підрозділи, де матеріал згруповано за жанрами, а в їхніх межах – за хронологією.

З передмови дізнаємося, що укладачам вдалося віднайти раніше невідомі замітки П. Тичини в газеті «Рада» 1914 р. («Боротьба з пияцтвом в с. Катержино Тираспільського повіту на Херсонщині», «Закриття монополюк [Допомога бідним]», «Келейний піст», «Між двома вогнями» [про святкування у м. Воронькові на Полтавщині шевченківських днів] та інші) за підписом «Від власного кореспондента». Авторство їм вдалося встановити за редакційним примірником газети, що зберігався у відділі рукописів ЦНБ. Про це йдеться також у підрядковій примітці на с. 101 покажчика, де висловлено подяку за надані відомості В. В. Шпілевич і М. П. Візирю (останній очолював відділ рукописів ЦНБ). Це засвідчує вдумливу, ретельну роботу І. З. Бойка, Є. А. Карої і К. І. Скокан над укладанням покажчика, а також дружню професійну підтримку колег.

У другому розділі «Твори П. Г. Тичини у збірниках та періодичних виданнях» представлено перші публікації поета: «Ви знаєте, як липа шелестить» (Літературно-науковий вістник. 1912, № 1), «Де тополя росте» (Українська хата. 1912, № 2), «Що місяцю зіроньки кажуть ясненькі» (Рідний край. 1912, № 2). Отже, до покажчика включено публікації П. Тичини з 1912 р. по 1972 рік включно. Фактично, автори покажчика розширили наперед визначені ювілейні хронологічні рамки, 1917 – рік революції і 1971 – рік 80-ліття поета, з огляду на прагнення подати ще «окремі видання творів письменника та найбільш цінні з наукового погляду статті про життя і творчість П. Тичини також за 1972 рік» [1, с. 7].

У передмові викладено теоретико-методологічні засади укладання покажчика, детально розкрито принципи розміщення матеріалів. Аналіз тексту посібника засвідчує велику копітку роботу укладачів: в описі окремих видань творів П. Тичини, «скрізь, де можна було встановити, зазначено прізвища співавторів, укладачів та редакторів видання, художників, що брали участь в оформленні, авторів передмов, вказано тираж видання, наявність списків літератури, приміток, коментарів» [1, с. 7]. Повністю розкрито зміст кожного видання.

Відомо, що Павло Тичина постійно займався самоосвітою, був знавцем понад двадцяти іноземних мов. У рукопису покажчика при описі розділу «П. Г. Тичина-перекладач», де йдеться про те, що тут уміщено переклади, «зроблені П. Тичиною на 37 мов, серед яких є переклади з грецької, італійської та ки-

тайської мов», закреслено слово «китайської», замість цього написано «та ін.» [1, с. 7]. Вочевидь, на це вплинули непрості радянсько-китайські стосунки, погіршення політичних та ідеологічних відносин між Китайською Народною Республікою і СРСР за часів холодної війни. Зафіксовано переклади П. Г. Тичини з таких мов: абхазької, аварської, азербайджанської, башкирської, білоруської, болгарської, вірменської, грецької, грузинської, єврейської, італійської, казахської, китайської, кумикської, лакської, латинської, лезгінської, литовської, молдавської, моравської, нідерландської, німецької, осетинської, польської, португальської, російської, румунської, сербської, словацької, таджицької, татарської, турецької, угорської, узбецької, французької, чеської, чуваської, якутської.

У розділі «Твори П. Г. Тичини в перекладах на мови народів СРСР» зафіксовані: абхазька, аварська, башкирська, білоруська, бурятська, вірменська, грецька, грузинська, даргинська, естонська, єврейська, кабардинська, казахська, калмицька, каракалпакська, киргизька, комі, лакська, латиська, лезгінська, литовська, марійська, молдавська, мордовська, осетинська, польська, таджицька, татарська, тувінська, туркменська, угорська, узбецька, фінська, чуваська, якутська мови (опис матеріалів зроблено українською мовою, а назв джерел – в українській транскрипції).

Заслуговує на схвалення продумана укладачами структура покажчика, розміщення матеріалів за тематичними рубриками, а всередині – за абеткою авторів та назв. У розділах, де бібліографуються окремі видання творів П. Г. Тичини та публікації, вміщені в збірниках і періодичних виданнях мовою оригіналу та в російських перекладах, матеріали розташовано за хронологією, а в межах року – за абеткою назв. Розділ «Література про життя, літературну творчість, громадську та наукову діяльність П. Г. Тичини» складається з тематичних підрозділів, містить матеріали про різні періоди життя і творчості П. Тичини, показує, з яким ступенем деталізації досліджено окремі питання творчого доробку письменника. Підкреслено, що «сюди ввійшли вибіркові матеріали біографічні, мемуарні, критичні, епістолярні, монографії і статті як з загальних питань творчості П. Г. Тичини, так і з окремих тем та проблем» [1, с. 7].

У тих випадках, коли заголовок не розкриває змісту праці, подаються короткі анотації (в підрозділі «Літературно-критичні, наукові та публіцистичні праці» та в розділі «Література про життя, літературну творчість, громадську та наукову діяльність П. Г. Тичини»). Дуже зручно для користувачів, що рецензії та окремі видання творів поета і літературно-критичні праці про нього зібрано під рецензованими творами.

Порівняно з покажчиком І. З. Бойка 1951 р. цей покажчик значно доповнений біографічними матеріалами починаючи від 1920-х років. До прикладу, наведено публікації про «Подоріж гартованців за кордон» [П. Тичина, В. Поліщук, О. Досвітній] (Життя й революція. 1925, № 1/2) (№ 2393), «Вибори до

Всеукраїнської Академії наук» (Вісті. Дод. «Наука і освіта», 1929, 30 червня, де йдеться про обрання П. Г. Тичини дійсним членом АН УРСР «по циклу мови і літератури» (№ 2395) тощо.

У цьому ж розділі застережливо рекомендовано зняти з покажчика інформацію М. Талалаєвського «Ми вчимось у вас. Американський революційний письменник І. А. Ронч у Києві», де згадується П. Тичина (Літературна газета. 1935, 19 лютого) (№ 2402).

Розгалужений науково-довідковий апарат видання допомагає у користуванні покажчиком: алфавітний покажчик назв окремих видань творів мовою оригіналу та в перекладі на російську мову; алфавітний покажчик назв поетичних творів мовою оригіналу та в перекладі на російську мову; алфавітний покажчик назв літературно-критичних, наукових та публіцистичних праць, список періодичних видань до розділів «Твори П. Г. Тичини в перекладах на мови народів СРСР» та «Література про життя і творчість П. Г. Тичини мовами народів Радянського Союзу», іменний покажчик перекладачів творів П. Г. Тичини та покажчик усіх імен, що зустрічаються в бібліографії.

Окреме слово подяки від укладачів за допомогу в розшуку матеріалів висловлене на адресу Лідії Петрівни Тичини, дружини поета. Дякують автори покажчика й бібліотекам республік СРСР за надіслані відомості про переклади творів П. Г. Тичини на мови народів країни, а також «всім товаришам, порадами та допомогою яких ми користувалися» [1, с. 8].

Попри звичайні орфографічні та технічні правки, неминучі при підготовці будь-якого рукопису до друку, текст бібліографічного покажчика рясніє численними редакторськими чи цензорськими правками. Так, уже в бібліографічних записах № 2 і 3 викреслено відгук Ю. Меженка «Критичні й ліричні замітки на полях сторінок двох останніх книжок П. Тичини («Плуг» і «Замість сонетів і октав»), надрукований у літературно-мистецькому збірнику «Гроно» (Київ, 1920), і заразом рецензію С. Тельнюка «На зламі епохи» (Прапор, 1969, № 3) на збірку П. Тичини «Замість сонетів і октав».

Викреслено рецензію М. Зерова «Вітер з України» – третя книжка Тичини», вміщену в його збірнику «До джерел» (Київ, 1926) (записи № 9, 3769). Із запису № 23 викреслено рецензію Ю. Костюка «Політична лірика» (Вісті, 1936, 6 лютого) на книжку П. Тичини «Партія веде» (1934), хоча в покажчику І. Бойка 1951 р. ці відомості подані.

Містяться в тексті на полях і редакторські запитання: чи подавати книжки П. Тичини «Вишиємо портрет Сталіна» і «Образ Й. В. Сталіна в українській радянській поезії» (Київ, 1950), «За Сталіна, за Вітчизну, за мир» (Київ, 1951) (записи № 73, 76, 78). З огляду на атеїстичну за тих часів пропаганду викреслено уточнення «Пасхальний номер газети» до публікації П. Тичини «Арфами, арфами» в часопису «Последние новости» (1917) (запис № 145), а також поезію «Гей, вдарте

в струни, кобзарі» – відгук на українську національну маніфестацію в Києві (Нова Рада, 1917, 30 березня) (запис № 146).

Знято відомості про публікації революційних поезій П. Тичини «Ой, що в Софіївському заграли дзвони, затремтіли...» (Нова Рада, 1917, 10 листопада), «Хто ж це так із тебе насміється смів» (Нова Рада, 1918, 7 березня) (записи № 155, 169).

Викреслюється низка публікацій та перекладів П. Тичини 1920-х років, уміщених у таких періодичних виданнях, як «Червоний шлях» (записи № 193, 196, 198), «ВАПЛІТЕ» (записи № 215, 218, 1302), в альманасі «Гарт» (Харків, 1924) (запис № 204), декламаторах «Слово» і «Сяйво» (1929, запис № 1303), «Антології української поезії» за редакцією В. Атаманюка, Є. Плужника і Ф. Якубовського (Київ, 1930) (запис № 228) тощо. Зокрема, викреслено уривок з поеми «Чистила мати картоплю» про голод, де є рядки «Ленін-антихрист явився...», надрукований у «ВАПЛІТЕ» (1926, № 1) (запис № 215), разом із листом П. Тичини до редакції газети з приводу вірша (Комуніст, 1927, 3 листопада).

Біля опису добірки П. Тичини «Плуг», вміщеної в «Хрестоматії нової української літератури від початку 80-х років XIX ст. до останніх часів» М. Плевака (Харків, 1927) (№ 219), стоїть напис «зняти!». Відмічено написом «знять» необхідність вилучення добірки поезій П. Тичини «Какая вышивка!», вміщеної в книзі «Поэты Советской Украины» в перекладах Н. Ушакова» (Харків, 1936) (№ 1576).

Досить докладно подано матеріали в розділі «Бібліографічні покажчики і списки літератури», але, звісно, у ньому не представлено покажчик А. Лейтеса і М. Яшека «Десять років української літератури (1917–1927)» (Т. 1. Харків, 1928), до якого включено біобібліографію П. Тичини, адже й до того часу цей цінний довідник знаходився на спеціальному зберіганні.

Звичайно, є викреслені прізвища і в тексті, і в допоміжних іменних покажчиках. Крім зазначених вище, викреслено також прізвища репресованих письменників, літературознавців, громадських діячів С. Пилипенка, Є. Плужника, Я. Чепіги, А. Шамрая, В. Юринця та ін.

Немає в покажчику згадок про публікації творів П. Тичини в періодичних виданнях української діаспори, адже тоді вони були недоступні, знаходились у спецфондах. Не відображено вірш «Пам'яті тридцяти» про героїв Крут, надрукований у газеті «Нова Рада» (1918).

Попри зазначені недоліки, на той час покажчик був найповнішою бібліографічною працею, яка багатоаспектно розкривала життя і діяльність Павла Тичини, а через особистість поета водночас підкреслювала і велич української літератури та інтерес до неї в усьому світі.

Незважаючи на обов'язкові, в дусі часу включені до передмови посилання на партійні документи і магічні словесні формулювання про «ленінські принципи партійності і народності, чіткість класових позицій», твердження «Слово письменника – це гостра зброя, яка повинна захищати інтереси народу»

[1, с. 5], з огляду на окремі «недоліки», наявність прізвищ «ворогів радянської влади» тощо показчик, підготовлений на високому професійному рівні, був знятий із друку.

Проте весь цей час зазначена ксерокопія показчика зберігалася у НБУВ і надавалася читачам у читальному залі довідково-бібліографічних видань за їхніми запитами. Варто зауважити, що ідентичний примірник копії верстки невиданого показчика зберігається також і в Літературно-меморіальному музеї Павла Тичини в Києві. Його також опрацьовано у два книжкові блоки, але обкладинка простіша, з картону. Папір тонший і поживклий, деякий текст, особливо маргіналії, важко читається.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що відомості про даний персональний бібліографічний показчик уперше залучаються до наукового обігу. Встановлено, що укладачі показчика (Іван Бойко, Євгенія Кара і Катерина Скокан) виконали велику науково-пошукову роботу, ретельно уклали бібліографічний показчик, присвячений визначному українському поету, вченому, громадському діячеві Павлу Григоровичу Тичині (загальним обсягом 4620 бібліографічних записів). Підготовлений на високому професійному рівні, показчик був рекомендований до друку, але з ідеологічних причин, з огляду на складну суспільно-політичну ситуацію, політичну цензуру друкованої продукції в УРСР у 1970-ті роки не був опублікований. Підготовлена, але не видана біобібліографія Павла Тичини є віддзеркаленням тоталітарної епохи, в якій поету доводилось утверджуватися, «І рости, і діяти», «Перемагають і жить».

Висновки. Як показало дослідження, у другій половині ХХ століття твори П. Г. Тичини широко видавалися та популяризувалися. На честь визначного поета укладалися рекомендаційні списки і показчики. У праці «Бібліографічні джерела українського літературознавства» (Київ, 1990) Л. І. Гольденберг писав, що «науково повного бібліографічного показчика, присвяченого поету, поки що немає» [10, с. 201]. Немає його і дотепер. Укладений з великою шаною до поета неопублікований показчик «П. Г. Тичина, 1917–1971» є книжковою пам'яткою, артефактом, що свідчить про духовний та ідеологічний тиск тоталітарної епохи, який потребує оприлюднення. Зазначений показчик також є вагомим науковим підмурком для укладання ґрунтовної ретроспективної біобібліографії поета та електронної бібліографічно-повнотекстової бази даних, що відображала б життєвий і творчий шлях Павла Тичини з максимальною вичерпністю, доступністю і достовірністю. З метою забезпечення повноти й об'єктивності дослідження життя і творчості П. Г. Тичини, 130-річний ювілей від дня народження якого відзначатиметься в 2021 р., важливо для бібліографування залучити всю можливу джерельну базу, включно із зарубіжними виданнями, зокрема й української діаспори.

Список використаних джерел

1. П. Г. Тичина. Показчик літератури. 1917–1971 / І. З. Бойко, Є. А. Кара, К. І. Скокан ; відп. ред. С. А. Крижанівський. Київ, 1974. 520 с. Рукопис.
2. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.) / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ : Парламентське вид-во, 2009. 350 с.
3. Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Центр іст. політології Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. НАН України, Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ін-т ім. Г. Сковороди. Київ. : Генеза, 2001. 557 с. : іл.
4. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ, 2009. 530 с.
5. Федотова О. Ідеологічний контроль бібліографічної продукції в Україні на поч. 70-х років ХХ ст. // Вісник Книжкової палати. 2005. № 3. С. 34–36.
6. Гальченко С. А. Тичина Павло Григорович // Енциклопедія історії України. Київ, 2013. Т. 10. С. 89.
7. Добко Т. В. Бойко Іван Захарович // Енциклопедія Сучасної України. Київ, 2004. Т. 3. С. 191.
8. Сокур О. Катерина Ієронімівна (Єронімівна) Скокан – бібліограф українського письменства // Бібліотечний вісник. 2020. № 2. С. 50–52.
9. Павло Тичина : бібліогр. показч. / уклад. І. З. Бойко; відп. ред. І. Д. Золотоверхий; АН УРСР, Держ. публ. б-ка. Київ, 1951. 140 с.
10. Гольденберг Л. І. Бібліографічні джерела українського літературознавства : путівник. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Вища школа, 1990. 256 с.
11. Про літературно-художню критику: постанова ЦК КПРС, 21 січня 1972 р. // Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : пер. з 8-го рос. вид. Київ: Вид-во політ. л-ри України, 1982. С. 30–34.

Tetiana Dobko,

Doctor of Science in Social Communications,

Head of the Department of Scientific and Bibliographic Information

of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0002-5993-7856

e-mail: dobko@bigmir.net

Unpublished bibliographic index dedicated to Pavlo Tychyna

Aim of the article. The article focuses on analyzing the manuscript of the unpublished bibliographic index “P. H. Tychyna. 1917–1971» (Kyiv, 1974) prepared for publication at the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (now V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine). **The purpose of the present research** is to study the structure and contents of the index in order to find out the reasons why it was not published and not made available for the general public so

far. **The research methodology** is based on the use of historical and comparative methods and source analysis. Historical and typological as well as historical and chronological methods have been also used. This methodological approach allows to thoroughly analyze the text of the index together with the previously published bibliographic manuals dedicated to Pavlo Tychyna with the aim of assessing their information capacity in order to objectively represent his factual biography as a poet. **The scientific novelty** of this research lies in the fact that the information about this personal bibliographic index has been introduced for scientific use for the first time. It has been proved that the authors of the index (Ivan Boiko, Yevheniya Kara, Kateryna Skokan) did a great research work by thoroughly compiling bibliographic index dedicated to the outstanding Ukrainian poet, researcher and public figure Pavlo H. Tychyna (with total of 4,620 bibliographic records included). The index, prepared in a highly professional manner, was recommended for publishing, but taken on ideological grounds and complicated socio-political atmosphere of totalitarianism in Ukraine in the 1970's it did not see the light of day. **Conclusions.** The manuscript under study that covers publications of the poet's literary and research heritage as well as works on his life and creative legacy, published during the period from 1912 to 1972, constitutes a well-grounded basis for creating Pavlo Tychyna's full-fledged bibliographic index. Moreover, a full-scale bibliographic database can be established by using modern information technologies. In order to ensure the completeness, objectivity and reliability of the life and work study of the outstanding Ukrainian poet Pavlo Tychyna it is important that this bibliographic index should cover as complete source base as possible, in particular with foreign publications, including those by Ukrainian diaspora.

Key words: Ukrainian literature, Pavlo Tychyna, biobibliographic indexes, totalitarianism, political censorship, the 1970's, Ukraine.

*Стаття підготовлена 19 лютого 2020 року;
подана до друку 13 березня 2020 року.*

Володимир Іванович Попик,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор,
директор Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0001-8746-1026
e-mail: popyk@nbuv.gov.ua

ПОСТАТІ ДІЯЧІВ УКРАЇНИ В БІОГРАФІЧНИХ ВИДАННЯХ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Метою роботи є обґрунтування оцінки періоду кінця XVIII – першої половини XIX ст. як важливого етапу розвитку української біографіки, що знаменувався утвердженням її народознавчих, патріотичних світоглядних засад у поєднанні з освоєнням досягнень європейської науки Нового часу. **Методологія дослідження** ґрунтується на застосуванні джерелознавчих, історіографічних та книгознавчих методів досліджень. **Наукова новизна** полягає в запропонованому перегляді побутуючих у науковій літературі уявлень щодо запізненого розвитку в Україні історичної біографіки, нібито лише з другої половини XIX ст. Проаналізовано взаємодію в українській біографії двох напрямів, зокрема першого – «збирання імен», систематизація і представлення в довідковій літературі персоналій діячів України, який корінням своїм був пов'язаний з ідеалами «малоросійського» автономізму, поширеними в середовищі козацької старшини, та становлення на противагу йому нового героїко-романтичного спрямування, заплідненого ідеями національного відродження слов'янських народів, – напрям, який запропонував свої уявлення про пантеон національних героїв – діячів сильних і самодостатніх, борців за загальну справу. **Висновки.** Початковий етап Українського національного відродження від кінця XVIII ст. до європейської Весни народів 1848 р. став часом становлення модерної української біографіки. У цей період визначився її характер як самобутнього і самостійного стосовно зовнішніх ідейних впливів напрямку розвитку вітчизняної гуманітарної науки і культури, тісно пов'язаного із самою серцевиною національного руху, боротьбою українства за самоствердження в колі інших європейських народів.

Ключові слова: українська біографіка, Українське національне відродження, пантеон національних героїв, митрополит Євгеній Болховітін, Д. М. Бантиш-Каменський, І. І. Срезневський, М. О. Максимович.

Актуальність теми дослідження. Важливим завданням вітчизняної соціогуманітаристики є подолання хибних уявлень про несамостійність і вторинність розвитку української науки й культури в минулому, їхню ізольованість від світових і європейських процесів, односторонню підпорядкованість світоглядним, інтелектуальним та духовним впливам імперських – російського дореволюційного та радянського центрів. Зазначене повною мірою стосується проблем становлення й історичного поступу біографіки як важливої складової самоусвідомлення

й самоствердження нації в образах її достойників, у формуванні пантеону героїв, в освоєнні досвіду, ідеалів і традицій попередніх поколінь.

Аналіз досліджень і публікацій. До нашого часу досить поширеними залишаються уявлення про доволі запізніле становлення української біографіки – лише десь у середині XIX ст. Значною мірою це пов'язане з тим, що розробка проблем розвитку біографічних досліджень і видавничої діяльності в Україні здійснювалася переважно в розрізі аналізу історії та досвіду підготовки біографічних довідників і словників. Дійсно, ґрунтовні праці С. М. Ляшко з історії вітчизняної біографіки присвячені майже винятково розбудові біографічної довідкової справи в період від середини XIX до перших десятиліть XX ст. [5–7]. Так само, серединою XIX ст. починаються підготовлені в Інституті біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) бібліографічні покажчики серії «Джерела української біографістики» [4], де зібрано величезний матеріал саме щодо довідкових біографічних видань. Однак зроблений у вступній статті до першого випуску «Джерел» висновок про «зародження та становлення наукової біографістики» у другій половині XIX ст. [4, с. 9] видається нам не зовсім коректним.

У зазначених та інших працях останніх десятиліть зовсім не йдеться про нібито запізніле становлення вітчизняної біографіки в цілому, в усіх її різноманітних жанрах і напрямках. Більше того, в монографії В. С. Чижка «Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України» (1996), з якої починається відлік нового етапу досліджень розвитку вітчизняної біографіки, подано широку картину її витоків, які сягають ще часів Київської Русі і знайшли продовження за Козацької доби [12]. Детально досліджуючи проблеми створення українських біобібліографічних словників, Н. І. Черниш зібрала цікаві матеріали щодо перших спроб організації цієї роботи та публікації підготовчих матеріалів у перші десятиліття XIX ст. [11]. Опубліковані невдовзі праці В. І. Попика ще більш розширили уявлення про ранні етапи становлення української біографіки, її видову багатоманітність, джерельний потенціал, національну самобутність, оригінальність світоглядних засад, суттєву несхожість з біографічними традиціями інших народів [8, 9]. Зрозуміло, на тлі значного піднесення української біографіки у другій половині XIX ст. масштаби зробленого в попередні десятиліття видаються ще доволі скромними, але це не є підставою для применшення їхнього значення. На жаль, упродовж останніх років активна розробка цих проблем в Україні майже не провадиться, що об'єктивно створює питоме середовище для їх трактувань недоброзичливцями в руслі відомих ідей «руського міра» та «єдиного історичного простору» – про запізнілий розвиток української науки і культури, що взагалі став можливим лише завдяки впливові російської культури.

Метою дослідження є привернення уваги до важливого етапу розвитку української біографіки, що припав на час величезних суспільно-політичних

і соціально-культурних, світоглядних, духовних зрушень кінця XVIII – першої половини XIX ст. на всьому Європейському континенті і знаменував початок національного відродження поневолених слов'янських народів і серед них – українського.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі осмислення поступу вітчизняної біографіки на першому етапі Українського національного відродження як невід'ємної частини розгортання його всеохоплюючих процесів: формування модерної національної патріотичної свідомості, принципово нових інтелектуальних і духовних обріїв та запитів суспільства, запліднених ідеями європейського Просвітництва, Великої французької революції, Романтизму, прав народів на національне самоствердження.

Виклад основного матеріалу. На кінець XVIII ст. в Україні загалом завершився перехід від успадкованих з минулого хронікально-літописних форм біографічного письма до початків освоєння вироблених європейською наукою і культурою Нового часу жанрів біографічних наративів. Нагромадження доволі значних масивів біографічної інформації в «Синописи» Інокентія Гізеля (1674), козацьких літописах, хроніках та діаріушах-мемуарах, панегіричній літературі, а також у «Короткому описі Малоросії» (30-ті рр. XVIII ст.) та інших працях, в яких зроблено перші спроби узагальнення історії України на засадах тогочасної європейської науки, зокрема – в «Короткому описі про козацький малоросійський народ» П. І. Симоновського (1765), «Літописній оповіді про Малу Росію» О. І. Рігельмана (80-ті рр. XVIII ст.), незважаючи на те, що більшість із цих творів упродовж багатьох десятиліть поширювалася лише у списках, зробило можливим розгортання процесу «збирання імен» українських діячів, систематизації відомостей про життя і діяльність представників різних соціальних верств та сфер суспільного життя.

Одним із перших широко відомих результатів цієї роботи стало представлення українських постатей у виданій російським письменником-просвітелем М. І. Новиковим у 1772 р. праці «Опыт исторического словаря о российских писателях»¹. У ній, нехай і у стислому довідковому вигляді, без єдиної структури гасел, у дещо різних форматах, без зазначення точних дат життя, до загального науково-інформаційного обігу було введено імена як знаних у наш час, так і зовсім маловідомих нині українських діячів, церковних і світських, причому не лише померлих, але й живих на час публікації. Прикладом характеру, інформаційної насиченості, стилю подання біографічних матеріалів може слугувати довідкова стаття про Лазара Барановича (1620–1693)²:

¹ Новиков Н. Опыт исторического словаря о российских писателях, из разных печатных и рукописных книг, сообщенных известий и словесных преданий собрал Николай Новиков. Санкт-Петербург, 1772. 14, 264 с.

² Там само. С. 12–13.

«Баранович, Лазарь, епископ Черниговский, сочинял стихи, которые приложены к книге Руно орошенное, напечатанной церковною печатью в Чернигове 1683 года; плач о преставлении Царя Алексея Михайловича, и приветствие Царю Федору Алексеевичу, стихами, в 1676 году; также сочинил прозою две книги: первая, Трубы словес, напечатана в Киеве 1674 года; а вторая: Меч духовный, печатана в Киеве же 1686 года: обе сии книги содержат в себе поучительные слова, сказанные сим Епископом: о других его сочинениях нет никакого известия».

У словнику були представлені автори різного за своєю значимістю опублікованого або рукописного доробку – церковно-релігійних творів, учені з різних галузей знань, письменники й поети, а також перекладачі, лікарі, інженери та будівничі. Вперше в одному виданні було зібрано імена Лазаря Барановича, Тарасія Вербицького, Іоанікія Галятовського, Василя Григоровича, Дмитра Грозинського, Рафаїла Заборовського, Адама Зернікова, Миколи Каменського-Бантиша (Бантиша-Каменського), Михайла Козачинського, Якова Козельського, Григорія Козицького, Георгія Кониського, Іоанна Леванди, Феофана Леонтовича, Віктора Лодижинського, Іоанна та Манасія Максимовичів, Петра Могили, Арсенія та Єпіфанія Могилянських, Феохтиста Мочульського, Феофіла Несиня, Давида Пашинського, Кирила Памво-Беринди (Памво Беринди), Даниїла Перекрестовича, Феофана Прокоповича (з широкою бібліографією праць – 70 назв), Антонія Радивиловського, Василя Рубана, Самуїла Миславського, Мелетія Смотрицького, Кирила Транквіліона, Дмитра Туптала, Івана Хмельницького, Афанасія Шафонського, Михайла Шванського, Амвросія Юшкевича, Стефана Яворського, Варлаама Ясинського.

Наприкінці XVIII – в перших десятиліттях XIX ст. професійне і аматорське «збирання імен», пошук та систематизація біографічних матеріалів, а також родинних, родовідних документів, упорядкування реєстрів різних категорій діячів минулого набули в Україні характеру важливого дослідницького напрямку, який формував джерельну базу для створення узагальнюючих історичних праць. На цій ниві активно працювали Г. А. Полетика (1725–1784), О. Ф. Шафонський (1740–1811), В. Г. Рубан (1742–1795), А. І. Чепа (бл. 1760 – після 1822), Я. М. Маркович (1776–1804), О. І. Мартос (1790–1842), О. М. Маркович (1790–1865), М. А. Маркевич (1804–1860) та інші. За задумом П. І. Кеппена (1793–1865), його молодший брат Костянтин Кеппен наприкінці 1820-х років у Харківському університеті здійснив підготовчу роботу – формування реєстру з 240 імен для створення словника письменників Слобідської України. За прикладом Кеппенів розгорнулася робота зі збирання іменних списків та бібліографії для подібних словників у Полтавській та Подільській губерніях [1].

Як певний узагальнюючий підсумок пошукової роботи багатьох дослідників тієї доби значний інтерес становлять надруковані М. А. Маркевичем у 5-му

томі його «Истории Малороссии» (1843)¹ додатки, ретельно вивірені ним за різними джерелами й систематизовані, зокрема: «Роспись правителей Малороссии от 882 года по 1796» (71 особа); «Удельные князья в Малороссии» (від часів Київської Русі, всього 209 осіб), «Гетманы обеих сторон Днепра Малороссии и Войска Запорожского», «Список генеральной старшины» (генеральні обозні, судді, підскарбії, писарі, осавули, хорунжі, генеральні бунчужні – 88 осіб); списки полковників – як тих, що були за Богдана Хмельницького (34 особи), так і після нього по окремих полках (122); переліки литовських князів та литовських і польських воєвод, інших польських сановників у Києві; списки всіх митрополитів, які титулувалися «Київськими»; ігуменів і архимандритів Києво-Печерської лаври, очільників і ректорів церковних навчальних закладів у Києві, а також ієрархів Чернігівської єпархії; уніатських митрополитів, римо-католицьких єпископів у Києві.

Систематизоване представлення біографічних даних і творчої спадщини українських діячів у словниково-енциклопедичних виданнях у перші десятиліття XIX ст. знайшло продовження в підготовлених, причому частково – в Києві, митрополитом Євгенієм Болховітиновим (1767–1837) «Словаре историческом о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви»² та «Словаре русских светских писателей, соотечественников и иностранцев, писавших о России»³, кожен у двох частинах. Вони увібрали загалом понад 120 імен, пов'язаних з Україною, – тобто майже втричі більше, ніж у словнику М. І. Новикова. По суті, це була перша, хоча й доволі стисла за характером інформації, професійна репрезентація діячів України, які становили впродовж віків її інтелектуальний і духовний потенціал. При цьому, що дуже важливо, діяльність значної частки нових персоналій, залучених до інформаційного обігу, припадала на кінець XVIII – початок XIX ст. Обидві зазначені риси відповідали характерові й основним тематичним спрямуванням тодішньої європейської словникової біографічної справи, особливо німецької, англійської.

І якщо перший з болховітиновських словників, присвячений переважно церковним ієрархам, з погляду нашого часу, позначений певним консерватизмом, то другий, персоналіями якого виступають представники різних соціальних верств, сфер діяльності, спрямованості інтересів, об'єднані лише за ознакою наявності в них друкованих чи рукописних праць, несе на собі відчутний відбиток ідеології Просвітництва, розкриває широку панораму здобутків українців на

¹ Маркевич Н. История Малой России. Москва : Тип. Августа Семена, 1843. Т. 5. 345, IV с. [Приложения : VII. «Роспись правителей Малороссии от 882 года по 1796»; VIII. «Таблица гетманов»; IX. «Список генеральной старшины»].

² Болховитинов Е. А. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви : в 2 ч. Санкт-Петербург : Тип. Н. Греча, 1818. Ч. 1–2.

³ Болховитинов Е. А. Словарь русских светских писателей соотечественников и чужестранцев, писавших о России, служащий дополнением к Словарю писателей духовного чина, составленному митрополитом Евгением : в 2 т. Москва : Унив. тип., 1845. Т. 1–2.

Батьківщині й поза її межами. У цьому словнику представлені політики, урядовці та дипломати, військові діячі (наприклад, теоретик і практик військово-морської справи П. Гамалія), учені та педагоги: історик В. Рубан, ботанік і лікар Н. Амбодик-Максимович; композитори М. Березовський та Д. Бортнянський. Характерною рисою біографічного письма Болховітінова виступає прагнення показати багатоманітність інтересів історичних персонажів, їхній внесок у різні сфери життя (таким є, зокрема, дипломат, журналіст, поет і фольклорист С. Богданович).

Створені Є. Болховітіновим біографічні словники демонстрували, порівняно з новіковським, принципово більш ґрунтовну методологію дослідницької роботи, застосування досконалішого творчого інструментарію. Вони позначені високим інтелектуальним рівнем аналізу творчої спадщини діячів різних століть і навіть сучасників. Болховітінов запровадив структуровані й наповнені, в міру наявності матеріалів, конкретними даними життєписи, часто із зазначенням дискусійних і нез'ясованих моментів. Так, стаття, присвячена згаданому вже Лазарю Барановичу, детально розповідає про віхи його біографії, головні твори¹.

З позицій нашого часу варто звернути увагу й на те, що у створених Є. Болховітіновим біографічних словниках відсутні ще такі характерні для пізніших російських видань тенденційність та прямі замовчування фактів, що стосувались українських сторінок діяльності персонажів. Загальне поважне ставлення митрополита Євгенія до проблематики, пов'язаної з українською старовиною, її старожитностями та персоналіями, його внесок у започаткування їх наукової розробки давно обумовили інтерес до творчого шляху Болховітінова з боку українських учених і визнання ними спадщини вченого невід'ємною частиною нашого національного надбання. Важливим свідченням цього стала створена в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського фундаментальна праця Є. В. Рукавіциної-Гордзієвської [10].

У процесі роботи над біографічними словниками Є. О. Болховітінов не лише використовував широке коло опублікованих раніше джерел, але й провадив пошук матеріалів у численних приватних архівах, а також збирав автобіографії відомих сучасників, зокрема українців. Як зазначала Є. В. Рукавіцина-Гордзієвська, лише особистій пошуковій роботі Є. О. Болховітінова ми зобов'язані, наприклад, згадкою у словнику світських письменників (1945), поряд з відомими і знаними на той час діячами, про зовсім маловідомого поета козака С. Климовського, автора пісні «Їхав козак за Дунай», яка стала народною, оскільки рукописна спадщина його до наших днів не збереглася [10, с. 43–44].

Помітно більш насиченим українськими іменами, причому, порівняно з попередніми згаданими біографічними словниками – з різних сфер суспіль-

¹ Болховитинов Е. А. Лазарь Баранович // Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина грекороссийской церкви : в 2 ч. Санкт-Петербург : Тип. Н. Греча, 1818. Ч. 1. С. 569–571.

ного життя, став укладений відомим істориком українцем Д. М. Бантишем-Каменським (1788–1850) п'ятитомний «Словарь достопамятных людей русской земли»¹, особливо – друге, доповнене, видання². Позиції українського дворянського автономізму, обстоювані автором, обумовлювали його прагнення до якнайширшого представлення досягнень своїх співвітчизників у загальному потоці імперської історії і культури. Крім того, праця Д. М. Бантиша-Каменського, порівняно зі словником Є. Болховітінова, почала готуватися значно пізніше й ґрунтувалася вже на більш широкій джерельній базі, у тому числі – на неопублікованих документах. Зокрема, він використовував матеріали, зібрані в попередні десятиліття українськими дослідниками А. І. Чепую, Я. М. Марковичем та іншими. Наукові засади словника, підготовленого професійним істориком, ближчі до вимог тодішньої європейської науки, але водночас він позначений і певною випадковістю, й прикрими лакунами в доборі персоналій, загальною незавершеністю, що визнавав і сам автор. Загалом, словник Д. М. Бантиша-Каменського вже ніс на собі відлуння комерціалізації європейської словниково-видавничої справи. Крім того, порівняно із працею Євгенія Болховітінова, в якій зібрано імена цілого сузір'я яскравих інтелектуалів, зокрема вихованців Києво-Могилянської академії, у багатопрофільному за змістом словникові Бантиша-Каменського відчутно переважали російські царедворці, військовики, адміністратори.

Безперечним науковим здобутком Бантиша-Каменського в галузі української біографіки стали вміщені в його словнику докладні життєписи політичних діячів Василя та Віктора Кочубеїв, Олексія та Кирила Розумовських, князя Олександра Безбородька, церковних ієрархів Стефана Яворського, Іоасафа Кроковського та Іосифа Ільницького, єпископа Ніжинського-Українського Мефодія, вченого-медика і біолога Нестора Амбодика-Максимовича, композиторів Максима Березовського та Дмитра Бортнянського, художника Антона Лосенка, а також представників роду Каменських – Амвросія Зертис-Каменського, Степана Костянтиновича Зертис-Каменського, Івана та Миколи Миколайовичів Бантишів-Каменських. Показово, що серед українських діячів у словнику представлені й не дуже бажані для тодішньої влади постаті гетьманів Івана Мазепи та Павла Полуботка. Втім, це не було винятком. В упорядкованому Д. М. Бантишем-Каменським ще в 1814 р. напівофіційному виданні реєстру кавалерів головних російських імператорських орденів³ Іван Мазепа значився другим за переліком

¹ Бантиш-Каменский Д. Н. Словарь достопамятных людей Русской земли, содержащий в себе жизнь и деяния знаменитых полководцев, министров и мужей государственных, великих иерархов православной церкви, отличных литераторов и ученых, известных по участию в событиях Отечественной истории : в 5 ч. Москва : Тип. А. Семена, 1836. Ч. 1–5.

² Бантиш-Каменский Д. Н. Словарь достопамятных людей Русской земли, составленный Бантиш-Каменским. Санкт-Петербург, 1847. Ч. 1–3.

³ Бантиш-Каменский Д. Н. Историческое собрание списков Кавалерам четырех российских императорских орденов: Св. Апостола Андрея Первозванного, Св. Великомученицы Екатерины, Св. Благоверного Великого Князя Александра

серед удостоєних вищої державної відзнаки – Ордена св. апостола Андрія Первозванного, лише з приміткою, що в подальшому він був позбавлений цієї нагороди. Симптоматично, що трохи пізніше Д. М. Бантиш-Каменський опублікував окремою книжкою ґрунтовний біографічний нарис «Життя Мазепи», сповнений драматизму і досить неоднозначний з погляду тодішнього офіційного бачення історичних реалій¹.

Серед видрукованих поза межами України видань, присвячених постатям українського минулого, значний інтерес становить також випущений братами І. В. та П. В. Киреевськими в 1844 р. альбом «Изображения людей знаменитых или чем-нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии»². У ньому зібрано 42 портретних зображення гетьманів, військових та державних діячів, церковних ієрархів, письменників та художників, засновані на іконографічних джерелах, запозичених з колекції П. П. Бекетова, які в переважній більшості вважаються дослідниками достовірними [13]. Успіх цього альбому, випущеного на той час на суто комерційних засадах, без сумніву, став свідченням зростання живого інтересу до української тематики в тодішній Москві як провідному центрі гуртування українських інтелектуальних сил поза межами Батьківщини.

Однак загалом це, успадковане від XVIII ст. і пов'язане з ідеалами «малоросійського» автономізму, поширеними в середовищі козацької старшини, спрямування української біографіки, в центрі якого знаходилося «збирання імен», аматорське складання родоводів, почасти доволі сумнівних, систематизація матеріалів і укладання біографічних словників та збірників, поступово відходило вже на другий план.

На противагу йому в перших десятиліттях XIX ст. розгорнулося становлення принципово нового за своїми світоглядними засадами героїко-романтичного спрямування української біографіки, заплідненого ідеями національного відродження слов'янських народів. Молоді, патріотично налаштовані українські інтелектуали запропонували свої уявлення про пантеон національних героїв – діячів сильних і самодостатніх, борців за загальну справу. Їхнє завдання в умовах розгортання процесів національного відродження та поширення волелюбних ідей романтизму бачилося, перш за все, у відновленні пам'яті про героїчні сто-

Невского и Св. Анны с самого учреждения оных до установления в 1797 году Орденом Капитула. Москва : Тип. Н. С. Всеволожского, 1814. 336 с.

¹ Бантиш-Каменский Д. Н. Жизнь Мазепы. Сочинение Бантыша-Каменского с портретом и снимком подписи. Москва : Тип. Августа Семена, 1834. 95 с.

² [Бекетов П. П.] Изображения людей знаменитых или чем-нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии / сост. Ю. А. Пелевин. Москва : И. В. и П. В. Киреевские; Тип. Августа Семена, при Императорской Академии наук, 1844. 4, 42 л. : ил.

рінки історії України, зосередженні уваги співвітчизників на постатях визначних очільників та учасників боротьби українського народу за незалежність у часи Козаччини. Праця в даному напрямі вимагала використання зовсім інших жанрових форм, головне – написання стислих розвідок, створення документальних публікацій, які б залучали до інформаційного обігу нові, зовсім невідомі раніше дані, надалі – підготовку більш широких наукових біографічних нарисів і напрацювання історико-біографічних монографічних досліджень.

Саме в цьому плані Д. Дорошенко свого часу в «Огляді української історіографії» звернув особливу увагу на публікацію в 30-х роках XIX ст. тоді ще зовсім молодим славістом І. І. Срезневським (1812–1880) серії біографічних нарисів [2, с. 78–80, 86], зокрема: «Палій»¹, «Виговський і Пушкар»², «Іван Барабаш»³, «Мартинець» (Брюховецький)⁴. Унікальні історико-біографічні матеріали було опубліковано І. І. Срезневським також у 3-й книзі «Запорозької старовини» («Виговський і Пушкар», «Юрій Хмельниченко», «Брюховецький і Морозенко», «Самойлович і Мазепа», «Палій»)⁵.

Створення в наступному десятилітті М. О. Максимовичем (1804–1873) великих журнальних історико-біографічних нарисів «Исследования о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном» («Московитянин», 1843) та «Сказания о гетмане Петре Сагайдачном» («Киевлянин», 1850)⁶ вповні окреслило вже формування важливого дослідницького напрямку – систематичної глибокої розробки життєписів славетних борців за долю України, заснованої на критичному аналізі значного джерельного матеріалу, обґрунтуванні нових оцінок і підходів на суто науковій основі [3].

Ці публікації відображали загальний настрій доби. Водночас, вони знаменували початок становлення новочасної української національної біографічної школи, дослідження якої вже більш упевнено спиралися на поєднання народницької ідеології, заплідненої волелюбними ідеями європейського романтизму та методологічних засад історичної науки нового часу.

Зазначене багато в чому обумовило тематику та ідейну спрямованість історико-біографічних досліджень українських учених середини – другої половини XIX ст.: М. І. Костомарова, В. Б. Антоновича, а також цілої плеяди дослідників, які згуртувалися від середини 40-х років XIX ст. навколо Київської археографічної комісії, згодом – редакції «Киевской старины».

¹ Срезневский И. Палий // *Сын Отечества*. 1834. Т. 42. Ч. 164, отд. 2. С. 413–426.

² Срезневский И. Выговский и Пушкаръ : 1657–1658 // *Сын Отечества*. 1834. Т. 46. Ч. 168, № 17. С. 258–274.

³ Срезневский И. Иван Барабаш // *Московский наблюдатель*. 1835. Ч. 1. С. 597–611.

⁴ Срезневский И. Мартинец // *Московский наблюдатель*. 1835. Ч. 5. С. 133–151.

⁵ *Запорожская старина* : в 2 ч. Ч. 2, кн. 3 : [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье от смерти Богдана Хмельницкого до смерти Мазепы] / изд. И. И. Срезневский. Харьков, 1838. 168 с.

⁶ Максимович М. А. *Собрание сочинений* : в 3 т. Киев : Тип. М. П. Фрица, 1876. Т. 1. С. 336–357, 358–386.

А головне – в українській біографіці відбулося чітке визначення її національно-патріотичних світоглядних орієнтирів і типу головного героя – борця за суспільні інтереси, діяльної, сильної, самодостатньої й волелюбної особистості як центральної постаті національного пантеону. Це найбільшою мірою посприяло утвердженню її визначальних народознавчих і демократичних засад, різчуже протилежних загальному державницькому, монархічному, елітарному спрямуванню біографічної літератури держав, під пануванням яких знаходились українські землі. Полеміка з російськими, а також з польськими опонентами, яка виникла на цьому ґрунті, обумовила, зрештою, гостре й принципове відстоювання М. І. Костомаровим права українців самостійно визначати героїв своєї національної історії і давати оцінку їхнім діям. Досліджуючи історію розвитку української національної біографічної традиції, В. С. Чишко відзначав це як один із ключових моментів її ідейного утвердження на самостійних, національно-патріотичних позиціях [12, с. 109]. Суспільні зрушення середини XIX ст. сприяли об'єднанню навколо них зусиль учених, літераторів, журналістів, видавців, усіх, хто працював на ниві дослідження й пропаганди ідей і спадщини визначних співвітчизників – від Сходу до Заходу України, а також у провідних центрах української науки і культури поза межами Батьківщини.

Висновки. Тривалий історичний період від завершення Козацької доби і витоків модерного Українського національного відродження наприкінці XVIII ст. до європейської Весни народів 1848 р., сповнений епохальними політичними, світоглядними і соціально-культурними зрушеннями, став часом становлення модерної української біографіки. У ці десятиліття визначився її характер як самобутнього і самостійного стосовно зовнішніх ідейних впливів напряму розвитку вітчизняної гуманітарної науки і культури, тісно пов'язаного із самою серцевиною національного руху, боротьбою українства за самоствердження в колі інших європейських народів. Українська біографіка утвердилась як важлива складова інтелектуального й культурного поступу в боротьбі за національні інтереси. Водночас, вона почала інтенсивно освоювати вироблені європейською наукою методологічні принципи дослідницької роботи, жанрове різноманіття видавничих форм. Саме ці здобутки стали надійним підґрунтям для швидкого й широкого розгортання історико-біографічних студій та літературної біографічної творчості, стрімкого розширення їх проблемно-тематичного діапазону в середині – другій половині XIX ст. як на Наддніпрянщині, так і на Західних землях України.

Список використаних джерел

1. Березюк Н. Петр Иванович Кеппен (1763–1864) – один из первых русских библиографов и разносторонних ученых (к 220-летию со дня рождения) // Бібліотечний форум України. 2013. № 2 (40). С. 42–49.

2. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. Київ : Українознавство, 1996. 30, 255 с.
3. Ісаєнко О. М. Постать гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного в працях українських істориків першої половини XIX ст. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія, політологія, 2015. Вип. 13–14. С. 77–84. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmd_uip_2015_13-14_11
4. Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського : матер. до бібліогр. (середина XIX–XX ст.) / авт.-уклад. : Т. В. Куриленко, Н. І. Любовець, О. М. Яценко. Київ : НБУВ, 2004. 365 с. (Джерела укр. біографістики ; вип. 1). URL : <http://biography.nbuv.gov.ua/data/vidannya/djerela/sb1.pdf>
5. Ляшко С. М. З історії гуртка В. Б. Антоновича по укладанню українського біографічного словника // Українська біографістика : зб. наук. пр. Київ, 1999. Вип. 2. С. 262–266. URL : http://ub.nbuv.gov.ua/doc/ubi_1999_2_54
6. Ляшко С. М. Постійна комісія УАН-ВУАН для складання біографічного словника діячів України. 1918–1933 : Документи. Матеріали. Дослідження / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : НБУВ, 2003. 688 с. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001791>
7. Ляшко С. М. Українські біографічні довідкові видання XIX–XX століття: історичні та теоретико-методичні засади. Запоріжжя : Дике поле, 2010. 288 с.
8. Попик В. Формування вітчизняних ресурсів біографічної інформації: від витоків Національного відродження до здобуття Україною незалежності // Бібліотечний вісник. 2012. № 3. С. 21–31. URL : http://bv.nbuv.gov.ua/doc/bv_2012_3_4
9. Попик В. І. Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку / відп. ред. Л. А. Дубровіна ; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2013. 518 с. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0005584>
10. Рукавіцина-Гордзієвська Є. В. Київський митрополит Євгеній (Є. О. Болховітинов) : Біобібліографія. Бібліотека. Архів / наук. ред. Г. І. Ковальчук ; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ: НБУВ, 2010. 856 с. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001962>
11. Черниш Н. До історії українських біобібліографічних словників // Бібліотечний вісник. 2009. № 2. С. 26–30. URL : http://bv.nbuv.gov.ua/doc/bv_2009_2_4
12. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. Київ : БМТ, 1996. 239 с.
13. Юхимець Г. М., Цинковська І. І. Гетьмани України на гравірованих портретах початку XIX ст. (іконографічний аспект дослідження) // Українська біографістика : зб. наук. пр. Київ, 2018. Вип. 16. С. 162–176. <https://doi.org/10.15407/ub.16.162>

Volodymyr Popyk,

Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine,

Doctor of Sciences (History), Professor,

Director of the Institute of Biographical Research

of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0001-8746-1026

e-mail: popyk@nbuv.gov.ua

Ukrainian historical figures in biographical editions from late 18th to first half of 19th century

The aim of this study is to substantiate the estimation of late 18th century and the first half of the 19th century as an important stage in the development of Ukrainian biography marked by the establishment of its patriotic ethnographic vision, combined with mastering of achievements of modern European science. **The study methodology** involved approaches of source criticism, historiography and bibliology. **Scientific novelty** lies in the proposed revision of some widespread in scientific literature notions about the late development of historical biography in Ukraine, allegedly only from the second half of the 19th century. The interaction in the Ukrainian biography of two directions is analyzed: the so-called 'name collecting' (systematization and presentation of Ukrainian figures in reference literature, with roots in the 'Malorossian' autonomistic ideals, common among the Cossack elite) and the emergence of its romantic-heroic counterpart, a direction fertilized by the national revival ideas of the Slavic peoples, offering a different conception, that of a national heroes pantheon with figures of strong and self-sufficient fighters for the common cause. **Conclusions.** The initial stage of the Ukrainian National Revival from the late 18th century to the European Spring of Nations in 1848 was the time when modern Ukrainian biography emerged. During this period it gained character of an original and independent (in terms of external ideological influences) branch of domestic science and culture, closely connected to the very core of national movement, the struggle of Ukrainians for self-affirmation among other European nations.

Key words: Ukrainian biography, Ukrainian National Revival, pantheon of national heroes, Metropolitan Yevhen Bolkhovitinov, D. M. Bantysh-Kamenskyi, I. I. Sreznevskyi, M. O. Maksymovych.

*Стаття підготовлена 7 лютого 2020 року;
подана до друку 11 березня 2020 року.*

УДК 271:222(477.43)(092)-726.1:271.222(495)(093.2)
DOI: 10.15407/rksu.25.245

Євген Костянтинович Чернухін,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу фонду юдаїки Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID 0000-0003-4906-0787
e-mail: geikle@hotmail.com

ГРАМОТА КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКОГО ПАТРІАРХА ЯКОВА ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ ПАНКРАТІЯ МИТРОПОЛИТОМ КАМ'ЯНЕЦЬ- ПОДІЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ, ПРЕЧЕСНИМ ТА ЕКЗАРХОМ МАЛОЇ РОСІЇ

Мета роботи. Дослідження грамоти, виданої Вселенським патріаршим престолом Великої Константинопольської Церкви стосовно Кам'янець-Подільської єпархії, яка увійшла 1678 р. до складу Османської імперії, критичне видання тексту грецького документа з перекладом українською мовою. **Методологія** передбачає використання порівняльного та емпіричного методів дослідження історичних документів із залученням спеціальних методів археографії, кодикології і палеографії. **Наукова новизна.** Вперше проведені палеографічне та текстологічне дослідження грамоти, наведені і прокоментовані супутні та реєстраційні записи, представлені оригінальний текст грамоти, його переклад українською мовою та ілюстрації. **Висновки.** Грамота Константинопольського патріарха Якова стосовно Кам'янець-Подільської єпархії містилася в зібранні Львівського Греко-Католицького капітулу і надійшла до Києва разом з архівом митрополита Андрея Шептицького. Її було видано відповідно до організаційних завдань Вселенського престолу щодо опікування православними на теренах Османської імперії. Патріарх Яків аргументує поставлення митрополитом єпархії, пречесним та екзархом Малої Росії колишнього єпископа Лідорікійського Панкратія і закликає всіх православних єпархії підкорятися йому як законно обраному на патріаршому соборі в Константинополі. Текст документа складено грецькою мовою за підписом Вселенського патріарха Якова. Писав грамоту писар Константинопольського патріархату Іоанн Каріюфіліс. Ставлена грамота Вселенського престолу віддзеркалює історію українських православних єпархій періоду конфесійних та етнічних рухів, державних та регіональних конфліктів, що припав на другу половину XVII ст.

Ключові слова: Константинопольський патріархат, патріарх Яків, Панкратій Ахіллеас, патріарші грамоти, грецькі рукописи.

Актуальність дослідження обумовлена браком сучасних наукових праць стосовно історії зв'язків Великої Святої Константинопольської Церкви з православними митрополіями Східної Європи, які історично перебували під її юрисдикцією, на період XVI–XVII ст. Дослідження й публікація документів Вселенського престолу XVII ст. сприяють об'єктивнішому висвітленню історії Православної Церкви в цілому, відтворенню історії окремих церковних інституцій, церковних зв'язків та знаменних подій на теренах Речі Посполитої, Гетьманської України та Османської імперії.

Аналіз досліджень і публікацій. Починаючи з середини XIX ст. в Російській імперії було здійснено чимало публікацій церковних актів у межах студіювання та оприлюднення історичних архівів, зокрема рукописних зібрань у Західній Україні та Литві. У цих виданнях подекуди з'являлися також оригінальні грецькі тексти, анотації або переклади патріарших грамот та інших документів Константинопольської Церкви, спрямованих до очільників православних єпархій, окремих монастирів, церков або церковних братств на території Східної Європи XVI–XVIII ст. Однак археографічні описи документів, за тодішніми звичаями, не укладалися, а здійснені публікації текстів дуже різняться за формою та глибиною передання змісту, за наявністю або якістю супровідного перекладу, містять чимало недоліків і загалом не відповідають сучасним стандартам і вимогам до публікацій історичних джерел. Так, 1868 р. у збірнику А. С. Петрушевича (1821–1913) був оприлюднений грецький текст грамоти патріарха Якова на поставлення Панкратія митрополитом Кам'янця-Подільського, але без перекладу, – замість нього була вміщена стисла анотація про зміст документа [1, с. 51–55].

Грамоти й листи вселенських патріархів у київських зібраннях були виявлені під час розшукування грецьких рукописів в архівах та рукописних збірках Києва наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Частина з них, властиво патріарші грамоти до українського духовенства XVI–XVII ст., була відома раніше за різними джерелами XIX – початку XX ст. Поновлені археографічні описи таких призабутих документів актуалізовані в низці видань 1991–2011 рр. Зокрема, в «Каталозі» грецьких рукописів у зібраннях Києва 2000 р. [2, с. 211] та в описі ф. XVIII Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) [3, с. 44] вміщені відомості про грамоту патріарха Якова. Проте детально текст цієї грамоти ніколи не розглядався.

Мета дослідження. Розвідка присвячена розглядові автентичної грамоти Вселенського патріарха Якова, яка зберігається у фондах ІР НБУВ, з археографічним виданням грецького тексту і перекладом сучасною українською мовою.

Виклад основного матеріалу. Грамота Константинопольського патріарха Якова надійшла до Києва з матеріалами сучасного ф. XVIII [3]. В історіографії текст грамоти відомий принаймні з 1868 р. [1, с. 51–55, № 8]. Як свідчать ста-

рий шифр «XLIII» та відповідна нотатка А. С. Петрушевича, у XIX ст. грамота зберігалася в архіві Львівського митрополичого капітулу.

Грамота написана на білому цупкому пергамені розміром 595 мм x 570 мм. Текст складається з 37 рядків основного тексту та одного верхнього рядка з титуляцією патріарха. Чорнило письма темно-брунатне. На початку основного тексту – великий ініціал «Д» у рослинному оздобленні, виконаний чорнилом. Грамота складена типовим для того часу грецьким скорописом, дещо естетично «неохайним» і нерівним. Писав грамоту один із найвідоміших каліграфів великий логофет Константинопольської Церкви Іоанн Каріюфіліс [4; 5]. Під основним текстом – власноручний підпис патріарха Якова. Патріарша печатка була вилучена разом зі шнурами, збереглися дев'ять отворів для шнурів і пергаменна фігурна кустада. На звороті грамоти записаний пізніший реґест латиною. На якомусь етапі існування грамоту, задля кращого збереження, вклеїли до паперової обкладинки мармурового забарвлення. До Києва грамота надійшла після 1945 р. у конверті Львівської митрополичої Греко-Католицької консисторії, де, очевидно, й містилася в попередні роки. На грамоті й конверті – низка старих облікових шифрів. На конверті бачимо шифри, проставлені під час останніх обліків історичних матеріалів, вірогідно, вже після вивезення їх з Львова: Ч: 21; 2666–349; 13/1ед.; червоним олівцем № 139. На самій грамоті знаходяться старі шифри позаминулих століть, що віддзеркалюють архівну путь документа в різних сховищах: *Ex fasci: 3tio; № 9no; ad 7284, XLIII; XIII; Litera S N 21; F 65; 5; № 43.*

Грамота вирізняється тим, що в ній ідеться, нібито винятково, про внутрішні справи як Константинопольського патріархату, так і Османської імперії, що 1672 р. захопила українське Поділля [6]. Власне, з констатації цього «надбання» й починається основна частина тексту, де згадується про єпархію під назвою «Подолія разом з містом Кам'янець», що її «кілька років до того підкорила імперська й непереможна держава». Патріарх аргументує призначення пастиря тим, що нещодавно приєднані землі конче потребують навчання й слова Божого.

Кандидат на кам'янецький престол обирався серед колишніх грецьких єпархіальних владик, і ним виявився Панкратій (Ахіллеас), єпископ (1663–1668, як Панкратій I) пересічної, хоча історично давньої, пізніше скасованої, а нині й зовсім забутої єпархії, що існувала навколо містечка Лідорікі на півдні Центральної Греції (сучасний ном Фокіда). Відзначене в історіографії прізвисько Панкратія I – Ахіллеас скоріше за все походить від назви храму св. Ахілліуса в Ларисі, де в XVII ст. відбувалися посвячення митрополитів і де Панкратій одержав своє перше призначення. На цей раз хіротонія новопризначеного митрополита Панкратія відбулася в патріаршому храмі св. Георгія Переможця в Константинополі у присутності вісьмох владик. Серед особистісних чеснот Панкратія,

згаданих у грамоті, привертає увагу його «вправність у місцевій мові, надто навченість у їхньому письмі». Запитаємося, чи не пощастило йому часом навчатися в Київській братській школі на Подолі?

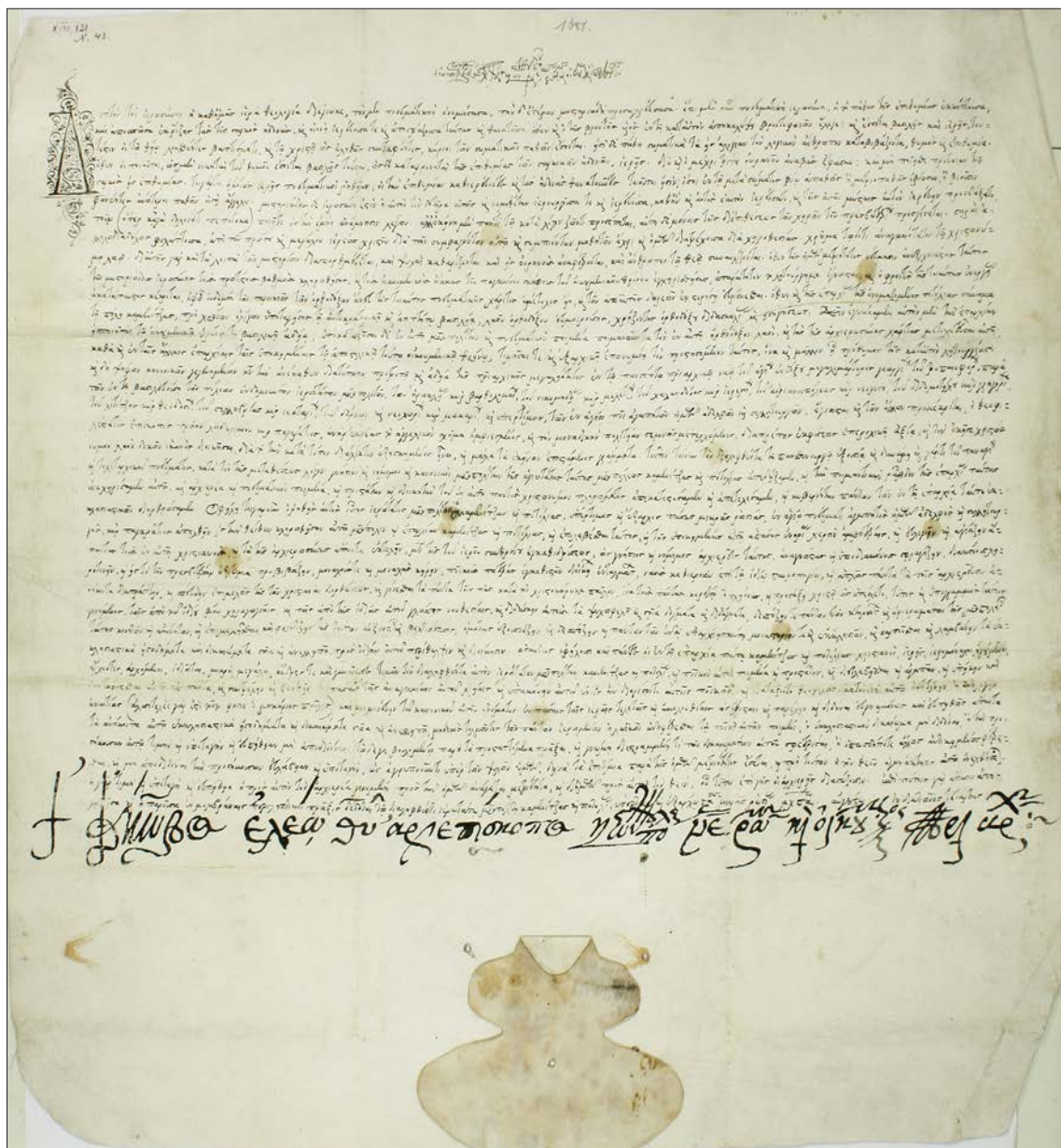
Також патріарша грамота надає Панкратієві статус пречесного та екзарха всієї Малої Росії. Це останнє – через відсутність архієрея на київській кафедрі після смерті митрополита Антонія Винницького (1600–1679). Це, мабуть, одне з останніх призначень екзарха до Малої Росії з боку вселенських патріархів.

Про патріарха Якова, який висвятив Панкратія на митрополичу кафедру Кам'янця-Подільського, теж знаємо небагато. Колишній митрополит Лариси Яків тричі обирався патріархом на короткі проміжки часу (1679–1682, 1685–1686, 1687–1688). Цілком очевидно, що такі стрімкі призначення й скинення пов'язані з інтригами інших претендентів на вселенський престол. Зрештою Яків залишив Царицю міст і продовжив своє життя в безпечнішому місці – в Молдавії, де й помер 1700 р.

У збірнику А. С. Петрушевича після тексту грамоти наведені відомості про антимінс із зібрання старожитностей у Народному домі у Львові із записом про освячення вівтаря «митрополитом Галицьким і Кам'янця Подільського і всія Малої Росії Екзархом» Панкратієм Ахіллеасом. На хустині були також вишиті літери титуляції митрополита й дата 5 червня 1682 р. [3, с. 56–57]. Достовірність титуляції Панкратія як «митрополита Галицького» або радше його повноваження доволі сумнівні, але це відбиває певні політичні та конфесійні суперечки весни 1682 р.

Нам відома ще одна грамота патріарха Якова, дотична до сучасних українських теренів. 1680 року він на прохання ніжинських греків надав охоронну грамоту грецькій церкві Святих Архангелів Михаїла та Гавриїла в Ніжині. На жаль, ця грамота була втрачена, як і значна кількість інших документів Ніжинського грецького братства. Проте зберігся текст грамоти за копіями XIX ст., опублікований з перекладом професором Київського Університету св. Володимира О. Федотовим-Чеховським (1806–1892) у 1884 р. [7, ст. 1–5].

Отож пропоновані нижче тексти нагадують нам про історію однієї з багаторождальних єпархій, відомої ще з XIV ст., ім'я якої зазвичай залучали до своєї титуляції єпископи Галицькі, а також про той час, коли православна людинність Поділля потерпала від політичних і конфесійних конфліктів, що розгорталися навколо неї упродовж століть.

Яків, патріарх Константинопольський, про поставлення колишнього єпископа Лідорікійського Панкратія митрополитом Кам'янця і Поділля, пречесним та екзархом Малої Росії.

1681 р., серпень, індікт 4. Константинополь.

IP НБУВ, ф. XVIII, № 121.

Τεκστ:

Τάκωβρος ἐλέω θ(εο)ῦ ἀρχι(επίσκο)πος Κωνσταντινουπόλεως νέας ῥώμ(ης) καὶ οἰκουμενικὸς π(ατ)ριάρχης

Διττήν τὴν ἱερωσύνην ἢ καθ' ἡμᾶς ἱερὰ θεολογία διέγνωκε, τὴν μὲν πνευματικὴν ὀνομάσασα, τὴν δ' ἑτέραν μυστηριώδη προσαγορεύσασα. ἔστι μὲν οὖν πνευματικὴ ἱερωσύνη, ἢ τὸ πάθος τῆς ἐπιθυμίας ἐκκύπτουσα, / καὶ ἀποσπῶσα ἐκ ῥίζης τὰς τῆς σαρκὸς ἡδονὰς, καὶ οἶονεὶ ἱερεύουσα τε καὶ ἀποσφάζουσα ταύτας καὶ θανατοῦσα. ὅθεν καὶ ὁ τῆς βροντῆς υἱὸς ἐν τῇ κατ' αὐτὸν ἀποκαλύψει βροντοφωνῶν ἔλεγε: καὶ ἔσονται βασιλεῖς καὶ ἱερεῖς¹, του / τέστιν οἱ τῷ θεῷ λουσθέντες βαπτίσματι, καὶ τῷ χριστῷ ὡς ἀληθῶς συνταφέντες, κύριοι τῶν σωματικῶν παθῶν ἔσονται. εἰσὶ δὲ πάθη σωματικὰ τὰ εἰς ἀλογίαν τὸν λογικὸν ἄνθρωπον καταβιβάζοντα, θυμὸς καὶ ἐπιθυμία / ὅθεν οἱ τοιοῦτοι, ὡς μὲν νικηταὶ τοῦ θυμοῦ ἔσονται βασιλεῖς τούτου, ὡς δὲ καταφρονηταὶ τῆς ἐπιθυμίας τῶν σαρκικῶν ἡδονῶν, ἱερεῖς. διὸ καὶ ὁ μέχρι τρίτου οὐρανοῦ ἀναβάς ἔφασκε: καὶ μὴ ποιεῖσθε πρόνοιαν τῆς / σαρκὸς εἰς ἐπιθυμίας². τοιγάρτοι εἰκότως ἱερεῖς πνευματικοὶ ῥηθεῖεν, οἱ τὴν ἐπιθυμίαν καθιερεύοντες καὶ τὰς ἡδονὰς θανατοῦντες. τοιοῦτοι εἰσὶν, ὅσοι ἐν τῷ μετὰ σώματος βίω ἀπαθῶς ἢ μετριπαθῶς ἐβίωσαν, ἢ βιοῦσιν / φανέντες ἀνώτεροι παθῶν ὥσει ἄγγελοι. μυστηριώδης δὲ ἱερωσύνη ἐστὶν ἢ αὐτὸν τὸν δοτῆρα αὐτῆς καὶ νομοθέτην ἱεουργοῦσα τε καὶ ἱερεύουσα, καθ' ἣν καὶ αὐτὸς ἑαυτὸν ἱερεύσατο, καὶ τοῖς αὐτοῦ μύσταις αὐτὸν ἱερεύειν προσετάξατο / τούτο (ὅπερ καὶ γὰρ δηλονότι πεποιήκα) ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν³ λέγων. ἀλλ' ἐκείνη μὲν παντὶ τῷ κατὰ λόγον ζῶντι προσέπεται, αὕτη δὲ μόνοις τοῖς δι' ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τοῦ πρεσβυτέρου, προσγίνεται. σειρὰν ἂ / λληλοδιαδοχῶς φιλάττουσα, ἀπὸ τοῦ πρώτου καὶ μεγάλου ἱερέως χριστοῦ διὰ τῶν συμφαγόντων αὐτῷ καὶ συμπιόντων μαθητῶν ἄχρι καὶ ἡμῶν διατρέχουσα διὰ χειροθεσίας. χρήμα τρώντι ἀναγκαιότατον τῷ Χριστῶν / μω λαῷ. δι' αὐτῆς γὰρ καὶ τὰ λοιπὰ τῶν μυστηρίων διαπορθεύεται, καὶ ψυχαὶ καθαρίζονται καὶ εἰς οὐρανούς ἀναφέρονται, καὶ ἄνθρωποι τῷ θεῷ συναυλίζονται. ὅθεν τῆς ἡμῶν μετριότητος νεύμασιν ἀνεξιχνιάστοις ταύτης / τῆς μυστηριώδους ἱερωσύνης τοὺς πρωτίστους βαθμοὺς κληρωθείσης, καὶ τοὺς οἰκουμενικοὺς οἵακας τοῦ παγκοίνου

¹ Ὁδκρ. 1, 6.

² Ριμ. 13, 14.

³ Ι Κορ. 11, 24.

σκάφους τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ἐγχειρισθείσης, ἀπαραίτητον τὸ λειτούργημα ἔγνωσται, καὶ ἡ φροντίς τῆς τοιαύτης ἐνεργείας / ἀκατάπαυστος κέκριται, ἐφ' ᾧ οὐδεμία τῶν παροικίων τῶν ὀρθοδόξων ἄνευ τῆς τοιαύτης πνευματικῆς χάριτος ἀμέτοχος εἶη, καὶ τῶν ἀπ' αὐτῆς δωρεῶν ἐν στερήσει εὐρίσκεσθαι. ὅθεν καὶ τῆς ἐπαρχί(ας) τῆς ὀνομαζομένης ποτολίας σύναμα / τῇ πόλει καμενίτζας, πρὸ χρόνων ὀλίγων ὑποταγείσης τῇ αὐτοκρατορικῇ καὶ ἀηττήτῳ βασιλείᾳ, λαοῦ ὀρθοδόξου εὐμοιρούσης, χρήζοντος ὀρθοδόξου διδασκαλί(ας) καὶ εἰσηγήσεως, Δεῖν ἐγνώκαμεν αὐτὴν μὲν τὴν ἐπαρχίαν / εἰσποιῆσαι τῷ οἰκουμενικῷ θρόνῳ τῇ βασιλικῇ ἀδείᾳ, ὑποκαταστήσαι δὲ ἐν αὐτῇ μ(ητ)ροπολίτην καὶ πνευματικὸν ποιμένα ποιμανοῦντα τὸν ἐν αὐτῇ ὀρθόδοξον λαὸν, καὶ τὰς τῆς ἀρχιερωσύνης χάριτας μετοχετεύσαι αὐτῇ / καθ' ἃ καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἐπαρχίαις ταῖς ὑποκειμέναις τῷ ἀποστολικῷ τούτῳ οἰκουμενικῷ θρόνῳ, τιμῆσαι τε καὶ ἐξαρχικῇ ἐπωνυμίᾳ τὸν προστησόμενον ταύτης, ἵνα καὶ μάλλον ἢ πρόθυμος τῆς κατ' αὐτὴν λειτουργίας, / καὶ δὴ ψήφων κανονικῶν γεγενημένων κ(α)τ(ὰ) τὴν ἀνέκαθεν διατύπωσιν προτροπῇ καὶ ἀδείᾳ τῆς π(ατ)ριαρχικῆς μεγαλειότητος ἐν τῷ πανσέπτῳ π(ατ)ριαρχικῷ ναῷ τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ τροπαιοφόρου, παρὰ / τῶν ἐν τῇ βασιλευούσῃ τῶν πόλεων ἐνδημούντων ἱερωτάτων μ(ητ)ροπολιτῶν, τοῦ ἡρακλεί(ας) κύρ βαρθολομαίου, τοῦ νικομηδεί(ας) κύρ μελετίου, τοῦ χαλκηδόνης κύρ ἱερεμίου, τοῦ ἀδριανουπόλεως κύρ νεοφύτου, τοῦ διδομοτείχου κύρ γρηγορίου, / τοῦ λιτίτζης κύρ θεοδοσίου, τοῦ συλληβρίας κύρ νεκταρίου, τοῦ δέρκων καὶ νεοχωρίου κύρ μακαρίου, καὶ ὑπερτίμων, τῶν ἐν ἀγίῳ πν(εύματι) ἀγαπητῶν ἡμῶν ἀδελφῶν καὶ συλλειτουργῶν, ἔγνωσται καὶ τῶν ἄλλων προκέκριται, ὁ θεοφι / λέστατος ἐπίσκοπος πρῶην λοιδορικού κύρ παγκράτιος, ἀνὴρ ἐκ νέας τὸ ἀγγελικὸν σχῆμα ἡμφιεσμένος, καὶ τὴν μοναδικὴν πολιτείαν σεμνῶς μετερχόμενος, διὰ πρέπων ἐκ φύσεως ὑπεροχικῇ ἀξίᾳ, καὶ τὸν ἐκεῖσε χριστῷ / νυμον λαὸν δοκῶν ἱκανὸς διοικῆσαι, διὰ τὸ τὴν κατὰ τόπον διάλεκτον ἐξησκημένος εἶναι, καὶ μάλα τὰ ἐκείνων ἐπιστάμενος γράμματα. τοῦτον τοίνυν τὸν διαλεφθέντα τῇ πανσθενουργῷ ἐξουσίᾳ καὶ δυνάμει καὶ χάριτι τοῦ παναγίου / καὶ τελεταρχικοῦ πνεύματος, κατὰ τὸν τῆς μεταθέσεως λόγον γνήσιον καὶ νόμιμον καὶ κανονικὸν μ(ητ)ροπολίτην τῆς ἀγιωτάτης ταύτης μ(ητ)ροπόλεως καμενίτζας καὶ ποτολίας ἀπεδείξαμεν, καὶ τὴν ποιμαντικὴν ῥάβδον τῆς ἐπαρχίας ταύτης / ἐνεχειρίσαμεν αὐτῷ, καὶ ἀρχιερέα καὶ πνευματικὸν ποιμένα, καὶ προστάτην καὶ διοικητὴν τοῦ ἐν αὐτῇ παντὸς χριστωνύμου

πληρώματος ἀπεκατεστήσαμεν καὶ ἀπετελέσαμεν, καὶ κυβερνήτην πάντων τῶν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ταύτῃ ἐκ / κλησιαστικῶν διηθρώσαμεν. Ὅφειλει τοιγαροῦν ὁ ῥηθεὶς αὐτὸς οὗτος ἱερώτατος μ(ητ)ροπολίτης γαλ¹ καμενίτζας καὶ ποτολίας, ὑπέρτιμος καὶ ἑξαρχος πάσης μικρᾶς ῥωσίας, ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀγαπητὸς ἡμῶν ἀδελφὸς καὶ συλλειτουργ / γὸς, κύρ παγκράτιος ἀπελθεῖν εἰς τὴν θέοθεν κληρωθεῖσαν αὐτῷ μ(ητ)ρόπολιν καὶ ἐπαρχίαν καμενίτζας καὶ ποτόλιας, καὶ ἐπιλαβέσθαι ταύτης, καὶ τῆς ὑποκειμένης αὐτῇ ἀπάσης ἐνορί(ας) χερσὶν ἀμφοτέραις, καὶ εὐλόγειν καὶ ἀγιάζειν ᾧ / παντας τοὺς ἐν αὐτῇ χριστιανούς, καὶ τὰ τῆς ἀρχιερωσύνης ἅπαντα ἐκτελεῖν, μ(ε)τ(ᾶ) τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρίσεως, ὡς γνήσιος καὶ νόμιμος ἀρχιερεὺς ταύτης, ἀναγνώστας καὶ ὑποδιακόνους σφραγίζειν, διακόνους χει / ροτονεῖν, καὶ εἰς τὸ τοῦ πρεσβυτέρων ἀξίωμα προβιάζειν, μοναχοὺς τε καὶ μοναχὰς κείρειν πν(ευματ)ικοὺς πατέρας ἐγκαθιστᾶν δι' οἰκεί(ων) ἐνταλμάτ(ων), ναοὺς καθιεροῦν ἐπὶ τῷ ἰδίῳ σταυροπηγίῳ, καὶ ἀπλῶς πάντα τὰ τοῖς ἀρχιερεῦσιν ἁ / νήκοντα διαπράττειν, καὶ σπεύδειν ἐπιμελῶς τῆς τῶν χριστιανῶν διορθώσεως, καὶ γίνεσθαι τὰ πάντα τοῖς πᾶσι κατὰ τὸν χριστοκῆρυκα παῦλον, ἵνα τοὺς πάντας κερδίσῃ ἢ πλείονας², καὶ προσάξει χριστῷ ὡς ὑπέσχετο, τύπος καὶ ὑπογραμμὸς τούτοις / γενόμενος, ταῖς ἀπὸ τοῦ ἰδίου βίου χειραγωγίαις, καὶ ταῖς ἀπὸ τῆς ἰδίας αὐτοῦ γλώσσης νουθεσίαις, καὶ διδάσκειν αὐτοὺς τὰ ψυχοφελῆ καὶ σωτήρια δόγματα καὶ διδάγματα, δεσπάζειν τε πάντων τῶν κτημάτων καὶ ἀφιερωμάτων τῆς μ(ητ)ροπόλε(ως) / ταύτης κινήτων καὶ ἀκίνητων, καὶ ἐπικελεῖσθαι καὶ φροντίζειν τῆς τούτων αὐξήσε(ως) καὶ βελτιώσεως ὁμοίως ἐξουσιάζειν καὶ δεσπάζειν καὶ πάντων τῶν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ταύτῃ μοναστηρίων τε καὶ ἐκκλησιῶν, καὶ καρποῦσθαι καὶ λαμβάνειν τὰ ἐκ / κλησιαστικὰ εἰσοδήματα καὶ δικαιώματα σῶα καὶ ἀνελλειπῇ, πρὸς ἰδίαν αὐτοῦ περίθαλψιν καὶ διοίκησιν. ὡσαύτως ὀφείλουσι καὶ πάντες οἱ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ταύτῃ καμενίτζας καὶ ποτόλιας χριστιανοὶ, ἱερεῖς, ἱερομόναχοι, ἡγούμενοι, / ἄρχοντες, ἀρχόμενοι, ἰδιῶται, μικροὶ, μεγάλοι, ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες τιμᾶν τὸν διαληφθέντα αὐτὸν ἱερώτατον μ(ητ)ροπολίτην καμενίτζας καὶ ποτολί(ας), καὶ πν(ευματ)ικὸν αὐτὸν ποιμένα καὶ προστάτην, καὶ διεὺλαβεῖσθαι

¹ Тут очевидно, що писар почав писати назву Галицької митрополії, але досить швидко схаменувся й записав далі правильну назву. Утім, недоречні три літери він залишив, аби не бруднити текст закресленнями чи іншими втручаннями.

² 1 Кор. 9, 22.

καὶ ἀγαπᾶν, καὶ ὑπέεικεν καὶ / ὑποτάσσεσθαι αὐτῷ κ(α)τ(ὰ) πάν-
 τα, καὶ συντρέχειν καὶ βοηθεῖν ἐν πάσαις ταῖς ἀναγκαίαις
 αὐτοῦ χρεαίαις, καὶ ὑπακούειν αὐτοῦ ἐν οἷς ἂν διορίσοιτο αὐτοῖς
 πν(ευματ)ικῶς καὶ διατάξοιτο θεοφιλῶς, κατ' οὐδὲν αὐτῷ ἀντι-
 τείνειν ἢ ἀντιλέγειν / ἀναιτίως (ἀλυσιτελὲς γὰρ ἐστὶ τοῦτο¹
 φύσιν ὁ μακάριος παῦλος) καὶ μνημονεύειν τοῦ κανονικοῦ αὐτοῦ
 ὀνόματος ἐν πάσαις ταῖς ἱεραῖς τελεταῖς καὶ ἀκολουθίαις ὡς
 εἴθισται, καὶ παρέχειν καὶ διδόναι εὐγνωμόνως καὶ εὐπειθῶς
 ἅπαντα / τὰ ἀνήκοντα αὐτῷ ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα καὶ δι-
 καιώματα σῶα καὶ ἀνελλιπῇ, μηδενὸς τολμῶντος τῶν πάντων
 ἱερωμένον ἢ λαικῶν ἀντιφέρεσθαι τῷ πν(ευματ)ικῷ αὐτῶν ποι-
 μένι, ἢ ἐκκλησιαστικὸν δικαίωμα μὴ διδόναι, ἢ τὴν προ / σήκου-
 σαν αὐτῷ τιμὴν καὶ ὑποταγὴν καὶ εὐπείθειαν μὴ ἀποδιδόναι. τῷ
 δὲ γὰρ βουλομένῳ παρὰ τὰ προσταττόμενα προᾶξαι, καὶ γνώμῃ δι-
 εστραμμένην τί τῶν δικαιωμάτων αὐτοῦ σφετερίσαι, ἢ ὡπωσδή-
 ποτε ἄλλως ἀντικειμένως φέρε / σθαι, καὶ μὴ ἀποδιδόναι τὴν
 προσήκουσαν εὐλάβειαν καὶ ὑποταγὴν, ὡς ἀγρυπνοῦντι ὑπὲρ
 τῶν ψυχῶν ἡμῶν δεινὰ τὰ ἐπιτίμια παρὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος
 ἔσεται, καὶ πρὸ τούτων ἢ τοῦ θεοῦ ἀγανάκτησις αὐτῷ ἐνεχθή-
 σε(ται). / ἢ γὰρ τιμὴ καὶ ὑποταγὴ καὶ εὐπείθεια ἢ πρὸς αὐτὸν τὸν
 ἀρχιερέα γινομένη πρὸς τὴν ἡμῶν ἀνάγεται μετριότητα, καὶ
 δι' ἡμῶν πρὸς αὐτὸν τὸν θεὸν, οὗ τύπον ἐπὶ γῆς οἱ ἀρχιερεῖς δια-
 σῶζουσιν. ἐπὶ τούτοις γὰρ ἅπασιν ἀπο / λυθεῖσα καὶ ἡ παροῦσα
 ἐν μεμβράναις περιληπτικὴ προᾶξις δέδοται τῷ διαληφθέντι ἱε-
 ρωτάτῳ μ(ητ)ροπολίτῃ καμενίτζας καὶ ποτολί(ας), ὑπερτίμῳ καὶ
 ἐξάρχῳ πάσης μικρᾶς ῥωσίας αχπα^ω αὐγούστῳ ἰνδικτικῶνος τε-
 τάρτης

ἱακόβος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος κωνσταντινουπόλεως
 νέ(ας) ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς π(ατ)ριάρχης

Переклад:

Яків, з ласки Божої архієпископ Константинополя Нового Риму та Вселенський патріарх

Два види священства визнали наше священне богослов'я: одне було назване духовним, а друге було проголошене містичним. Духовне свя- щенство є таким, що відхиляє пристрасть бажання і викоринює насо- лоди тіла, нібито освячуючи і побиваючи їх, і умертвляючи. Отак і Син Грому у своєму Одкровенні громоголосно казав: і будуть царі та жер- ци², тобто в Бозі омиті хрещенням і во Христі воістину поховані, котрі

¹ Євр. 13, 17.

² Одкр. I, 6.

стануть владиками тілесних пристрастей. Існують бо пристрасті тілесні, що до нестями розумну людину занурюють, гнів і бажання. Тому переможці гніву будуть царями його, а ті, що зневажають хтивість тілесних насолод, – ієреями.

Через те й Той, що до третього неба піднявся, сказав: «не дбайте про тіло задля похотей»¹. Тому й згадані ієреї духовними називаються, такими, що бажання освячують і насолоди знищують. Вони суть такі, які в тілесному житті безпристрасно або помірковано вже прожили або ще живуть, як вищі за пристрасті, наче янголи.

Містичне священство це те, що самого надавця його і законодавця священним робить та освячує. Ним він і сам себе освятив, і своїх посвячених його освячувати поставив, оце (як і я це зробив) кажучи: «це робіть на мій спомин»². Проте перше [священство] кожного, хто живе по Слову, стосується, а друге лише тих, у котрих воно через покладання рук старшого відбувається, чергу взаємного успадкування зберігаючи від першого і великого ієрея Христа через Його учнів, котрі разом з Ним іли й пили, до нас дійшовши через покладання рук.

Потреба є нагальна християнському народові через те священство та інші Таїни проходити, і душам очищуватися, і до небес наверхатися, аби людям разом із Богом помешкання розділити.

Отож Нашою Мірністю знамення неосяжного того містичного священства в перших ступенях було успадковане, вселенське кермо всеспільного судна Вселенського трону Нами кероване, необхідність служіння визнана, і опікування цією діяльністю безперервним вважається. Тому жодна з осель православних без цієї духовної благодаті не буде залишена і в позбавленні від її дарів не перебуватиме. Також і єпархія під назвою Подолія разом з містом Кам'янець, що останніми роками відійшла до імператорської й непереможної держави³, з народом православним, котрому потреба є в щасливому православному вченні та його поясненні.

Через цю необхідність вирішили Ми ту єпархію прилучити до Вселенського престолу за царською згодою, поставити до неї митрополита і духовного пастиря для охорони її православного народу, а також долучати її до блага вищого священства, як і тих, що в інших єпархіях, підлеглих цьому Апостольському Вселенському престолу, і вшанувати титулом екзарха призначеного на неї і готового до цієї служби шляхом голосування, канонічно проведеного за давньою формою, за поданням та з дозволу патріаршої величності у всешанованішому патріаршому

¹ Рим. 13, 14.

² 1 Кор. 11, 24.

³ Місто Кам'янець від 1672 до 1699 р. перебувало під владою османів.

храмі святого преславного великомученика Георгія Переможця, за участі найсвятіших митрополитів, які перебувають у Цариці міст, – Гераклійського кира Варфоломея, Нікомідійського кира Мелетія, Халкидонського кира Єремії, Адріанопольського кира Неофіта, Дідімотихського кира Григорія, Літицького кира Феодосія, Силліврійського кира Нектарія, Дерканського та Неохорського кира Макарія і пречесних у Святому Дусі любих наших братів і сотрудників, котрі визнали і серед інших обрали найбоголюбнішого єпископа колишнього Лідорікійського кира Панкратія, мужа нещодавно в ангельський образ зодягненого і до чернечої спільноти скромно увійшовшого, через його порядну природну надзвичайну гідність і через здатність управляти тамтешнім християнським народом, через знання місцевої мови, ба більше, також їхньої грамоти. Отож цього обраного всесильним правом і владою і благодаттю Всесвятого й Усевпорядковуючого Духа, з причини переміщення, істинної і законної, канонічним митрополитом найсвятішої тієї митрополії Кам'янця і Подолії, ми представили і пастирський жезл тієї єпархії йому вручили і архієреєм, і духовним пастирем, і захисником, і управителем усього в ній християнського населення поставили й затвердили, і керівником усіх у тій єпархії церковних справ проголосили. Мусить, отже, вказаний той найсвятіший митрополит Кам'янця і Подолії, пречесний та екзарх усієї Малої Росії, у Святому Дусі любий наш брат і сотрудник кир Панкратій прибути до успадкованої йому від Бога митрополії та єпархії Кам'янця і Подолії і обійняти її та всі підлеглі їй парафії обома руками, і благословити, і освятити всіх у ній християн, усе, що належить до архієрейства виконати, разом із сидінням на священному синтроні, як її істинний і законний архієрей, призначати чтеців та піддяків, висвячувати дияконів, у священницький стан просувати, ченців та чорниць постригати, духовних отців ставити своїми власними наказами, храми закладати за правом власної ставропігії і загалом усе, що до влади архієрея належить, здійснювати, і дбати пильно про виправлення християн, і щоб усе для всіх відбувалося за словом Христового вісника Павла, щоб усіх перемогти або більшість¹, і представляти Христа, як він обіцяв, за цією формою і підписом, зі свого життя прикладами і своєю власною мовою напученнями викладати їм душекорисні і спасительні догмати і вчення, панувати над усіма дібрами й пожертвами тієї митрополії, рухомими та нерухомими, керувати й опікуватися щодо їх збільшення й поліпшення, а також порядкувати й панувати над усіма в тій єпархії монастирями й церквами, і мати зиск, і одержувати церковні прибутки і

¹ 1 Кор. 9, 22.

права цілими й незайманими для власного свого забезпечення й порядкування. Також мусять усі в єпархії тій Кам'янця і Подолії християни, ієреї, ієромонахи, ігумени, дідичі, підлеглі, приватні особи, малі й великі, чоловіки й жінки шанувати цього призначеного найсвятішого митрополита Кам'янця і Подолії, духовного пастиря й захисника, вшановувати його й любити, підкорятися і підпорядковуватися йому в усьому, підтримувати й допомагати в усіх необхідних йому потребах, і підкорятися йому в них, якщо велить їм духовно і зобов'яже боголюбно, і нікому не можна протидіяти йому або суперечити без причини (бо «це для вас не корисне»¹, сказав блаженний Павло), і поминати його канонічне ім'я в усіх священних обрядах і службах як личить, і надавати й передавати йому вдячно й упевнено все, що йому належить, церковні прибутки й права в цілості й недоторканності, і нікому з усіх посвячених або світських не можна протидіяти своєму пастиреві або ж не надавати йому церковного податку, або ж належну йому честь і покору, і довіру не виявляти. Тому ж, хто забажає щось поза наказаним учиняти і за збоченої думки якісь його права узурпувати або ж якимось іншим чином проти нього діяти і не виявляти належних покорі і набожності як до такого, що дбає про нещастя для наших душ, буде епїтимія від Нашої Мірності, а поза тим ще й Бога невдоволення йому надасться. Тому що шана й покора, і довіра, виконані стосовно цього архієрея, до Нашої Мірності надходять, а через нас до самого Бога, обличчя Котрого на землі зберігають архієреї. Для цього був виданий усім і цей на пергаменті підсумковий акт, що надається означеному найсвятішому митрополитові Кам'янця і Подолії пречесному та екзарху всієї Малої Росії 1681 року, серпня, індікту четвертого.

Яків, милістю Божою архієпископ Константинополя Нового Риму і Вселенський патріарх.

Список використаних джерел

1. Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львов, 1874. 203 с.
2. Чернухін Є. Грецькі рукописи у зібраннях Києва. Каталог. Київ ; Вашингтон, 2000. 378 с.
3. Чернухін Є. Колекція рукописів та архів митрополита Андрея Шептицького: Каталог фонду XVIII Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2011. 242 с.; іл.
4. Фонкич Б. Л. Автографы Иоанна Кариофиллиса // Фонкич Б. Л. Греческие рукописи европейских собраний. Палеографические и кодикологические исследования 1988–1998 гг. Москва: «Индрик», 1999. С. 132–136.

¹ Євр. 13, 17.

5. Фонкич Б. Л. Иоанн Кариофиллис и его роль в истории русско-греческих связей в XVII ст. // Россия и Христианский Восток. Вып. II–III / отв. ред. Б. Л. Фонкич. Москва: «Индрик», 2004. С. 465–471.

6. Галенко О. І. Контури України за османським переписом козацьких фортець 1678 р. // Юрисдикційний статус Київської православної митрополії у 1686 році: богослов'я, канонічне право та культурно-історичний контекст. Збірник доповідей наукової конференції. Київ, 2019. С. 121–127.

7. Федотов-Чеховский А. А. Акты греческого нежинского братства, списанные и изданные проф. А. А. Федотовым-Чеховским. Киев, 1884. XIII, [43] с.

Yevhen Chernukhin,

Candidate of Sciences (Philology),

Senior Researcher of Judaica Fonds Department

of Institute of Manuscript

of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0003-4906-0787

e-mail: geikle@hotmail.com

Charter of Patriarch Jacob of Constantinople on Appointment of Pankratius as Metropolitan of Kamianets-Podilskyi Diocese, Honorable and Exarch of Little Russia

The aim of the work. Paleographic study of the Charter issued by the Ecumenical Patriarchal See of the Great Church of Constantinople regarding the Kamianets-Podilskyi Diocese, which became part of the Ottoman Empire in 1678, a critical edition of the text of a Greek document with a translation into Ukrainian. **The methodology** involves the use of comparative and empirical methods of researching historical documents using special methods of archeography, codicology and paleography. **Scientific novelty.** For the first time, a paleographic and textological study of the Charter was carried out, the accompanying and registration records are presented and commented, the original Greek text, its translation into Ukrainian and illustrations are presented. **Conclusions.** The Charter of Patriarch Jacob of Constantinople about the Kamianets-Podilskyi Diocese was preserved in the collection of the Lviv Greek Catholic Capitula and was transferred to Kyiv along with the archives of Metropolitan Andrey Sheptytskyi. The Charter was issued in accordance with the organizational goals of the Ecumenical See to support the Orthodoxy on the lands of the Ottoman Empire. The Patriarch argues for the appointment by the Metropolitan of the Diocese, Honorable and Exarch of Little Russia, the former Bishop of Lidoriqi Pankratius (Achilleas) and calls on all Orthodox of the Diocese to obey him as legally elected at the Patriarchal Council in Constantinople. The text of the document was drawn up in Greek and signed by the Ecumenical Patriarch Jacob. The charter was written by the scribe of the Patriarchate of Constantinople, John Kariofillis. The given letter of the Ecumenical See reflects the history of the Ukrainian Orthodox Dioceses in the era of confessional and ethnic movements, state and regional conflicts of the second half of the 17th century.

Key words: Patriarchate of Constantinople, Patriarch Jacob, Pankratius Achilleas, Patriarchal charters, Greek manuscripts.

*Стаття підготовлена 6 січня 2020 року;
подана до друку 20 січня 2020 року.*

Інна Юріївна Тарасенко,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0003-1019-9749
e-mail: innatarasenko86@gmail.com

ЛИСТИ СЕРГІЯ ТЕЛЕЖИНСЬКОГО ДО ОЛЕКСАНДРА КОШИЦЯ З ФОНДІВ ОСЕРЕДКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ І ОСВІТИ (UKRAINIAN CULTURAL AND EDUCATIONAL CENTRE, OSEREDOK) У ВІННІПЕЗІ (МАНІТОБА, КАНАДА)

Мета роботи. Залучити до наукового обігу листи Сергія Федоровича Тележинського, композитора, хорового диригента, педагога, активного діяча «Просвіти», українського патріота, до Олександра Антоновича Кошиця, відомого диригента і популяризатора української пісні. Через аналіз цього епістолярію привернути увагу дослідників до маловідомої постаті С. Ф. Тележинського, його професійної діяльності та, відповідно, зменшити кількість «білих плям» у біографії митця. **Методологія дослідження** спирається на біографічний, просопографічний та історико-логічний методи, застосування яких дає змогу вивчити зв'язки двох непересічних діячів української культури в умовах сталінського тоталітарного режиму. **Наукова новизна** дослідження полягає у введенні до наукового обігу листів С. Ф. Тележинського, що зберігаються в особовому фонді О. А. Кошиця в Осередку української культури і освіти (Ukrainian Cultural and Educational Centre, Oseredok) у Вінніпезі (Манітоба, Канада), який є унікальним, але, на жаль, важкодоступним джерелом для істориків української культури. **Висновки.** Для розкриття важливого аспекту біографій С. Тележинського та О. Кошиця стосовно можливого повернення останнього на Батьківщину, визначення обставин, в яких проходила й розвивалася справа повернення, зокрема в умовах посилення тоталітарного режиму в СРСР, їхній епістолярій є безперечно цінним документальним комплексом. Листи С. Тележинського свідчать про його щире бажання прислужитися Батьківщині, висвітлюють його організаційну діяльність із залученням кращих сил, зокрема сина видатного українського композитора М. В. Лисенка – Остапа, в музичній сфері УРСР.

Ключові слова: Олександр Кошиць, Сергій Тележинський, українське хорове мистецтво, епістолярна спадщина, Осередок української культури і освіти (Ukrainian Cultural and Educational Centre, Oseredok).

Актуальність теми дослідження. Епістолярна спадщина Сергія Федоровича Тележинського, композитора, хорового диригента, педагога, активного діяча «Просвіти», українського патріота, що зберігається в особовому фонді відомого диригента та популяризатора української пісні Олександра Антоновича Кошиця в Осередку української культури і освіти у Вінніпезі, є важливим джерелом для дослідників біографії та творчості композитора і становить значну інфор-

мативну та культурологічну цінність. Окрім того, епістолярій розкриває зв'язки між цими двома знаковими постатями української музичної і хорової культури, деталізує їхній життєвий і творчий шлях, висвітлюючи, зокрема, такий маловідомий для дослідників аспект біографії Олександра Кошиця, як його спроби повернутися в Україну.

Слід підкреслити, що листи С. Тележинського публікуються вперше, сприяючи тим самим ефективному залученню до широкого наукового та суспільного обігу унікального канадського архіву О. Кошиця.

Аналіз останніх публікацій. Постать С. Тележинського досі, на жаль, не привертала уваги дослідників, йому не присвячено жодної наукової розвідки. Є певні уривчасті відомості про нього, які нам вдалося віднайти в архівних сховищах.

Студії, присвячені творчості О. Кошиця, з'явилися лише в незалежній Україні, зокрема побачив світ і його щоденник [1]. Літературний талант, тонке почуття гумору, цікавий погляд на оточуючий світ і події знайшли відбиття в листах О. Кошиця до В. Беневського, опублікованих понад двадцять років тому [2]. У 2013 р. нами був оприлюднений епістолярій О. А. Кошиця та Я. П. Гулака-Артемовського, адміністратора і диригента тенорової групи хору М. В. Лисенка, засновника музею Т. Г. Шевченка в Каневі [3]. Одна з останніх праць, присвячена світовому турне капели під керівництвом О. Кошиця, була створена за підсумками опрацювання фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України і на основі спогадів митця [4]. Між тим, канадський архів О. А. Кошиця все ще чекає на своїх дослідників.

Мета дослідження. Головним завданням даної статті є введення до наукового та суспільного обігу листів С. Тележинського до О. Кошиця та визначення їхнього інформативного потенціалу.

Виклад основного матеріалу. Поява даної статті є на часі вже тому, що наприкінці серпня 2020 року виповнюється 145 років від дня народження видатного диригента і хормейстера, композитора Олександра Кошиця (1875–1944). У період Українських визвольних змагань 1917–1921 рр. він був керівником Української республіканської капели (від 1919 р. – хору) і за особистим дорученням Головного Отамана Армії УНР Симона Петлюри виїхав з нею на гастролі до країн Західної Європи та Америки. Це турне стало тріумфальним і принесло українській пісні світове визнання (досить згадати знаменитий «Щедрик» Миколи Леонтовича). Однак з падінням УНР і окупацією України Росією, меншою мірою – Польщею, Чехословаччиною та Румунією, для хору і персонально Кошиця повернення на Батьківщину стало неможливим. Решту життя композитор провів на еміграції в Новому світі, де продовжив свою творчу діяльність. Помер Олександр Кошиць у Вінніпезі (Канада).

Значно менш відомою є постать його колеги по цеху Сергія Федоровича Тележинського (1876 – рік смерті невідомий), учасника хору М. В. Лисенка,

викладача співів у Корсуні й Зінов'євську (нині – Кропивницький), одного із засновників Товариства імені М. Леонтовича, професора, декана диригентсько-хорового факультету Музично-драматичного інституту ім. М. В. Лисенка. Досі постать С. Тележинського не привертала уваги дослідників, йому не присвячено жодної наукової розвідки. Є тільки уривчасті відомості про нього, що губляться в деяких архівних сховищах.

Завдяки стипендії ім. Івана Коляски Канадського інституту українських студій у 2015 р. нам вдалося отримати тримісячне наукове стажування в Канаді, яке ми плідно використали для пошуку україністичних матеріалів. Зокрема, у Вінніпезі нашу увагу привернув архів Олександра Кошиця, який поступається багатством україністичних матеріалів хіба що архівам архієпископа Євгена Бачинського (з бібліотеки Карлтонського університету в Оттаві) та митрополита Іларіона (Огієнка) в архіві консисторії УПЦ у Канаді (Вінніпер). Кошиць дбайливо зберігав отримані ним листи з України, в т. ч. Якова Гулака-Артемівського та Сергія Тележинського. Листів останнього нараховується вісімнадцять, вони охоплюють досить вузький проміжок часу – липень 1928 – жовтень 1929 рр. і всі стосуються одного, але дуже важливого питання – можливого повернення Кошиця на Батьківщину. Відомо, що композитор сумував за Україною на еміграції. Це засвідчують, зокрема, його численні листи до друга, Василя Беневського, які зберігаються у фондах Державного центрального музею музичної культури ім. М. І. Глінки (Москва). У наш час їх опублікувала доктор мистецтвознавства Л. Пархоменко [2].

У 20-х роках ХХ ст. комуністична влада в Москві була ще недостатньо сильною і тому певний час проводила політику НЕПу, заgravала з національною елітою республік (політика коренізації, а щодо України – українізації), з політичних міркувань переконувала емігрантів у необхідності повернення до СРСР. Жертвами таких зваб стали, наприклад, Михайло Грушевський та Антін Крушельницький, які, повіривши владним обіцянкам, заплатили за це власним життям та життям своїх родин...

Така ж доля судилась і Кошицю. Тому «ЧК–НКВД» крізь пальці дивилася на його листування з друзями з України. І Яків Гулак-Артемівський, і Сергій Тележинський щиро вірили в те, що комуністична влада надасть видатному діячеві культури можливість для творчої праці в СРСР, тим більше, що Олександр Кошиць був далекий від політики. Про це пише Гулак-Артемівський у своєму листі від 27.01.1935 р. [3]. Щоправда, в цьому й інших його листах основне місце посідають скарги на важке життя і прохання про допомогу, що мало б охолодити мрії Кошиця про Україну. Листи С. Тележинського написані в іншій тональності, вони сповнені подробицями щодо клопотань про повернення диригента, інформацією стосовно просування його репатріаційної справи, планами про його майбутню працю в Музично-драматичному інституті ім. М. В. Лисенка як профе-

сора («Праця, яку Вам запропонувало Правління інституту, полягатиме в роботі на хормейстерському відділі диригентського факультету ... і буде складатися приблизно з таких дисциплін: техніка й практика диригування, аналіз хорової літератури та керівництво працею студентів з хором...»). До справи стосовно повернення Кошиця Тележинський залучав і викладачів інституту, зокрема Остапа Лисенка (сина композитора) та Пилипа Козицького. Було навіть створено «Комітет Кошиця» «з тих осіб, що з Вами листуються, й кожний знає, що йому робити» (лист від 25.10.1928 р.). Але 15 жовтня відбулася несподівана зміна ректора інституту: замість М. О. Грінченка було призначено С. М. Романюка, «який колись був у Вас старостою студентського хору». Ця подія стала черговою ознакою погіршення ситуації в країні. Романюк був кар'єристом, вірним служакою більшовицької партії і пишався своїм пролетарським походженням. Він, слухняно виконуючи вказівки з Харкова, тодішньої столиці України, почав вимагати, щоб Кошиць публічно заявив у пресі про своє прихильне ставлення «до радвлади» і до державної капели «Думка», творчий рівень якої був тоді доволі незадовільним. Зрештою Романюк втратив будь-який авторитет у викладачів, оскільки послабив інститут своїм невдалим керівництвом: він «навіть чи заслуговує назви чесної людини. Спершу, коли він прибув до нас, він справив враження чемної, лагідної людини, але пізніше він так себе виявив, що порядним його назвати не можна. Фактів на доказ цього є безліч...». Місце Кошиця в результаті обійняв Нестор Городовенко, який уже працював в інституті, і Кошиць схвально поставився до його призначення. До речі, Городовенко в роки Другої світової війни емігрував, з 1949 р. жив у Канаді і керував створеним ним же ще в 1945 р. хором «Україна».

Таким чином, питання про повернення Кошиця в Україну було знято з порядку денного, обірвалося й листування з Тележинським. Але, як не дивно, вірнопідданий Романюк і хитка позиція наркомату освіти України у справі Кошиця в перспективі виявилися рятівними для останнього. Адже він щасливо уникнув лихкої долі тих, хто повірив брехливим обіцянкам компартійної влади...

Так що ж відомо про самого Сергія Тележинського? Про нього знаходимо лише мізерну інформацію. Наприклад, з газети «Рада» за 1908 р. дізнаємося, що С. Тележинський був активним учасником київської «Просвіти», у травні-червні 1908 р. він – учасник загальних зборів київської «Просвіти», обраний секретарем зборів, брав участь у дискусіях із різних питань разом з Б. Грінченком, І. Феценком-Чопівським, Ф. Матушевським та іншими свідомими українцями [5]. Того ж 1908 р. вийшли друком його книжки «На смерть Т. Г. Шевченка» та «Дума про Морозенка» (дума була записана від кобзаря Терешка Пархоменка та перекладена для мішаного хору (Київ, 1908) [6]. Також перу С. Тележинського належить ряд дописів до газети «Рада» і стаття «Лисенко як диригент» [7] (див. Додаток).

Відомо також, що 22 травня 1919 р., під час урочистостей з нагоди заснування першої української парафії в Києві та першої Служби Божої українською

мовою, у Миколаївському соборі на Печерську прозвучала Літургія св. Іоанна Золотоустого М. Леонтовича; службу правив протоієрей В. Липківський, а хором диригував С. Ф. Тележинський [8].

Врешті, деякі матеріали, пов'язані з його діяльністю у Всеукраїнському музичному товаристві ім. М. Д. Леонтовича та в київській «Просвіті», кілька листів до різних осіб зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. З них ми довідуємося, що упродовж кількох років (1909–1914) С. Тележинський керував церковним хором у Михайлівській церкві при київській Дегтярівській богадільні; мав досить складні стосунки з настоятелем цієї церкви о. Тимофієм, членом Київського клубу російських націоналістів і майбутнім єпископом Берлінським [9]. Наприкінці життя, у 20–30-х роках ХХ ст., протягом семи років С. Тележинський був професором і деканом диригентського факультету Музично-драматичного інституту ім. М. В. Лисенка, викладав основи диригування, методику роботи з хором тощо.

Про останній період життя С. Тележинського нічого невідомо. Є велика ймовірність того, що він став жертвою репресій радянської влади, як і більшість української інтелігенції... Можливо, приводом для репресій і було те, що він активно боровся за повернення О. Кошиця на Батьківщину, чим підніс би художній рівень національних українських хорових колективів на нову висоту, а разом з цим і рівень викладання українського диригентського мистецтва.

Зважаючи на скупу інформацію з листів, візьмо на себе сміливість припустити, з великим ступенем вірогідності, що Михайло Тележинський (1886–1939), композитор, член Центральної Ради, диригент першого Українського Національного хору, це рідний брат Сергія Федоровича Тележинського. По-перше, С. Тележинський згадував у своєму листі до О. Кошиця про брата Михайла, який знаходиться десь за кордоном. По-друге, по-батькові «Теодорович» є рівнозначним «Федоровичу», а оскільки Михайло Тележинський жив і працював на землях, захоплених Польщею, можливе вживання західноєвропейського варіанту імені. Крім того, обидва Тележинських здобували освіту однаковою шляхом – Сергій закінчив духовну семінарію і Комерційний інститут, Михайло – духовне училище і семінарію в Києві [10]. Про родину і батьків відомо лише те, що Михайло народився в родині священика в с. Булаї Бердичівського повіту. Отже, його старший брат Сергій також міг бути уродженцем сучасної Вінниччини. У братів є багато спільного в біографіях: Сергій співав у хорі М. В. Лисенка, Михайло – в О. А. Кошиця, обидва викладали співи у школах на Черкащині (Сергій у Корсуні, Михайло в Черкасах). Обидва брати – активні діячі «Просвіти» (Сергій очолював Лук'янівський осередок м. Києва, Михайло – член Володимир-Волинського осередку), обидва друкувалися в газетах. І Сергій, і Михайло добре знали Кирила Стеценка, Михайло навіть присвятив йому статтю, опубліковану в газеті «Українська нива» [11].

Отже, Сергій Федорович у листі до О. Кошиця від 28.08.1928 р. цікавився долею брата: «з 23 року пропав без вісти і нічого нікому не пише. Може Ви що чули про нього, – напишіть». Після поразки Українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Михайло осів на Волині, де активно боровся за автокефалію Православної Церкви та українізацію церковної служби, а в 1931 р. став депутатом польського сейму. Все це відбувалося паралельно із творчою роботою Михайла, який у 30-х роках ХХ ст. написав кількадесят хорових обробок, збірник із 160 українських народних пісень, дитячу оперу «Дід Мороз» тощо. У 1936 р. він прийняв духовний сан і став священиком у Володимирі-Волинському. Діяльність Михайла як українського патріота стала причиною його арешту і загибелі в 1939 р. Можливо, родичем С. Тележинському доводився також і Максим Тележинський, про якого Яків Гулак-Артемівський згадував у листі до Кошиця від 31.07.1935 р.: «сьогодні бачив Тележинського Максима, його повернули недавно з заслання, а сина забрали...» [3, с. 71]. Крім того, в його дружини був брат, що жив у Парижі, – все це вкупі було ознакою неблагонадійності родини Тележинських.

З першого ж листа стає зрозумілим, що О. Кошиць і С. Тележинський були знайомі давно і перебували у приятельських стосунках: «Я Вам писав ще кілька років тому назад до Америки, але мені листа з Нью Йорка через 37 день повернули назад»; далі: «Ваш друг, який пише цього листа», «Милий Сашко».

Уважний читач може знайти в листах факти, що характеризують життя в радянській Україні. А звиклому до комфорту в Західній Європі та Америці Кошицю це, мабуть, одразу впадало в око: «Я за кордон не виїздив, бо мій брат Михайло ... і зараз десь за кордоном»; ішлося також про ліквідацію Музтехнікуму (колишнє Імператорське музичне училище), нестачу музичної літератури, нот, про те, що видавати книжку можна лише в державній друкарні, про дефіцит паперу для друку, картки на продукти тощо. За десять років радянської влади занепало мистецтво хорового співу і диригування, студенти навіть першого курсу навчання диригентського факультету звертали увагу на помилки у виконанні найкращої української капели «Думка». У листі від 22 січня 1929 р. С. Тележинський з гіркотою сповіщав, що Товариство ім. Леонтовича припинило своє існування, замість нього тепер ВУТОРМ (Всеукраїнське товариство революційних музикантів), а ім'я Леонтовича визнане неактуальним для радянської доби. Листи, написані в серпні й жовтні 1929 р., на противагу першим оптимістичним посланням, сповнені розчарування і песимізму – С. Тележинського «кваліфікують як відсталого» і випроваджують на пенсію в 53 роки, його посаду планували передати Н. Городовенку, але той відмовився, справа з поверненням О. Кошиця в Україну загальмувалася, в інституті відбуваються скорочення. На жаль, у фонді Кошиця ми не зустріли чернеток його листів і можемо тільки робити припущення щодо відповідей Тележинському.

Листи друкуються нами у хронологічній послідовності, збережено вживаний С. Ф. Тележинським правопис, за винятком незначних змін, як-от замість вживаних автором написань слів «керовник», «иноді», «инший» подаємо їх у відповідності з сучасною орфографією.

Наукова новизна дослідження полягає в залученні до наукового обігу листів С. Ф. Тележинського, що зберігаються в особовому фонді О. А. Кошиця в Осередку української культури і освіти (Ukrainian Cultural and Educational Centre, Oseredok) у Вінніпезі (Манітоба, Канада), який є унікальним, але, на жаль, важко-доступним джерелом для істориків української культури.

Висновки. Для розкриття важливого аспекту біографій С. Тележинського та О. Кошиця стосовно можливого повернення останнього на Батьківщину, визначення обставин, в яких проходила й розвивалася справа повернення, зокрема в умовах посилення тоталітарного режиму в СРСР, їхнє листування є безперечно цінним джерелом. Аналіз листів С. Тележинського засвідчує його щире бажання прислужитися Батьківщині, висвітлює його організаційну діяльність із залученням кращих сил, зокрема сина видатного українського композитора М. В. Лисенка – Остапа, в музичній сфері УРСР.

Додаток

Публікації С. Ф. Тележинського в «Раді»

(к. і. н. І. М. Старовойтенко)

1. Розмова з містером Стедом // 1908. 4 іюля (17 липня). № 153. С. 2. Передрук з газети «Речь», подав: С. Тележинський.
2. [Толстой Л.] Не можу мовчати. (Про смертні кари) // 1908. 9 іюля (22 липня). № 157. С. 2–3. Передрук подав: С. Тележинський.
3. Тележинський С. Співочі товариства // 1908. 8 мая (21 травня). № 106. С. 1.
4. [Тележинський С.] Відкриття місіонерського з'їзду // 1908. 13 іюля (26 липня). № 161. С. 3.
5. [Тележинський С.] Місіонерський з'їзд // 1908. 15 іюля (28 липня). № 162. С. 2; 17 іюля (30 липня). № 163. С. 3; 18 іюля (31 липня). № 164. С. 2; Загальне зібрання // 19 іюля (1 серпня). № 165. С. 3; 20 іюля (2 серпня). № 166. С. 3; 22 іюля (4 серпня). № 167. С. 3; 23 іюля (5 серпня). № 168. С. 3; Диспут // 24 іюля (6 серпня). № 169. С. 3; 25 іюля (7 серпня). № 170. С. 3; 26 іюля (8 серпня). № 171. С. 3; 27 липня. № 172. С. 3.
6. [Тележинський С.] Закриття місіонерського з'їзду // 1908. 29 іюля (11 серпня). № 173. С. 3.
7. [Тележинський С.] В. Є. Постніков (Некролог) // 1908. 26 іюня (9 липня). № 146. С. 2. Підп.: У.
8. Бібліографія. [Тележинський С.] Прикмети розумової талановитости школярів. Вержбицький А. 16 стор., ціна 5 коп. Полтава // 1908. 30 апріля (13 травня). № 99. С. 4. Підп.: С. Т.

9. 3 життя «Просвіт». [Тележинський С.] 3 київської «Просвіти». До святкування ювілею Л. Толстого // 1908. 17 августа (30 серпня). № 188. С. 3.
10. Театр і музика. [Тележинський С.] Літній театр купецького саду // 1908. 17 юня (30 червня). № 138. С. 4. Підп.: С. Т.
11. [Тележинський С.]. Наукова командировка // 1908. 5 юля (18 липня). № 154. С. 4.
12. Література, наука, умілість і техніка. [Тележинський С.] Смерть П. Вейнберга // 1908. 6 юля (19 липня). № 155. С. 3.
13. Література, наука, умілість і техніка. [Тележинський С.] Стаття Житецького, присвячена пам'яті і діяльності М. П. Драгоманова // 1908. 13 юля (26 липня). № 161. С. 3.
14. Література, наука, умілість і техніка. [Тележинський С.] Вийшла з друку пісня «Про Морозенка» // 1908. 26 юля (8 серпня). № 171. С. 3–4.
15. Література, наука, умілість і техніка. [Тележинський С.] Нова вигадка в Петербурзі // 1908. 9 августа (22 серпня). № 182. С. 4.
16. Література, наука, умілість і техніка. [Тележинський С.] Міжнародний збірник імени Л. Толстого // 1908. 19 августа (1 вересня). № 189. С. 4.

№ 1

1928, липня 30. Ірпінь

«Ірпінь 30/VII. 28

Милий Олександр Антоновичу.

На підставі Вашого листа від 16/VII ц. р., адресованого Остапу Мик[олайовичу] Лисенкові, де Ви даєте згоду повернутись до дому, на засіданні Інституту ім. Лисенка в Києві 27/VII було внесено пропозицію запросити Вас на працю в Інститут. Пропозицію цю було прийнято одностановно і разом з тим ухвалено звернутись до НКО (Народний Комісаріят Освіти) з проханням, аби він (НКО) зняв клопотання перед урядом УРСР про дозвіл повернутися Вам на Україну. Цю постанову мало бути надіслано до Харкова сьогодні, в понеділок 30/VII. Інститутська канцелярія літом працює три дні на тиждень. Офіційну постанову про запрошення Вас до інституту буде надіслано Вам трохи пізніше, бо без мене канцелярія зробити цього не зможе, тим паче, що лист Ваш до Ост[ана] Мик[олайовича] з Вашою адресою в мене, а я зараз на дачі в Ірпіні і буваю в Києві тільки в дні засідань Правління інституту, яке найближчого часу має бути в п'ятницю, 3/VIII. Не знаю тільки, куди Вам посилають, бо ж Ви пишете, що в Італії пробудете не далі, як до 8-го серпня. Ну, та це не біда, одержите трохи пізніше.

Тепер, після короткого офіційного повідомлення, дозвольте, милий, міцно стиснути Вас в своїх обіймах і поцілувати. Дуже радий, що швидко будемо бачити Вас у себе, думаю, що й Ви не пошкодуєте. Праця і

умови праці повинні Вас задовольнити. Про це коротенько зараз поговоримо. Праця, яку Вам запропонувало Правління інституту, полягатиме в роботі на хормейстерському відділі диригентського факультету (складається з трьох відділів – крім згаданого з оркестровим – симфонічного й духового) і буде складатися приблизно з таких дисциплін: техніка й практика диригування, аналіз хорової літератури та керівництво працею студентів з хором. Може бути ще щось і інше, але про це побалакаємо пізніше. Про зміст, характер, обсяг Вашої майбутньої роботи зараз докладно писати не буду, знаю, що Ви уявляєте собі, в чому справа, а справа коротко в тому, що Ви маєте навчити інших (студентів) як по-путньому треба диригувати хором. Якщоби Ви вимагали більш докладних відомостей про це, то я зроблю це іншим разом. А поки що, гадаю, досить. Тепер далі. Умови праці в нас такі: найвища ставка за 12 тижневих лекцій 180 карб. на місяць, що поверх цього, то виплачується окремо. При чому з наступного навчального року за новою колугодою обіцяють 25 % набавки, ну, але це будемо бачити після. У Вас лекцій може бути більше 12. Ось це приблизно те, що Ви можете дістати в інституті, але я певен, що Ваші перспективи будуть далеко ширшими, хоч про щось конкретне зараз, з певних міркувань, говорити не буду. Щодо Вашої роботи, то тут Ви будете мати зв'язок тільки з деканом і почасти з ректором (Микола Олексійович Грінченко – приємна людина); деканом дириг[ентського] фак[ультету] має нещастя бути вже два роки, можливо й далі, Ваш друг, який пише цього листа.

Пришліть заяву до інституту приблизно такого змісту:

До правління інституту ім. Лисенка. Прошу призначити мене за викладача на диригентському факультеті. Ваш підпис, і край. Після того Ваше призначення проведемо через протокол Правління, й з того часу Ви будете вважатись на службі в інституті і тоді вже од нас не викрутитесь. Справді, я навіть не жартую, прошу Вас не міняйте свого наміру, а їдьте просто до нас. Дехто з членів Правління на засіданні висловлював побоювання, щоб Ви часом не спокусились, коли буде в Вас запрошення до Харкова як повернетесь. Я казав, що Ви так любите Київ, що на нього Ви нічого не проміняєте. Дуже бажано було б, щоб Ви прибули до Києва на початок навчання – половина жовтня. Коли б же Вам не пощастило приїхати на той час, тоді Ви пришлете заяву до Правління, в якій будете просити відпустки на лікування. Цю справу можна буде поладити, так чи так.

Про повернення тої особи, що про неї Ви згадуєте в листі до Лисенка, буде теж знято клопотання, про це я вже говорив з ректором, він обіцяв це зробити.

Козицькому напишіть. Я йому ще весною писав про це, коли ще не знав про Вашу згоду.

Я Вам писав ще кілька років тому назад до Америки, але мені листа з Нью Йорка через 37 день повернули назад. Знову ж з півроку тому збирався написати Вам, коли дістав Вашу італійську адресу від Павла Чернецького, але з деяких міркувань тоді не послав Вам листа, а пізніше попросив Ост[ана] Мик[олайовича] написати Вам.

Ну, вже, мабуть, буде на цей раз. Пишіть і скорше подавайте Вашу паризьку адресу.

Цілую вас кріпко.

Ваш С. Тележинський

Моя адреса: URSS. УРСР Київ, Муз-драмінститут ім. Лисенка вул. Воронського (б. Хрещатик), ч. 58 Сергію Федоровичу Тележинському»

Автограф. Осередок української культури і освіти.
Фонд Кошиця. Тека «Тележинський Сергій. 1928 р.». Арк. 1–3.
Деякі важливі місця в листі підкреслено рукою О. Кошиця(?)

№ 2

1928, серпня 28. Ірпінь

«Ірпінь, 1928 р. 28/VIII

Любий Олександрє Антоновичу!

Одержав Вашу листівку від 16/VIII з новою адресою й поспішаю Вам відповісти, а разом з цим посилаю Вам в двох примірниках витяг з протоколу правління Муз-др. інстит. ім. Лисенка про запрошення Вас на посаду до інституту. Я думаю, що цей папірець стане Вам в пригоді, коли здіймете клопотання в повпредстві в Парижі, і це зробить негайно, як можна швидче. Народний Комісаріат Освіти, мабуть, цими днями звернеться до уряду УСРР (!) з клопотанням про дозвіл повернутись Вам на батьківщину. Інститут вже надіслав до Харкова своє клопотання. Отже, ще раз раджу Вам подавати заяву повпредства в Парижі зараз же. А ми тут будемо з цього боку підштовхувати справу. Сьогодні я посилаю листа Козицькому, якого прошу посунути Вашу справу наперед, слід і Вам йому написати. Також негайно пришліть Вашу заяву до Правління інституту – ту саму, про яку я вже згадував в своєму листі до Вас, зразок якої я ще раз тут подам:

До Правління Муз-драм. інституту ім. Лисенка у Києві професора Олександра Ант[оновича] Кошиця

Заява.

Прошу призначити мене на викладача на диригентському факультеті Муз-др. інстит. ім. Лисенка.

Оце переписіть, підпишіть і присилайте. Можете прислати разом з листом до мене, а я передам куди слід. А поки що оце тепер я проведу Вашу кандидатуру через предметову і факультетську комісію, це

проста формальність. Потім, коли Вас затвердить Правління, про що навіть і сумніву не може бути, будемо дбати про відпустку, якщо Ви не зможете прибути до інституту на початок навчального року, який настане 1-го жовтня.

З 6-го вересня починаються прийомні іспити й перевірки. Цього року подано силу заяв на вступ до інституту. Це через те, що ліквідували (закрили) Музтехнікум (був. Императорское музыкальное училище) і з'єднали його з інститутом ім. Лисенка.

В останньому листі до Вас я хоч і коротко, але, здається, написав все, що торкається справи Вашого переїзду на Україну. Я за кордон не виїздив, бо мій брат Михайло, якого Ви повинні знати, який і зараз десь закордоном, але з 23 року пропав без вісти і нічого нікому не пише. Може Ви що чули про нього, – напишіть.

Привезіть з собою як можна більше літератури, хорової, оркестрової та всякої іншої нотної. Навіть купуйте на останні гроші, – тут зараз же розкуплять, бо сильний голод на ноти, а виписувати з закордону дуже важко, бо сильно ускладнена тепер процедура пересилання грошей закордон (обмежені суми, черга та ін.).

Чекаю якнайшвидше Вашого листа з заявою до Правління.

Цілую Вас і жду С. Тележ[инський]

Київ, вул. Воровського, ч. 58, Муз[ично]-драм[атичний] інститут ім. Лисенка. Сергію Федоровичу Тележинському».

Автограф. Осередок української культури і освіти.
Фонд Кошиця. Тека «Тележинський Сергій. 1928 р.». Арк. 4–5.

№ 3

1928, вересня 18. Київ

«Київ, 1928 р. 18/IX

Милий Олександр Антоновичу!

Сьогодні в інституті одержано з Харкова від НКО таке листування, подаю його копію:

«До Київського Муз[ично]-драм[атичного] ін[ститу]ту. Інспектура мистецької освіти прохає надіслати до НКО (Народний Комісаріат Освіти) адресу диригента О. А. Кошиця для запрошення його з-за кордону на роботу в К. М. Д. І. (Київському Муз[ично]-драм[атичному] інституті). Підписи».

Це листування свідчить про те, що НКО вже зрушив цю справу з місця, і навіть повинен Вам сказати, що зрушив так, як рідко буває. Маю надію й деякі підстави гадати, що тепер справа піде досить швидко. Вашу адресу, на яку я пишу зараз, буде послано до НКО завтра.

Милий Сашко, хочу Вас трохи полаяти: чом Ви й досі не надіслали до Правління інституту ім. Лисенка, як про це я Вам вже два рази писав, заяви про залічення Вас до складу професури інституту. Річ ось в чому: коли Вас затвердить на посаді Правління інституту, це полекшить нам справу з запрошенням на 2–3 місяці Вашого заступника по Вашій майбутній роботі. Тоді Ви будете вважатись у нас на постійній посаді, а хтось тимчасово буде заступати Вас до Вашого приїзду. Так буде все ясно й не буде ні з ким ніяких непорозумінь, в інакшому разі буде чимало всяких ускладнень. Отже, коли Ви не надіслали ще досі заяви, посилайте її зараз же негайно, нічого не чекаючи.

Витяг з протоколу Правління про запрошення Вас до інституту я послав Вам в двох примірниках вже давненько. Коли б же цедесь загубилось, і Ви не одержали його. То, не чекаючи більше нічого, негайно надсилайте заяву до Правління і разом з цим подавайте заяву до повпредства в Парижі про те, що Ви бажаєте повернутися на батьківщину для праці в Київському Муз[ично]-драм[атичному] інституті ім. Лисенка.

Певний, що Ваш лист до мене з заявою до Правління інституту надійде до 1-го жовтня – до початку навчання в інституті, а це вже буде цілком гаразд. Заяву про те, щоб Правління дало Вам відпустку на лікування та лікарську посвідку, пришлете пізніше. Я Вам напишу, коли треба буде присилати.

Студенти інституту з радістю і захопленням зустріли вістку про Ваш поворот.

В Парижі брат моєї дружини, якщо зможете зайти до нього, я Вам напишу його адресу.

Цілую Вас міцно, Ваш С. Тележ[инський].

Адреса моя та ж сама: Київ. Муз[ично]-драм[атичний] інститут ім. М. В. Лисенка, вул. Воровського, ч. 58»

Автограф. Осередок української культури і освіти.
Фонд Кошиця. Тека «Тележинський Сергій. 1928 р.». Арк. 6–7.

№ 4

1928, жовтня 25. Київ (?)

«25/X.28

Милий Олександр Антоновичу!

Листа Вашого від 19/X одержав. Разом одержано Вашого листа до М. О. Грінченка та заява до інституту про відпустку. Цю останню розглядали вчора, 24/X, на засіданні правління й ухвалили дати Вам відпустку за хворістю до 1-го січня 1929 р. Взагалі, Вашу справу щодо служби в інституті пощастило розв'язати так, як я Вам вже писав про це,

а саме до 1-го січня. Я найшов Вам заступників, які тимчасово виконують Вашу роботу. Про Харків Хв[едір] Ів[анови]ч писав з моїх слів. Дійсно, в нас є чутки, ніби Харків хоче взяти Вас до себе для того, щоб Ви там організували Державну капелу. Ми дуже цього не хочемо, й я теж побоююсь цього, але я гадаю, що Харків не буде примушувати Вас працювати у них. Тут ще є одна маленька несподіванка, але я думаю, що вона неприємностей для Вас не створить. Річ в тому, що з 15/Х несподівано для нас призначили нового ректора інституту, мабуть Вам знайому особу – Романюка (партійний), який колись був у Вас старостою студентського хору. М. О. Грінченка призначили на проректора – завідуючого навчальною частиною. Для Вас це справи на гірше не міняє. Романюк до інституту ще й досі не прибув. Чекаємо не сьогодні, завтра його приїзду. Те, про що Ви пишете в останньому листі, буде зроблено. Тут створився «Комітет Кошиця» з тих осіб, що з Вами листуються, й кожний знає, що йому робити. Будемо штовхати справу, про Москву й перевіз речей буде дбати Колічух (?). Квартира з двох кімнат для Вас вже є, і вона буде вільна з грудня місяця, на Нікольсько-Ботанічній вул. Про це Вам напише докладно Ост[ан] Мик[олайови]ч, який, між іншим, цими днями має бути в Харкові й там розвідає й побалакає з ким слід... Крім Державного видавництва у нас видають часом і приватним способом, але це досить трудно. Для Вас те можна буде зробити так, що ніби друкує Ваші твори інститут, а в дійсності це будете видавати Ви самі, якщо забажаєте це зробити в такий спосіб. Про це я вже говорив з Грінченком, який згодився на це. Вашу книжку надіслати поштою, розуміється, Ви маєте право. Пришліть і мені, – буду дуже радий і вдячний. Ось, здається, все, про що треба було напи-сати. Не хвилюйтесь, а на мене не сердьтесь за те, що я іноді запізнююсь з листуванням до Вас, бо дечого, про що Ви запитуєте, я й сам не знаю часом. Значить треба розпитати, а, крім того, на початку навчального року було дуже багато роботи й не було часу. Цього року в інституті у мене та ж сама робота, що й минулого року. Чи не одержали Ви «ювілейний» збірник нашого інституту, що я Вам вже давненько послав?

Вітаю вашу дружину, Вас міцно цілую Ваш С.Тележ[инський]
Адреса та ж сама».

Автограф. Осередок української культури і освіти. Фонд Кошиця.
Тека «Тележинський Сергій. 1928 р.». Арк. 8–9.

№ 5

1928, жовтня 28. Київ

«Дорогий Олександрє Антоновичу!

Листи Ваші (останній від 27/IX) одержав, але відповісти Вам зараз на ті питання, що Ви їх ставите в листах (відносно перевозу майна тощо), не можу дати, бо й сам не знаю, як це робити. Отже треба побалакати з компетентними особами, а для цього потрібно часу. З часом всі ці відомості буде надіслано Вам. Вашу заяву до інституту (телеграфом) одержано, й 5/X Правління інституту затвердило Вас професором ін[ститу]ту. Про це буде Вам надіслано офіційне повідомлення. Напишіть листа Миколі Олексієвичу Грінченкові, це слід зробити. Адреса та сама, що й моя. Навчання в інс[титу]ті ще не починалось; дуже багато зараз роботи в зв'язку з приєднанням до нас Музтехнікума.

Київ. 6/X. 28. Цілую Вас С. Тележ[инський]».

Автограф. Поштова картка. Адреса: «Франція. France. Prof. Al. Kochitz, 5 rue du Marche Champigny Sur Marne». Осередок української культури і освіти. Фонд Кошиця. Тека «Тележинський Сергій. 1928 р.». Арк. 10.

№ 6

1928, грудня 6. Київ (?)

«1928 р. 6/XII

Милий Олександрє Антоновичу!

Я знаю, що Ви вже давно чекаєте від мене листа. Але на цей раз мовчав через те, що в Вашій справі сталися деякі зміни. Про них я вже чув давно, а певних відомостей не мав. З поворотом ректора (Романюка) з Харкова маю певні відомості й про них я Вам зараз розповім. Як пригадаєте (я Вам писав про це), НКО ще в вересні прислав до інституту відношення, в якому просив «надіслати адресу диригента Кошиця для запрошення його на працю в Київському музичному інституті». Пізніше з того ж НКО було прислано (в половині листопада) відношення такого змісту: «Питання про призначення диригента Кошиця на посаду в інституті ім. Лисенка залишити відкритим до його повороту з-за кордону. При чому про поворот він повинен клопотатись сам». Це відношення розшифрував ректор після повороту з Харкова так: НКО хоче взяти Вас на якусь роботу до Харкова, а призначення Вас на посаду в інституті ім. Лисенка може статись пізніше, через деякий час. В НКО сказали, в справі візи Вам треба особисто перебалакати в Парижі з повпредом СРСР Бєсідовським. Отак несподівано й на великий жаль для нас повернулась Ваша справа. Зважте це все й вирішуйте самі, як найдете найкраще, щоб не нарікали після на мене й на всіх нас, що дуже бажають якнайшвидче бачити Вас у Києві.

Скажете «музыкальная кадрили», правда Ваша. Що ж поробиш? Я й сам думаю, що треба нас всіх відправити в «Кирилівське». Тим часом Ви не падайте духом. Романюк сказав передати Вам, що кінець-кінцем Ви будете працювати у нас в інституті.

Я надіюсь, що так це й буде, а тому скажу зараз декілько слів про характер Вашої майбутньої роботи: праця по «Техніці диригування» полягає в тому, що студенти даного курсу по черзі розучують спочатку самі партитуру якогось хорового твору, пізніше на лекції вони диригують цим твором. А керівник (лектор) виправляє ті хиби, які робить практикант в диригуванні й дає оцінку роботи практиканта. Поруч з цим керівник-лектор може дати багато цінних вказівок, корисних для практиканта майбутнього диригента. Праця з капелою Вам краще відома, аніж мені, й я не маю чого Вам з'ясовувати. Капелою, правда, диригує керівник найменше сам, а диригують нею практиканти-студенти старшого курсу під керівництвом і за вказівками лектора. По «Аналізу хорової літератури» студіюється всяка хорова література – українська, російська, західно-європейська, оперовав такий спосіб: лектор дає студенту завдання простудіювати якогось автора. На лекції студент здає цю роботу перед всім курсом. Хорові н'єси даного автора ілюструються на роялі (для цього призначається піяністка). Лектор аналізує характер творчості даного композитора або даної хорової н'єси. Отакий характер має робота по навчанню диригентів. Правдиво Ви запитаєте, що є такі речі, яким не можна навчити. Коли нема природнього хисту до диригування, то, звичайно, ніяка наука тут нічого не допоможе. Але зараз так підупала диригентська справа, що треба щось робити, щоб поліпшити її. Зараз ми ледве задовольняєм десяту частину тих вимог на диригентів, що до нас надходять з провінції. А визначних диригентських сил зовсім нема. Слухав недавно «Думку» – найкращий на Україні хор, і сум бере – ні ритму, ні справжньої хорошої інтерпретації, одні тільки зовнішні динамічні, часто дешеві і непотрібні ефекти, а між тим склад хору великий і чудовий, старі Ваші співаки згадували Вас. Навіть студенти першого курсу на лекції навели безліч дефектів у виконанні хору. Я завів такий порядок, що студенти повинні рецензувати виступ того хору, який вони слухали. Роботи багато й роботи потрібної.

З виданням Ваших творів теж, мабуть, не пощастить: нема паперу. Приватним особам в магазинах продають тільки п'ять аркушів паперу. Зараз друкуємо на ксилографі поголосники для капели, теж страшно трудно діставати папір. Пришліть же мені Вашу книжку.

Цілюю Вас і шлю найкращі побажання С. Тележ[инський].

Автограф. Осередок української культури і освіти.
Фонд Кошиця. Тека «Тележинський Сергій. 1928 р. Арк. 11–13.
Деякі важливі місця в листі підкреслено рукою О. Кошиця (?).

№ 7
1928, грудня 7. Київ

«7/XII 28 р.

Милий Олександр Антоновичу!

Вчора, 6/XII, Сем[ен] Мих[айлови]ч Ром[аню]к казав мені, що Ви звернулися до нього з листом. Це на нього зробило дуже велике й гарне враження. Вчора Ром[аню]к поїхав до Харкова по службових справах, казав, що покаже там Вашого листа. Може бути, що той песимізм, яким ми всі обвіяні щодо Вашої справи, про що я Вам писав у вчорашньому листі, розвіється. Ром[аню]к повертається до Києва через тиждень, тоді я Вам напишу про все, що йому сказали про Вашу справу в Харкові, а може він сам Вам напише з Харкова. Словом, не падайте духом.

Ваш С. Т[ележинський]».

Автограф. Поштова листівка. Адреса: «Франція. France.
Prof. A. Kochitz 5 rue du Marche Champigny sur Marne»
Поштовий штампель: «Київ Вокзал 1928 8 decem.».
Осередок української культури і освіти.
Фонд Кошиця. Тека «Тележинський Сергій. 1928 р.». Арк. 14.

№ 8
1928, грудня 28. Київ (?)

«25/XII 28

Милий Олександр Антоновичу!

Одержав Вашого листа від 17/XII. Ті ж думки, що хвилюють Вас, опанували і мною. Тисячу разів давав собі слово не бути оптимістом, і зараз бачу, що не треба було бути таким, але й тепер скажу, що я не сподівався, що В[аша] справа набере такого вигляду, що доводиться сказати як той монах: «дивні діла твої, Господи, але я нічого не бачу». Те, що я зараз напишу, вже кілька день тому написав Вам Ост[ан] Мик[олайович], як казав він мені, з доручення Сем[ена] Мих[айловича] Ром[аню]ка, який, повернувшись з Харкова, привіз дещо нового в В[ашій] справі, а саме: ніби Харків вже не збирається перетягувати Вас до себе, але НКО не затвердив Вас на посаді через те, щоб «не виплачувати Вам прогонних, підйомних та всяких інших». Крім того, ніби Харків, за словами Ром[аню]ка, вимагає від Вас письмової заяви в харківських газетах про В[аше] ставлення до радвлади та того, щоб Ви виявили прихильне ставлення до «Думки». Ось це все, що переказав мені Ост[ан] Мик[олайович] зі слів Ром[аню]ка. Далі Р[оманю]к говорив вже прилюдно на Правлінні таке: «Харків може й буде тягнуть Кошиця до себе, але ми його перетягнемо до нас, коли він повернеться». Помойому, Р[оманю]к до Вас ставиться прихильно. Коли я його запитав

(зараз же після його приїзду до інститута), чи буде він Вас підтримувати як кандидата на лекторську посаду в інституті, він мені відповів: «авжеж, Кошиць мені ще й досі сниться». Кінець-кінцем моя думка така, що працювати в інституті Ви будете. Що від мене залежало, я зробив все, щоб здійснити це якнайкраще: я підготував все, щоб, в разі Вашого повороту, Ви вільно могли зайняти посаду в інституті. Що ж до хитань і нерішучості Р[оманю]ка, то це залежить, по-перше, від його вдачі, а по-друге, від того, що він зв'язаний партквитком: він чогось боїться рішуче діяти в В[ашій] справі, а, крім того, тут ще й не без впливів: «о ніх же несть есть глаголаті»¹.

Мені здається, що Вам треба було б побалакати в Парижі з Бесідовським, про що я Вам вже писав. Я думаю, що це прискорило б справу з візою. Як би не було, а надії втрачати не треба.

Напишіть мені хоч коротенько і пришліть мені В[ашу] біографію – точні дати про все визначне в В[ашому] житті, зокрема про В[ашу] концертну подорож, а також про В[аші] твори – час їх видання тощо. Незабаром мені прийдеся читати лекції студентам про В[ашу] композиторну творчість, а також взагалі про В[ашу] музичну діяльність. Ви б мені дуже допомогли, надіславши В[ашу] біографію. Не відмовте мені в цьому, дуже Вас прошу. Крім того, чекаю Вашої книжки про В[ашу] концертну подорож.

Чекають Вас тут з великим нетерпінням: недавно було вміщено в одній київській газеті замітку про те, що з 1-го січня почне працювати в інституті ім. Лисенка капела під В[ашим] керівництвом. Це викликало велике заворушення: по телефону стали запитувати коли, що, як, до мене на вулиці звертались з запитанням про В[аш] приїзд особи, яких я ніколи не бачив. Де не підеш – все про Вас розмови, навіть мене стали запевняти, що в неділю буде В[аш] концерт.

Вітаю Вас з святами та Новим роком і шлю Вам найкращі побажання.

Міцно обнімаю Вас Ваш С. Тележ[инський]».

Автограф. Осередок української культури і освіти.
Фонд Кошиця. Тека «Тележинський Сергій. 1928 р.». Арк. 15–16.

¹ И слыша неизреченны глаголы, их же несть есть человеку глаголати. Новый Завет. 2- Кор. 12:4

Любий Олександрє Антоновичу!

Мав розмову з Ром[анюко]м в Вашій справі, правда, не першу, але ця розмова торкається не тільки Вас, а й мене, і я Вам про ню зараз розповім. В цей раз він при свідках рішуче заявив, що Ви в нас будете працювати по приїзді, але він сказав, що йому незручно про це Вам писать. Причому він сказав, що ніби я Вам неправильно освітлюю Вашу справу. Що ніби через мене (через мої листування з Вами) у Вас склались вражіння, що В[аша] справа погіршала з приїздом Ром[аню]ка. Я йому відповів, що я подавав Вам тільки фактичний матеріал (ті листування, які надходили з НКО) щодо В[ашої] справи і що нічого проти нього я Вам не писав. Я певен, що це Ви ствердите, бо й справді тільки так і було. Я йому вказав на відомі Вам два суперечливих одно одному відношення з НКО, в яких в першому говорилось про те, що НКО має запросити Вас на працю в інституті ім. Лисенка і навіть вимагає надіслати до НКО Вашу адресу, а в другому вже говорилось інше, що Ви повинні самі клопотатись про візу на поворот. То ж навіть мала дитина дасть правдиву оцінку листуванню НКО, і не дивно, що це Вас схвилювало й обурило, бо й справді треба говорити і писать щось одно – так або не так.

Про це все я вважаю за потрібне Вас поінформувати. Якщо будете писати Ром[анюко]ві, то вкажіть йому на те, що я зовсім не настроював Вас проти нього. Ну, словом «дивні діла...».

Тепер ближче до В[ашої]справи: я думаю, що Вам слід їхати, коли одержите візу, в кожному разі в інституті Ви будете мати працю.

Надішліть же мені те, про що я просив Вас в попередньому листі: В[ашу] книжку й напишіть хоч коротко В[аші] біографічні точні дати про визначні факти в В[ашому] житті.

З 1-го січня й до 14-го в інституті зимова перерва: відпочинок для лектури. Мені ж доведеться в цей час працювати ще більше: всякі звіти одбирають багато часу.

«Думка» на початку січня виїздить за кордон в складі 60 чоловік мішаного хору: має співати і в Парижі.

Міцно обнімаю Вас Ваш С. Тележ[инський].

Пишіть швидко».

Автограф. Осередок української культури і освіти. Фонд Кошиця.
Тека «Тележинський Сергій. 1928 р.». Арк. 17–18.

«Київ. 22/І 1929 р.

Милий Олександр Антоновичу!

Дякую Вам за В[ашого] великого й хорошого листа від 2/І. Якраз вчасно підоспіли відомості з В[ашої] «автобіографії»: у п'ятницю, 25-го ц. січня, у мене лекція в інституті, на якій за учбовим планом треба було вести розмову з студентами про В[ашу] композиторську творчість та про музичну діяльність. Я думаю, що Ви не будете в претензії, коли я використаю надісланий Вами про Вас самих матеріал, бо я ж Вам писав, для чого мені потрібні ці дані. Так чи так, а я й без цього мусив би говорити про Вас по своїм обов'язкам (як лектор), чи Ви «вредний чи не вредний чоловік». Але прошу Вас справді не гніватись на мене за те, що я вчинив без В[ашої] згоди: Климент Васильович Квітка (етнограф з УАН, академік) з доручення етнографічного відділу Української Академії Наук видає збірник, присвячений пам'яті М. В. Лисенка, в якому буде надруковано статтю Квітки, де він згадує про тих, хто мав якісь стосунки з М[иколою] В[італійовичом] або постачав йому етнографічний матеріал. І от Квітка, зустрівшись зо мною на концерті, попросив мене дати йому матеріал про Вас, головню про В[аші] закордонні видання, які він, між іншим, чомусь називав лейпцігськими, а Ви пишете, що їх видано в Берліні. Інші відомості про Вас він уже мав, і вони в час нашої розмови пішли вже до друку, через що я й не мав часу запитати В[ашої] згоди. Не сердьтесь, може з цього буде якась навіть користь. Можливо, що через Квітку пощастить надрукувати В[аші] пісні (через УАН), які Ви аранжували в час закордонної подорожі, бо на бувше т[овариств]во ім. Леонтовича надії мало. По-перше, тому, що у них мало коштів. По-друге, тому, що для теперішнього т[овариств]ва більше до смаку такі твори, яких мабуть ніхто не буде виконувати (дуже «модерні»). А по-третє, – я з цим т[овариство]м не маю зараз нічого спільного після того, як зняли з нього стару назву (ім. Леонтовича). Для мене, який був одним з фундаторів комітету ім. Леонтовича, з яким я був в приятних і дуже близьких стосунках і якого пам'ять я дуже шаную, для мене геростратова поведінка до великого таланту й до морально чистої й святої людини була образливою й нестерпуче болючою. Я рішив не вносити членських внесків, а там нехай що хочуть, те й роблять. Тепер т[овариств]во називається ВУПРОМ – Всеукраїнським т[овариств]вом революційних музик. Ну, це між нами.

С[емен] М[ихайлович] давав мені читати В[ашого] останнього листа до нього. Тепер ми з ним «помирились». Властиво, якогось непорозуміння серйозного не було, – я завдав і Вам клопоту. Оце вчора теж згаду-

вали Вас, він Вам кланяється і просив мене передати Вам, що, як тільки Ви повернетесь, Вам забезпечено посада в інституті і навіть на цей раз назвав утримання (200 карбов. на місяць). Я думаю, що це так і буде. С[емен] М[ихайлович] людина чула й сердечна, на нього, між іншим, дуже гарно впливають В[аші] листи.

Правління затвердило мій проект – «відрядити наш хораж в концертну подорож по Україні після закінчення навчання» (в липні). Хораж – це чоловічий хор, що складається майже виключно з студентів хормейстерського відділу (диригентів). Зараз він виступає в концертах без диригента. Ось з цим хором, якщо побажаєте, могли би поїхати на місяць. Мішаний хор наш ще не готовий до виступів, взагалі з мішаним хором нам не щастить. Він буде тоді, коли Ви прибудете. Я так всім і говорю. Між іншим студентство наше сильно схвильоване й стурбоване, що Вас немає й досі. Мені просто не дають проходу.

Я вже три роки, як перестав диригувати: рука тремтить, боюсь і за серце.

Для Вас є багато в Києві цікавих перспектив, але про них я не буду писати Вам, скажу при побаченні.

Більше про себе напишу іншим разом. Тепер пробачте за брудний лист. Тут винен і я, власне мої зіпсовані очі, а також ті чорнила й пера, які ми маємо зараз.

Вклоняюсь В[ашій] дружині, Вас цілую. Ваш С. Тел[ежинський].

Пишіть.

Хораж співає В[ашу] думу про Нечая й «Журавлі». Де дістати В[ашу] «Тучу»? Напишіть щось для чоловічого хора – 4-х або 3-хголосного з акомп[анементом] або без нього, як хочете, й пришліть мені. Я дам хору, йому бракує репертуару».

Автограф. Осередок української культури і освіти.

Фонд Кошиця. Тека «Тележинський Сергій. 1929». Арк. 19–20.

Деякі важливі місця в листі підкреслено рукою О. Кошиця(?).

№ 11

1929, березня 26. Київ (?)

«1929 р. 26/III

Дорогий Олександрє Антоновичу!

Маєте повне право обляяти мене за мою довгу мовчанку, але щоб зрозуміти, це як і багато дечого іншого, треба знати нашу дійсність. В В[ашій] справі знов «музична чіхарда», знов у Харкові якісь там зазіхання на В[ашу] особу, причому С[емен] М[иколайович] на цей раз не хоче нічого говорити. Ми доручили Ів[ану] Ів[ановичу] перебалакати з ним, в

результаті цього був його лист до Вас, про який Ви згадуєте. Гадаємо зараз повторити це знову трохи в іншій формі. Студентство має звернутись до С[емена] М[иколайовича] зі спеціальною заявою в В[ашій] справі. Цими днями відшукано одну впливову в харк[івських] колах особу, яка взялась за В[ашу] справу. Словом, будемо робити все, що потрібно, але у нас так, як ото у дітей: «сьогодні цяця, а завтра кака». Тепер що-до запитань, які Ви поставили в своєму передостанньому листі. На децо можна дати відповідь зараз, а з дечим доведеться почекати, про безмитний провіз майже в Києві довідатись не можна. Мар'яна Мик[олаївна] (сестра О[стана]) поїхала оце до Харкова й обіцяла там розвідати. Машинку візьме інститут (казав С[емен] М[ихайлович]. В[ашу] книжку можете переслати без мита (так сказали на пошті). О[стан] шукає Вам квартиру.

В[аші] ноти одержав, дякую, – передав до бібліотеки інституту.

Милий Олекс[андре] Ант[оновичу], не сердьтесь на мене за мою мовчанку, бо це все так приголомшило мене, що просто не знаю, що робить, чи писати Вам, чи ні. Між іншим, вже тижнів зо три немає С[емена] М[иколайовича] – поїхав по селах на посівкампанію, приїде, може справа повернеться в інший бік.

Не сердьтесь і пишіть, я весь до В[аших] послуг.

Ввесь ваш С. Т[ележинський].

Автограф. Осередок української культури і освіти. Фонд Кошиця.

Тека «Тележинський Сергій. 1929».

№ 12

1929, травня 6. Київ (?)

«1929 р. 6/V.

Дорогий Олександрє Антоновичу!

Вашу листівку одержав. Дуже радий, що швидко буду бачити Вашу книжку. Сподіваюсь, що Ви мені особисто пришлете з В[ашим] автографом. Завтра закінчується в інституті 2-й триместр, а в кінці триместра звичайно буває найбільше роботи. З 8-го травня до 13-го – перерва. Тоді напишу Вам докладніше листом. Змін в інституті поки що нема, але вперті чутки ходять про велику музичну кадріль. Про це після.

Ваш С. Теле[жинський]».

Автограф. Поштова листівка. Адреса: «Prof. A. Koschitz. 28 rue Joseph Bertrand Viroflay Ja O. Франція. France». Поштовий штампель: «Kiew. Київ. Вокзал. 7.5.29.» Осередок української культури і освіти.

Фонд Кошиця. Тека «Тележинський Сергій. 1929».

Любий Олександрє Антоновичу!

Оце тільки зараз пишу до Вас давно обіцяного листа, але не обіцяю подати такі відомості щодо В[ашої] справи, які б цілком Вас задовольнили й дали б Вам упевненість в тому, що В[аша] справа буде розв'язана так, як Ви того заслуговуєте В[ашою] вельми корисною й величезною діяльністю, що виявилась в популяризації по всьому світу української народної музичної культури.

Одержав Вашу книжку «Українська пісня за кордоном». Щиро дякую й незмірно радий, що можу мати повні відомості про те, що тільки уривчасто досі доходило до нас, створюючи В[ашу] персону легендарною, але що не давало повної уяви про те, який ефект справила наша пісня за кордоном, дякуючи В[ашій] геніяльній інтерпретації та як відгукнулось на це закордонне суспільство й музичні кола й як оцінювали В[ашу] особу як диригента.

Книжку Вашу я тільки встиг проглянути й дещо прочитати. Але й це спричинило до того, що я все на світі забув і перебуваю зараз під впливом прочитаного, зачарований величністю й красою тої роботи, яку проробив В[аш] хор і Ваш особистий геній. Редакція на доданій до книжки сторінці «Від видавництва» висловлює незадоволеність працею тих, хто складав книжку, вказуючи на хиби в тексті та на орфографічні помилки, але передайте думку моєї скромної особи: «нехай вони плюнуть на всі ті хиби». Зовсім не в цьому вага книги, вона вже зараз має величезну історичну вартість не в тому, як вона складена, а в тому, що в ній написано. А це останнє такої високої цінності, що В[аша] книжка повинна за підручник не тільки для кожного диригента, а й для всіх наших найвидатніших сучасних музик, які в цій книжці найдуть багато повчаючого й корисного для них, що дало б їм змогу вдосконалити свою працю й значно поліпшити свою продукцію (диригенти, композитори). Про це можна й варто б було б писати цілі трактати... Ну, але це може колись буде написано.

Ще раз дякую за книжку, Микола Олексійович Грінченко просить Вас, щоб Ви прислали йому В[ашу] книжку. Він зараз випускає другим виданням свою «Історію української музичної культури» й казав мені, що він вмістить там цілий розділ про В[ашу] закордонну концертну подорож, вмістить також мапу В[ашої] концерт[ної] подорожі, малюнки, фотографії тощо. Отже, обов'язково надішліть йому.

Тепер щодо В[ашої] праці в інституті. Ця справа знову заплуталась так, що ми тут на місці не можемо ніяк її зрозуміти. Як не можемо

зрозуміти й поведінки в цій справі С[емена] М[иколайовича], особи, яка навряд чи заслуговує назви чесної людини. Спершу, коли він прибув до нас, він справив вражіння чемної, лагідної людини, але пізніше він так себе виявив, що порядним його назвати не можна. Фактів на доказ цього є безліч, але перелічувати я їх не буду. Колись дізнаєтесь про це. Це повинно бути між нами.

Знаю добре, що Вам зараз потрібно мати цілком певну відповідь на те, чи буде у Вас робота в інституті. Але відповісти на це нема ніякої можливості. Звичайно я можу ставити певні прогнози, але на них спиратись, звичайно, не слід.

Можу сказати тільки одно, а саме: коли б С[емен] М[иколайович] не звертав уваги на декого з своїх радників та був не тим, чим він є, й виявив хоч невелику активність у В[ашій] справі й поставився до В[ашої] справи так, як він ставився спочатку (перечитайте мої попередні листи), то В[ашу] справу було б розв'язано позитивно. Але сказати щось певного я не можу: одному він говорить одно, а другому зовсім протилежне.

На нас не гнівайтесь, бо ми робимо все для того, щоб допомогти дорогій для нас особі, але ми безсилі.

Тепер ще про мої власні справи. На той рік працювати в інституті, мабуть, не буду. Пропонують вийти на пенсію, хоч за станом свого здоров'я я міг би ще працювати, а за тридцять вісім років диригентської музично-педагогічної праці взагалі та за сім років такої ж праці в інституті все ж набув якихось знань і умінь, щоб міг бути корисним для тої справи, яку так люблю й біля якої так довго стою. Ну, але нехай що буде. Ходять чутки, мають закликати на працю до інституту ту особу, з якою Ви познайомились в Парижі й яка є давній приятель С[емена] М[иколайовича], який з ним ранішдесь разом працював і вкупі з ним дістав музичне виховання від Золотоноського чи Кобелякського соборного хору*. Між іншим, музичний розвиток і музичні смаки в обох майже однакові. Ну, але про це досить, нехай йому.

Пишіть. Адреса моя та ж сама. Літом з липня місяця збираємось з дружиною пожитидесь на дачі біля Києва. Скрутно буде тепер трохи з харчами, але якось проживемо.

Зараз закінчуємо навчальний рік, кінчаєм 15 червня, там трохи спочину, бо вже сильно стомився. Цілую Вас С. Тележ[инський]».

** Вгорі над цим реченням іншою рукою написано: «Городовенка».*

Автограф. Осередок української культури і освіти
Фонд Кошиця. Папка «Тележинський Сергій. 1929». Арк. 1–5.
Деякі важливі місця в листі підкреслено рукою О. Кошиця (?).

№ 14
1929, червня 5. Київ

«Київ 5/VI 29 р.

Любий Олександр Антоновичу!

Ваша справа ніби знову покращала – С[емен] М[иколайович] казав одній особі, що Вас за всяку ціну він постарається зробити викладачем інституту. Вас, можливо, вже повідомили про це.

Навчений гірким досвідом останніх днів, я боюсь, щоб знову В[аша] справа не повернулась в інший бік. До цього мене спонукає ще й той гнітючий настрій, який зараз створився в інституті в зв'язку з всякими скороченнями та іншими «прелестями».

Дуже хотів би я, щоб вже більше не було змін в В[ашій] справі.

До мене звертаються і студенти й інші особи з запитанням, як дістати Вашу книжку. Я даю для прочитання мій екземпляр, але, звичайно, задовольнити всіх не можна, та крім того цю книжку не читати треба, а студіювати, отже, зрозуміле бажання багатьох придбати книжку у власність. Але як це зробити, я не знаю. Річ в тому, що пересилки за кордон грошей – надзвичайно довга й складна процедура. Може Вам там порадять, як це зробити? В кожному разі, сповістіть мене, скільки коштує В[аша] книжка в наших карбованцях і в доларах, може тоді щось вигадаємо.

А от що зробіть, Олександр Антонович, – неодмінно пошліть В[ашу] книжку на таку адресу: Київ, Мала Підвальна вул., 26, пом. 5. Клименту Васильовичу Квітці. Він працює в Акад[емії] Наук, і, звичайно, такий матеріал йому доконче потрібний і він його використає. Одної книжки, яку Ви надіслали до Академії, звичайно, не досить. Ви мене пробачте, що я Вас цим турбую, але вірте, що це треба зробити.

Зараз у нас ідуть зачоти, закінчуємо 15-го червня, а всяку іншу звітну роботу до 1-го липня, з якого числа й починаються канікули.

З 1-го вересня починаються вступні іспити, а з 15–20 навчання, але працювати мені в інституті на той рік мені, мабуть, не доведеться. Це поки що повинно бути між нами.

Цілую Вас С. Тележ[инський]».

Автограф. Осередок української культури і освіти.

Фонд Кошиця. Тека «Тележинський Сергій. 1929».

Деякі важливі місця в листі підкреслено рукою О. Кошиця (?).

№ 15
1929, червня 18. Київ

«Київ 18/VI 29.

Любий Олександр Антоновичу

«Прялю» сьогодні вишле Вам Ост[ан] Мик[олайович], в продажу її нема, а мій примірник такий пошарпаний, що соромно посилать закордон. Він же надішле Вам адреси укр[аїнськи]х публ[ічних] бібліотек. Гр[изорій] Льв[ович] і наша бібліотека одержали В[ашу] книжку. Мик[ола] Ол[ексійович] – теж одержав. Відносно майбутнього В[ашого] правного стану напишу цими днями в листі детально. Тут справа стоїть не погано, звичайно на словах. Так само, а то навіть покращала В[аша] справа з посадою на словах С[емена] М[иколайовича], якому ніхто зараз не вірить. Ось скоро закінчується навчальний рік, і вчительська конференція, на якій мені треба сказати якусь доповідь про методику хоров[ого] співу, і я буду вільний, тоді напишу докладно листом.

Цілую Ваш С. Тележ[инський]».

Автограф. Поштова картка. Осередок української культури і освіти.
Фонд Кошиця. Тека «Тележинський Сергій. 1929».

№ 16
1929, червня 30. Київ

«Київ 30/VI 29 р.

Любий Олександр Антоновичу!

Нового в В[ашій] справі щодо посади в інституті є чимало. На засіданні Правління інституту С[емен] М[иколайович] заявив: «в наступному учбовому році в інституті буде працювати К[оши]ць». Правда, це він сказав з приводу того, що хоче «скоротити» одного (молодого) керівника техніки диригування, а щоб добитись свого, він пустив в хід і такий аргумент. На всіх відділах дириг[ентського] фак[ультету] є 5 викладачів по техн[іці] диригування, але треба сказати, що роботи вистачає на всіх та ще й не вправляються. Далі С[емен] М[иколайович] доручив одній особі написати Вам, що посада для Вас в інституті забезпечена. Про це Ви вже, мабуть, повідомлені.

Ніби все гаразд, але повинен обов'язково сказати, що Ваш С[емен] М[иколайович] так себе зарекомендував, що у нас ніхто ні одному слову його не вірить. Моя власна думка про В[ашу] справу така: після приїзду Вам треба буде натиснути на С[емена] М[иколайовича], і сильно натиснути, і не просити, а натиснути так: «ось тобі заява, пиши резолюцію й край, і то зараз». З такими людьми, як С[емен] М[иколайович], інакше не можна, це його навіть не здивує. В кожному разі, перед побаченням з ним ми повинні побалакати. Правда, Ви «человек умный

и опытный» і не потребує ніяких порад, але все ж я Вам дам деякі відомості, які Вам стануть в пригоді. Ходять, між іншим, чутки, ніби Р[оманю]ка мають забрати з ін[ститу]ту, бо він вже дуже «обробив парафію», а до того зовсім непридатний до цієї роботи. Все це, розуміється, правда, але я думаю, ще цей рік він ще пробуде в ін[ститу]ті. Моя справа з посадою в ін[ститу]ті в такому стані: Правління постановило зняти клопотання перед НКО про пенсію для мене, й на це я дав згоду, хоч почуваю, що ще в силі працювати й справу знаю, але служити з Р[оманю]ком дуже важко й коли б на все звертати увагу, то вже давно можна було б опинитися в Дніпрі. В кожному разі, до 1-го жовтня я ще на службі, а там сам не знаю, що буде: на пенсію прожити дуже важко.

Частину В[аших] доручень вже виконано: «Прялю»¹ послав Вам О[стан] М[иколайович], він же надіслав Вам адреси округових бібліотек. Мик[ола] Ол[ексійович], мабуть, тепер не надішле Вам своєї книжки 1-го видання, бо казав, що в нього не залишилось ні жодного примірника, хоч і обіцяв десь розшукати. Я ще раз нагадаю йому. Друге видання ще не вийшло з друку. Тої книжки, де вміщено статтю Квітки про М. Лисенка, ще не надруковано. Картку на одержання всяких продуктів в кожному разі Ви будете мати. Про це я мав розмову з компетентними особами. Проте й тут можуть бути всякі несподіванки. Моя ж думка, що цю справу владнати можна буде. Не дивуйтесь і не гнівайтесь, що ні в одному питанні я не даю Вам цілком певної відповіді. Скажу, що цього ніхто не в силі зробити...

В Софії зараз вільна посада диригента. Туди Вас хочать запросити, але це робота одіозна для наших законів, і сполучати її з якоюсь урядовою службою заборонено. Звичайно, що на крайній випадок можна мати на увазі й це. В Київській опері має бути вільна посада хормейстера. Сполучати з працею в інституті було б дуже зручно: Ви могли б використати В[аших] учнів – студентів випускного курсу, які під В[ашим] керівництвом могли б виконувати роботу по розучуванню оперових хорів. Минулого року я вже налагодив цю роботу.

3-го липня я виїзжаю на дачу в Ірпінь, де пробуду до 1-го вересня, але до Києва буду часто наїжджати. Пишіть мені на стару адресу. Як справа з візою для Т[етяни] Ом[елянівни]², негайно напишіть, до якого терміну можна Вам надсилати кореспонденцію закордон.

Цілую Вас міцно Ваш С. Теле[жинський].

В інституті буде моя адреса хатня й дачна.

С[ергій] Т[ележинський]»

¹ Лисенко М. В. Пряля. Слова Якова Щоголева. Дуєт. (Для сопрано і мецо-сопрано).

² Тетяна Омелянівна – дружина О. Кошиця.

«Мені здається, що Вам треба написати й видати мемуари (як найдетальніші) про В[ашу] концертну подорож. Правда, в В[ашій] книжці й такого матеріалу є досить, але треба було б на письмі зафіксувати навіть найдрібніші факти.

В розмові з С[еменом] М[иколайовичем] можна буде послатись на те, що він сказав прилюдно на засіданні Правління. Про що я Вам вище написав. Мені здається, що це повинно б зобов'язувати до чогось, навіть людину з такими моральними принципами, як С[емен] М[иколайович].

С[ергій] Т[ележинський]».

Автограф. Осередок української культури і освіти.
Фонд Кошиця. Тека «Тележинський Сергій. 1929».

№ 17

1929, серпня 25. Ірпінь

«Ірпінь, 25/VIII 29

Любий Олександр Антоновичу!

Вчора був у Києві і одержав два В[аші] листи – від 5/VIII й від 16/VIII. Говорив з С[еменом] М[иколайовичем] про В[ашу] справу, між іншим він каже, що не одержав від Вас листа, про який Ви згадуєте в останньому листі до мене.

Я йому передав все те, що Ви питаєте, щоб він як швидче добився в НКО В[аше] затвердження на посаді в інституті, тим більше, що у вівторок (27/VIII) він їде до Харкова й особисто це найлегше поладить.

У відповідь на всі мої балачки він сказав: «от чудний чоловік (Ви), чого він боїться, нехай їде. Все буде гаразд. Я йому послав телеграму з запитанням, коли він прибуде до ін[ститу]ту на працю». На це я йому зауважив, що найкраще було б, якби він задовольнив В[аші] бажання й послав Вам офіційне запрошення з повідомленням, що Вас затверджено на посаді в інституті. На це він мені відповів, щоб Ви прислали йому офіційну заяву. Навіщо це, я сам не знаю й він мені не пояснив. Тим часом нехай буде так, і я Вам раджу послати відповідну заяву, або навіть телеграму, приблизно такого змісту: «на посаду згоджуюсь, прошу офіційно повідомити про затвердження», чи як там інакше.

Ваша вимога надіслати Вам офіційне повідомлення про призначення з НКО цілком резонна у всіх відношеннях, бо й справді там можуть сьогодні говорити одно, а завтра зовсім протилежне, але, між іншим, в останній час я довідався, що в НКО нічого абсолютно ніхто не має проти призначення Вас на посаду в інституті (це відомості з цілком певних джерел) й більша половина того, що я писав Вам про харків-

ські «хитання», про що, між іншим, казав мені С[емен] М[иколайович], є просто-напросто брехня, вигадана кимсь для власних потреб і підтримана дурним та хитрим С[еменом] М[иколайовичем], який насправді дійсно захоплений Вами, й я вірю, що він щиро цілком казав про Вас: «він мені щоночі сниться», але, згадавши про те, що він має в кишені, він говорить і робить те, що ніяк не мусіло б впливати з такого ставлення до В[ашої] особи, побоюючись, щоб його, бува, не запідозрили в тому, що він неправомірний ...іст (очевидно, таким чином завуальовано слово «комуніст». – І. Т.), а то ще й тому, щоб не пошкодити своїм взаєминам з своїм приятелем, бо до того той же «personagrata» – «заслужений артист республіки», або як він сам себе називає: «незаможник з Полтавщини»*. Все це я Вам говорю для того, щоб довести мій власний погляд на стан В[ашої] справи, а саме: 1) все залежить від С[емена] М[иколайовича]; 2) деякі обставини для Вас дуже сприятливі, інші навпаки.

Щоб не скидатись на Піфію з її «взглядом і нечто», в дальшому я поясню свої думки, вживаючи мови Езопа.

«Приятель» зрікся зайняти мою посаду; з хором він виїзжає на сім місяців в мандрівну концертну подорож по провінції. Між іншим, київський слухач не приємлет його інтерпретацій, – він іде за старими кваліфікованими слухачами, вихованими Мик[олою] Віт[алійовичем] і Вами. В Києві деякий збір може зробити тільки з новим репертуаром і то не більше, як один раз. Провінцію, звичайно, може колпачить. В останніх три роки я невпинно скрізь, де можна, проводив ту думку, що хорове мистецтво зараз у нас в занепаді і навіть стоїть під загрозою втратити ті риси й той стиль, якого надав йому Мик[ола] Віт[алійович] і який Ви продовжували й удосконалювали. Теперішня інтерпретація нашої пісні суха, бліда, формальна, зовсім не властива українській культурі (високоемоційній), неправдива, а часом просто смішна через невживання відповідних темпів або використання динамічних ефектів для самих ефектів.

Теперішні Ємелі – рецензенти довгий час цього навіть не розуміли, правда, в останній час вже трапляється, що пишуть: «ікс диригент неправдиво тлумачить Лисенка», але як саме треба тлумачити, він, мабуть, і сам не розуміє.

Ясно, що таке моє ставлення до модерного хорового мистецтва спричинило до того, що мене (та це може статись зо всяким, навіть тим, з ким я й рівняюсь не можу) кваліфікують як відсталого, якого треба послати на пенсію.

Що ж до моїх справ службових, то до 1-го жовтня вона в тому ж стані, що й були досі. Я написав С[емену] М[иколайовичу] листа в час

його відпустки, де просив його відповісти мені конкретно, через що я повинен податись на пенсію. Недавно мав з ним розмову в цій справі, і він мені сказав, що диригентський факультет зливають з іншим факультетом, де, між іншим, теж знімають декана, тому посада декана механічно відпадає. Що ж до мого лекторства, то він мене «високо» цінує й я залишаюсь лектором інституту, а там мені мають виклопотати пенсію й я вільний вибирати те або те.

Між іншим мене в інституті кваліфікують за 17 розрядом найвищим (професор 1-го розряду). Цієї ласки я ні в кого не просив, і це мені зовсім непотрібне, але й відривати мене від тої роботи, яку я люблю й яку все ж розумію й на яку мене було запрошено, теж річ не дуже не дуже (!) приємна для мене. Недавно – цими днями Мик[ола] Ол[ексійович] подав заяву про зречення від проректорства. Сталося це так: М[икола] Ол[ексійович] заступав С[емена] М[иколайовича] в час його відпустки, повернувшись з якої він сказав на адресу М[иколи] Ол[ексійовича], ніби той зруйнував налагоджені ним (С[еменом] М[иколайовичем]) справи. Насправді ж тут діяли різні темні сили, які, мабуть, хотіли чимсь пошкодити М[иколі] Ол[ексійовичу] й набути ласки у С[емена] М[иколайовича]. М[иколу] Ол[ексійовича] сповістили про це (він на дачі в Коростишеві). Тоді він і послав до С[емена] М[иколайовича] заяву про зречення, останній викликав М[иколу] Ол[ексійовича] телеграмою до Києва. Якось помирились. М[икола] Ол[ексійович] взяв заяву назад, докладно про це я ще не знаю. Такі чіхарди у нас звичайна річ.

Тепер ще до В[ашої] справи. Навчання в інст-ті починається 1-го жовтня. Налагодить справу так, щоб Ви могли приступити до праці тільки в листопаді, мені здається, можна буде. Пишу «мені здається» через те, що я тоді мабуть буду «не у дел» і взяти участь у налагодженні В[ашої] справи зможу тільки через третіх осіб.

Особисто я дуже хотів би, щоб Ви повернулись, і навіть думаю, що Вам повинно бути добре, але дехто з тих, що Вас цінують так, як Ви того заслуговуєте, й навіть кохаються в Вас (особливо після одержання В[ашої] книжки), думають інакше. Звичайно, що Ви не можете бути задоволеним з моїх писань – стільки я Вам тут наплутав, але вірте, що іншого нічого не можна написати. Навіть і не думайте про те, ніби В[аша] справа могла мені чимсь пошкодити. Коли б так і було, то звичайно, я не міг нічого мати проти Вас, я ж перший передав Вам офіційне запрошення адміністрації інституту.

Вітаю Т[етяну] Ом[елянівну].

Міцно Вас цілую С[ергій] Т[ележинський].

К[лимент] Квітка¹ дякував Вас за книжку, вона йому дуже [с]подобалась. Масютин² ллє воду на В[аш] млин. Це нічого, людина, правда, мoдeрний рецензент, хоч часом пише і в попад.

Пишіть хоч коротенькі листівки, а то ось такий довгий час мовчали й я не знав, як зрозуміти В[ашу] мовчанку. Зараз питання про В[аш] поворот дебатують у всіх колах – приїде чи не приїде, чи варт зараз приїжджати».

**Це місце підкреслене, а вгорі іншою рукою написано «Н[естор] Городовенко».*

Автограф. Осередок української культури і освіти.
Фонд Кошиця. Тека «Тележинський Сергій. 1929». Арк. 1–12.
Деякі важливі місця в листі підкреслено.

№ 18

1929, жовтня 18. Київ

«Київ 18/X. 29

Дорогий Олександр Антонівчущу!

На моє запитання про В[ашу] справу С[емен] М[иколайович] сказав, що він одержав від НКО повідомлення за підписом Полоцького, в якому той доручає сповістити Вас, що НКО гарантує Вам посаду в одному з великих міст України – Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровському (б. Катеринослав). При чому С[емен] М[иколайович] вже співає іншої, сказав мені, що НКО не дасть Вам посади в Києві ні в якому разі. Може, каже він, пізніше – років через два Ви зможете перейти до Києва.

Можна збожеволіти від цих метаморфоз, коли б не пам'ятати, що теперішні Ємелі – подібні до С[емена] М[иколайовича] і не можуть інакше діяти – така їхня натура й така їхня мораль.

Серед діячів української культури й мистецтва Ваша особа є одна й незрівняна, того, що Ви дали для українського хорового мистецтва та ще й в такому грандіозному масштабі, ніхто інший не зміг дати й мабуть ніколи не дасть. Таку постать всі повинні цінувати й шанувати як національну гордість, та й відповідне ставлення мусіло б бути до В[ашої] особи. Але наші Ємелі мислять по-своєму.

Я працюю на старих посадах до 1-го жовтня, після цього залишаюсь тільки лектором, пенсії ще не маю. Як далі буде, не знаю, а життя стало во всіх відношеннях дуже важке, та й здоров'я на старість сильно похитнулось – там болить, там коле, сильно допікає ревматизм, очі дуже попсувались.

¹ Квітка Климент Васильович (1880–1953) – український музикознавець-фольклорист. Чоловік Лесі Українки. В'язень концтаборів (КарЛАГ).

² Масютин Юрій Миколайович (псевдонім – Я. Юрмас, 1896–1942) – музичний критик, дослідник творчості Миколи Леонтовича.

Знов пробачте, що я Вам відповідаю з запізненням, але тут я вже мало винний. Зловити С[емена] М[иколайовича], щоб побалакати з ним про В[ашу] справу, нелегко. Що він робить і де він буває, – не знаю, а в інституті його ніколи немає.

Цілую Вас, пишіть Ваш С. Теле[жинський]. Кланяйтесь Т[етяні] Ом[елянівні].

Автограф. Осередок української культури і освіти.
Фонд Кошиця. Тека «Тележинський Сергій. 1929».

Список використаних джерел

1. Калущька Н. Б., Пархоменко Л. О. Олександр Кошиць: мистецька діяльність у контексті музики ХХ сторіччя. Київ : Фенікс, 2012. 380 с.; Кошиць О. З піснею через світ. Київ, 1998. 326 с.; перевидання мемуарних творів: Кошиць О. Спогади. Київ : Рада, 1995. 387 с.
2. Кошиць О. Листи до друга 1904–1931. Київ, 1998. 189 с. Упорядниці збірника Лю Пархоменко були відомі також деякі листи Тележинського до Кошиця, вона наводить цитати з них, але не зазначає місце їхнього знаходження та публікацію. (Листи... С. 177).
3. З історії українського церковного хорового співу (листи Я. П. Гулака-Артемівського до Олександра Кошиця) (упоряд.: Ю. Мицик, І. Тарасенко). Київ, 2016. 106 с.
4. Пересулько Т. Культурна дипломатія Симона Петлюри: «Щедрик» проти «русского мира». Місія Капели Олександра Кошиця (1919–1924). Київ : Видавничий дім «Артек», 2019. 312 с.
5. З життя «Прсвіт» // Рада. 1908. № 132. С. 3.
6. Нові книжки, надіслані до редакції // Рада. 1908. № 185. С. 4.
7. Тележинський С. М. В. Лисенко як диригент // Музика. 1927. № 5–6. С. 23–27.
8. Карась Г. В. Історія вокально-хорового виконавства. Лекція 5.
URL: <http://194.44.152.155/elib/local/3689.pdf>
9. ІР НБУВ. Ф. 50; ІР НБУВ. Ф. 114; ІР НБУВ. Ф. 50. Од. зб. 1889; ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 58445–58449; ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 58444; ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 3985.
10. Філоненко Л., Молочко У. Біографічний нарис Михайла Тележинського «Український композитор К. Стеценко (до історії української пісні)» // Молодь і ринок. 2011. № 4 (75). С. 89–93.
11. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21270/file.pdf>

Inna Tarasenko,
*Candidate of Sciences (History),
Research Fellow of M. S. Hrushevsky Institute
of Ukrainian Archaeography and Source Studies
of National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: 0000-0003-1019-9749
e-mail: innatarasenko86@gmail.com*

Letters of Serhii Telezhynskyi to Oleksandr Koshyts

The aim of the work. Put into scientific circulation and analyze the letters of the composer, choral conductor, teacher, activist of "Prosvita", Ukrainian patriot Serhii Fedorovych Telezhynskyi to the outstanding conductor and popularizer of Ukrainian song Oleksandr Koshyts. Also draw the attention of researchers to the little-known figure of Serhii Telezhynskyi, his professional activities and reduce the number of white spots in his biography. **The research methodology** is based on biographical, prosopographical and historical-logical methods, thanks to which it is possible to analyze the correspondence of two outstanding cultural figures of Ukraine in the conditions of Stalin's totalitarian regime. **The scientific novelty** of the study lies in the introduction into scientific circulation of S. F. Telezhynskyi's letters, which are stored in O. A. Koshyts' own fond at the Ukrainian Cultural and Educational Center (Oseredok) in Winnipeg (Manitoba, Canada) and is a unique and at the same time difficult-to-access source for the history of Ukrainian culture. **Conclusions.** To reveal an important aspect of the biographies of S. Telezhynskyi and O. Koshyts regarding the possible return of the latter to his homeland, the disclosure of the circumstances in which the return took place and developed, in particular in the conditions of strengthening of the totalitarian regime in the Union of Soviet Socialist Republics, their correspondence is undoubtedly a valuable source. Analysis of S. F. Telezhynskyi's correspondence reveals his sincere desire to serve his homeland, his organizational activities with the involvement of the best forces in the musical industry in the Ukrainian Soviet Socialist Republic, in particular the son of the famous Ukrainian composer M. V. Lysenko-Ostap.

Key words: O. Koshyts, S. Telezhynskyi, Ukrainian choral art, epistolary heritage, Music and Drama Institute named after V. M. Lysenko, Ukrainian Cultural and Educational Centre, Oseredok.

*Стаття підготовлена 22 січня 2020 року;
подана до друку 4 лютого 2020 року.*

ІНФОРМАЦІЙНИЙ РЕСУРС КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

УДК 027:021(477):[004.65+025.7/.9–028.27]:[3:008:002.1]

DOI: 10.15407/rksu.25.290

Любов Андріївна ДУБРОВІНА,

член-кореспондент НАН України,

доктор історичних наук, професор,

генеральний директор

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

ORCID: 0000-0002-1011-7910

e-mail: dubrovina@nbuv.gov.ua

Катерина Вілентіївна ЛОБУЗІНА,

доктор наук із соціальних комунікацій,

директор Інституту інформаційних технологій

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

ORCID: 0000-0003-3371-4029

e-mail: lobuzina@nbuv.gov.ua

Олексій Семенович ОНИЩЕНКО,

академік НАН України,

доктор філософських наук, професор,

Президія Національної академії наук України

ORCID: 0000-0003-2424-0554

e-mail: onyshenko@nas.gov.ua

Геннадій Володимирович БОРЯК,

член-кореспондент НАН України,

доктор історичних наук, професор,

заступник директора Інституту історії України

Національної академії наук України

ORCID: 0000-0002-0430-8200,

e-mail: hboriak@gmail.com

ЦИФРОВА ГУМАНІТАРИСТИКА ТА БАЗИ ДАНИХ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В БІБЛІОТЕКАХ УКРАЇНИ

Мета дослідження. Узагальнити сучасні підходи до поняття цифрової гуманітаристики та її предметну галузь, розкрити роль наукових бібліотек у формуванні інтегрованих цифрових електронних ресурс-

сів, розвитку партнерства технічних та гуманітарних наук у реалізації ініціатив із цифрової підтримки гуманітарних досліджень. **Методологія.** У дослідженні використано методи системного аналізу наукових праць з цифрової гуманітаристики та її інноваційного напрямку – баз даних історико-культурної спадщини України, які мають новий інтелектуальний результат, застосовано й низку інших методів і процедур. **Новизна.** Розкрито поняття цифрової гуманітаристики, що утверджується у світі, позитивний досвід створення ресурсів документальної культурної спадщини в наукових бібліотеках України за допомогою інтеграції методів технічних та гуманітарних наук як продукту нової інтелектуальної якості. **Висновки.** Сучасні погляди на цифрову гуманітаристику та її предметну галузь ще й досі розвиваються – від конкретних форм створення ресурсів до широкого проникнення цифрових технологій у підготовку та реалізацію гуманітарних досліджень на базі розвою інтегрованих технологій. Про це свідчать дослідження західних дослідників: М. Таллера, М. Террас, Е. Ванхутта, О. Ле Деуфа, Дж. Фландерс, Т. Веллер та ін. Досвід цифрової гуманітаристики в бібліотеках розкрито у працях Р. Кіа та К. Джорансон, Е. Хювенена та інших. Досвід таких проєктів у світі та Україні, зокрема в кооперації спеціалістів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, показує позитивний приклад роботи з цифровими джерелами історико-культурної спадщини. Інтеграція методів технічних та гуманітарних наук у створення інтелектуальних цифрових проєктів здійснюється спільними колективами, які узгоджують мету, завдання, підходи до структури та контенту, визначення набору смислових відносин та моделей, методи розкриття інформації та управління нею. Такі цифрові БД є якісно новим науковим продуктом, інтелектуальною власністю та вважаються електронною науковою публікацією.

Ключові слова: цифрова гуманітаристика, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут історії України НАН України, НАН України, цифрова інфраструктура гуманітаристики, цифрові історико-культурні проєкти.

Актуальність теми дослідження. Цифрова гуманітаристика породжена революційними змінами в інформаційному суспільстві завдяки цифровим технологіям, які вплинули на традиційні форми створення та поширення наукових знань, у тому числі й у сфері історико-культурних досліджень. Динамічне формування цифрового суспільства з розвитком нових потреб цифрової гуманітаристики та цифрової культури вимагало від гуманітарних наук пошуку нових можливостей використання історико-культурної інформації та управління нею за допомогою цифрових технологій. Своєю чергою, семантична складність гуманітарних наук потребувала нових рішень і в інформаційних технологіях, що демонструвало рух назустріч до взаєморозуміння «ліриків та фізиків».

Термін «цифрова гуманітаристика», або «цифрові гуманітарні науки» (Digital Humanities, далі – DH) був публічно запропонований як узагальнюючий у «Маніфесті цифрової гуманітаристики», прийнятому на зборах представників цифрової гуманітаристики з різних країн у травні 2010 р. в Парижі. Він відкрив шлях до подальшого якісного розвитку інформатизації різних гуманітарних досліджень, передусім в історичних науках, які на той час уже мали певні досягнення в моделюванні даних, створенні електронних ресурсів тощо. Сьогодні цей

термін є спільним («парасольковим») терміном для цілого спектру досліджень і розробок (трансдисциплінарний масив конвергентних практик), пов'язаних з двома основними напрямками наукової діяльності, зокрема: 1) гуманітарною інформатикою, для вирішення проблем якої фахівці-гуманітарії використовують комп'ютерні технології; 2) вивченням гуманітарних наслідків та перспектив соціальної революції, зумовленої бурхливою інформатизацією і поширенням інтернет-технологій [14].

Упродовж останнього десятиліття вчені в галузі гуманітарних наук активно опановують та впроваджують нові цифрові методи в освітньому процесі та в дослідженнях, які ознаменували початок нового етапу розвитку інформаційного суспільства: це – підготовка електронних мультимедійних наукових та навчальних видань; формування та джерелознавчий аналіз корпусів текстів; візуалізація, статистичний та бібліометричний аналіз даних; створення баз даних і баз гуманітарних знань та електронних довідників; підготовка інтерактивних цифрових карт, створення віртуальних гуманітарних проектів та наукових співтовариств онлайн тощо.

Цифрова гуманітаристика в аспектах гуманітарної інформатики як дисципліни у світі вже пройшла шлях становлення, який почався з розвитку «цифрової історії»; вона включена в освітні програми провідних університетів під час навчання бакалаврів, магістрів та аспірантів на відповідних кафедрах, а також розробляється в центрах Digital Humanities, які реалізують наукові дослідження та проекти. Інфраструктурні складові «Digital Humanities» різного рівня (центри, інститути, відділи, лабораторії тощо) сьогодні можна зустріти практично в усіх провідних університетах США, Канади, Великої Британії, Австралії, Голландії [4]. Методологія та спільний інструментарій DH були відпрацьовані як під час створення локальних проектів цифрових ресурсів за допомогою нового підходу до моделювання неструктурованої інформації, що представлена гуманітарними текстами, так і в період масштабних міжнародних проектів, зокрема «Європеани» та «Світової цифрової бібліотеки», які напрацьовувались ЄС та США в останні двадцять років, та інших світових і локальних цифрових проектів. Водночас практика створення цифрових ресурсів у бібліотеках, архівах, музеях дозволила осмислити поняття та предмет DH у цілому.

Аналіз досліджень, публікацій в Україні. В Україні ця проблематика ще не дістала належного обговорення, не узагальнено досвід створення потужних ресурсів деяких українських установ, які застосовуючи нові підходи DH, розпочали, створили або створюють цифрові гуманітарні ресурси. Хоча слід зазначити, що вже є перші публікації, де йдеться про потребу впровадження цифрової гуманітаристики у програми бібліотечнознавчої тематики в закладах вищої освіти України – це, зокрема, праця О. В. Воскобойнікової-Гузєвої; основні принципи цифрової гуманітаристики та відомості про оцифровування фондів бібліо-

тек висвітлено в розвідці Т. О. Ярошенко [2, 11]. Окремі аспекти ДН репрезентовані українськими вченими в галузі соціальних комунікацій у деяких статтях, які порушують певні аспекти її становлення або локальну проблематику. В. Копанєва зробила короткий екскурс в історію виникнення ДН, пригадала початок розробки практичних питань створення ресурсів ДН у науково-дослідних інститутах НАН України станом на 2018 рік, зокрема в Інституті демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, Українському мовно-інформаційному фонді, Інституті археології НАН України, Інституті соціології НАН України, Національному університеті «Києво-Могилянська академія», та напряму наукометрії – в НБУВ [5]. Разом з тим, у згаданих статтях лише побіжно розглянуто реальні проблеми та концепції ДН, її методологічний зміст та практичний результат, вони обмежуються питанням упровадження цифрових технологій та оцифровування ресурсів, що не сповна відповідає вже усталеному поняттю цифрової гуманітаристики.

Паралельно фахівці НБУВ у галузі технічних наук порушують питання про стан та можливості розвитку наукометричних досліджень як напряму ДН – у статті Л. Й. Костенка, Т. В. Симоненко, О. І. Жабіна [6]. Але автори не згадують найбільшого в Україні проблемно-тематичного цифрового ресурсу історико-культурної спадщини НБУВ, що створювався як фрагмент ДН у галузі побудови складних та масштабних баз даних і який у тісній співпраці готувала велика група гуманітарних учених та спеціалістів у галузі інформаційних технологій.

Сьогодні в деяких статтях, присвячених цифровій гуманітаристиці в Україні, автори не завжди чітко розуміють істотну різницю між використанням цифрових технологій під час створення простих інформаційно-пошукових систем та складних, яким присвячується ДН. Багато публічних бібліотек, виконуючи інформаційно-просвітницьку функцію, активно створюють цифрові бібліотеки, які використовують стандартні програмні та бібліотечні рішення, метадані стандартного бібліографічного опису. Такий ресурс не є продуктом ДН. На відміну від таких стандартних підходів, об'єктом ДН є набагато складніші завдання та методики, які далеко відійшли від просто надання технічних засобів для вдосконалення процесу набору тексту або створення цифрових копій. Вони розвиваються в таких трьох перспективних теоретичних напрямках: дослідження *інтегрованого погляду на моделювання гуманітарних даних*, дослідження *нових варіантів моделювання гуманітарних даних* та дослідження, зумовлене новими потребами в *обробці цифрових гуманітарних об'єктів*. З іншого боку, методи цифрової гуманітаристики не лише сприяють впровадженню більш точних та формалізованих методів у гуманітарні науки, але й надають відповідний поштовх розвитку складніших семантичних комп'ютерних інструментів і технологій, таких як автоматичні методи екстракції знань (Data Mining) [20].

Слід водночас зазначити, що зміст і можливості використання цих технологій було коректно розглянуто у статті російського вченого А. О. Яника в «Інтернет-економіці» станом на 2014 р. [10]. Ученими Томського університету (У. С. Захарова, Г. В. Можаяєва, П. М. Можаяєва, Ж. А. Рожнева, В. А. Сербін, А. О. Хаминова) підготовлено колективну монографію, де вперше на пострадянському просторі було кваліфіковано та узагальнено тенденції і напрями розвитку ДН у світі, перспективи включення в освітній процес [4].

Для з'ясування змісту поняття ДН, що формулювалося західними вченими, які започаткували та розвивали цей напрям, необхідно надати огляд зарубіжного досвіду в галузі побудови масштабної цифрової інфраструктури гуманітарних наук. Огляд підходів провідних зарубіжних учених у цьому питанні дозволить ширше розкрити методологічний зміст та практичну цінність ДН, яка розвивається дуже активно в усьому світі і має розвинену історіографію. За останні роки виникли сотні центрів, і було створено кілька міжнародних асоціацій ДН, наприклад, ADHO (The Alliance of Digital Humanities Organizations), у складі якої сьогодні – низка інших товариств (<https://adho.org>), а також Australasian Association for Digital Humanities (aaDH); Canadian Society for Digital Humanities / Société canadienne des humanités numériques (CSDH/SCHN); CenterNet (An international network of digital humanities centers); Digital Humanities Association of Southern Africa (DHASA); European Association for Digital Humanities (EADH); Humanistica, L'association francophone des humanités numériques/digitales (Humanistica); Japanese Association for Digital Humanities (JADH); Red de Humanidades Digitales (RedHD); Taiwanese Association for Digital Humanities (TADH). Видаються міжнародні журнали, проводяться щорічні конференції Digital Humanities.

ДН виникла як результат глобальної інформатизації науки й нового явища – е-науки, а також розвитку цього фундаментального явища як співпраці в основних наукових галузях і спільного використання високопродуктивних обчислювальних ресурсів та інтернет-сервісів. Надалі виникають поняття «відкритої е-науки», «науки 2.0», «цифрової науки». Сучасне інформаційне поле наукових досліджень розвивається відповідно до четвертої парадигми е-науки, у цьому контексті для кожної наукової X дисципліни розвиваються X-Info та Comp-X моделі та дослідження [22]. Це відкриває додаткові перспективи для розвитку ДН, яка працює у сфері створення баз знань гуманітарних наук, що відрізняються від нескладних довідкових баз даних.

Гуманітарні науки стали специфічним об'єктом для інформаційних технологій у зв'язку зі специфікою гуманітарного знання, яке демонструє систему інформації складної внутрішньої структури та семантичної складності, що вимагає особливої уваги до формалізації інформації та створення специфічних моделей даних. Тому інституалізація ДН супроводжувалася ґрунтовними дискусіями в 10-х роках XXI ст. у західній науці, переважно методологічного характеру. Про

непростий шлях зародження та утвердження свідчать матеріали дискусії 2012 р. під егідою одного з найвідоміших «батьків» DH професора Кельнського університету та інших європейських університетів, історика, теоретика і практика DH М. Таллера (M. Thaller). Він присвятив інформатизації та цифровій історії DH майже сорок років свого наукового життя і сьогодні, на нашу думку, є головним методологом DH [30, 31]. М. Таллер умовно поділяє сферу цифрових гуманітарних досліджень на такі сегменти:

- 1) використання цифрових технологій у широкому полі гуманітарних досліджень, передусім для обробки великих масивів даних значної семантичної складності: від аналізу середньовічних рукописів до вивчення літературних творів і документів різних історичних епох;
- 2) дослідження особливостей нової епохи, соціокультурних наслідків цифрових технологій, критичний аналіз їхніх можливостей і обмежень, визначення закономірностей виникнення і розвитку інформації в суспільстві, філософії і методології інформаційного суспільства, інформатизації як соціального явища;
- 3) робота з культурною спадщиною в цифровому форматі, нові цифрові медіа, створення цифрових бібліотек, архівів, баз даних культурної спадщини та колекцій, цифрові реконструкції, що вимагають спільних зусиль гуманітаріїв і фахівців із цифрових технологій [30].

Слід зазначити, що виникненню DH передувала конкретна робота зі створення гуманітарних цифрових проєктів, зокрема і у практиці формування семантично складних баз даних у бібліотеках, архівах, музеях.

Розвиток ідейного підґрунтя DH спостерігається й у виданні «Цифрові гуманітарні науки», підготовленому Меліссою Террас (M. Terras), директором Центру цифрових гуманітарних наук і професором у галузі цифрових гуманітарних наук у Лондонському університетському коледжі, Джуліаною Найхан (J. Nyhan), викладачем у галузі цифрової інформації в Департаменті інформаційних досліджень в Університетському коледжі в Лондоні, та Едвардом Ванхуттом (E. Vanhoutt), керівником досліджень та публікацій Королівської академії голландської мови та літератури (Бельгія) і головним редактором «Журнала цифрової стипендії в гуманітарних науках». Вони демонструють розширення уявлення про новий формат гуманітарних досліджень, заснований на гнучкому поєднанні фундаментальних прикладних досліджень та орієнтований на гуманітарне осмислення умов і перспектив розвитку сучасного суспільства, на впровадження сучасних методологічних підходів і дослідницьких методик у гуманітарні науки, на пошук міждисциплінарних методів дослідження. Розвиток DH суттєво розширює можливості вивчення предмета гуманітарних наук, відкриває нові перспективи вдосконалення дослідницької бази. При цьому, якщо сьогодні обчислювальна техніка та інформатика мають важливе значення для студентів-гуманітаріїв і для досвідчених учених, які освоюють нову інструментальну

базу та інформаційне середовище, то вже спостерігається зворотний процес, коли специфіка пізнавального процесу гуманітарних наук робить істотний внесок у розвиток обчислювальної техніки та інформатики [16].

Відповідно до проведеного доцентом Університету Бордо Монтень (Лабораторія MICA, Франція) О. Ле Деуфом (Olivier Le Deuff) аналізу історії становлення та сучасного стану цифрових гуманітарних наук, найбільш популярними темами ДН останніх років є: дослідження текстів та їх комп'ютерний аналіз, електронні видання, наукометрія; збір і аналіз інформації, її візуалізація, контекстний семантичний пошук, проектування і впровадження гуманітарних баз даних; цифровий та інформаційний менеджмент даних (аналіз, моделювання, збереження); цифрова історія, цифрова спадщина, історична та археологічна інформатика, кібергеографія; цифрове суспільство, соціальна робототехніка, цифрова культура (кіберкультура), кіберпсихологія, мережеві комунікації та соціальні мережі; комп'ютерні ігри, віртуальна і доповнена реальність [18].

На ці аспекти звернули увагу й автори згаданої колективної монографії «Digital Humanities: гуманитарные науки в цифровую эпоху» Томського університету, виданої наприкінці 2016 р., яка надає зведене уявлення про становлення ДН та її специфіку, де розглянуто сучасні тенденції розвитку цифрових гуманітарних наук, що використовують потенціал інформаційних цифрових технологій, організаційні форми та цифрову дослідницьку інфраструктуру для гуманітарних наук, наукознавчий аналіз окремих напрямів розвитку, модельне застосування прикладних методів цифрових гуманітарних наук для результатів наукознавчого аналізу, інформаційне середовище, напрями науково-освітньої діяльності та освітні практики тощо [4].

Виклад основного змісту. Як зазначає Джулія Фландерс (J. Flanders) [21], ДН виникла на ґрунті незадоволення реалізацією масштабних цифрових проєктів з невеликим інформаційним результатом, таких, в яких обсяг превалює над точністю (наприклад, Google Books). Традиційно гуманітарні наукові дослідження були націлені на трудомістку роботу, де потрібні точність і уважність, пошуки відповідної джерельної бази документів та критичне до неї ставлення, здобування фактів на засадах глибокого, копіткого аналізу джерел для отримання достовірної інформації, глибоке розуміння контексту дослідження, що передуює створенню систематизованого наукового твору тощо. Тут виникають і розбіжності у змісті поняття цифрової бібліотеки, що вже широко увійшло до нашого життя, та цифровим гуманітарним ресурсом нового типу, що є об'єктом ДН. Незважаючи на значущість електронних бібліотек, яку зазначає Фландерс, є розбіжності між сучасними підходами щодо їхнього створення та очікуваннями науковців. Як правило, вчені не брали участі в розробці цих ресурсів, вони були відсторонені від технології, бо сприймали ці е-бібліотеки лише як пошуковий апарат. Однак інформаційні технології передбачають розвиток

семантично структурованої мережі формалізованих людських знань. Системи знань, для того, щоб бути значущими й авторитетними, мають вводитися в комп'ютерний формат фахівцями-гуманітаріями, тому настільки важливі освітні практики. Ці фахівці, крім специфічних гуманітарних знань своєї галузі, повинні володіти знаннями з інформаційної інженерії, що робить нагальними цілеспрямоване навчання та підготовку таких фахівців. Нові часи вимагають і нових спеціалістів-гуманітаріїв.

Іншою вадою стихійної розробки та впровадження цифрових гуманітарних проектів стало захоплення «цифровізацією» максимально можливого числа сховищ гуманітарних знань та об'єктів історико-культурної спадщини (бібліотеки, архіви, музейні колекції). Методично і технологічно неузгоджений характер цієї діяльності призвів до того, що оцифровані традиційні ресурси, як і народжені в електронному вигляді бази даних гуманітарних наук, виявилися принципово несумісними, оскільки відзначалися різноманітністю структури, термінології, форматів опису тощо. Як наслідок, утворилася низка бар'єрів на шляху розвитку цифрових гуманітарних проектів, а деякі консервативно налаштовані вчені утвердилися у своєму упередженні з приводу можливостей інформаційних технологій істотно збагатити класичні методи гуманітарних наук, на чому наголошується у збірнику наукових праць, де обговорювалися різні питання ДН, під редакцією відомої дослідниці гуманітаристики Тоні Веллер (T. Weller), яка написала ґрунтовну вступну статтю [23].

Певні недоліки перших цифрових гуманітарних проектів та пов'язані з ними розчарування поступово сформували думку про необхідність утворення сталої інфраструктури таких досліджень з метою координації зусиль, узгодження організаційних та програмно-технологічних рішень [3]. Пошуки рішень для такої інфраструктури привели дослідників до установ, що зберігають соціальну інформацію та історико-культурну спадщину, передусім до національних та наукових бібліотек. Ці установи традиційно, протягом багатьох століть, надавали джерельну базу для гуманітарних досліджень і накопили значний досвід у методах організації, наукового описування та збереження знань, що створювало певні стартові переваги для розвитку ДН. Тому, попри певний попередній негативний досвід, ці дослідження локалізувалися в бібліотеках, архівах, музеях, що дозволило узгодити міждисциплінарні методи аналізу спадщини.

Останнім часом фахівці звернули увагу на розкриття вже набутого досвіду партнерства наукових бібліотек, зокрема в колективній праці «Цифрові гуманітарні науки, бібліотеки та партнерства: критичне дослідження праці, мереж, співтовариств» під редакцією Р. Кіа (R. Kea) та К. Джорансон (K. Joranson) [25]. Сьогодні наукові бібліотеки світу залучаються до цифрових гуманітарних проектів не лише як ресурсна база гуманітарних досліджень, а й як повноправні наукові партнери. Дослідження розкриває досвід побудови співробітництва між

спеціалістами з технічних та гуманітарних наук, партнерських стосунків між бібліотекарями та вченими в галузі гуманітарних наук, цифрової інфраструктури.

Європейський науковий фонд (ЄНФ) визначив дослідницьку інформаційну інфраструктуру для цифрової гуманітаристики як «засоби, ресурси та пов'язані з ними послуги, які використовуються науковим співтовариством для проведення досліджень вищого рівня у відповідних галузях та охоплюють наукове обладнання або набори інструментів; знанняві ресурси, такі, як колекції, архіви, або структури наукової інформації [курсив наш. – Авт.], що забезпечують інформаційно-комунікаційні можливості інфраструктури, такі, як обчислювальна технологія, програмне забезпечення та комунікація» [28]. Відповідно, у 2014 р. була заснована DARIAH (Digital Research Infrastructure for the Arts and Humanities) – Цифрова дослідницька інфраструктура для гуманітарних наук, яка є загальноєвропейською технологічною платформою розподіленого доступу і засобів обробки емпіричних даних гуманітарних досліджень, що значно допомагає у проведенні цих специфічних досліджень [15].

Історичний симбіотичний зв'язок культурної спадщини та гуманітарних наук і вимоги формування баз знань на сучасному етапі формування цифрового суспільства об'єктивно примушує шукати спільних рішень щодо конструктивної взаємодії в новому цифровому форматі. Розвиток даного напрямку свідчить про необхідність розгортання наукового діалогу на цю тему в Україні та осмислення досвіду і перспектив цифрової гуманітаристики.

Пошук моделей даних для представлення культурної спадщини (cultural heritage, CH) – завдання складне. Загальну характеристику цифрових даних культурної спадщини, представлених інтернет-користувачам, наводить фінський дослідник Е. Хювенен (Huvönen E.): багатоформатність – цифрові об'єкти представлені різними формами, такими, як текстові документи, зображення, аудіозаписи, відеоматеріали, предмети музейних колекцій тощо; багатоаспектність – зміст стосується різних тем; багатомовність – інформація доступна різними мовами; мультикультурність – інформація пов'язана та інтерпретується з точки зору різних культур, релігій або національних традицій Заходу та Сходу; різноспрямованість – зміст ресурсу може бути орієнтований на різні категорії користувачів (обивателів, науковців, студентів, спеціалістів; старих або молодих; релігійних або мирян) тощо [24].

Традиційно до терміна «дані» в гуманітарних дослідженнях зберігається стійке амбівалентне ставлення, але насправді історичні приклади виявляють давню традицію аналізу та репрезентації даних у бібліотеках. Інформаційні моделі можна знайти в різних гуманітарних контекстах: енциклопедії, довідники, словники, бібліографії, конкордації та каталоги представляють сталу традицію формалізації та моделювання інформації. Дослідники, зокрема Е. Хювенен, погоджуються з тим, що ніколи не буде знайдений один універсальний формалізм

для всіх гуманітарних наук, але абсолютно необхідним є вироблення спільних методів моделювання даних. Моделювання даних є складнішим для гуманітарних наук, ніж в інших галузях для обробки даних гуманітарної сфери в цифровому середовищі необхідно її однозначно моделювати, але це не можна зробити в повному обсязі, оскільки неоднозначність і нечіткість є невід'ємною властивістю гуманітарних даних. Це призводить до необхідності робити вибір і йти на компроміси [20]. Для DH це особливо важливо, оскільки кожна модель даних орієнтується на конкретний об'єкт.

Потреба віднайдення спільної мови між бібліотеками та цифровою гуманітаристикою була зафіксована Міжнародною федерацією бібліотечних асоціацій (IFLA) у 2017 р., що засвідчено спільною з науковцями конференцією «Digital Humanities – Connecting Libraries and Research» та створенням у 2018 р. постійно діючої робочої групи IFLA Цифрова гуманітаристика та цифрові стипендії (Digital Humanities and Digital Scholarship). Основними темами, які обговорювалися в межах цих ініціатив, є збагачення метаданих цифрових документів, вплив на гуманітарні дослідження установ культурної спадщини, координація між архівами, бібліотеками, музеями, галереями (Gallery, Library, Archive, Museum – GLAM) та університетами, популяризація науки та соціальне значення історико-культурних колекцій, GLAM як мости між соціальними дослідженнями і суспільством, оцінка культурної та економічної цінності GLAM, участь у створенні цифрових архівів окремих громад, спеціальні колекції науковців та бібліотеки, нові форми академічного цифрового видавництва, громадські організації та GLAM, підвищення надійності даних гуманітарних наук [17].

Сьогодні одним з успішних підходів до залучення експертних гуманітарних знань для збагачення даних комплексу історико-культурної спадщини бібліотек, архівів, музеїв є проект моделі метаданих Європеани (Europeana Data Model – EDM). Під час розробки EDM постало завдання знайти набір смислових відносин, які мають суттєве значення для доступу до джерел соціально-культурної інформації: розподіл об'єктів за онтологічними категоріями; розладання об'єкта на частини або включення його як частини до іншого; встановлення подібності об'єктів (мають спільні риси); виявлення в об'єкті інформації щодо сутності, ідеї, предмета тощо; історія предмета (контекст його побутування) [19].

Загалом дослідники погоджуються, що в межах масштабних історико-культурних цифрових проектів потрібно залучати експертів з гуманітарних наук на таких етапах: 1) під час планування процесів передокументації, коли дані з минулого систематично переходять у форму, відповідну до парадигми сучасних інформаційних систем, а також на етапі визначення пріоритетів відбору даних для масової реінтерпретації; 2) під час встановлення моделей та стандартів гуманітарних даних; 3) на стадії розробки та впровадження цифрових проектів,

коли раніше «заморожені» набори даних переходять в активний науковий обіг, пов'язуючи масиви даних минулого з цифровими даними сьогодення [27].

Як показує аналіз наукових публікацій із ДН, стосовно зв'язків з низкою спеціальних дисциплін, що активно використовуються під час науково-дослідної та практичної роботи з об'єктами наукової та культурної спадщини в бібліотеках, архівах та музеях, є багато спільних тем. Дослідники Центру інформаційних наук Лондонського університету за результатами проведеного ними аналізу масиву публікацій 2010–2013 рр. наводять приклади таких тем: пошук та отримання інформації; цифрові бібліотеки та архіви; метадані та опис ресурсів; онтологія, класифікація та систематизація інформації; публікація та поширення цифрових даних; електронні видавничі проекти; відкритий доступ до інформації; пов'язані дані; управління та зберігання колекцій; портали та сховища знань; бібліографія; оцифрування об'єктів спадщини та джерел; збереження цифрових ресурсів; інтерактивні ресурси, користувацький інтерфейс, веб-перегляд; цифрова культурна спадщина; візуалізація інформації; обмін даними; бібліометрія. У наукових публікаціях обох досліджуваних дисциплін на ці теми спрямовані як практична діяльність, так і теоретичний аналіз [29]. Отже, предмет цифрової гуманітаристики охоплює велике коло взаємопов'язаних питань.

У цьому контексті слід звернути увагу на наведений Американською бібліотечною асоціацією список компетентностей бібліотечних спеціалістів гуманітарного і технічного профілю, які можуть бути корисними у процесі здійснення складних історико-культурних цифрових проектів: організація пошуку та доступ до матеріалів у різних форматах; збирання та об'єднання інформаційних джерел для аналізу; визначення матеріалів для оцифрування з метою підтримки наукових досліджень; створення метаданих та проектування схем метаданих; проектування відкритого та зручного доступу до цифрових проектів; співпраця з користувачами; планування довгострокового збереження та постійного доступу до дослідницьких даних, розробка відповідної документації; надання електронної та фізичної інфраструктури для здійснення цифрових проектів [12].

Але, приймаючи досягнення та моделі даних міжнародного наукового співтовариства, необхідно зазначити, що в кожній країні є своя специфіка роботи гуманітарних учених та експертів, яку слід враховувати. Для України трудомістким та відповідальним є сам процес підготовки інформації стосовно кожного об'єкта та методики моделювання об'єкта, що закладається в метадані. Підготовка інформації фактично починається з наукового дослідження джерела, яке не мало попереднього опису або він був створений за скороченою методикою і був дуже недосконалим. Причини цього містяться в історії України як частки СРСР та в обмеженнях і заборонах на вивчення національної історико-культурної спадщини в ХХ ст., яка до початку незалежності не була фактично включена до наукового обігу. Українські архівісти, бібліографи, джерелознавці,

книгознавці, кодикологи та інші спеціалісти в галузі спеціальних історичних та філологічних дисциплін, які працюють у бібліотеках та інших установах, що зберігають культурну спадщину, мають здійснити велике дослідження для зняття суб'єктивізму в науковому описі. Існують науково обґрунтовані вимоги, що висуваються перед методами атрибуції джерела, його ідентифікації, джерелознавчої зовнішньої та внутрішньої критики, систематизації інформації та інформаційних ознак розкриття змісту джерела тощо [3]. Узгодження кількісних та якісних параметрів метаданих, яке є завданням ДН, відкриває нові перспективи розвитку гуманітарного знання та підвищує можливості соціальної ролі національних бібліотек у науковій комунікації.

Створення умов для природної інтеграції між бібліотечними науками та напрямками досліджень цифрової гуманітаристики в національних бібліотеках, що володіють культурною спадщиною, пов'язаними з вивченням компонентів інформаційного ланцюга, сприяє здійсненню спільних цифрових проєктів та використанню нових дослідницьких підходів на межі цих дисциплін. Отже, перехід до партнерських стосунків та стратегічний розвиток такої співпраці спирається на подібність та на такі аспекти цифрової гуманітаристики, які взаємно доповнюють один іншого. Ця робота в галузі вивчення і збереження культурної спадщини є інтелектуальним внеском у цифровий продукт, який вважається формою наукової публікації, інтелектуальним продуктом і сприяє появі проєктів, що мають переваги для всіх партнерів [24].

Уже традиційними, зокрема і для українських наукових бібліотек, цифровими проєктами в галузі підтримки наукових досліджень є формування цифрових бібліотек, створення віртуальних історико-культурних виставок, підтримка інституційних репозитаріїв. Особливо успішними та вагомими стають проєкти, до здійснення яких залучалися відповідні фахові вчені [13].

Як уже зазначалося, не кожна цифрова бібліотека, побудована на стандартних програмних, бібліотечних та бібліографічних рішеннях, є проєктом цифрової гуманітаристики. Це може бути проілюстровано на прикладі двох проєктів національних бібліотек України: «Культура України» (НБУ імені Ярослава Мудрого) та «Україніка» (НБУВ). Так, ЕБ «Культура України» виконує просвітницьку та інформаційно-довідкову функції, вона побудована на стандартних програмних та бібліотечних рішеннях, використовує метадані стандартного бібліографічного опису, інтегрує цифровий контент, вироблений публічними бібліотеками України. На відміну від неї, е-бібліотека «Україніка» побудована за принципами бази знань, контент якої, орієнтований на джерела наукової інформації, науку та освіту, дослідників-гуманітаріїв, має значний супровідний контекст (часовий, географічний, історичний, персональний тощо). У довідковому апараті е-бібліотеки зафіксований значний шар професійних знань бібліотечних спеціалістів та науковців НБУВ (бібліографів, книгознавців, архівістів).

Пам'ятки рукописної та книжкової спадщини супроводжує детальний опис із відповідним науковим коментарем, цифрова копія пам'ятки подається разом із археографічними виданнями, науковими публікаціями, інформацією про дослідників: істориків, палеографів, кодикологів, лінгвістів; доповнюється довідковою інформацією щодо причетних до створення історичного артефакту установ, видавництв, друкарень та персоналій. З метою інтеграції в інтерфейс користувача всіх цих експертних знань для «Україніки» була розроблена спеціалізована система організації знань взаємопов'язаних історико-культурних об'єктів, яка постійно уточнюється та вдосконалюється з метою створення для дослідників умов ефективного пошуку джерел наукової інформації.

Слід відзначити досвід Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ), яка від самого початку свого заснування розглядалась як національна і наукова інституція, що мала стати скарбницею культурних надбань українського народу і водночас лабораторією науки. НБУВ є науково-дослідним інститутом НАН України, який поєднує гуманітарні і технічні науки, лабораторією наукових пошуків у дослідженні та репрезентації документальної спадщини. Це сприяло процесу опанування НБУВ цифрових технологій у 10-х роках ХХ ст., підтвердило потужні можливості альянсу гуманітарних і технічних наук навіть у межах однієї установи, під час створення складних моделей даних для створення баз даних нового покоління – баз знань. У той час, коли сучасні наукові бібліотеки України шукають шляхи і форми координації зусиль у межах спільних проєктів з науковцями зі сфери цифрової гуманітаристики, у НБУВ така співпраця реалізовувалась як природний процес взаємодії вчених-гуманітаріїв, інформаційних (IT) та бібліотечних спеціалістів і була орієнтована на специфіку джерельної бази України [7]. Кожен реалізований цифровий проєкт НБУВ супроводжувався створенням методичних документів та творчих робочих груп під керівництвом профільних спеціалістів. Серед таких проєктів можна відзначити «Цифрову бібліотеку історико-культурної спадщини», комплекс бібліографічних баз даних національної бібліографії України, комплекс баз даних історико-культурних фондів НБУВ (стародруки і рідкісні видання, бібліотечні зібрання та історичні колекції, образотворчі й музичні рукописи та видання, бази даних кодикологічних досліджень рукописних книг «Кодекс» та «Оправа», фондові системні ресурси в базі даних «Рукописний фонд» та архівного фонд НАН України), сайт Українського національного біографічного архівний-тощо. Упродовж десяти років у цій співпраці було задіяно понад 70 наукових співробітників НБУВ, які створювали новий інформаційний масив на базі новітніх джерелознавчих та книгознавчих методик та на базі спеціально створених систем опису, дуже далеких від простих бібліографічних описувань, узгоджували моделі даних та встановлювали внутрішні семантичні зв'язки.

В Україні Міністерством освіти і науки бази даних поки ще не повною мірою визнані як інтелектуальний гуманітарних продукт, що зараховується як наукова публікація, якщо там присутні гуманітарні розробки, хоча ще в 1996 р. була прийнята Директива ЄС щодо захисту інтелектуальних прав на бази даних – «Directive 96/9/EC on the legal protection of databases». Однією з перших це впровадила Велика Британія, де від 1997 р. було введено в дію окремий закон, що стосувався права на базу даних «The Copyright and Rights in Databases Regulations 1997». Авторські права на базу даних поширюються на методику відбору матеріалів та впорядкування її вмісту за умови, що цей відбір та розроблена структура є інтелектуальною творчістю (авторські права на базу даних не стосуються її вмісту). Суто бібліографічні бази, які також формують бібліотеки і які не відповідають стандарту інтелектуальної творчості, тим не менш, можуть мати право на «*sui generis*» (унікальність) у разі, коли виробник зробив значну інвестицію в отримання, перевірку або представлення вмісту бази даних. Право «*sui generis*» поширюється лише на загальнодоступні бази даних. Творець (виробник) бази даних був визнаний її безпосереднім власником. Ці заходи дали можливість захистити вміст баз даних і запобігти їхньому несанкціонованому копіюванню і використанню, без урахування прав правовласників [32].

Узагальненням досвіду цифрових проектів історико-культурної спадщини в Україні стала оригінальна модель бази знань електронної бібліотеки «Україніка», функціонал якої ґрунтується на технологічних рішеннях і цифрових ресурсах НБУВ, сформованих у попередні роки і які вперше залучаються до наукового обігу. Комплекс інформаційних ресурсів, що вже є інтелектуальним продуктом, доповнено унікальним довідковим матеріалом, забезпечено візуальною та енциклопедичною інформацією, яку супроводжують (збирають, редагують, встановлюють семантичні зв'язки) наукові співробітники НБУВ. Передумовою успішності цифрових проектів НБУВ став науковий доробок учених та фахівців України в різних галузях знань, що здійснили колективне осмислення проблеми та методологічні розробки інтегрованих підходів до спільних питань джерельної бази української документальної архівної, рукописної та книжкової спадщини; розгорнули роботу з наукового опису та його формалізації, підготовки гуманітаріями нового контенту метаданих, реєстрації документальної спадщини українського народу в її різновидовому та історичному контекстах [3, 1]. НБУВ провела низку міжнародних конференцій, під час яких обговорювалися питання розвитку бібліотек у цифровому суспільстві, написано розділи в колективних монографіях. Стратегія розвитку формулювалась академіком О. С. Онищенком на всіх етапах входження в цифровий простір, ставилися завдання «вписатися в цифрове середовище», яке стало «невідворотною об'єктивною необхідністю вирішення проблем перебудови структури для взаємодії з цифровим середовищем; формування цифрового мультимедійного ресурсу; організації системи цифро-

вого інтегрованого сервісу; перетворення професії бібліотекаря на науково-інформаційного працівника (інформацієзнавця)» [9].

Як науково-дослідний інститут Національної академії наук України НБУВ використала цей досвід під час реалізації кількох спільних цифрових проєктів з науково-дослідними установами НАНУ, які надають джерельну інформацію для наукових досліджень, зокрема реферативної бази даних «Україніка наукова» (спільно з Інститутом проблем реєстрації інформації НАН України). Одним із плідних спільних проєктів є сайт Інституту історії України (ІІУ) НАН України, де широко представлено структурований та науково опрацьований контент, електронний архів М. С. Грушевського (спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Інститутом літератури імені Т. Г. Шевченка), що мають глибоку ретроспективу в розробці питань представлення архівних ресурсів [8], а також ресурс «Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.» разом з Українським мовно-інформаційним центром НАН України. Слід підкреслити, що інтелектуальні технології опрацювання документальної спадщини та створення ресурсів визначило й те, що ці ресурси НБУВ було зареєстровано в Україні як об'єкти інтелектуальної власності.

НБУВ та згадані вище гуманітарні інститути сформували колективи та опанували нові цифрові форми роботи, розробили спільні методики створення ресурсів, складні моделі даних, що базувалися на опрацьованому спільно з урахуванням української специфіки формуванні джерельного ресурсу та *визначенні набору смислових відносин*, котрі мають суттєве значення для доступу до джерел соціально-культурної інформації, як це пропонувалося EDM, і які перетинають дисциплінарні межі, орієнтовані на нові аудиторії та інноваційні цифрові технології. На нашу думку, вони зробили суттєвий внесок у розвиток е-науки та цифрової гуманітаристики в Україні.

Наразі це найпотужніший в Україні та визнаний у світі багатофункціональний цифровий ресурс сучасного наукового простору та історико-культурної спадщини, який має характер міждисциплінарного ресурсу нової наукової якості, користується методологією цифрової гуманітаристики, яка розвивалася в НБУВ НАН України. Про популярність та вагомий соціальний вплив, який був би неможливим без цифрових каналів наукової комунікації, свідчить статистика незалежної системи Google Analytics. Так, за перше півріччя 2020 р. портал Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського відвідало приблизно 1,2 млн. користувачів з унікальними IP-адресами, які здійснили загалом понад 5 млн. інформаційних запитів та 11 тис. сеансів роботи щодобово; понад 20 тис. переходів на портал НБУВ було виконано через Google Scholar та 10 тис. переходів – з Wikipedia (різними мовами). Приблизно 10 % загальної аудиторії користувачів інформаційних порталів складають запити за межами території

України (понад 1, 5 тис. сеансів роботи на добу), зокрема це такі країни, як США, Польща, Німеччина, Білорусь, Велика Британія, Чехія, Канада, Італія, Франція.

Висновки. Сучасні погляди на цифрову гуманітаристику та її предметну галузь ще й досі розвиваються – від конкретних форм створення ресурсів до широкого проникнення цифрових технологій у підготовку та реалізацію гуманітарних досліджень на базі розвитку інтегрованих технологій. Про це свідчать дослідження західних науковців: М. Таллера (M. Thaller), М. Террас (M. Terras), Е. Ванхутта (E. Vanhoultt) О. Ле Деуфа (Olivier Le Deuff), Дж. Фландерс (J. Flanders), Т. Веллер (T. Weller) та ін. Досвід цифрової гуманітаристики в бібліотеках напрацьований Р. Кіа (Kea R.) та К. Джорансон (K. Joranson), Е. Хювененом (Huvönen E.).

Досвід таких проектів у світі та Україні, зокрема Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та Інституту історії України НАН України, показує, що до формування інтелектуальних цифрових проектів слід у творчій співпраці інтегрувати методи технічних та гуманітарних наук, створювати спільні колективи, які узгоджують мету, завдання, підходи до структури та контенту, методи розкриття інформації та визначення її достовірності, здійснюють інтелектуальний внесок у змістову частину баз цифрової джерельної спадщини.

Орієнтований на використання певними фахівцями ресурс створюється на базі науково організованої за певними принципами структури з визначенням набору смислових відносин, моделей даних, які мають суттєве значення для доступу до джерел соціально-культурної інформації. Опрацьований спеціалістами контент має можливості ефективного використання та властивості подальшого розвитку відповідно до розвитку гуманітарних наук. Такі цифрові БД вважаються інтелектуальним продуктом та реєструються як інтелектуальна власність, забезпечуючи пріоритети українських учених, які працювали в цих проектах. Одночасно їх можна вважати цифровою науковою публікацією, оскільки вони створюються на базі підготовки нової, інтелектуально опрацьованої інформації і являють собою нову наукову якість ресурсів.

Взаємна плідна співпраця спеціалістів у галузі технічних та гуманітарних наук збагачує необхідним історичним і культурним контекстом цифрові дані та забезпечує ефективне використання цифрових ресурсів української спадщини. В умовах розвитку цифрового суспільства науковим бібліотекам України та іншим установам збереження соціальної і культурної пам'яті необхідно, використовуючи досвід НБУВ, шукати ефективні форми співпраці із соціогуманітарними науковими установами з метою достойного представлення користувачам цифрової мережі гуманітарних ресурсів як системних знань.

Список використаних джерел

1. Боряк Г. В. Проблеми укладання Археографічного реєстру національної архівної спадщини України // Спеціальні історичні дисципліни: Питання історії та методики. Ч. 5: Історіогр. дослідження в Україні. Вип. 10: зб. наук. пр. на пошану академіка НАН України В. А. Смоля: у 2-х ч. Ч. 1. Київ, 2000. С. 284–312.
2. Воскобойнікова-Гузєва О. Цифрова гуманітаристика в системі вищої освіти Канади // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. 2019. Вип. 2. С. 58–62. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003293>.
3. Дубровіна Л. А. До витоків концепцій інформаційних ресурсів українки: міжвідомчі проекти та державні програми в галузі архівознавства, археографії та бібліографії в 90-х роках ХХ ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. 2017. Вип. 21. С. 213–232. <https://doi.org/10.15407/rksu.21.213>
4. Захарова У. С., Можаяєва Г. В., Можаяєва П. Н., Рожнева Ж. А., Сербин В. А., Хамина А. А. Digital Humanities: гуманитарные науки в цифровую эпоху / под ред. Г. В. Можаяевой. Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2016. 120 с.
5. Копанєва В. О. Бібліотека цифрової науки // Вісник НАН України. 2018. № 4. С. 76–85.
6. Костенко Л., Симоненко Т., Жабін О. Цифрова гуманітаристика в бібліотеці: від е-каталогу до наукометрії // Бібліотечний вісник. 2018. № 4. С. 3–9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2018_4_3
7. Лобузіна К. Цифрове обличчя наукової бібліотеки: столітній рубіж академічних традицій та інновацій // Бібліотечний вісник. 2018. № 3. С. 12–17. URL: http://bv.nbuv.gov.ua/doc/bv_2018_3_4
8. Онищенко О. С., Дубровіна Л. А., Лобузіна К. В. та ін. Розвиток ресурсної бази вітчизняного інформаційного середовища. Київ, 2012. С. 116–197.
9. Онищенко О. Адаптація бібліотек до «життя в цифрі» // Бібліотечний вісник. 2020. № 1. С. 3–8. URL: http://bv.nbuv.gov.ua/doc/bv_2020_1_3
10. Яник А. А. Анализ современных тенденций в развитии цифровой инфраструктуры гуманитарных исследований за рубежом // Теоретическая и прикладная экономика. 2014. № 4. С. 114–139. <https://doi.org/10.7256/2306-4595.2014.4.13158>
11. Ярошенко Т. О., Чуканова С. О. Роль цифрової гуманітаристики у модернізації сучасного бібліотекознавства // Український журнал з бібліотекознавства та інформаційних наук. 2018. Вип. 1. URL: <http://librinfosciences.knukim.edu.ua/article/view/146186/148535>
12. American Library Association. 2010. B.1 Core Values, Ethics, and Core Competencies (Old Number 40), URL: <http://www.ala.org/aboutala/governance/policymanual/updatedpolicymanual/section2/40corevalues>
13. Chen A. H., Pickle S. & Waldroup H. L. Changing and Expanding Libraries: Exhibitions, Institutional Repositories, and the Future of Academia. The Process of Discovery: The CLIR Postdoctoral Fellowship Program and the Future of the Academy. Eds.: J. C. Macclachlan, E. A. Waraksa, and C. Williford. CLIR Pub 167 (September 2015). 2015. pp. 62–81, <http://www.clir.org/pubs/reports/pub167>

14. Dacos M. Manifeste des Digital humanities. That Camp Paris. 2011. URL: <http://tcp.hypotheses.org/501>.
15. DARIAH (Digital Research Infrastructure for the Arts and Humanities). URL: <http://www.dariah.eu/>.
16. Defining Digital Humanities / Eds: Terras M., Nyhan J., Vanhoutt E. London : Routledge, 2013. 330 pp. <https://doi.org/10.4324/9781315576251>
17. Digital Humanities – Connecting Libraries and Research. From the 15th to the 17th of August 2017 the IFLA satellite meeting «Digital Humanities – Opportunities and Risks. Connecting Libraries and Research» took place in Berlin. URL: <https://dh-libraries.sciencesconf.org/>
18. Digital Humanities: History and Development / Ed.: Olivier Le Deuff. Wiley, 2018. 176 pp. <https://doi.org/10.1002/9781119308195>
19. Doerr M., Gradmann S., Hennicke S., Isaac A., Meghini C., Van de Sompel H. The Europeana Data Model (EDM). In Proceedings of World Library and Information Congress: 76th IFLA general conference and assembly 10–15 August 2010, Gothenburg, Sweden. URL: <https://www.ifla.org/past-wlic/2010/149-doerr-en.pdf>
20. Flanders J., & Jannidis F. The Shape of Data in the Digital Humanities. 2018. Digital Research in the Arts and Humanities. <https://doi.org/10.4324/9781315552941>
21. Flanders J. The Productive Unease of 21st-century Digital Scholarship. *Digital Humanities Quarterly*. 2009. Vol. 3. No. 3. URL: <http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000055/000055.htm>
22. The Fourth Paradigm: Data-Intensive Scientific Discovery / Eds.: Hey T., Tansley S., Tolle K. Redmond: Microsoft Research, 2009. URL: <http://fiz1.fh-potsdam.de/volltext/fh-potsdam/10445.pdf>
23. History in the Digital Age / Ed. T. Weller. London ; New York : Routledge, 2012. 224 pp. <https://doi.org/10.4324/9780203093443>
24. Hyvönen E. Publishing and Using Cultural Heritage Linked Data on the Semantic WebPublishing and Using. *Synthesis lectures on the semantic web: theory and technology*. # 3. pp. 1–145. URL: <https://seco.cs.aalto.fi/publications/2012/hyvonen-ch-book-2012.pdf>.
25. Kea R. and Joranson K. (Eds.). (2018). Digital Humanities, Libraries, and Partnerships: A Critical Examination of Labor, Networks, and Community. *Chandos Information Professional Series*. Chandos Elsevier, Oxford. 214 p. Retrieved from <https://www.science-direct.com/book/9780081020234/digital-humanities-libraries-and-partnerships>.
26. Lucky S., Harkema C. Back to basics: Supporting digital humanities and community collaboration using the core strength of the academic library. *Digital Library Perspectives*. 2018. 34 (3). 188–199. <https://doi.org/10.1108/DLP-03-2018-0009>
27. Münster S., Apollonio F. I., Bell P., Kuroczynski P., Di Lenardo I., Rinaudo F., Tamborrino R. Digital cultural heritage meets digital humanities. *Int. Arch. Photogramm. Remote Sens. Spatial Inf. Sci.* 2019. XLII-2/W15, 813–820. <https://doi.org/10.5194/isprs-archives-XLII-2-W15-813-2019>

28. Research Infrastructures in the Digital Humanities. *European Science Foundation*. 2011. URL: https://www.esf.org/fileadmin/user_upload/esf/RI_DigitalHumanities_B42_2011.pdf

29. Robinson L., Priego E. and Bawden D. Library and information science and digital humanities: two disciplines, joint future? In Proceedings of the 14th International Symposium on Information Science, 19–21 May 2015, Zadar, Croatia. URL: <https://openaccess.city.ac.uk/id/eprint/11889/>

30. Thaller M. Controversies around the Digital Humanities: An Agenda. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*. 2012. Vol. 37. No. 3 (141). pp. 7–23. URL: <https://www.jstor.org/stable/41636594>

31. Thaller M. Controversies around the Digital Humanities: An Agenda. A slightly adapted version of the introduction of the printed version of the workshop papers, written after the workshop. URL: <http://www.cceh.uni-koeln.de/files/ThallerIntroWahn.pdf>.

32. Copyright and Research in the Humanities and Social Sciences: A British Academy Review. The British Academy, September 2006. <https://www.thebritishacademy.ac.uk/publications/copyright-and-research-humanities-and-social-sciences-british-academy-review/>

Liubov Dubrovina,

*Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of Sciences (History), Professor,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine,
Director General
ORCID: 0000-0002-1011-7910,
e-mail: dubrovina@nbuv.gov.ua*

Kateryna Lobuzina,

*Doctor of Social Communications,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine,
Institute of Information Technologies,
Director
ORCID: 0000-0003-3371-4029
e-mail: lobuzina@nbuv.gov.ua*

Oleksii Onyschenko,

*Academician of National Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of Sciences (Philosophy), Professor,
Presidium of National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: 0000-0003-2424-0554
e-mail: onyshenko@nas.gov.ua*

Hennadii Boriak,

*Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of Sciences (History), Professor,*

*Institute of History of Ukraine
of National Academy of Sciences of Ukraine,
Deputy Director
ORCID: 0000-0002-0430-8200
e-mail: hboriak@gmail.com*

Digital humanities and databases of cultural heritage in libraries of Ukraine

The aim of the article. To summarize existing approaches to the concept of digital humanities and its branch, the role of scientific libraries in the formation of integrated digital electronic resources; development a partnership of technical sciences and humanities in the field of initiatives to digitally support humanitarian research. **The methodology.** Systematic analysis of scientific works on digital humanities and completion of digital projects of new intellectual outcome to create a digital source databases of historical and cultural heritage in Ukraine and a number of other methods and procedures. **Originality.** The concept of digital humanities established in the world is revealed, a positive experience of creating a digital resources of documentary cultural heritage in the scientific libraries of Ukraine through integration of methods of technical and humanities sciences as a product of a new intellectual quality. **Conclusions.** The scope of the concept and subject area of digital humanities are still evolving from specific forms of restricting of resource creation to the widespread penetration of digital technologies in preparation and implementation of humanitarian research, based on the development of integrated technologies. It is evident by the studies of Western researchers M. Thaller, M. Terras, E. Vanhoutt, Olivier Le Deuff, J. Flanders, T. Weller and others. Experience of digital humanities in the libraries is highlighted in works of Kea R. and K. Joranson E. Hyvönen. Experience of such projects in the world and in Ukraine, in particular the cooperation of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine specialists, shows a positive example of work and digital sources of cultural heritage. Integration of methods of development of technical sciences in the creation of intelligent digital projects through joint teams that agree on goals, objectives, approaches to structure and content, specifications of special modeling, methods of information disclosure, management. Such digital databases are a qualitatively new product, an intellectual property, and are considered in a world to be an electronic scientific publication.

Key words: digital humanities, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine, digital infrastructure humanities, digital historical and cultural projects.

*Стаття підготовлена 10 січня 2020 року;
подана до друку 29 січня 2020 року.*

Viktoriya Dobrovolska,

*Doctor of Philosophy in Social Communications, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Cultural Studies
and Informational Communications*

National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts

ORCID: 0000-0002-0927-1179

e-mail: vika_dobrovolska@ukr.net

Yuliya Kalinina-Symonchuk,

Head of Legal Support Department

V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0002-8936-2926

e-mail: kcyuliya@gmail.com

CRITERIA AND PRIORITIES FOR SELECTING OBJECTS OF HISTORICAL AND CULTURAL DOCUMENTARY HERITAGE FOR DIGITIZATION

The purpose of this work is to identify and generalize the criteria for selecting historical and cultural documentary heritage objects for digitization and further preservation and providing access for users. **The research methodology** consists of applying general scientific and special methods, in particular, the system approach, analysis, synthesis, logical method, and visualization of research results. **The scientific novelty** of the work lies in identifying different approaches and a developed system of criteria and priorities, generalizing these criteria for selecting historical and cultural documentary heritage objects for digitization and the conditions to be taken into account, as well as the need for a coordinated position of various departments in this direction, attracting official expertise to determine the sequence and priorities to avoid duplication of digitization. **Conclusions.** The selection of objects of historical and cultural documentary heritage for digitization is a task that must maintain a balance between the national significance of the funds for the history of national states and the history of mankind, the user's requests and the task of preserving the funds. Digitization offers significant benefits to users of digital cultural resources. The main criteria for selecting objects for digitization are: value, uniqueness, and rarity of documents; documents related to objects of national heritage; documents that have research value; and documents that have an unsatisfactory physical condition; documents that threaten to lose information; documents in high demand and publications that are available in limited quantities. The main goal of selecting cultural heritage objects for digitization is to promote the establishment of Ukrainian identity, the introduction of digital objects of national memory of Ukraine and world heritage into a wide social circulation, and the integration of various Ukrainian digital cultural information resources into a single information system.

Key words: objects of historical and cultural documentary heritage, digitization, digital resources, preservation of cultural heritage.

Relevance of the research topic. In recent decades, digital technologies have been rapidly developing, entering our daily lives and beginning to transform the information society into a digital one. The introduction of information and communication technologies has helped transform the activities of cultural institutions, in particular archives, libraries, and museums as document and communication structures of society, changing their tasks, functions, and approaches to serving users. The development of information technologies contributed to the emergence of digital technologies and documents in electronic (digital) form, in addition to electronic documents, there were digitized copies of documents, websites, databases, and the like. Millions of documents, museum items, and other intellectual property products are being digitized and organized as public electronic resources around the world.

The purpose of the work is to identify and generalize the criteria for selecting historical and cultural heritage objects for digitization and further preservation and providing access for users.

Analysis of research and publications. A number of scientific works of local researchers is devoted to the problems of selecting objects of historical and cultural documentary heritage for digitization. In particular, the general criteria for selecting documents for digitization of library collections are provided in the works and publications of H. Yevstigneeva [4], H. Kovalchuk [8], K. Lobuzina [12], A. Rybachka [19]. Digital library projects, in particular the organization of long-term preservation of library electronic resources, including digitized ones, are considered in the monograph of I. Lobuzin [11]. Current issues of theory and practice of forming collections of documentary heritage objects-from ancient epigraphic sources to valuable electronic documents of the XXI century are studied by I. Losiyevsky [13]. In the works of L. Dubrovina, the definition of a handwritten book, its identification and attribution is given, the role of library cultural heritage in the system of institutions of national memory of Ukraine, national cultural heritage and its book resource in the era of digital society is highlighted [2; 3].

Presentation of the main material. The selection of objects of historical and cultural heritage for digitization in public institutions (libraries, archives, museums) is an important task that should preserve the status of the memorial historical and cultural fund, maintain a balance between the user's requests and the task of preserving the funds.

The main goals of digitizing funds of social memory institutions are as follows:

- to allow people, regardless of their location, to directly access, use, and publish various collections of digital materials without visiting the institutions themselves;
- by improving access to their content by providing access to digital surrogates, to ensure the preservation of rare and vulnerable collections, cultural objects;

- to create a critical array of digital content related to the documentary and cultural heritage of a particular country or region to support research, education, publishing, and exhibition programs;
- attracting new audience and various communities of remote users.

Digitization offers significant benefits to users of digital cultural resources. Thus, stating this, M. Terras summarizes a number of reasons and advantages for implementing a digital project by a cultural institution:

- easier access to content;
- immediate access to high-demand content;
- quick access to materials available elsewhere;
- ability to get unprocessed materials;
- ability to display large maps and visual materials;
- gathering collections that are stored in different locations;
- improving image quality: brightness, color, noise reduction, sharpening, increasing the size, etc.;
- obtaining a digital substitute for brittle material, keeping it at the same time;
- integration of various materials for educational purposes;
- text recognition and enhanced content search capabilities;
- integration of various multimedia resources, such as video, sound and images, etc.
- ability to provide users with digital documents for photocopies or printed prints, etc.
- reducing the cost of document delivery;
- introduction to a wide social circulation of critical information array [30].

The task of selecting cultural objects for digitization is primarily related to the resource and temporary inability of social memory institutions to digitalize all printed materials, manuscripts, audio and video materials, etc. stored in the funds. Therefore, it is important for librarians and information specialists to decide what to select, grant access to them, and save them. It is also worth taking into account the experience of the pan-European digital project Europeanus, which in its strategy for the coming years has identified two main criteria for selecting content: 1) quality instead of quantity, and 2) focusing on user needs [22].

H. Yevstigneeva [4], H. Kovalchuk [10], I. Lobuzina [11] in their works propose to select documents for digitization of library collections according to the following criteria:

- *valuable, unique, and rare* documents (existing in one or a limited number of copies, including manuscripts and photographs);
- documents related to objects of *national heritage*, the introduction of which in a wide cultural circulation is of great importance for the restoration of national memory, history and culture of the state;

- documents of *research value*;
- documents that are in *poor physical condition* (damaged due to physical, chemical and biological factors, fragile or oversized documents that require special access conditions), digitization of such documents contributes to their preservation, provided that users have access to their digital copies;
- documents that are at risk of losing information (for example, fading and disappearing text in paper-based documents, demagnetization of records on magnetic tape, loss of color on microforms, while the physical state of the media remains satisfactory, etc);
- documents of *high demand* and publications available in limited quantities (low-circulation, destroyed, Prohibited).

The criteria for selecting documents for digitization may also be subordinate to the objectives of a specific digital project or cultural program. Accordingly the selection of materials is critical here and is based on the following facts

- they will be of interest to users in the long term;
- they will acquire new value in digital form;
- they are important for understanding a specific subject area;
- they have artistic value;
- they contain useful or new information;
- they thoroughly cover a specific subject area in a wide and deep way;
- they are important for the subject defined by the project goals;
- they have historical and state value;
- they contain data about objects and groups of objects that are not sufficiently covered in other documents [28].

To determine the category of unique, rare and valuable documents from library, archive and museum collections, libraries of Ukraine should follow the recommendations of the order of the Ministry of Culture of Ukraine on the «Procedure for selecting handwritten books, rare and valuable publications in the State register of national cultural heritage» [18]. According to this order book heritage objects are divided into groups:

1) handwritten books created before the end of the XVII century – all (including fragments), and since the XVIII century – only unique books, taking into account the peculiarities of writing and materials, the place of creation and language, design, content;

2) old printed editions of the XV–XVIII centuries, according to the following groups: incunabula; paleotype; glagolic font edition; Latin font edition; cyrillic font edition; civil font edition; other books (printed in other fonts);

3) Ukrainian publications – books and periodicals printed in the Ukrainian language during the 1801–1922, regardless of what territory they were printed in, printed in any language during the 1801–1860 on the territory of modern Ukraine;

4) individual valuable publications or copies of publications – the first and/or lifetime editions of the works of the founders of science and technology, containing fundamental scientific discoveries and research; the first and lifetime editions of works of classics of fiction, outstanding figures of culture and art; copies of illegal or censored publications; publishing falsifications and copies with disguised editions; books that are examples of artistic design and printing, including unusual formats and forms; bibliophile publications (numbered or named copies of the publication, reproduced in unusual ways, printed on non-traditional materials, in handmade bindings made of rare materials); copies with autographs, records, ex-libris and seals of prominent figures of the state, science, culture, and literature.

5) Collections – book heritage objects (group code – CBH) – collections of individual book heritage objects and/or books and periodicals that together make up a valuable historical and cultural object for the state (world).

H. Kovalchuk [8] substantiates the inclusion of the book in the category «book heritage object» on the following general grounds:

- *chronological* (the time when the book was created);
- *historical* significance of the book for the development of society, region, and the world);
- *stages* (the book is a heritage object of a critical period in the life of the country, its integral component);
- *uniqueness* (it distinguishes the book as the only one of its kind that has been preserved in a single copy or has individual features that are of scientific, historical or artistic significance (with autographs, proprietary notes, additional attachments or drawings);
- *priority* (the book as the first publication of works of classics of science and literature, other works of fundamental importance for history and culture, socio-political development);
- *memoriality* (linking the book with the life and work of outstanding historical personalities or scientific or creative teams, as well as with memorials);
- *collectibility* (it characterizes the book about its belonging to collections that have the properties of an important historical and cultural object), etc.

The experience of the National Library of Ukraine named after. I. Vernadsky on the formation of the resource of handwritten and book heritage of Ukraine allowed to develop the project «Book heritage objects of the NBUV», which is important for fulfilling the functions of the NBUV as a national library storehouse, related to the implementation of the tasks of forming the State register of national cultural heritage. The database «Book heritage objects of the NBUV» is intended for scientific and bibliographic registration of heritage objects and is currently available on the NBUV portal in the thematic block «Historical and cultural resources». The accumulated information resource about particularly valuable and unique documents

of the largest library in Ukraine can be used to form a consolidated database of book heritage objects of other libraries and institutions in Ukraine – museums and archives. This approach reveals the prospects for creating a national digital library, similar to those that are being created in many countries of the world as a priority of state cultural policy [9].

Ukrainian researchers take into account the provisions set out in the interstate standard «Book heritage objects. General requirements», adopted in Ukraine in 2008 [16].

Leading IFLA experts note that the national bibliography is the main source for creating digital library resources. The sources selected for the formation of the national bibliography can be the main reference point for determining the value of publications for digitization [24]. In the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky powerful electronic resources of the national bibliography were created [12], in particular, the electronic library «Ukrainika» contains full versions of electronic reference books of the national bibliography «Ukrainian-Language book in the NBUV funds, 1798–1923: in 3 vols. (2003)», «Book in Ukraine (1861–1917), in 20 volumes (1996–2017)». The «Digital library of historical and cultural heritage» of NBUV already includes digitized and the first 300 Ukrainian publications according to the list of bibliographic index, starting with the edition «Kotlyarevsky I. P. Eneida translated in Little Russian language, 1798» presented in the collection «Ukrainian-language book (1798–1923)». The significant publications of the national bibliography of Ukraine also include «Repertoire of Ukrainian books, 1798–1916: vol. 1–9 (1995–2005)» of the Lviv National Scientific Library of Ukraine named after V. Stefanyk and the Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after M. Hrushevsky (Lviv branch) and «Printed consolidated catalog of Ukrainian-language books of state libraries and museums of Ukraine. 1798–1923. Issue 1–5 (1999–2015) of the Yaroslav the Wise National Library of Ukraine. For more information about the sources of the national bibliography of Ukraine, see the article of the Ukrainian library encyclopedia «Ukrainian bibliographic repertoire» [20].

However, national libraries, archives, museums and other institutions of memory do not only keep books in their collections. A significant part of the library collections is made up of non-book types of documents that are of historical and cultural value and need to be digitized for further preservation and access to the general public. In addition, major libraries in Ukraine are institutions of national significance, and archive materials on their history and the activities of individual departments are stored. In archival institutions and museums, along with documents and other items of the main profile groups, the personal libraries of fund-makers are preserved in full or in fragments. At the same time, the purely archival fund divisions of large libraries also contain significant volumes of book collections and collections that are part of the personal funds of scientists and cultural figures (the Institute of manuscripts

and the Institute of Archival Studies of the National library of Ukraine named after V. I. Vernadsky). As noted by I. Losiyevsky in the collections of libraries, along with books, there are documents that are not printed and are not directly related to the history of handwritten or printed books, book publishing, among them the researcher specifies the following:

- rare and valuable leafy publications (posters, invitations, postcards, etc);
- rare and valuable music publications;
- rare and valuable cartographic publications;
- archival documents, complexes of archival documents of scientific, historical, cultural, and artistic value: text, image, and text, in particular with seals and stamps;
- photo-, phono-, film, video documents, optical, magnetic disk documents, etc. (they make up collections and collections, archival funds of personal and official origin);
- printed epigraphic heritage objects on various media that represent scientific, historical, cultural, and artistic value: graffiti, ceramic stamps, birch bark certificates, and so on.
- collectible numismatic collections;
- collection of medals;
- collections of award, service and souvenir badges [13].

The general description of cultural heritage is given by the Finnish researcher Hyvönen E.:

- *multi-format*: cultural objects are represented in various forms, such as text documents, images, audio recordings, videos, collections, learning objects, etc;
- *multi-aspect*: content covers various topics;
- *multilingualism*: information is available in different languages;
- *multiculturalism*: the information is related and interpreted from the point of view of different cultures, religious or national traditions;
- *multidirectional*: the content of a resource can be targeted at different categories of users [25].

According to the Law of Ukraine «On protection of cultural heritage» (2000) [5], the cultural heritage sites are classified by two main criteria:

- *types*: structures (works); complexes (ensembles); attractions;
- *classes*: archaeological; historical; monumental art; architecture and urban planning; garden and park art; landscape; science and technology.

«The procedure for entering unique heritage objects of the Museum Fund of Ukraine in the State register of national cultural heritage» (2002) defines the main criteria for evaluating the value of museum heritage objects:

- *origin* – definition of the role and significance of attractions, their authors, fund-makers as sources of information, significance of events, phenomena that are

reflected in heritage objects, their connection with historical events, a certain historical environment, prominent persons, time and place of creation, existence and location;

- *content* – establishing the meaning of information contained in museum items, identifying the main features that determine the name, authorship, chronology and geography of creation and existence, material and manufacturing techniques, memoriality, repeatability in other heritage objects;
- *scientific value* – the significance of the heritage object as a source of historical and cultural, natural-scientific and any other information in solving research tasks of the museum;
- *artistic value* – taking into account the significance of heritage objects, established in the process of identifying their artistic features, the level of artistic quality (features of style, composition, color, originality, manufacturing techniques, general skill of performance);
- *external feature* – taking into account the originality, presence or absence of inscriptions, signatures, stamps, brands, artistic, paleographic and other features of heritage objects, their physical condition – the degree of preservation, damage, loss [17].

«Methods and criteria for identifying and including unique documentary heritage objects of the National archival Fund of Ukraine in the State register of national cultural heritage» (1998) [14] define the following main provisions:

- a unique documentary heritage object is a particularly valuable document of the National Archive Fund, which is important for the formation of the national identity of the Ukrainian people, determines their contribution to the World cultural heritage, has no analogues and regarding legal force, autograph and external signs can not be restored in the event of irreparable damage or loss.
- criteria of historical and cultural value of documents of the National Archive Fund:
- the value of the funder;
- the authorship of the documents;
- the time when documents were created;
- the value of the displayed information;
- the originality and legal force of documents;
- the presence of artistic features of documents.

It should also be noted that in 2019, a test version of the prototype of the electronic information resource of cultural heritage and cultural values (portal «Cultural heritage of Ukraine») was launched. The resource is available on the website of the Ministry of Culture of Ukraine at the link: <https://minkulture.rubycon-test.tk/> The idea of the project is to preserve and promote the cultural heritage of Ukraine at the state level by collecting and accumulating information about cultural heritage

in electronic form, gradually eliminating paper accounting and introducing electronic accounting of cultural heritage objects and cultural values.

In addition to content and value criteria, researchers also note legal and technical criteria. Legal restrictions and copyrights make up the area that requires constant attention in the digitization process. This is a factor that must be taken into account in the digitization process, in accordance with international recommendations and national legislation. If an institution does not have permission to digitize and publish materials, this may lead to the failure of the entire project. It is important to rely on international publications that consider the issue of copyright comprehensively, for example, «Copyright for librarians» [1]. It is essential for institutions to preserve social memory and cultural heritage to resolve legal issues at the state level related to the possibility of creating digital copies and digital archives for long-term storage of copyrighted documents. An effective solution to this problem, according to international experience, is to extend the legislation on mandatory copies to digital objects [21]. Therefore, an important task is to review the copyright status of the material that is planned to be digitized [26; 27].

It is also necessary to take into account the available technical capabilities of computer and scanning equipment that must be put into operation and configured before starting to deploy a digital project. It is necessary to take into account the formats, sizes, finishes, physical condition of documents and the ability to digitize them with existing equipment, to determine the characteristics and main parameters of the original documents, digital copies of which should be made. These main parameters of originals include: the type of paper and methods of making the original; local disadvantages of originals that require preliminary restoration or further retouching; the tone of the original: dark, light or balanced tone; clarity of the original; overall dimensions of the original. This assessment will determine the selection of hardware for digitizing a specific Fund [23].

An important aspect of selecting documents for digitization is also the presence or absence of metadata that can be used to describe the digital collection. The most common metadata-driven selection defines documents that have a sufficient amount of metadata assigned to them to be in priority. However, you can also select documents that have little or no metadata as an incentive to create metadata and reveal the document's uniqueness. The availability of metadata can also facilitate previous verification of the existence of a digital copy of the document, possibly made by other institutions, which will prevent duplication of efforts to create digital cultural objects. Such verification should be facilitated by national registers of digital historical and cultural resources [29].

These general approaches should also take into account the national factor of the strategy for forming digitization plans in educational institutions in Ukraine, as well as rely on the expertise of value and cultural significance conducted by

leading specialists of libraries, archives, museums [2], take into account the methodological issues of expertise of book and manuscript heritage. In the works of L. Dubrovina, H. Kovalchuk, which provide the basis for determining the handwritten book, their old-printed identification and attribution, the role of the library of cultural heritage in the system of institutions of national memory of Ukraine, national cultural heritage and its unique resource is depicted [2; 7].

It is also necessary to take into account scientific approaches to the state registration of heritage objects, Methodological recommendations for the state registration of heritage objects of interest of Ukraine [15].

Although the issues of expertise are considered to a certain extent in Ukrainian legislation, however, in order to prevent errors of subjectivity, it is important to take into account the experience and authority of scientists recognized by official experts [6].

The scientific novelty of the work consists in identifying different approaches and a developed system of criteria and priorities, generalizing these criteria for selecting historical and cultural documentary heritage objects for digitization and the conditions to be taken into account, as well as the need for a coordinated position of various departments in this direction, attracting official expertise to determine the sequence and priorities to avoid duplication of digitization.

Conclusions. The selection of objects of historical and cultural heritage for digitization is a task that must maintain a balance between the national significance of the funds for the history of the national state and the history of mankind, the user's requests and the task of preserving the funds. Although there are opinions in UNESCO documents on the priorities for the preservation of funds, this balance will help to avoid distortions in the sequence of copying. Digitization offers significant benefits to users of digital cultural resources. The main specific criteria for selecting objects for digitization are as follows: value, uniqueness, and rarity of documents; documents related to objects of national heritage; documents of research value; documents with unsatisfactory physical condition; documents with the threat of loss of information; documents of high demand and publications available in limited quantities. The use of these criteria should also take into account the specifics of the document. A corporate approach to the examination of documents will make this work systematic. The only criterion that is not subject to discussion as a national and historical value, as recognized by all experts both in Ukraine and abroad, is the chronological criterion: for Ukraine, this is all the heritage up to the 17th century, inclusive.

The main goal of selecting cultural heritage objects for digitization is to promote the establishment of Ukrainian identity, the introduction of digital objects of national memory of Ukraine into a wide social circulation, and the integration of various Ukrainian digital cultural information resources into a single information system.

Список використаних джерел

1. Авторське право для бібліотекарів: підручник / [пер. з англ. О. Васильєва]. Київ : ТОВ «ІММ «ФРАКСІМ», 2015. 196 с.
2. Дубровіна Л. А. Бібліотеки в системі інституцій національної пам'яті України, національної культурної спадщини та її джерельного ресурсу // Рукописна та книжкова спадщина України. 2016. Вип. 20. С. 233–251.
3. Дубровіна Л. А. Книжкові та рукописні фонди бібліотек – культурна спадщина та джерельна база вивчення спільного історичного минулого та міжрегіональної інтеграції в епоху цифрового суспільства (Розділ у кол. монографії). Київ, 2018. С. 160–190.
4. Евстигнеева Г. А. О критериях комплектования традиционного библиотечного фонда и фонда электронных публикаций в единой системе формирования библиотечно-информационного фонда библиотеки на примере ГПНТБ России // Научные и технические библиотеки. 2010. № 10. С. 23–29.
5. Закон України «Про охорону культурної спадщини». 2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>
6. Калініна-Симончук Ю. С. Експертиза цінності рукописної та книжкової спадщини в законодавстві України: сучасний стан та перспективи розвитку // Рукописна та книжкова спадщина України. 2019. Вип. 24. С. 268–280. URL: http://rksu.nbuv.gov.ua/doc/rks_2019_24_19
7. Ковальчук Г. Експертиза книжкових пам'яток у бібліотеках: Українознавчий аспект // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. № 21. С. 403–416.
8. Ковальчук Г. І. Критерії відбору книжкових пам'яток для першочергового поцифрування // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2010. Вип. 28. С. 141–147.
9. Ковальчук Г. І., Лобузін К. В. Проблеми створення інтегрованого веб-ресурсу книжкових пам'яток України. Матеріали III Міжнародних книгознавчих читань «Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці» (Одеса, 15–17 вересня 2015 р.). Одеса, 2016. С. 8–17.
10. Ковальчук Г. Рідкісні українські книги в бібліотечних фондах: пам'яткознавчий аспект // Бібліотечний вісник. 2007. № 5. С. 29–36.
11. Лобузін І. Цифрові бібліотечні проекти: технологічні рішення та управління життєвим циклом колекцій : монографія. Київ, 2016. 216 с.
12. Лобузін К. Інформаційні технології створення національних бібліографічних ресурсів // Бібліотечний вісник. 2013. № 1. С. 9–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2013_1_2
13. Лосієвський І. Я. Документні пам'ятки в бібліотечних зібраннях: теоретико-методологічні аспекти та сучасна практика // Вісник Харківської державної академії культури. 2013. Вип. 41. С. 124–134.

14. Методика і критерії виявлення і включення унікальних документальних пам'яток Національного архівного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання / Головне архівне управління України ; Національна академія наук України. Київ, 1998. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0801-98>

15. Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки. Принципи реєстраційного опису / укл. Л. А. Дубровіна та ін. Київ, 2007. 134 с.

16. Міждержавний стандарт: ДСТУ: ГОСТ 7.87:2008 Система стандартів з інформації. бібліотечної та видавничої справи. Книжкові пам'ятки. Загальні вимоги (ГОСТ 7.87-2003. IDT). – Див. ГОСТ 7.87-2003 «Книжные памятники. Общие сведения».

17. Порядок занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання. Наказ МОН України. 2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0144-02>

18. Про затвердження Порядку відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання. 2016. § 437. Розд. II. Ст. 1–3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0936-16>

19. Рибачок О.М. Міжнародні інтегровані цифрові ресурси документальної спадщини архівів, бібліотек, музеїв: етапи створення, стратегії розвитку (80-ті роки XX – 10-ті роки XXI ст.) : дис... канд. іст. наук (доктора філософії) за спеціальністю 27.00.02 «Документознавство, архівознавство» / Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Київ, 2018. 242 с.

20. Український бібліографічний репертуар. Українська бібліотечна енциклопедія. URL: <http://ube.nlu.org.ua/article/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%B1%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%82%D1%83%D0%B0%D1%80>

21. Dobrovolska Viktoriya. Preservation of the digital cultural heritage: basic problems, tasks, principles of selection. Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal, 2019. 03 (23). Available at: https://sp-sciences.io.ua/s2663927/dobrovolska_viktoriya_2019_.preservation_of_the_digital_cultural_heritage_basic_problems_tasks_principles_of_selection._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_03_23_

22. Europeana content strategy: Getting the right content to the right user at the right time. 2017. URL: https://pro.europeana.eu/files/Europeana_Professional/Publications/Europeana%20Content%20Strategy.pdf

23. Guidelines for digitization projects for collections and holdings in the public domain, particularly those held by libraries and archives. IFLA ; UNESCO. 2003. URL: <http://archive.ifla.org/VII/s19/pubs/digit-guide.pdf>.

24. Guidelines for National Bibliographies in the Electronic Age. IFLA. 2008. URL: <https://archive.ifla.org/VII/s12/guidelines-national-bibliographies-electronic-age.pdf>

25. Hyvönen E. (2012). Publishing and Using Cultural Heritage Linked Data on the Semantic Web Publishing and Using. *Synthesis lectures on the semantic web: theory and technology*, #3, 1–145. URL: <https://seco.cs.aalto.fi/publications/2012/hyvonen-ch-book-2012.pdf>.

26. Johansson S. Who has the power over cultural heritage? A case study of digitization selection criteria used at Kungl. Biblioteket. Master's thesis Swedish school of library and information science. 2014. 70 p. URL: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1310166/FULLTEXT01.pdf>.

27. Peter B. Hirtle, Emily Hudson, and Andrew T. Kenyon. Copyright and Cultural Institutions Guidelines for Digitization for U.S. Libraries, Archives, and Museums. Cornell University Library, Ithaca, New York, 2009.

28. Nacionalni projekt «Hrvatska kulturna baština» 2007. Smjernice za odabir građe zadigitalizaciju. URL: http://www.kultura.hr/hr/content/download/596/7925/file/smjernice_odabir.pdf

29. Ooghe B. and Dries M. Analysing Selection for Digitisation: Current Practices and Common Incentives. D-Lib Magazine, 15, N 9/10. URL: <http://www.dlib.org/dlib/september09/ooghe/09ooghe.html>.

30. Terras M. Digital Images for the Information Professional. Burlington, VT: Ashgate, 2008. 245 p.

Вікторія Василівна Добровольська,

кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент,

доцент кафедри культурології та інформаційних комунікацій

Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

ORCID: 0000-0002-0927-1179

e-mail: vika_dobrovolska@ukr.net

Юлія Сергіївна Калініна-Симончук,

начальник відділу правового забезпечення діяльності

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

ORCID: 0000-0002-8936-2926

e-mail: kcyuliya@gmail.com

Критерії та пріоритети відбору об'єктів історико-культурної документальної спадщини для оцифрування

Мета роботи – виявити та узагальнити критерії відбору об'єктів історико-культурної документальної спадщини для оцифрування та подальшого їх збереження й забезпечення доступу для користувачів. **Методологія дослідження** полягає в застосуванні загальнонаукових і спеціальних методів, зокрема системного підходу, аналізу, синтезу, логічного методу, методу візуалізації результатів дослідження. **Наукова новизна** роботи полягає у виявленні різних підходів та розвинутої системи критеріїв і пріоритетів; узагальненні цих критеріїв відбору об'єктів історико-

культурної документальної спадщини для оцифрування та умов, які потрібно врахувати; необхідності узгодженої позиції різних відомств у цьому напрямі; залученні офіційної експертизи для визначення послідовності та пріоритетів для уникнення дублювання оцифрування. **Висновки.** Відбір об'єктів історико-культурної документальної спадщини для оцифрування є завданням, яке має підтримати баланс між національним значенням фондів для історії національних держав та історії людства, запитами користувача та завданням збереження фондів. Оцифрування надає значних переваг користувачам цифрових культурних ресурсів. Основними критеріями відбору об'єктів для оцифрування є: цінність, унікальність, рідкісність документів; документи, що відносяться до об'єктів національного надбання; документи, що мають дослідницьку цінність; документи, які мають незадовільний фізичний стан; документи, що мають загрозу втрати інформації; документи підвищеного попиту та видання, наявні в обмеженій кількості. Головною метою відбору об'єктів культурної спадщини для оцифрування є сприяння утвердженню української ідентичності, введенню в широкий соціальний обіг цифрових об'єктів національної пам'яті України та спадщини світу, інтеграції різних українських цифрових культурних інформаційних ресурсів в єдину інформаційну систему.

Ключові слова: об'єкти історико-культурної документальної спадщини, оцифрування, цифрові ресурси, збереження культурної спадщини.

*Стаття підготовлена 2 березня 2020 року;
подана до друку 20 березня 2020 року.*

ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В БІБЛІОТЕЧНІЙ ТА АРХІВНІЙ СПРАВИ

УДК 025(477):004+930.25(477):004
DOI: 10.15407/rksu.25.324

***Іван Володимирович Лобузін,**
старший науковий співробітник
відділу інформаційно-комунікаційних технологій
Інституту інформаційних технологій
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-0540-4923
e-mail: loboozin@nbuv.gov.ua*

***Ігор Петрович Перенесієнко,**
науковий співробітник
відділу інформаційно-комунікаційних технологій
Інституту інформаційних технологій
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-2408-976 X
e-mail: perenesienko@nbuv.gov.ua*

ЕЛЕКТРОННІ КОЛЕКЦІЇ УКРАЇНІКИ У ВЕБСЕРЕДОВИЩІ: ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ТЕХНОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ РЕСУРСІВ РУКОПИСНИХ ТА КНИЖКОВИХ ДЖЕРЕЛ У НАЦІОНАЛЬНІЙ БІБЛІОТЕЦІ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Мета роботи. Обґрунтування значення електронних колекцій для вдосконалення доступу до цифрових бібліотечних ресурсів історико-культурної спадщини. Визначення структури опису електронної колекції та його складових елементів. Вироблення системи принципів та технології формування електронних колекцій україніки з урахуванням сучасних вимог до бібліотечних цифрових ресурсів та джерел наукової інформації. **Методологія дослідження** ґрунтується на системному аналізі, класифікації та описуванні джерельної бази документальної спадщини на засадах інтеграції та узгодження методів гуманітарних наук й інформаційних технологій, на міжнародних стандартах описування колекцій та застосуванні семантичних вебтехнологій. **Наукова новизна** роботи полягає у вирішенні завдання наукової організації електронних колекцій україніки, яке включає: розробку оригінальної структури даних для описування українських електронних колекцій; застосування методів пов'язаних даних для багатоаспектного надання користувачам організованого ресурсу джерел національної спадщини; моделювання та розробку універсальних прототипів

для організації колекцій різного типу, зокрема персональних, а також до знаменних дат в історії та культурі України. **Висновки.** Поєднання технологічних можливостей сучасних семантичних вебтехнологій з науковими та бібліотечними методами опрацювання документальної інформації створило умови для зручного та професійного доступу дослідників до історико-культурної спадщини України. Це, зокрема: отримання всієї необхідної інформації за темою е-колекції в одному користувацькому екрані; інформація щодо всіх вагомих бібліотечних ресурсів, дотичних до заданої теми; подання відібраної експертами довідкової інформації з інтернет-джерел; ознайомлення з цифровим образом тематики е-колекції в зовнішніх світових інформаційних ресурсах; можливість багатоаспектного вивчення документів з відображенням дослідницького контексту.

Ключові слова: наукова бібліотека, електронна колекція, україніка, електронна бібліотека, пов'язані дані, семантичні вебтехнології, джерела наукової інформації, дослідницький контекст.

Актуальність теми дослідження. Високий рівень розвитку семантичних вебтехнологій значно вплинув на організацію, моделювання, представлення та поширення різних видів інформації. Однак для гуманітарних наук, які часто використовують електронні історичні колекції, певною мірою залишаються проблемними питання, пов'язані з неструктурованими способами організації таких колекцій. Представлення історичних документів також є складним, неоднорідним, характеризується великими обсягами неформалізованого тексту та залученням різних мультимедійних матеріалів (карти, образотворчі та фотоматеріали, аудіо- та відеодокументи). Для ефективного використання в наукових дослідженнях оцифрованого масиву документів бібліотечних електронних проєктів необхідно розробити та впровадити інструменти тематичної організації інформації, зберегти та інтегрувати інформацію щодо контексту, який має відношення до бібліотечного документа. Подібний інструментарій необхідний як для структурування змісту, так і полегшення пошуку читачем – звуження користувацького пошуку до конкретного пошукового поняття [5, 7].

Аналіз досліджень, публікацій, інформаційних джерел. Одним із дієвих способів організації ефективного, альтернативного до предметного доступу до масштабних електронних бібліотечних ресурсів є сегментація їх в окремі історико-культурні колекції: тематичні, персональні, установ, видавничі тощо. Під електронною колекцією (е-колекцією) ми будемо розуміти систематизовану сукупність електронних ресурсів, об'єднаних за тематичною або будь-якою іншою формальною ознакою (персоналія, хронологія, мова тощо) відповідно до обґрунтованого обрання основного поняття, яке є змістовим ядром інформаційного масиву, що дає змогу здійснювати цілеспрямований добір документів та забезпечує комфортний доступ для користувачів [6, 13].

Практика створення окремих тематичних колекцій на базі одного порту широко застосовується сучасними бібліотеками, що можемо побачити на

прикладі низки провідних цифрових бібліотечних проєктів. Електронна бібліотека «Пам'ять Америки» у США репрезентує інформацію щодо історичних подій, видатних осіб, пам'ятних місць та ідей, які об'єднали американців як націю і слугують освітнім та просвітницьким цілям. Більше дев'яти мільйонів документів зібрано в понад 100 тематичних груп [3, с. 14]. Електронний портал Бібліотеки та Архіву Канади містить багаторівневе структурування колекцій за ієрархічністю рубрик. Так, колекція «Immigration Records» містить низку підколекцій нижчого рівня – «Ukrainian Immigrants, 1891–1930», «Immigrants from China, 1885–1949» тощо [12]. Британська бібліотека представляє на своєму порталі електронні ресурси, об'єднані в колекції за типами ресурсів чи тематичним принципом [3, с. 12]. Подібні тематичні групи документів присутні навіть у соціальних мережах. Academia.edu містить створену Копенгагенською гліптотекою колекцію наукових розвідок і візуальних матеріалів щодо античної скульптури, добірку фахових статей з історії повітряного транспорту від фінських дослідників чи колекцію публікацій на тему світлодіодних технологій, зібрану китайськими фахівцями. На Pinterest можна знайти колекції сучасної літератури з маркетингу, альбомів класичного живопису, картографічні колекції. Навіть на Facebook, що відомий своїм пуристичним дотриманням прав видавців, функціонує ряд спільнот, де оприлюднюються тематичні колекції електронних книг у вигляді зовнішніх лінків [1, с. 381].

Мета дослідження – обґрунтувати значення електронних колекцій для вдосконалення доступу до цифрових бібліотечних ресурсів історико-культурної спадщини, визначити структуру опису електронної колекції та його складові елементи, розробити систему принципів та технологію формування електронних колекцій українки з урахуванням сучасних вимог до бібліотечних цифрових ресурсів та джерел наукової інформації.

Методологія описування історико-культурних колекцій, яка може бути орієнтиром для укладання опису електронних колекцій, детально розглядається в публікації Л. А. Дубровіної. Серед важливих елементів опису історико-культурних бібліотечних колекцій автор визначає, зокрема: *хронологічні межі* документів, що входять до складу колекції; *обсяг* в одиницях зберігання; *склад і зміст* документів, що передбачає розкриття родо-видового складу фонду та тематичного змісту колекції, які надають можливість дослідникам уже на першому етапі пошуку визначити важливість документів; *мовну характеристику* документів, яка є додатковим пошуковим елементом, що свідчить про склад колекції. Таке згортання інформації дає змогу користувачеві за загальними вказівками й аналогіями припустити, що ще може зберігатися в колекції, крім прямо зазначених даних [2]. При описі цифрових колекцій послуговуються міжнародним стандартом ISO 27730:2012 : «Міжнародний стандартний ідентифікатор колекцій» (International Standard Collection Identifier, ISCI). Обов'язковими

елементами метаданих ISCI є: назва; опис (анотація); мова; ідентифікатор колекції; місце розташування; режим доступу; власник; тема (предмет); особа, відповідальна за формування колекції; тип ресурсів; формат ресурсів; колекція вищого рівня; колекція нижчого рівня; пов'язані колекції [13]. Практика створення електронних колекцій різного спрямування успішно апробована в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського у процесі роботи з інформаційними ресурсами «Цифрової бібліотеки історико-культурної спадщини» [6], проєкту «Книжкові пам'ятки НБУВ» [8], електронної бібліотеки «Україніка» [10].

Виклад основного матеріалу. Історико-культурна частина цифрових ресурсів порталу НБУВ орієнтована на створення загальнодоступних електронних колекцій, організацію доступу до цифрових об'єктів документальної культурної спадщини, розкриття змісту унікальних фондів, які зберігають найповніше в Україні зібрання пам'яток слов'янської писемності, рукописні книги, архіви, книжкові колекції видатних діячів української та світової науки і культури [7, с. 12–13]. Електронна бібліотека «Україніка» НБУВ як складова частина комплексу національних історико-культурних ресурсів бібліотечного порталу систематично поповнюється різними типами джерел – рукописами, книгами, періодикою, нотами, картами тощо. Разом з окремою категорією інтернет-ресурсів здійснюються їхній опис, систематизація, предметизація та представлення сайтів з контентом українознавчої тематики.

На базі електронної бібліотеки «Україніка» вже створено понад 15 колекцій різного тематичного спрямування: «Україномовна книга», «Козацькі літописи», «Євангелія», «Українські граматики, правописи», «Адрес-календарі, пам'ятні та довідкові книги», «Кобзарі», «Конституції» та низка персональних колекцій.

На підґрунті інтегрованих підходів до формування джерельної бази української документальної архівної, рукописної та книжкової спадщини, міжнародних стандартів описування колекцій, з урахуванням сучасних тенденцій пов'язаних даних семантичних вебтехнологій для сегмента «Електронні колекції» е-бібліотеки «Україніка» було розроблено структуру даних для подання інформації про колекцію. Структура даних має таку ієрархічну будову:

- Ідентифікатор колекції;
- Назва колекції;
- Тип колекції:
 - тематична;
 - книжкові пам'ятки та рідкісні видання;
 - історичний фонд, бібліотека, зібрання;
 - видавнича;
 - персональна;
 - установи;
- Опис (анотація);

- Пов'язані колекції:
 - o Вищого рівня;
 - o Нижчого рівня;
 - o Інше;
- Презентаційне зображення (логотип колекції);
- Рубрики (рубрикація матеріалів колекції);
 - o Основні рубрики (так, для персональної колекції типовими рубриками будуть: «праці», «бібліографія», «біографічні матеріали», «матеріали про діяльність», «вшанування пам'яті»);
 - o Додаткові, пов'язані матеріали;
 - o Електронні виставки (пов'язані з колекцією електронні виставки, що репрезентують фонди НБУВ);
- Корисні посилання (довідкові ресурси: енциклопедії, довідники, бібліографія, каталоги; новини з відповідним тегом; предметні рубрики електронного каталогу тощо);
 - Авторитетний запис (ідентифікатор авторитетного файлу);
 - Довідник (ідентифікатор довідника е-бібліотеки «Україніка»);
 - Карта (посилання до карти, пов'язаної з колекцією, на Google Map);
 - Авторський колектив (автори текстів, куратори з підбору матеріалів, організатори контекстних зв'язків тощо);
 - Життєвий цикл (дати та виконавці створення, переформатування актуалізації, редагування матеріалів колекції).

Усі інші необхідні елементи опису, що характеризують матеріали колекції, формуються автоматично відповідно до масиву документів, які складають інформаційний фонд колекції. В описі кожного документа зазначаються відповідна назва колекції та рубрика. Кожен документ може входити в декілька колекцій. Із відповідних записів документів можна автоматично отримати таку інформацію (із зазначенням відповідної кількості документів):

- обсяг (кількість документів у колекції);
- тип ресурсу (архівні документи, аудіоматеріали, відеоматеріали, газети, інтернет-ресурси, карти, книги, ноти, образотворчі матеріали, періодика, рукописи, статті, фрагменти публікацій, фотоматеріали);
- вид документів (альбоми, бібліографічні покажчики, біографічні матеріали, збірники документів, збірники праць, листування, мемуари, нормативно-правові акти, щоденники тощо);
- мова документів;
- країни видання (написання);
- розподіл документів за рубриками колекції;
- розподіл документів за розділами знань;
- хронологічний розподіл документів за роками (для зручності користувача роки вказуються відповідно до останніх рекомендацій з описування доку-

ментів для бібліографічних баз даних: арабськими цифрами з точністю до двох перших знаків (позначення сторіччя), а якщо інші цифри встановити неможливо, то вони замінюються знаком питання «?»).

Для запобігання дублюванню зусиль на введення додаткової інформації про колекцію ефективно використовується система пов'язаних даних, коли вже введена фахівцями (експертами) авторитетна інформація автоматично залучається відповідно до потреб користувача.

Так, за даними авторитетного файлу імен осіб для персональної колекції виводяться дані життя та альтернативні форми імені автора. Наприклад, для Вернадського Володимира Івановича (1863–1945) це будуть такі форми імені, наявні в електронному каталозі НБУВ:

- Vernadskij V. (academician; 1863–1945) (франц.);
- Vernadsky Vladimir Ivanovich (academician; 1863–1945) (англ.);
- Vernadsky W. (academician; 1863–1945) (англ.);
- Vernadsky W. I. (academician; 1863–1945) (англ.);
- Vernadskyi Volodymyr Ivanovych (academician; 1863–1945) (лат.);
- Вернадский Владимир Иванович (доктор наук, академик; 1863–1945) (рос.);
- Вернадський Володимир Іванович (академік НАНУ; 1863–1945) (укр.).

Додатково користувач може провести пошук за всіма зазначеними формами імені в електронному каталозі видань, наявних у фондах НБУВ, які пов'язані з життям і творчістю видатного вченого, за відповідними посиланнями «Праці» та «Література». До інформації з електронного каталогу НБУВ долучаються інші інформаційні джерела бібліотеки, де наявні відповідні ресурси: архівний фонд НАН України, рукописний фонд НБУВ, інформаційний портал «Наука України: доступ до знань», довідник про персоналії НАН України на порталі НБУВ.

Окремим блоком серед корисних посилань до ресурсів НБУВ виокремлено електронні виставки, які для порталу НБУВ готують наукові співробітники – дослідники відповідних історико-культурних фондів. Такі віртуальні експозиції містять підготовлену наукову довідку, опис та зміст наявних у НБУВ фондів, характеристики найважливіших та рідкісних документів. Виставку супроводжують цифрові зображувальні матеріали та бібліографічні (архівні) списки документів, що репрезентують відповідні унікальні фонди національної бібліотеки. Спеціалісти в галузі цифрової гуманітаристики зазначають, що віртуальні експозиції, до підготовки яких залучаються фахові вчені (студенти, аспіранти, наукові співробітники), є вагомим внеском у підтримку гуманітарних наукових досліджень [11]. У НБУВ для електронних виставок обов'язково вказуються фондоутримувач, контактна інформація та читальний зал (де можна більш докладно ознайомитися з документами), автор тексту та підбору матеріалів.

Колекція пов'язана також із зовнішніми інформаційними джерелами завдяки зазначеним в авторитетному файлі міжнародним ідентифікаторам ISNI

(міжнародний ідентифікатор стандартних імен, за яким для В. І. Вернадського наводиться 52 форми імені різними мовами світу), VIAF (віртуальний міжнародний авторитетний файл, який наводить усі форми імені, наявні в каталогах бібліотек світу), WorldCat (ідентифікатор найбільшого зведеного міжнародного каталогу OCLC, за яким можна продовжити пошук видань у каталогах бібліотек світу), WikiData (ідентифікатор бази даних Вікіпедії, за яким можна отримати інформацію щодо відповідних статей про особу у Вікіпедіях різними мовами, стислу дефініцію про особу різними мовами, зображення особи гарної якості із Вікісховища, посилання до наявних довідкових ресурсів із різних інформаційних джерел, факсиміле підпису тощо). За наявності меморіальних геоінформаційних ресурсів, таких як користувацькі карти на Google Map, є можливість за відповідним кодом візуалізувати для користувачів таку інтерактивну картографічну інформацію. Усе це пов'язує оцифровану історичну спадщину із фондів бібліотек з сучасними способами глобальної цифрової комунікації.

Розроблена та технологічно впроваджена К. Лобузіною концепція комплексу предметних довідок електронної бібліотеки «Україніка» НБУВ створює широкі можливості для створення комплексу різних електронних колекцій [7]. Наприклад, категорія «Історичні події» наразі містить 110 предметних довідок, присвячених різним знаковим подіям в історії України. «Люблінська унія», «Чорнобильська катастрофа», «Євроінтеграція України» – усі ці предметні довідки потенційно є підґрунтям для окремих меморіальних електронних колекцій. Наприклад, до предметної довідки «Чорнобильська катастрофа» залучено всі предметні довідки електронної бібліотеки «Україніка» НБУВ, тематично пов'язані із зоною відчуження, – «Костел Вознесіння Діви Марії» у м. Чорнобиль, предметні довідки про відселені населені пункти. Таким чином, технології тематичної організації повнотекстових документів в електронній бібліотеці «Україніка» створюють можливість організації колекції, яка репрезентує комплексне уявлення про регіон – його історію до катастрофи 1986 року, власне Чорнобильську аварію та сучасність краю.

У процесі створення предметних довідок «Україніки» здійснюється робота із взаємопов'язування їх у семантичну мережу та супроводження відповідних понять іконографічною інформацією. Для персоналії вказуються наявні довідкові інтернет-ресурси; установи, в яких вона працювала або названі на честь особи; організації, членом яких була; особи, пов'язані родинними або професійними зв'язками; державні або міжнародні відзнаки і нагороди; приналежність до української світової діаспори тощо.

Традиційний бібліотечний пошуковий апарат завжди орієнтувався лише на лінгвістичні засоби організації інформації. Сучасні мультимедійні технології дозволяють зробити бібліотечні ресурси набагато інформативнішими та привабливішими завдяки можливості використання кольорового ілюстративного

матеріалу. Для вдосконалення інформаційного сприйняття матеріалів наукового довідника «Україніки» було вирішено супроводжувати кожен предметну (тематичну) рубрику відповідною стислою іконографічною або символічною інформацією. В електронній бібліотеці «Україніка» виокремлено різні категорії предметних довідок: «Персоналії», «Історичні події», «Верстви населення», «Географічні об'єкти», «Держави», «Народи», «Населені пункти», «Пам'ятки культури», «Пам'ятки природи», «Установи» та ін. Кожна категорія супроводжується своїм типом зображень (портрет персоналії, картина або фото, хрестоматійне зображення, типова постать, будівля, прапор, герб, логотип, народний костюм, карта, літерний акронім тощо). Отже, додатково до текстової інформації довідник зберігає та систематизує візуальний ряд, пов'язаний зі знаковими поняттями українознавства. Візуалізація пошукових запитів відповідає останнім вимогам до бібліотечних каталогів нового покоління (Next-Generation Library Catalogues), які мають бути привабливим брендом сучасної бібліотеки. Головне завдання такого каталогу – відображення організованих та структурованих бібліографами баз даних у мережі Інтернет, створення якісного багатofункціонального інформаційно-бібліографічного вебресурсу, який буде корисним не лише для читачів бібліотеки, але й усіх користувачів Інтернету.

Якщо для електронної колекції вказується ідентифікатор відповідного запису довідника «Україніки», то ця вже введена та структурована додаткова гіпертекстова та іконографічна інформація автоматично виводиться в інтерфейсі користувача під час подання та візуалізації інформації про колекцію. Наприклад, для В. І. Вернадського пов'язані рубрики представлені таким переліком: Національна академія наук України, Золота медаль імені В. І. Вернадського; Наукове товариство імені Шевченка (НТШ); Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Полтавське товариство любителів природи; Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. Серед пов'язаних персоналій зазначені такі: Багалій Дмитро Іванович, Василенко Микола Прокопович, Вернадська Наталія Єгорівна, Вернадська Ніна Володимирівна, Вернадський Георгій Володимирович, Висоцький Георгій Миколайович, Драгоманов Михайло Петрович, Короленко Володимир Галактіонович, Кримський Агатангел Юхимович, Липський Володимир Іполитович, Лічков Борис Леонідович, Палладін Олександр Володимирович, Тимошенко Степан Прокопович, Тутковський Павло Аполлонович, Холодний Микола Григорович. За цими додатковими гіперпосиланнями дослідник має можливість перейти до довідкової інформації про пов'язаний із персоналією історичний контекст, знайти та ознайомитися з наявними в е-бібліотеці відповідними електронними джерелами.

Згідно із запропонованими підходами та технологією організації матеріалів історико-культурних електронних колекцій було проведено роботи з реконструкції («реінженіринг») та інтеграції до пошукового апарату е-бібліотеки

«Україніка» матеріалів меморіальної колекції «Вернадський Володимир Іванович». До неї включено праці науковця, його мемуари, епістолярій, фото- та відеоархів науковця. Окрему частину повнотекстових електронних джерел становлять дослідження про науковий доробок ученого, довідкові та бібліографічні матеріали, спогади його сучасників. Окрім своєї безпосередньої місії – висвітлення життєвого та творчого шляху науковця, колекція «Вернадський Володимир Іванович» може слугувати прототипом для розвитку перспективного напрямку створення меморіальних персональних електронних колекцій. На підґрунті успішно апробованих рішень розпочато роботи із формування масиву електронних колекцій «Видатні особистості України», до якої передусім заплановано додати колекції Т. Г. Шевченка, М. С. Грушевського, Лесі Українки, Г. С. Сковороди, А. Ю. Кримського, присвячені таким, які нещодавно відбулися, та очікуваним найближчим часом знаменним ювілейним датам. Електронна бібліотека «Україніка» наразі містить 5,5 тис. предметних довідок у категорії «Персоналії». Кожна з них репрезентує твори особи та праці про неї і є основою для створення окремої електронної меморіальної колекції. Близько тисячі предметних довідок з названого масиву категорії «Персоналії» присвячено жінкам, що становить ґрунтовну базу для наповнення колекції «Видатні жінки України». Перспективним напрямом для НБУВ як наукової установи НАН України є оцифрування наукового доробку та створення персональних електронних колекцій академіків НАН України.

Ще однією із важливих складових електронної бібліотеки «Україніка» є електронна колекція «Україномовна книга». Документи до відповідної електронної колекції відібрані за матеріалами видання «Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1798–1923: бібліографічний покажчик» 2003 року видання. Працю було підготовлено відділом національної бібліографії в межах програми «Репертуар української книги». До бібліографічного покажчика увійшли книги українською мовою, які зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, що вийшли друком від 1798 до 1923 рр., незалежно від місця їхнього видання. Праця містить 9770 бібліографічних записів, оцифровано та додано до електронної бібліотеки «Україніка» близько 800 повнотекстових книг зі списку зазначених у бібліографічному покажчику починаючи з видання «Енеїда на малоросійській язык перелицїюванна І. Котляревским. Санкт-Петербург: Иждивеніем М. Парпуры, 1798». Електронна колекція репрезентує різні за типами, видами та змістом документи: книги, альманахи, збірники, навчальні посібники, довідкові видання, переклади, відбитки тощо, які мають універсальний характер, видавались українською мовою за період 1798–1923 рр., незалежно від місця видання, а також книги і збірники іншими мовами, якщо вони містять розділи або окремі твори українською мовою. Матеріали е-колекції є цінним джерелом для вивчення історії, культури та розвитку мовних традицій українського народу.

Представлення документів у межах колекції робить можливим актуалізацію окремих тематик. Одним із таких способів для електронної бібліотеки «Україніка» є розроблений та впроваджений проєкт «Україніка в датах». Посилання на ресурси е-бібліотеки «Україніка» є визначальною рисою, яка відрізняє «Україніку в датах» від інших інтелектуальних календарів, які хоч і не широко, але представлені в інтернет-просторі України (Історична правда, Україна Incognita, календар ГО «Рідна країна», ресурс «Цей день в історії», календар на порталі Українського інституту національної пам'яті тощо). Наведені вище проєкти інформативного спрямування актуалізують, насамперед, дату. «Україніка в датах» має пізнавальне спрямування, де дата події є не самоціллю, а інформаційним приводом до «занурення» в україністичну тематику [4, с. 320].

Висновки. Таким чином, застосована в електронній бібліотеці «Україніка» системна технологія формування електронних колекцій створює нові можливості для дослідження історико-культурної спадщини в електронному середовищі. Це, зокрема:

- виокремлення та отримання зі значного неоднорідного інформаційного масиву всієї необхідної інформації за темою е-колекції в одному користувацькому екрані;
- перехід за гіперпосиланнями до всіх вагомих інформаційних джерел, створених науковими та бібліотечними спеціалістами НБУВ, що пов'язані або дотичні до теми е-колекції: повнотекстових електронних документів, записів електронних каталогів та бібліографічних баз даних, електронних довідників («Авторитетний файл імен осіб», «Науковці України», «Персоналії НАН України», «Рукописний фонд», «Архівний фонд НАНУ»), матеріалів порталу НБУВ за відповідним тегом або предметною рубрикою, електронних виставок тощо;
- отримання відібраної експертами довідкової інформації з інтернет-джерел (енциклопедій, довідників, біографічних та бібліографічних матеріалів тощо);
- ознайомлення з цифровим образом тематики е-колекції україніки в зовнішніх світових інформаційних ресурсах за міжнародними ідентифікаторами, такими, як ISNI (міжнародний ідентифікатор стандартних імен), VIAF (віртуальний міжнародний авторитетний файл), WorldCat (ідентифікатор найбільшого зведеного міжнародного каталогу OCLC), WikiData (ідентифікатор бази даних Вікіпедії);
- багатоаспектне джерелознавче та книгознавче вивчення документів; зміст останніх представлено комплексно: відображається дослідницький контекст (історична епоха, географічний вимір, мова, демографія, зміст тощо), встановлюються тематичні зв'язки, зазначається персональний аспект (авторство праць, біографічна інформація про особу, пов'язані з постаттю інституції та організації).

Приклад електронної бібліотеки «Україніка» демонструє важливість формату колекцій як альтернативного інструменту тематичної організації гуманітарних даних – зручність в оперуванні інформацією, потенціал до комбінування матеріалу разом з різними темами, спрощення користувацького пошуку та можливість актуалізації важливої проблематики. Поєднання технологічних можливостей сучасних семантичних вебтехнологій з науковими та бібліотечними методами опрацювання документальної інформації дає змогу національній науковій бібліотеці реалізувати в умовах інтенсивного розвитку цифрового суспільства традиційну функцію з надання дослідникам зручного та професійного доступу до історико-культурної спадщини України.

Список використаних джерел

1. Гарагуля С. Основні тенденції інтеграції наукових ресурсів електронної бібліотеки: типологія та принципи реалізації // Наукові праці Нац. б-ки України імені В. І. Вернадського. 2017. Вип. 48. С. 373–383.

2. Дубровина Л. А. Классификация и научно-информационное описание коллекций и собраний в Национальной библиотеке Украины имени В. И. Вернадского // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития. 2007. Вып. 5. С. 58–80.

3. Коновал Л. Функціонування національних цифрових бібліотечних проєктів у контексті формування електронної бібліотеки «Україніка» // Бібліотечний вісник. 2016. № 2. С. 11–16.

4. Коцюба В. Проєкт «Україніка в датах» як метод актуалізації ресурсів електронної бібліотеки «Україніка» // Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху : матеріали Міжнар. наук. конф. (8–10 жовтня 2019 р.) : у 2 т. Київ, 2019. Т. 1. С. 319–321.

5. Лобузін І. В. Модель даних Європеани: перспективні підходи для цифрових гуманітарних проєктів // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. № 1. С. 88–97.

6. Лобузін І. В. Цифрові бібліотечні проєкти: технологічні рішення та управління життєвим циклом колекцій. Київ, 2016. 216 с. <https://doi.org/10.15407/nbuv.0002130>

7. Лобузін К., Перенесієнко І., Вощенко О. Система організації тематичних зв'язків предметно-довідкового апарату електронної бібліотеки «Україніка» // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2019. Вип. 55. С. 220–230. <https://doi.org/10.15407/np.55.220>

8. Лобузін К. Комплексний інформаційний ресурс «Книжкові пам'ятки НБУВ» // Бібліотечний вісник. 2012. № 6. С. 10–14. URL: http://bv.nbuv.gov.ua/doc/bv_2012_6_2

9. Лобузін К. Цифрове обличчя наукової бібліотеки: столітній рубіж академічних традицій та інновацій // Бібліотечний вісник. 2018. № 3. С. 12–17. URL: http://bv.nbuv.gov.ua/doc/bv_2018_3_4

10. Лобузина Е., Перенесиенко И., Лощинская Н. Электронная библиотека «Украиника»: портал знаний национальной библиотеки // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития. 2019. Вып. 17. С. 50–64. <https://doi.org/10.15407/maan2019.17.050>
11. Chen A. H., Pickle S. & Waldroup H. L. Changing and Expanding Libraries: Exhibitions, Institutional Repositories, and the Future of Academia // The Process of Discovery: The CLIR Postdoctoral Fellowship Program and the Future of the Academy. Eds.: J. C. MacLachlan, E. A. Waraksa, and C. Williford. CLIR Pub 167 (September 2015). Pp. 62–81. URL: <http://www.clir.org/pubs/reports/pub167>
12. Immigration Records [Electronic resource] // Library and Archives Canada. URL: <https://www.bac-lac.gc.ca/eng/discover/immigration/immigrationrecords/Pages/introduction.aspx>
13. ISCI (International standard collection identifier) : ISO 27729 [Electronic resource]. 2012. URL: <https://www.iso.org/standard/44293.html>

Ivan Lobuzin,

Candidate of Social Communication,

Senior Researcher

of Department of Information and Communication Technologies

of Institute of Information Technology

of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0002-0540-4923

e-mail: loboozin@nbuv.gov.ua

Ihor Perenesiienko,

Candidate of Social Communication,

Researcher

of Department of Information and Communication Technologies

of Institute of Information Technology

of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0003-2408-976X

e-mail: perenesienko@nbuv.gov.ua

Electronic collections of Ukrainica in web environment: organization and technology of formation of resources of manuscript and book sources in V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

The aim of the research is substantiation of the importance of electronic collections for improving access to digital library resources of historical and cultural heritage, determining the structure of the description of the electronic collection and its constituent elements, development of a system of principles and technology for the formation of Ukrainica electronic collections, with the current requirements to digital library resources and sources of scientific information. **The methodology** of the research is built on systematic analysis, classification and description of the source base of documentary

heritage according to integration and harmonization of methods of humanities and information technologies, international standards of collection description, application of semantic web technologies. **Science novelty** of the research lies in the systematic solution of the problem of scientific organization of Ukrainica electronic collections, which includes the development of an original data structure to describe the electronic collection, application of linked data methods for multifaceted presentation of national heritage materials, modeling and development of universal prototypes for different types of collections, in particular personal, to significant dates in the history and culture of Ukraine. **Conclusions.** The combination of technological capabilities of modern semantic web technologies with scientific and library methods of processing documentary information has created conditions for convenient and professional access of researchers to the historical and cultural heritage of Ukraine: obtaining all necessary information on e-collection in one user screen; information on all important library resources related to a given topic; submission of reference information selected by experts from Internet; acquaintance with the digital image of the specified subject of e-collection in external world information resources; the possibility of multifaceted study of documents reflecting the research context.

Key words: scientific library, electronic collection, Ukrainica, electronic library, linked data, semantic web technologies, sources of scientific information, research context.

*Стаття підготовлена 17 січня 2020 року;
подана до друку 7 лютого 2020 року.*

З М І С Т

Дослідження архівних та книжкових фондів

<i>Л. І. Буряк.</i> Катерина Антонович про себе, родину та оточення (спогади й архівні документи в реконструкції біографічного світу)	7
<i>Г. І. Ковальчук.</i> Дослідження західноєвропейських стародруків у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського	25
<i>Л. В. Сніцарчук.</i> Архівні документи до історії Української народної партії (1918–1921 рр.) у відділі рукописів Національного закладу імені Оссолінських	39
<i>А. І. Шаповал.</i> Переслідування академіка В. М. Перетца та критика його філологічної школи на початку 1930-х років (за архівними документами)	52
<i>О. Ю. Курганова.</i> Візуалізація метафори «Богослужбового року» в художньому оформленні видання «Вінець Христов» Антонія Радивиловського	69
<i>В. А. Вергунов.</i> Документи архівної спадщини професора П. Ф. Тушкана у фондах Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної аграрної академії наук України	82
<i>І. І. Стамбол.</i> Матеріали до шевченкознавства в листах до Михайла Комарова	98

Історія книжкових колекцій та зібрань

<i>З. Б. Афанасьєва.</i> Провенієнції книжкових фондів навчально-допоміжних підрозділів Київського університету Св. Володимира (на матеріалах з фонду відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)	112
<i>Г. М. Юхимець, І. І. Цинковська.</i> Образ Св. Великомучениці Варвари в українській графіці XVII–XVIII ст.	124

Кодикологія та кодикографія

<i>Л. А. Гнатенко, В. М. Мойсієнко.</i> Кодикологічно-палеографічні та фонетичні особливості Лавришівського Євангелія	148
---	-----

Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін

<i>М. Г. Палієнко, І. В. Срібняк.</i> Книжковий рух у таборах полонених вояків-українців у Німеччині під час Першої світової війни	163
<i>С. Г. Кулешов, А. С. Бойко-Гагарін.</i> Експертиза автентичності грошей у Російській імперії в XIX – на початку XX століття	178
<i>Н. В. Проць.</i> Внесок представників дворянського стану земських установ у розвиток бібліотечної справи Харківської губернії (1864–1914 pp.)	193
<i>О. О. Маврін.</i> Особливості теорії та методики літописної археографії в УРСР (1970-ті роки)	211
<i>Т. В. Добко.</i> Неопублікований бібліографічний покажчик, присвячений Павлу Тичині	220
<i>В. І. Попик.</i> Постаті діячів України в біографічних виданнях кінця XVIII – першої половини XIX ст.	233

Публікація документів

<i>Є. К. Чернухін.</i> Грамота Константинопольського патріарха Якова про призначення Панкратія митрополитом Кам'янець-Подільської єпархії, пречесним та екзархом Малої Росії	245
<i>І. Ю. Тарасенко.</i> Листи Сергія Тележинського до Олександра Кошиця з фондів Осередку української культури і освіти (Ukrainian Cultural and Educational Centre, Oseredok) у Вінніпезі (Манітоба, Канада)	258

Інформаційний ресурс культурної спадщини

<i>Л. А. Дубровіна, К. В. Лобузін, О. С. Онищенко, Г. В. Боряк.</i> Цифрова гуманітаристика та бази даних документальної культурної спадщини в бібліотеках України	290
<i>В. В. Добровольська, Ю. С. Калініна-Симончук.</i> Критерії та пріоритети відбору об'єктів історико-культурної документальної спадщини для оцифрування (англ. мовою)	310

Інформаційні технології в бібліотечній та архівній справі

<i>І. В. Лобузін, І. П. Перенесієнко.</i> Електронні колекції україніки у вебсередовищі: організація та технологія формування ресурсів рукописних та книжкових джерел у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського	324
Анонс видання «Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної»	341

CONTENTS

Studies of Archival and Book Collections

<i>L. Buriak.</i> Kateryna Antonovych about herself, family and her surroundings (memories and archival documents in the reconstruction of the biographical world)	7
<i>H. Kovalchuk.</i> Research of Western European old printing books at V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine	25
<i>L. Snitsarchuk.</i> Archival documents to the history of Ukrainian People's Republican Party (1918–1921) in collections of Manuscripts Department of National Ossolinski Institute in Wroclaw	39
<i>A. Shapoval.</i> Persecution of Academician V. M. Peretts and criticism of his philosophical school in early 1930's (according to archival documents)	52
<i>O. Kurhanova.</i> Visualization of the metaphor of "Church Year" in art decoration of <i>Venets Khrystov</i> by Antonyi Radyvylovskyi	69
<i>V. Verhunov.</i> Professor Pavlo F. Tushkan's manuscript documents in the Depository of the National Scientific Agricultural Library of National Academy of Agrarian Sciences	82
<i>I. Stambol.</i> Materials for Schevchenko studies in letters to Mykhailo Komarov	98

History of Book Collections and Gatherings

<i>Z. Afanasieva.</i> Provenance marks of book fonds of educational and auxiliary units of Kyiv University of St. Volodymyr (based on materials from the fond of the Department of Historical Book Collections of Institute of Book Studies of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine) ..	112
<i>H. Yukhymets, I. Tsynkovska.</i> The image of Holy Great Martyr Barbara in the Ukrainian graphics of the 17th–18th centuries	124

Codicology and Codicography

<i>L. Hnatenko, V. Moisiienko.</i> Codicological-paleographic and phonetic features of Lavryshiv Gospel	148
---	-----

Studies in Special Historical Disciplines

<i>M. Paliienko, I. Sribnyak.</i> The book movement at Ukrainian prisoners' of war camps in Germany during World War I	163
<i>S. Kuleshov, A. Boiko-Haharin.</i> Expertise of authenticity of money in the Russian Empire in 19th – early 20th century	178
<i>N. Prots.</i> The contridution of the representatives of the nobility of the zemsky institutions to the development of the librarianship of Kharkiv province (1864–1914)	193
<i>O. Mavrin.</i> Specific features of theory and methods of chronicles' archeography in Ukrainian SSR (in 1970s)	211
<i>T. Dobko.</i> Unpublished bibliographic index dedicated to Pavlo Tychyna	220
<i>V. Popyk.</i> Ukrainian historical figures in biographical editions from late 18th to first half of 19th century	233

Publication of Documents

<i>Ye. Chernukhin.</i> Charter of Patriarch Jacob of Constantinople on Appointment of Pankratius as Metropolitan of Kamianets-Podilskyi Diocese, Honorable and Exarch of Little Russia	245
<i>I. Tarasenko.</i> Letters of Serhii Telezhynskyi to Oleksandr Koshyts	358

Information Resource of Cultural Heritage

<i>L. Dubrovina, K. Lobuzina, O. Onyshchenko, H. Boriak.</i> Digital humanities and databases of cultural heritage in libraries of Ukraine	290
<i>V. Dobrovol'ska, Yu. Kalinina-Symonchuk.</i> Criteria and priorities for selecting objects of historical and cultural documentary heritage for digitization	310

Information Technology in Librarian and Archival Science

<i>I. Lobuzin, I. Perenesiienko.</i> Electronic collections of Ukrainica in the web environment: organization and technology of formation of resources of manuscript and book sources in V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine	324
Publication announcement «Life in Science. Studies in Honour of Liubov Dubrovina» ..	341

ЖИТТЯ В НАУЦІ

СТУДІЇ НА ПОШАНУ
ЛЮБОВІ ДУБРОВІНОЇ

Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної / Національна академія наук України, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського ; відпов. ред. Олексій Онищенко ; упоряд. Оксана Боляк, Геннадій Боряк, Наталя Зубкова, Георгій Папакін, Ольга Степченко, Надія Шип. Київ : НБУВ, 2020. 632 с.

У Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського побачило світ видання «Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної», присвячене знаменному ювілеєві відомої української вченої, члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, генерального директора найбільшої в Україні наукової книгозбірні. Відповідальний редактор Олексій Онищенко та упорядники Оксана Боляк, Геннадій Боряк, Наталія Зубкова,

Георгій Папакін, Ольга Степченко, Надія Шип мають за честь представити широкому науковому та суспільному загалові книгу, що, з одного боку, висвітлює життєвий та професійний шлях Любові Андріївни Дубровіної – вченої, яка у своїй науковій діяльності синтезує дослідження у сфері кодикології, історичного джерелознавства, архівознавства, документознавства, бібліотекознавства, археографії, історії науки та інформології, що комплексно охоплюють історичний простір історико-культурної документальної спадщини України, а з іншого, – репрезентує різноаспектні розвідки провідних науковців України – істориків, філологів, філософів, фахівців із соціальних комунікацій, присвячені вивченню проблематики, яка так чи інакше є дотичною до фахових зацікавлень Л.А. Дубровіної.

Серед авторів – *Олексій Онищенко, Марина Палієнко, Катерина Лобузіна, Євген Чернухін, Марина Філіпович, Лідія Яременко, Олена Гальченко, Тетяна Коваль, Лариса Литвинова, Володимир Попик, Галина Ковальчук, Світлана Сохань, Тетяна Добко, Тетяна Новальська, Надія Шип, Наталія Захарова, Володимир Сухін, Світлана Ляшко, Олександр Белов, Сергій Пирожков, Віктор Вергунов, Георгій Папакін, Василь Ульяновський, Олеся Заремба, Інна Тарасенко, Ольга Іванова, Сергій Міщук, Лариса Буряк, Вікторія Патик, отець Юрій Мицик, Таїсія Ківшарь, Валентина Лось, Наталя Сінкевич, Ірина Матяш, Сидір Кіраль, Геннадій Боряк, Наталя Кашеварова, Ірина Войцехівська, Наталія Радченко, Мирослава Дядюк.*

Наукове видання

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

Випуск 25

*Затверджено до друку Вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
Протокол № 6 від 13 жовтня 2020.*

Редактори

Н. М. Зубкова, Я. В. Кучмій, О. С. Боляк

Редактор-перекладач

Д. Д. Лелюх

Відповідальний за випуск

Ю. Б. Дудка

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет

О. С. Боляк

Підп. до друку 22.10.2020. Формат 70х100/16.

Друк офс. Ум. друк. арк. 27,8.

Наклад 200 прим. Зам. № 11.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації KB № 16087-4559P від 16.12.2009 р.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.

Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
03039, Київ-39, просп. Голосіївський, 3

